

NEDERLAND IN DE ROMEINSE TIJD

DOOR

Dr. A. W. BYVANCK

EERSTE DEEL

Met 47 afbeeldingen op 24 platen en 8 kaarten in de tekst

TWEEDE DRUK

**LEIDEN
E. J. BRILL
1944**

**STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2016**

INHOUD

Een Woord Vooraf

EERSTE HOOFDSTUK

INLEIDING

- I. Het onderwerp
- II. Het land
- III. De bevolking
- IV. De ontdekking van het Westen

TWEEDE HOOFDSTUK

DE VEROVERING VAN NOORD-GALLIË DOOR DE ROMEINEN

- I. De voorgeschiedenis
- II. De volksstammen van Noord-Gallië
- III. De eerste krijgstochten van Caesar in het noorden van Gallië,
- IV. De expeditie tegen de Usipetes en de tocht over de Rijn
- V. De overwinning van Ambiorix op Sabinus en Cotta
- VI. De definitieve onderwerping en de annexatie van Gallië.
- VII. De bevestiging van het Romeinse gezag

DERDE HOOFDSTUK

DE POGINGEN OM GERMANIË TE VEROVEREN

- I. De voorbereiding
- II. De veldtochten van Drusus
- III. Tiberius in Germanië
- IV. De ondergang van Varus 1
- V. De veldtochten van Germanicus in 14, 15 en 16
- VI. De tijd van de keizers Tiberius en Gaius
- VII. De tijd van Claudius en Nero

VIERDE HOOFDSTUK

DE EERSTE PERIODE VAN HET ROMEINSE BESTUUR IN NEDERLAND

- I. Nederland naar de beschrijving van de antieke
- II. De inrichting van het bestuur door Caesar
- III. De organisatie van Gallië door Augustus
- IV. Het beheer van het land aan de Rijn ..
- V. De ontwikkeling van het bestuur na het vertrek Germanicus .
- VI. De volksstammen in het zuiden van Nederland .
- VII. De volksstammen in de Rijndelta
- VIII. De volksstammen in het Oosten

VIJFDE HOOFDSTUK

DE OPSTAND DER BATAVEN EN ZIJN GEVOLGEN

- I. Het Vierkeizerjaar
- II. Het begin van de opstand
- III. Het beleg van Vetera
- IV. De bevrijding van Germanië
- V. De eerste tegenslagen
- VI. Het einde van de opstand
- VII. De tijd van de Flavische keizers tot
- VIII. Van Commodus tot Gallienus. Lijst van de afbeeldingen

Spectaculaire vondsten in Tiel, van villa of heiligdom

Gepubliceerd op donderdag 30 maart 2017 door Reformatorisch Dagblad

Voor Nederland unieke vondsten, betekenis nog mysterie

Bij opgravingen op bedrijvenpark Medel in Tiel zijn opmerkelijke objecten uit de Romeinse tijd ontdekt. Ronduit spectaculair is de vondst van een beeld van de god Jupiter en een grafsteen met inscriptie 'DEAE' (aan de godin). Ook zijn er maar liefst 2500 bronzen voorwerpen opgegraven, waaronder een unieke en zeldzame zalfpot (balsamarium) gedecoreerd met liefdesgoden (Eroten) in reliëf. Dergelijke objecten worden bij hoge uitzondering in Nederland aangetroffen en zijn dan vaak afkomstig van villa's of tempels. De betekenis van de vondsten op deze locatie is vooralsnog een mysterie.

De opgraving bij Tiel, in totaal zo'n 36 voetbalvelden in omvang, is het grootste archeologisch onderzoek van de afgelopen twintig jaar in Nederland. Toen de eerste schep de grond in ging, werden de archeologen van ADC Archeo-Projecten en BAAC al verrast door de vondstrijksdom uit de Romeinse periode; Medel is een ware archeologische schatkamer. Het fraaie bronzen balsamarium, een potje voor olie, zeep of parfum, is een onbetwist topstuk. Het is versierd met een badscène met Eroten, de speelse Romeinse halfgoden voor liefde en lust.

Ook de andere bronzen voorwerpen, zoals mantelspelden (fibulae), ringen -waaronder één met een zeldzame cameo met centaur (paardmens)-, dolken, een olielamp en een wijnzeef zijn luxe artikelen die alleen van rijke Romeinse huishoudens of van locaties met een bijzondere functie bekend zijn.

De beeldhouwwerken zijn eveneens verre van alledaags; een kalkstenen beeld van Jupiter, de oppergod van de Romeinen (45 cm), een grafsteen met inscriptie, een beeld van een man met schenkan en een met bladmotieven versierde zuilbasis.

Al deze voorwerpen zijn ontdekt in een oude rivierbedding die langs het iets hoger gelegen perceel 'de Hoge Hof' loopt. Omdat dit perceel niet wordt bebouwd, zijn de archeologische resten niet bedreigd en wordt daar nu niet opgegraven. Archeologen vermoeden dat op die locatie een villa of een heiligdom ligt.

Bataven en Romeinen

Deze ontdekkingen maken Medel meteen tot één van de rijkste Romeinse vindplaatsen in de Betuwe. Dit gebied, waar Bataafse boeren normaal gesproken in nederzettingen met huizen van hout en leem woonden, was gedurende de Romeinse periode (12 v. Chr.-400 na Chr.) deel van de grensprovincie van het Romeinse rijk. Met de komst van de Romeinen gingen hun gebruiken, voorwerpen en technieken steeds meer deel uitmaken van het dagelijks leven van de Bataven. Dat blijkt ook uit twee grafvelden die door archeologen van VUHbs op het terrein zijn opgegraven. Er zijn ca. 80 crematiegraven aangetroffen met typisch Romeinse grafgift, zoals aardewerken borden, glaswerk, een schaar en een scheermes. Opmerkelijk is dat er ook overledenen begraven zijn. Er is een dubbelgraf met twee baby's ontdekt. Oorspronkelijk waren de graven met aarden heuvels gemarkeerd; de grafheuvels in Medel behoren, met exemplaren van 23 meter doorsnede, tot de grootste die op het voormalig Bataafse platteland zijn aangetroffen.

Uitbreiding bedrijventerrein Medel

Het onderzoek vindt plaats voorafgaand aan de uitbreiding van bedrijvenpark Medel, in opdracht van het industrieschap Medel. Het is het grootste archeologisch onderzoek in de Betuwe sinds de aanleg van de Betuwelijn eind jaren '90. Vijf archeologische bedrijven (ADC ArcheoProjecten, Archol, BAAC, RAAP, VUHbs) en hun wetenschappers doen het onderzoek. Zij worden hierbij geassisteerd door tientallen vrijwilligers van de AWN - Vereniging van Vrijwilligers in de Archeologie, Beoefenaars Archeologie Tiel en Omstreken (BATO), Oudheidkamer Tiel en de Historisch Kring Kesteren en omgeving (HKKO). Ook de provincie Gelderland is, als eigenaar van de vondsten, nauw betrokken bij het onderzoek. Net als de gemeenten Neder Betuwe en Tiel, die deel uitmaken van het bestuur van Industrieschap Medel. De opgravingen zijn gestart in november 2016 en duren tot uiterlijk oktober 2017. Naast de sporen en vondsten uit de Romeinse tijd zijn er vele vondsten uit de Steentijd, de Bronstijd, de IJzertijd en de Middeleeuwen aangetroffen.

EEN WOORD VOORAF

Dit boek heeft bij zijn verschijning nauwelijks een nadere verklaring nodig. Toen de Schrijver immers in het jaar 1914 de opdracht ontving om voor de reeks van 's Rijks Geschiedkundige Publicaties een deel te bewerken, dat de bronnen der Romeinse geschiedenis van Nederland zou bevatten, was het hem van de aanvang af duidelijk, dat dit werk diende te worden aangevuld met een geschiedenis van Nederland in de Romeinse tijd en dat het zijn taak was zulk een geschiedenis te schrijven. Wel moet worden uiteengezet, waarom het zo lang heeft geduurd, voordat die taak is voltooid.

In de eerste plaats is de publicatie der bronnen veel uitvoeriger geworden dan men het oorspronkelijk had gedacht. Deze bronnen, in de opdracht was reeds sprake van *Excerpta Romana* -, zouden, naar men meende, een deel van matigen omvang vullen. Wanneer echter dit werk gereed is, hetgeen, gelijk thans mag worden aangenomen, over enkele jaren het geval kan zijn, zullen het drie kloeke deden wezen. Elk van die delen bevat dan een der afdelingen, die reeds in de opzet waren voorzien: ten eerste, de excepten uit de klassieke auteurs, Grieken en Romeinen, die op onze geschiedenis betrekking hebben; ten tweede, de inscripties, zoogoed degene die op Nederlandsen bodem aan het licht zijn gekomen als de andere die voor onze geschiedenis belang hebben; ten derde, een overzicht van de overblijfselen van het Romeinse verleden, die in de bodem van Nederland zijn ontdekt.

Vervolgens was het verzamelen en de eerste bewerking van het materiaal buitengewoon omslachtig. Er moest veel voorbereidend onderzoek worden verricht, alvorens met het eigenlijke werk kon worden begonnen, en, volgens de opdracht, behoorde het geheel gereed te wezen, voordat met de druk zou worden aangevangen. Bovendien was de bewerker door allerlei plichten telkens volkomen in beslag genomen en zag hij zich genoodzaakt zijn krachten aan anderen arbeid te wijden. Ook het drukken heeft zeer veel tijd gekost.

Op die wijze kon het Eerste deel pas in 1931 en het Tweede in 1935 verschijnen. Toen bleek de publicatie evenwel te moeten worden stopgezet. Eerst zeer onlangs ontving de bewerker het verheugende bericht, dat eerlang met de druk van het Derde deel een begin kan worden gemaakt. Dit deel zal, behalve het overzicht van de vondsten dat tot 1940 is bijgewerkt, ook de zeer omvangrijke registers bevatten. Wanneer dit deel kan uitkomen, is geheel onzeker. In elk geval zal het samenstellen van de registers zeer veel arbeid kosten. Is het werk eenmaal gereed, dan zullen de bronnen voor de geschiedenis van het belangrijke gedeelte der Romeinse grens in de delta van de Rijn zóó volledig in een afzonderlijke publicatie zijn bijeengebracht als voor geen ander deel van het grote Rijk. Dat geeft ten minste een zekere voldoening.

De rustpauze in de druk heeft het mogelijk gemaakt het boek te voltooien, waarvan thans het Eerste deel in het licht wordt gegeven. Dit boek, waarin de verschillende gegevens voor de Romeinse periode onzer geschiedenis zo volledig mogelijk zijn verwerkt, sluit zich volkomen aan bij de publicatie der *Excerpta Romana*. In deze publicatie moet men ook de rechtvaardiging zoeken van hetgeen in het geschiedverhaal onmiddellijk betrekking heeft op de historie van Nederland. Dat zal men intussen eerst zonder moeite kunnen doen, wanneer ook de registers der publicatie zijn uitgegeven. Tot zoolang zal het wellicht niet steeds gemakkelijk wezen alles te vinden; maar met enig overleg zal dat, naar de Schrijver meent le mogen aannemen, toch wel gelukken. Bovendien rechtvaardigen de omstandigheden, vooral de grote belangstelling voor het verleden van ons land en de goede ontvangst, die de Voorgeschiedenis van Nederland (oorspronkelijk gedacht als niet meer dan een inleidend hoofdstuk van de Romeinse geschiedenis) heeft gevonden, toch zeker de uitgaaf op dit tijdstip.

Ook dit boek is omvangrijker geworden, dan aanvankelijk was voorzien, zodat een splitsing in twee deden nodig is gebleken.

Het Tweede deel ligt volkomen gereed en met de druk zal terstond na de verschijning van het Eerste een aanvang worden gemaakt. Aan het slot van het geheel zal men een overzicht der literatuur en een uitvoerig register vinden.

November 1942.

A. W. BYVANCK

EERSTE HOOFDSTUK

INLEIDING

1. HET ONDERWERP

Dit boek is gewijd aan de geschiedenis van Nederland gedurende de Romeinse tijd. Het is evenwel niet onmiddellijk duidelijk, wat men onder het begrip Nederland in de Romeinse tijd moet verstaan. Allereerst zal het dus nodig zijn vast te stellen, wat is bedoeld met de Romeinse periode en hoe het gebied van Nederland nader kan worden omschreven.

De omvang van de Romeinse periode onze geschiedenis is vrij nauwkeurig bepaald. Als het begin kan men beschouwen het tweede jaar van Caesar's stadhouderschap in Gallië, het jaar dat wij aanduiden als het jaar 57 vóór het begin onze jaartelling. Want toen zijn voor het eerst leden van volksstammen, die ons land bewoonden, in aanraking gekomen met de Romeinen. Het eindpunt wordt gevormd door de winter van 401 op 402 Onze Jaart., toen de Romeinse opperbevelhebber Stilicho de bezettingstroepen aan de Rijn terugriep voor de verdediging van Italië, of wellicht nog liever liet jaar 406, toen een grote troep Germanen op 31 December de grens heeft doorbroken en een inval in Gallië heeft gedaan. Door die gebeurtenis is immers voor goed een einde gekomen aan de Romeinse heerschappij in het land bij de monden van de Rijn.

Voor dit werk is intussen de Romeinse tijd in Nederland wat ruimer opgevat. Ter inleiding zullen wij verhalen, wat bekend is over onze geschiedenis vóór de komst der Romeinen; met name over het land zelf, over zijn bewoners en over de ontdekkingstocht¹ en, die van de Middellandse Zee uit naar het westen van Europa zijn ondernomen, als de vaart van Pytheas van Massilia in de vierde eeuw v. Chr. Bovendien zullen wij de geschiedenis verder dan de eerste jaren van de vijfde eeuw Onze Jaart. vervolgen; want ook na die tijd bleef het zuidelijkste deel van ons land onder Romeinse heerschappij. De invloed van Rome liet zich daar nog gelden in het midden van de vijfde eeuw, toen Aëtius streed tegen Attila, de koning der Hunnen, en wellicht zelfs langer, totdat Clovis, de koning der Franken, in het jaar 486 een einde maakte aan de laatste Romeinse macht in Gallië.

De geografische bepaling van het gebied, dat voor de Romeinse tijd enigszins overeenkomt met het tegenwoordige Nederland, is minder eenvoudig. Uit de aard der zaak is het gewenst ons tot dit gebied te beperken. Dat is evenwel niet goed mogelijk. Wel vormt ons Vaderland, zoals wij het in de volgende afdeling van dit hoofdstuk zullen uiteenzetten, tot op zekere hoogte een geologische eenheid. Maar het omvat in de Romeinse tijd twee landstreken met een volkomen verschillende geschiedenis en geen van beide helften, waarin het op deze wijze wordt verdeeld, kan men als een geheel nauwkeurig bepalen.

Midden door Nederland liep immers gedurende verreweg het grootste deel van het tijdvak, dat hier de aandacht heeft, de officiële grens van het Romeinse rijk. Deze grens wordt aangeduid door de tak van de Rijn, die tot op de huidige dag die naam heeft bewaard en zijn mond had bij Katwijk. Alleen was er langs de rechter oever van de rivier een brede strook land, die door de Romeinen vrij werd gehouden van bewoning en ook het gebied van de Friezen was tot op zekere hoogte aan het Rijk onderdanig. De rest van Nederland is slechts korten tijd onder de onmiddellijke heerschappij van Rome geweest, te weten van de verovering door Drusus in 12 v. Chr. af tot de nederlaag van Varus in het jaar 9 O. J. Aan de zee kust in het noorden hebben Romeinse troepen zich nog wat langer gehandhaafd. Maar tegen het midden van de eerste eeuw zijn alle

garnizoenen teruggetrokken op de linker oever van de Rijn. Verder is het gebied tussen Rijn en Waal door de Romeinen omstreeks het midden van de derde eeuw geheel ontruimd. Anders heeft het land ten westen en ten zuiden van de Rijn sedert de tijd van Drusus, en in zekere zin al sedert de tijd van Caesar, tot het begin van de vijfde eeuw deel uitgemaakt van het Romeinse rijk.

De twee helften van Nederland, rechts en links van de Rijn, hebben op deze wijze gedurende de Romeinse periode van onze geschiedenis een verschillend lot gehad. Rechts van de rivier was het vrije Germanië, maar links heersten de Romeinse legercommandanten en is later een burgerlijk bestuur ingevoerd. Onder het vreemde gezag namen de bewoners hoe langer hoe meer de vormen aan van de zuidelijke beschaving. Die beschaving is evenwel naar het onbezette gebied slechts zeer weinig doorgedrongen. In de tweede helft van de derde eeuw is deze toestand enigszins gewijzigd door de invallen van Germanen en vooral door de veroveringen van de Franken. De Rijn werd intussen toch nog altijd beschouwd als de grens van het Rijk en ook na de eerste jaren van de vijfde eeuw, toen de troepen waren teruggetrokken, heeft men aan dit denkbeeld vastgehouden.

Door de Rijksgrens waren dus de twee delen, waaruit Nederland bestond, scherp van elkaar gescheiden. Maar elk afzonderlijk vormen zij, gelijk gezegd, allermint een goed omschreven eenheid. De politieke afdelingen vallen immers bijna nergens samen met de tegenwoordige. Toch zal het nodig zijn de landstreek, waarvan de geschiedenis in dit boek wordt verhaald, nader te bepalen. Met dit doel moeten wij trachten vast te stellen, welke grenzen uit de Romeinse tijd althans enigszins met de latere overeenkomen.

Wat de noordelijke helft betreft, die geen deel uitmaakte van het Rijk, zou men moeten nagaan, welke territoriën van volksstammen tot het Nederlandse gebied hebben behoord. Maar wij weten in de regel niet, hoe wij deze territoriën moeten bepalen. Wèl kennen wij de namen van een aantal van zulke volksstammen, die een deel van ons land in hun bezit hebben gehad, de Friezen, Cauchen, Amsivarii, Chamaven, Tubantes en enkele anderen. Er zijn daar ook veilige natuurlijke afscheidingen, de mond van de Eems en de uitgestrekte veenmoerassen, in Groningen het Boertangerveen, in Drente de Zuidenveldsche venen, in Overijssel het Almelosche veen en ook in Gelderland, aan de oostkant van ons land. Maar het is alleen bekend, dat de Eems de grens vormde tussen de Friezen en de Cauchen. Anders weten wij niet, of de genoemde afscheidingen Inderdaad overeenkomen met de grenzen van de territoriën. Deze volksstammen en hun gebied zullen ter sprake komen in afdeling VIII van het Vierde Hoofdstuk.

Ten zuiden van de Rijn vallen de grenzen uit de Romeinse tijd al evenmin samen met de tegenwoordige. Intussen zullen wij voor dat gebied toch aansluiting moeten zoeken bij de administratieve indeling van het Rijk. Het zuiden van ons land maakte oorspronkelijk deel uit van de provincie Gallia Belgica, die het noorden van Gallië tussen Seine en Rijn omvatte. Toen plannen werden beraamd voor de verovering van Germanië, werd van Belgica een nruok langs de Rijn afgenomen ten behoeve van het leger en die strook kwam onder het gezag van de commandanten der daar ge- tegel de troepen. Dit militaire district is blijven bestaan, ook nadat lint plan om Germanië te veroveren definitief was opgegeven, en later is liet als twee provincies georganiseerd, Germania Superior en Germania Inferior.

Nadat deze laatste organisatie was voltooid, behoorde het deel van Nederland, dat onder Romeins gezag stond, tot twee provincies, Germania Inferior en Gallia Belgica. Op de duur is in dit gebied een burgerlijk bestuur ingevoerd en is het geheel verdeeld in c i v i t a t e s, dat wil zeggen, in stedelijke gemeenten of departementen. Deze departementen komen meestal overeen met de vroegere territoriën van één of meer volksstammen, die

daar woonden. Ook na de Romeinse tijd zijn zij in stand gebleven, daar de middeleeuwse bisdommen uit de civitates van het Romeinse rijk zijn voortgekomen en oorspronkelijk in elke civitas een bisschop zetelde. De middeleeuwse kerkelijke indeling was dus een voortzetting van de Romeinse. Op die wijze mag men aannemen, dat de grenzen van de middeleeuwse bisdommen overeenkomen met de grenzen van de civitates uit de Romeinse tijd.

Aanvaardt men dit denkbeeld, dan kan men allereerst vaststellen, dat het zuidelijkste deel van Nederland geheel behoorde tot de civitas der Tungri, die overeenkomt met het latere bisdom Luik. Want de grens tussen de bisdommen Luik en Keulen liep ten oosten van het gebied der Nederlandse provincie Limburg. Verder naar het noorden ontbreekt dit hulpmiddel, omdat in de noordelijke civitates van Germania Inferior, van de Traianenses met de hoofdstad te Xanten en van de Bataven met de hoofdstad te Nijmegen, in de Romeinse tijd geen bisdommen zijn gevestigd. Ook voor Zeeland en Noord-Brabant zijn wij in onzekerheid. Alleen kunnen wij aannemen, dat Zeeland bewesten de Schelde tot de civitas van de Morini behoorde. Wij weten evenwel niet, tot hoe ver deze civitas reikte. De Schelde had immers in de Romeinse tijd een geheel ander deltagebied dan tegenwoordig, daar de hoofdstroom door de Ooster-Schelde of wellicht liever door de Striene in zee uitmondde. Verder heeft mogelijk een deel van Noord-Brabant tot de civitas van de Nervii behoord. Maar wij hebben ook geen middel om de grenzen van deze civitas te bepalen. In elk geval mogen wij besluiten, dat geen deel van het tegenwoordige Nederland buiten de genoemde departementen heeft gelegen. De vraagstukken, die de administratieve organisatie stelt, zullen nader in afdeling I van het Achtste Hoofdstuk worden besproken.

Op deze wijze is het duidelijk, dat de landstreek, waarvan de geschiedenis in dit boek wordt verhaald, geen nauwkeurig begrensde gebied vormt. Wat door de grenzen van de genoemde civitates werd omsloten, bevat behalve het zuiden van Nederland ook grote stukken van de Duitse Rijnprovincie en van België. Evenmin als voor het noorden van ons land kunnen wij dus voor het zuiden onze beschouwingen tot het Nederlandse gebied beperken. Het spreekt ook van zelf, dat wij in veel gevallen aandacht moeten geven aan een nog veel groter landstreek. Want wij zijn alleen in staat de geschiedenis van Nederland te verhalen als een deel der geschiedenis, van Noord-Gallië en Germanië, ja, als een deel der geschiedenis van het gehele Romeinse rijk en de landen aan zijn grenzen.

Toch moet voor ons steeds Nederland in het centrum van de belangstelling staan. Het zou dus wel zeer zijn te betreuren, wanneer men het gebied, dat voor de Romeinse tijd zoveel mogelijk met Nederland overeenkomt, niet tevens als een eenheid zou kunnen opvatten. Inderdaad is dat het geval, wanneer men zich dit gebied voorstelt als de delta van de rivieren Rijn, Maas en Schelde, als de strook langs de grens van het Rijk bij de Noordzee met de aansluitende landen, binnen en buiten de grens.

Beschouwt men de geschiedenis van Nederland in de Romeinse tijd aldus, dan krijgt dit boek nog een bijzondere betekenis voor de geschiedenis van de Keizertijd in het algemeen. Het land aan de monden van de Rijn had immers een zeer groot strategisch belang voor het Rijk. Daar lag de sleutel voor de verdediging van Gallië tegen de Germanen, omdat het aan de ene kant de aangewezen operatiebasis was voor eiken 'aanval op Germanië, terwijl aan de anderen kant van daar uit het verkeer langs de Rijn werd beheerst en de ravitaillering van de verdedigingslinie aan die rivier. Bovendien ging een groot deel van de vaart naar Britannië en de handel met de landen in het noorden door de Rijndelta. Op die wijze had dat gebied ook een zekere economische waarde.

Eindelijk kan men geen stuk van de lange Rijksgrens noemen, waarvan de geschiedenis

betrekkelijk zo goed bekend is door mededelingen van antieke auteurs, door inscripties en door vondsten in de bodem.

De bronnen voor de geschiedenis van Nederland in de Romeinse tijd vind men bijeen in de publicatie van *Excerpta Romana*. Van deze publicatie zijn de delen, die gewijd zijn aan de excerpten uit de antieke auteurs en aan de inscripties, verschenen, terwijl het materiaal voor het derde deel, dat een overzicht van de Romeinse vondsten in Nederland en de registers voor het gehele werk zal bevatten, voor de druk gereed ligt. Men kan de bronnen,

1) Rijks Geschiedkundige Publicatiën. - A. W. Byvanck, *Excerpta Romana: de bronnen der Romeinse geschiedenis van Nederland*. Deel I: Teksten (1931), Deel II: Inscripties (1935), Deel III: Vondsten en Registers. (in druk).

waarop het geschiedverhaal berust, dus zeer gemakkelijk vinden en alleen bij uitzondering behoeft in dit boek naar bewijsplaatsen te worden verwezen.

Een uitvoerig werk over de Nederlandse geschiedenis gedurende de Romeinse tijd, opgebouwd met hulp van de gegevens, die wij aan de antieke auteurs, de inscripties en de vondsten in de bodem kunnen ontleenen, bezitten wij tot nu toe niet. Wèl hebben onze geschiedschrijvers altijd enige aandacht aan de Romeinse periode der vaderlandse historie geschonken en ook de archaeologen hebben pogingen gedaan om het door opgravingen ontdekte te verwerken tot een bepaald beeld van het leven in dat tijdvak. Maar een samenvatting van het gehele materiaal voor een zo volledig mogelijke voorstelling ontbreekt. De oudere geschriften, die nog belangstelling verdienen, vindt men in het overzicht der literatuur aan het slot. Daar zijn ook de werken genoemd, waarin andere delen van het Romeinse rijk op een dergelijke wijze worden beschreven, en de grote boeken over de geschiedenis van de Romeinse keizertijd, die bijzondere aandacht schenken aan de geschiedenis der provincies. Alleen de geschriften over speciale vraagstukken zijn telkens onder de tekst, waar dat te pas kwam, aangehaald.

II. HET LAND

Voor een juist begrip van de geschiedenis is het nodig zich een voorstelling te vormen van het land, waarin die geschiedenis zich heeft afgespeeld. Hier kunnen wij kort zijn, omdat in afdeling I van het Vierde Hoofdstuk de mededelingen van de antieke auteurs over de geografischen toestand zullen ter sprake komen, terwijl het Zesde en het Zevende Hoofdstuk geheel zijn gewijd aan het land en de bewoning gedurende de Romeinse periode. Wij moeten thans voornamelijk aandacht geven aan het ontstaan van de bodem van Nederland. Want het is noodzakelijk daarvan enigszins op de hoogte te wezen om de toestand gedurende de Romeinse tijd te begrijpen 1).

Bij de aanvang van het laatste hoofdtijdperk der aardgeschiedenis, het Quartair, was het gebied van Nederland, met uitzondering van enige kleine stukken aan de omtrek, in Zeeuwsch-Vlaanderen,

1) Verg. A. W. Byvanck, *De voorgeschiedenis van Nederland* (3de druk, 1944), blz. 22-36: Tweede Hoofdstuk: De bodem van Nederland, en de daarbij aangehaalde literatuur. - Men vergelijkte bovendien F. J. Faber, *Nederlandse landschappen* (1942).

Noord-Brabant, Limburg en in de oostelijke zandstreken van de Graafschap Zutphen en Twente, geheel door zee bedekt. Wat men het voetstuk van Nederland noemt, is overigens gegroeid als de ophoging van een baai, die door die stukken land werd omsloten. Deze baai is gevuld met de afzettingen van de rivieren, voornamelijk van de Rijn

en van de Maas. In Noord-Brabant en Limburg liggen die afzettingen, - men spreekt van "Hoog-Terras" -, nog aan de oppervlakte.

Een tijd later is het noordelijke deel van ons land, tot een lijn die wordt aangeduid door de plaatsen Vogelenzang, Utrecht, Rhenen en Nijmegen, door het ijs van de derde glaciële periode bedolven. Vóór het front van het ijs lagen de heuvelruggen van Utrecht en Nijmegen, oorspronkelijk een geheel, dat later door de werkzaamheid van de Rijn in twee delen is gesplitst. Deze heuvels bestaan uit grond, die door het ijs is opgestuwd. Om die reden spreekt men van "stuwwallen". Dergelijke wallen vindt men verder naar het oosten in enige rijen achter elkaar. Tijdens deze zelfde periode is waarschijnlijk ook de löss of Limburgse klei ontstaan, voornamelijk uit verstoven materiaal, dat door het ijs is afgezet.

Toen het klimaat na het einde van de glaciële periode wederom milder werd, trok het ijs zich, door afsmelting, naar het noorden terug. Het land, dat toen te voorschijn kwam, was een vlakke streek, waar het ijs grote en kleine steenblokken had achtergelaten, grof en fijn puin, zand en leem met keien gemengd, het zogenaamde "keileem". In Drente en de aangrenzende gebieden vertoont de oppervlakte nog zulk een beeld. Dit landschap treft men ook op andere plaatsen aan, in de kern van het eiland Texel, op Wieringen en Urk, in Gaasterland en bij Vollenhoven. Ten zuiden van de lijn, (lie door de plaatsen Koevorden en Zwolle wordt aangeduid, heeft het land het karakter van een eindmorene, met de overblijfselen van de reeds genoemde stuwwallen in het heuvelland van het Gooi, Utrecht, Gelderland en Overijssel.

Tijdens de vierde of laatste glaciële periode is geen deel van Nederland door gletschers bedekt geweest. Maar hoewel het ijssmelt gedurende die ijstijd niet verder heeft uitgestrekt dan tot de mond van de Elbe, is het een tijd lang veel kouder geweest dan gedurende de derden. Toen ook de grote gletsers van deze laatste periode afsmolten, vloeide het water door brede dalen, die men nog kan herkennen, van de Gelderse vallei, de Gelderse IJssel, de Overijsselse Vecht. Die dalen zijn langzamerhand door de rivieren, die daar stroomden, opgevuld met zand, het zogenaamde "Laag-Terras". Het water liep weg door het gebied van de latere Zuiderzee naar de Noordzee. Maar de kust lag toen veel verder naar het noorden, ongeveer overeenkomend met een lijn, die men kan trekken van de mond van de Humber naar Kaap Skagen. Daar er zoveel water in het landijs vastlag, was de zeespiegel ongeveer 60 m. lager dan tegenwoordig.

Door het afsmelten van de enorme ijsmassa's steeg intussen het niveau van de zee meer en meer. Eerst werden de laagste delen van de grote vlakte tussen het Britse eiland en Nederland overspoeld en eindelijk is de zee ook op het terrein van ons land doorgedrongen ongeveer tot de hoogtelijn van 1 m, die wordt bepaald door de plaatsnamen Bergen-op-Zoom, Utrecht, Stavoren, Leeuwarden en Groningen. Vóór die lijn heeft zich evenwel een brede waddenzoom gevormd, bestaande uit zandbanken en slikken. Die waddenzoom werd aan de zeezijde afgesloten door een wal van zand, die bescherming tegen de zee bood, zodat mettertijd ebbe en vloed geen toegang meer kregen tot de streek achter de wal. Op deze wal is het duinlandschap ontstaan en in het afgesloten gebied de klei- en veenstreek van Zeeland, Holland, Utrecht, Friesland en Groningen. Wij zullen nog een ogenblik aandacht moeten geven aan de ontwikkeling van deze landschappen.

De zandige wal, die wij noemden, groeide gaandeweg aan, zowel in westelijke richting door aanslibbing als in de hoogte door het opwaaien van het zand tot duinen. Op die wijze ontstonden een breed zeestrand en ten oosten daarvan een keten van duinen, het "oude duinlandschap", dat thans nog slechts gedeeltelijk zichtbaar is, omdat het door het "jonge duinlandschap", dat zo aanstonds ter sprake komt, is overstoven. Eindelijk sloten zich de openingen, waardoor de zee nog kon birmendringen, in de lage vlakte achter

de zandwal verzoette het grondwater onder de invloed van de rivieren, die er in uitmondten.

Gedurende de periode, waarin de afsluiting van de vlakte tot stand kwam, - men spreekt van de "Atlantische fase" -, was het klimaat warm en vochtig. De plantengroei werd in die omstandigheden zeer bevorderd. Het bos breidde zich op de hoger gelegen gronden sterk uit en in de lage, natte streek achter de zandwal vormde zich veen boven de klei, die vroeger in de waddenzoom door de zee was afgezet. Eerst, toen daar nog zeer veel water was, groeide er riet en andere planten die op een vochtige bodem gesteld zijn; later kon zich een vrij dicht woud ontwikkelen. Ook in andere delen van ons land ontstond veen, als in de moerassen die Drenthe omsluiten en in de Noord-Brabantsche Peel.

Door de venen moesten de rivieren, de Schelde, de Maas, de Waal, de Lek, de Hollandse IJssel, de Rijn, zich een weg zoeken. Waarschijnlijk is de Oude Rijn in deze tijd ontstaan als een belangrijke tak met brede mond bij Katwijk. Door het gebied van de latere Zuiderzee, dat ook met veen was gevuld, liepen andere stromen naar het noorden. De rivieren hebben langs hun oevers dikke lagen zand en klei afgezet. Op die wijze ontwikkelden zich daar stroken van vaste gronden. Het waren niet alleen natuurlijke dijken, die het aangrenzende land enigszins tegen overstromingen beschermden. Maar de hoge oevers waren bovendien de enige begaanbare gronden in een overigens vrijwel ontoegankelijke streek van moerassen, bossen en plassen.

De venen hadden in het noorden van ons land een veel minder grote uitgestrektheid. De zee heeft daar toegang gehouden achter de zandwal en had gelegenheid een dikke kleilaag af te zetten, die naar het oosten toe breder wordt. Op die wijze is de geschiedenis van het landschap daar geheel anders dan in Holland. Wij zullen later, in het Zevende Hoofdstuk, opmerken, dat ook de geschiedenis van de bewoning in de beide streken verschillend is geweest.

Uit deze periode dateren de oudste sporen van mensen in het lage deel van ons land. Wij kennen het fragment van een stenen bijl, die op Texel is gevonden. Te Zandwerwen bij Alkmaar werden de overblijfselen van een kleine nederzetting ontdekt. In de duinen bij Hillegom zijn fragmenten van klokbekers gevonden. Die vondsten dateren uit de tijd ongeveer 1800 v. Ch.

De ontwikkeling van het veen is onderbroken door een verandering van het klimaat omstreeks het midden van de eerste helft van het tweede millennium vóór het begin van onze jaartelling. Het volgende tijdperk, dat men het Subboreale noemt, wordt gekenmerkt door grote droogte. In de lagen van het veen kan men deze periode zeer goed onderscheiden. Men bespeurt daar, dat de groei van het veenmos tot stilstand kwam. Toen hebben zich van de hoge gronden in het oosten allerlei planten, die op droogte gesteld zijn, als struik- en dopheide, brem en jeneverbes, over het veen uitgebreid en zijn tot het duingebied doorgedrongen. In het oostelijke deel van 0115 land ontstonden waarschijnlijk in deze tijd de grote heidevelden en de zandverstuivingen. Het verkeer moet, door het uitdrogen van het veen en het achteruitgaan van het bos, veel gemakkelijker zijn geworden.¹

¹ In bovenstaande uiteenzetting toont de auteur zich nog een navolger van het IJSTIJD tijdperk. In de V.S. van Amerika is deze theorie bestudeerd en achterhaald gebleken; daarom onbruikbaar. Dergelijke wetenschappelijke studie toont aan dat deze theorie op veronderstellingen berust. Er zijn geen sluitende bewijzen voor gevonden. Met een klein beetje inspanning kan men ook een andere theorie bedenken. Is de theorie zonder deugdelijk bewijs, dan vervallen ook de conclusies die daarop gebaseerd zijn. Helaas worden de wetenschappelijke studies op hoog niveau in de V.S. in ons land genegeerd.

Met de volgende periode, de Subatlantische, die ongeveer 500 v. Chr. aanving, bereiken wij de **historischen tijd**.

Het klimaat veranderde opnieuw; het werd milder dan gedurende het vorige tijdperk, alleen niet zo warm als gedurende de Atlantische phase, maar wellicht nog iets vochtiger. In de lage streken hernam het veenmos zijn plaats. Het kleigebied van Friesland en Groningen is eerst in deze tijd voor de bewoning veroverd. Het is het laatste deel van ons land, dat vóór de Romeinse tijd door mensen is bezet; want de veenstreken waren gedurende deze gehele periode niet anders dan plassen en moerassen, volkomen ontoegankelijk voor het verkeer. Het is uiteraard van bijzonder belang een voorstelling te verkrijgen van de toestand uit de Subatlantische phase, daar de Romeinse tijd in deze periode valt. Beneden, in afdeling I van het Vierde Hoofdstuk, zullen wij, gelijk gezegd, nagaan, wat de antieke schrijvers ons over de toestand van het land in de eerste eeuw Onze Jaart. mededelen. Er zal dan gelegenheid zijn op dit vraagstuk terug te komen.

Er hadden tijdens deze periode nog ingrijpende veranderingen in het landschap plaats. De zee, die gedurende de vorige fase slechts weinig hoger was gekomen, hernam haar stijgende beweging en het veen in het westen, dat al enigszins was uitgedroogd, kwam langzamerhand in het grondwater te liggen. Op die wijze was het mogelijk, dat grote stukken werden losgeslagen en als drijvende eilanden met hun bomen door de wind en het water werden weggevoerd, zoals een schrijver uit de Oudheid het vermeldt. Eindelijk is de zandige wal, die zich van Vlaanderen langs de kusten van Zeeland en Holland als een natuurlijke bescherming uitstreckte, op verschillende plaatsen doorbroken. De zee drong binnen achter de zandwal en overstroomde het lage land. Gedeeltelijk werd het veen daar weggeslagen, zodat plassen ontstonden. Elders werd klei over het veen afgezet. Ten slotte is de zee overgegaan tot de vorming van nieuwe duinen, het zogenaamde "jonge duinlandschap".

Deze gebeurtenissen hebben voor het grootste deel plaats gehad gedurende de historische tijd. Intussen bewijzen de opgravingen in de terpen, dat de bewoners daar omstreeks de derde eeuw v. Chr. hun woonplaatsen hebben opgehoogd. Blijkbaar kregen zij toen reeds last van het water. Verder hebben de Romeinen op het terrein van hun forten te Vechten en Utrecht in de tweede helft van de eerste eeuw Onze Jaart. een zware laag grond opgebracht. Ook deze maatregel is zonder twijfel genomen met het oog op de hoge waterstanden in de omgeving. Bij de opgravingen in het Klein Duin te Katwijk is een kunstmatige heuvel ontdekt, die van klei was opgeworpen. Deze heuvel, die gedurende de Romeinse tijd bewoond is geweest en later als begraafplaats heeft dienst gedaan, moet na de zevende eeuw door het zand van het jonge duinlandschap zijn overgestoven. Ook op andere plaatsen, in de buurt van Wassenaar en de Haag, heeft men Romeinse voorwerpen onder het duinzand ontdekt 1). Op die wijze is het duidelijk, dat de ontwikkeling van het jonge duinlandschap in Holland zeker later dan 400, dus na de Romeinse tijd, is begonnen.

Het duidelijkst spreken de vondsten in Vlaanderen 2). Dat land heeft dezelfde bouw als Zeeland en Holland: boven het veen, dat een voortzetting is van de Hollandse veenstreek, liggen eerst een laag zeeklei en daarboven de duinen. Nu heeft men in Vlaanderen Romeinse voorwerpen gevonden in het veen onder de zeeklei. Deze laatste is dus afgezet na de Romeinse tijd. Met andere woorden, het binnendringen van de zee in het gebied achter het oude duinlandschap kan niet vóór de vierde eeuw Onze Jaart. hebben plaats gehad. Verder bewijzen de historische berichten, dat de Vlaamse duinen reeds in de negende eeuw op dezelfde plaats lagen als tegenwoordig. Deze duinen zijn dus in de periode tussen de vijfde en de negende eeuw gevormd. In de tijd van 800 tot

900 kreeg de Vlaamse kustlijn haar tegenwoordige plaats.

De gegevens voor Zeeland en Holland, waarvan wij er zo-even reeds enkele hebben medegedeeld, zijn niet zo duidelijk. Op grond van een aantal feiten mag men evenwel aannemen, dat de kustlijn tussen Oostende en Katwijk gedurende de Romeinse tijd een eind verder naar het westen heeft gelegen. De gebeurtenissen der aardhistorie moeten zich daar in dezelfde opeenvolging en ook ongeveer in dezelfde tijd hebben ontwikkeld als in Vlaanderen. De overstroming van het lage land kan men dus dateren in de vierde of op zijn laatst in de vijfde eeuw en de vorming van het jonge duinlandschap in de periode tussen de vijfde en de negende eeuw.

Samenvattend kunnen wij het volgende overzicht geven van de geografische gesteldheid van Nederland, voornamelijk wat de Romeinse periode betreft 3). - Men kan Nederland het best

1) Meer gegevens over deze vindplaatsen vindt men in afdeling IV van het Zevende hoofdstuk.

2) Verg. R. Blanchard, *La Flandre* (Diss. Lille, 1906), blz. 144-146; A. Briquet, *Le littoral du Nord de la France et son évolution morphologique* (1930), blz. 203-205 en 367-369.

3) Verouderd, maar nog bruikbaar als een overzicht in een vreemde taal, is het werkje van A. Norlind, *Die geografische Entwicklung des Rheindeltas* (1912).

beschouwen als het mondingsgebied van Schelde, Maas en Rijn, omdat althans het "voetstuk" van het land, met uitzondering van enkele delen aan de randen in het zuiden en oosten door deze rivieren is opgebouwd. De Schelde, die thans niet meer dan een brede mond binnen de Nederlandse grenzen heeft, liep vroeger meer noordwaarts door de Ooster-Schelde, terwijl in de Romeinse tijd wellicht nog de Striene, die zich met de Maas verenigde, de belangrijkste tak van de rivier was. De Maas stroomde door een wijd dal ongeveer als tegenwoordig en monddde uit in het brede water ten zuiden van Terheide, het Helinium zoals het in de Romeinse tijd werd genoemd. De Rijn verdeelde zich, al voordat de rivier het tegenwoordige Nederlandse grondgebied bereikte, ergens bovenwaarts van Schenkenschans, in de buurt van Rindern. Daarbij was de linker tak, die in de Romeinse tijd Vahalis (of Vacalis) werd genoemd en zich toen reeds met de Maas, verenigde, veel minder belangrijk dan thans. De tak, die de naam Rijn behield, gaf links de Linge en rechts de Gelderse IJssel af, verdeelde zich in de Lek, het bovenste deel van de Hollandse IJssel, de Kromme en Oude Rijn, de Vecht en wellicht nog andere stromen, om door een brede mond bij Katwijk de zee te bereiken. Naar het noorden vloeiden de Gelderse IJssel (die werd gevoed door de Oude IJssel, de Berkel en de Schipbeek), de Overijsselse Vecht en de Utrechtse Vecht. Samen mondden deze rivieren door de Vliestroom, die in de Romeinse tijd Flevum heette (Fig. 1).

Wat het land aangaat, kunnen wij onderscheid maken tussen twee gebieden, die ongeveer door de hoogtelijn van 1 m worden gescheiden. In het oosten en zuidoosten vindt men de hogere en oudere gronden van het diluvium, in het westen en noorden het vlakke en jongere land van het alluvium. Het diluvium is sedert de Romeinse tijd alleen veranderd door het ingrijpen van de mens, maar, naar het schijnt, niet meer door de invloed van wisselingen in het klimaat. Reeds lang vóór de Romeinse periode was zijn ontwikkeling afgesloten. Behalve in Zuid-Limburg, waar rotsgesteenten aan de oppervlakte liggen en het land door de löss of Limburgse klei bedekt is, bestaat het grotendeels uit zand en grint, die door de rivieren zijn aangevoerd, het zogenaamde "Hoog-Terras". In het noorden is dit gebied nog grondig aangetast tijdens de derde glaciale periode, toen het land onder het ijs van de grote gletsers was bedolven. Ook

door de geweldige, stromen, die werden gevoed door het afsmeltende ijs van de vierde glaciale periode, is het uiterlijk sterk gewijzigd. Dit is intussen alles geschied lang vóór de komst van de Romeinen. Sedert kan er 13

enige verandering zijn gekomen in de verdeling van het water over de verschillende takken van de Rijn. Ook heeft de waterstand op de stromen zich aanmerkelijk verhoogd. Maar het hoofdaspect van het landschap is zonder twijfel hetzelfde gebleven.

De indeling van het diluviale land wordt bepaald door de rivie-

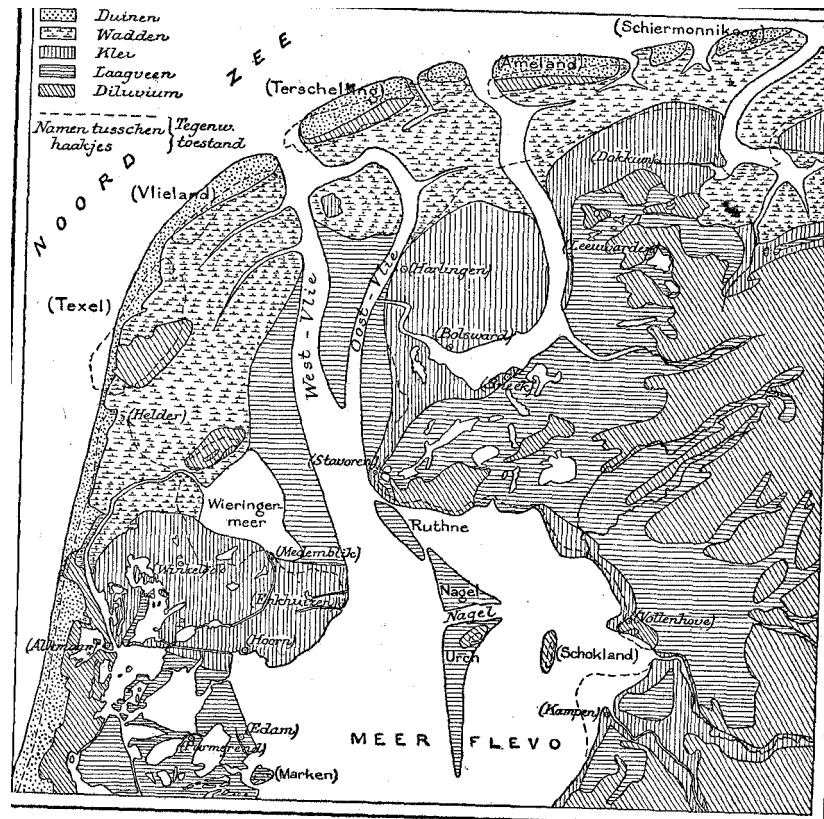

Fig. 1. Het noordwesten van ons land in de Romeinse tijd

ren, die er door stroomden 1).

Daarbij kan men de volgende gebieden onderscheiden: ten eerste, Zuid-Limburg tot de buurt "van Sittard, dat grotendeels door de löss is bedekt; ten tweede, het brede dal van de Maas met de heuvels, die het insluiten; ten derde,

1) Deze indeling is ook grotendeels gevolgd voor het overzicht van de bewoning van Nederland gedurende de Romeinse tijd in het Zesde en het Zevende Hoofdstuk.

de oudere gronden en het diluvium van Limburg en Brabant, dat door een aantal beken wordt doorsneden; ten vierde, de stuwwallen in de buurt van Nijmegen; ten vijfde, de streek van de rivierklei tussen de hoge gronden van Gelderland en Noord-Brabant; ten zesde, het diluvium en de oudere formaties van de Graafschap Zutphen en Overijssel; ten zevende, het heuvelland van de Veluwe, Utrecht en het Gooi; ten achtste, het gebied van Drente en de aangrenzende zandgronden van Overijssel, Friesland en Groningen, die vrijwel geheel worden ingesloten door de grote venen.

Het lage deel van ons land in het westen en noorden, het alluvium, dat beneden de hoogtelijn van 1 m en gedeeltelijk beneden het niveau van de zee ligt, bezit geen rivieren behalve de stromen, die van het hogere deel komend er dwars door naar zee afvloeien. Sedert de Romeinse tijd is dit gebied volkomen veranderd. Maar met hulp

van de boven vermelde gegevens kan men er zich toch enigszins een voorstelling van maken. In de eerste plaats heeft de kustlijn ten zuiden van Katwijk een eind verder naar het westen gelegen. Men heeft onlangs ook kunnen vaststellen, hoe men zich de loop van de kust, de ligging van de zeegaten en de uitmondingen van de rivieren moet denken. Op deze wijze heeft men een kaart kunnen ontwerpen, die de grondslag verschaft voor de kaart van Nederland gedurende de Romeinse tijd 1); een reproductie van deze kaart vindt men hierbij (Fig. 2).

Ten oosten van de kustlijn bestonden de hoge witte duinen, waaraan wij het eerst denken als wij van het landschap aan zee spreken, nog niet. Met een breed strand, de tegenwoordige binnenduinen en de geestgronden erachter, kunnen wij ons intussen van deze streek toch wel een beeld vormen. Verder naar het oosten was het veenland een vrijwel ontoegankelijk gebied van moerassen, bos en plassen. Verkeer was daar slechts mogelijk langs de hoge oevers van de rivieren, waar zij zand en klei hadden afgezet. Daar kan men ook alleen nederzettingen en wegen in die streek zoeken. Geheel gewijzigd is het land in het gebied, waar geruime tijd na de Romeinse periode de Zuiderzee is ontstaan. De kleistreken van Friesland en Groningen zijn daarentegen weinig veranderd. Later, bij de bespreking van de mededelingen der antieke auteurs over de geografische toestand van ons land, in afdeling I van het Vierde Hoofdstuk, zullen wij, gelijk gezegd, een poging doen dit beeld nog enigszins te verlevendigen.

De indeling van het lage gedeelte van Nederland voor de beschrijving van de toestand gedurende de Romeinse tijd levert geen moeilijkheden op. Van het zuiden naar het noorden onderscheiden wij de volgende gebieden: ten eerste, de zeekleistreken in het mondingsgebied van Schelde, Maas en Rijn tot aan de westelijke mond van de Rijn ten zuiden van Terheide, die wordt aangeduid als de brede mond van de Maas, het Helinium; ten tweede, de duin- en geestgronden op het vasteland en de waddeneilanden met de ten oosten daarvan gelegen veenstreek en de rivierkleigronden aan de tegenwoordige en vroegere rivieren, die hun weg door het veen hebben gezocht; ten derde, het gebied van de zeeklei in Noord- Holland, Friesland en Groningen, het oude territorium van de Friezen, een streek die door de Vliestroom of Vliestromen, de Middelsee, de Lauwers en de Fivelboezem in vijf duidelijk van elkaar gescheiden stukken wordt verdeeld, om in het oosten te worden afgesloten door de mond van de Eems. Een nadere beschrijving van deze gebieden en hun bewoning gedurende de Romeinse tijd vindt men in het Zesde en het Zevende Hoofdstuk.

III. DE BEVOLKING

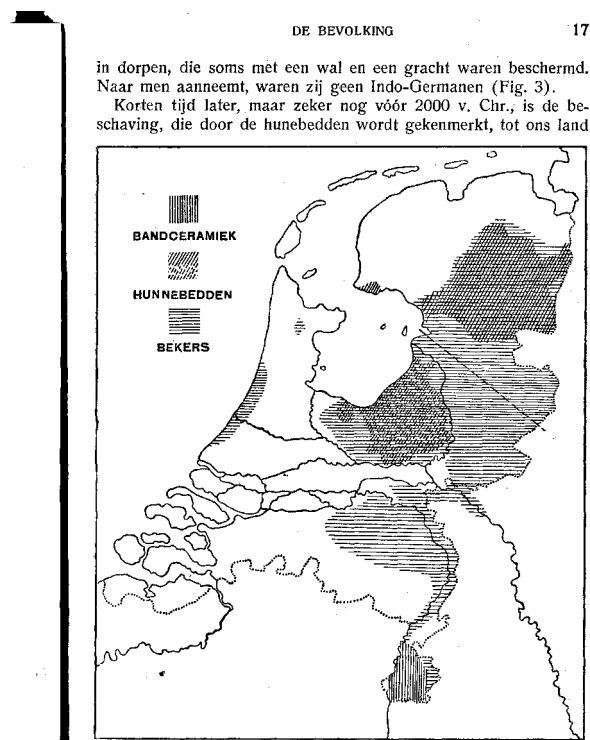
Over de bevolking van Nederland vóór de komst van de Romeinen zijn wij door de studie van de resultaten der opgravingen althans enigszins ingelicht 1). Het is bekend, dat ons land gedurende het Palaeolithicum en het Mesolithicum slechts door zeer weinig mensen is bewoond geweest. Een enigszins belangrijke bevolking heeft zich daar eerst tijdens het Neolithicum gevestigd 2). Men kan ook vaststellen, dat dit is geschied ten gevolge van enige verhuizingen van volkeren in de tijd sedert het midden van het derde millennium tot het begin van het tweede millennium vóór het begin van onze jaartelling. Het eerst is de stam, die de "bandceramiek" vervaardigde, tot Nederland doorgedrongen. Deze mensen kwamen uit het zuidoosten van de streek aan de Donau en volgden bij hun trek het gebied van de löss. Omstreeks 2400 v. Chr. of iets later hebben zij ons land bereikt, waarschijnlijk van het zuiden uit langs het dal van de Maas. Zij hebben zich neergezet aan die rivier tot in de buurt van Sittard, waar de liess ophoudt. Als landbouwers woonden zij

1) Verg. Voorgeschiedenis van Nederland, blz. 37-52: Derde Hoofdstuk: De bevolking van Nederland.

2) Voorgeschiedenis, blz. 75-152, en de samenvatting op blz. 218-221, met de kaart op blz. 82, die ook hier is gereproduceerd (Fig. 3).

Fig. 3. De bevolking tijdens het Neolithicum

doorgedrongen. Deze vorm van cultuur heeft zich ontwikkeld in Denemarken en Noord-Duitsland met medewerking van een volk, dat het gebruik zulke grote stenen monumenten op te richten langs de kust van de Oceaan en in Britannië had verbreid. Ook bij

in dorpen, die soms met een wal en een gracht waren beschermd. Naar men aanneemt, waren zij geen Indo-Germanen (Fig. 3).

Korten tijd later, maar zeker nog vóór 2000 v. Chr., is de beschaving, die door de hunebedden wordt gekenmerkt, tot ons land

deze cultuur behoort een eigenaardige vorm van ceramiek, met diep ingestoken ornamenten. De cultuur der hunebedden is een zeer bijzondere soort van beschaving, die werd gedragen door een bepaald volk. Zonder twijfel was dit volk niet alleen ethnisch verschillend van het volk der bandceramiek, maar ook in aard, aanleg en karakter. Het heeft ons land bereikt van het oosten uit en zich nedergezet in Drenthe en de aangrenzende delen van Friesland, Groningen en Overijssel. Verder heeft het zijn beschaving gebracht naar de Veluwe en naar Twente. Maar in die streken is het niet ver doorgedrongen, omdat het daar in botsing kwam met de dragers van een anderen vorm van beschaving, de cultuur der bekera.

Deze cultuur beheerst het midden van ons land. Daarheen is zij gekomen van het oosten uit, deels uit Noord-Duitsland, deels uit Westfalen en deels uit het Rijnland. De trek, waardoor die beschaving werd medegebracht, stamt uit wat later tijd, uit het begin, van

het tweede millennium. Want de mensen, die daaraan deelnamen, waren reeds in het bezit van enig metaal. Het is een gemengde vorm van cultuur, waarin men verschillende componenten kan onderscheiden. Het belangrijkste is de beschaving, die wordt gekenmerkt door individuele grafheuvels, de "touw-ceramik" en de strijdhamers, verbreid door een krijgshaftig volk, dat een groot deel van Midden-Europa heeft veroverd. Hun komst is van een zeer bijzondere betekenis geweest, daar zij, naar men mag aannemen, een Indo-Germaanse taal spraken en die taal, evenals hun aard, aan de door hen onderworpen volkeren hebben opgelegd. Bovendien bezaten zij een groot gemak andere vormen van cultuur over te nemen. Echte "touwbekers" kennen wij in ons land alleen in het oosten, uit de buurt van Winterswijk. Anders vertonen de bekeraars, die de karakteristieke vorm van het aardewerk zijn voor deze beschaving, altijd de eigenaardigheden van verschillende typen. Het aardewerk vertolkt op die wijze de etnische toestand van de streken, waar deze cultuur zich verder heeft ontwikkeld.

De mensen van de "touw-ceramik" zijn, bij voorbeeld, doorgedrongen naar het noordelijke beschavingsgebied in Denemarken en daar is, na de samensmelting met de oude bevolking van die streek, een gemengde cultuur ontstaan, die wordt gekenmerkt door de "jutlandse" bekeraars. De bekeraars van dit type, die naar ons land zijn gebracht, vertegenwoordigen dus de "Jutlandse" cultuur. Op dezelfde wijze kunnen wij vaststellen, dat het volk van de "touw-ceramik" door het Rijnland is getrokken. Daar is onder hun invloed de "Rijnlandse" beker-cultuur ontstaan en, blijkens de "Rijnlandse" bekeraars die in ons land zijn gevonden, is ook deze vorm van beschaving naar het gebied aan de monden van de Rijn gebracht.

In het Rijnland zijn de dragers van de cultuur der "touwceramik" verder in aanraking gekomen met de beschaving van de "klokbekeraars". De trek van het volk, dat dit laatste aardewerk met zich voerde, kan men omstreeks 1800 v. Chr. dateren. Het was, zoals uit het aardewerk blijkt, een groep van artistiek zeer begaafde mensen, maar klein in aantal. Van Spanje uit hebben zij zich over een groot deel van Midden-Europa verbreid en overal hebben zij de fraaie voortbrengselen van hun pottenbakkerskunst vervaardigd. Op de Veluwe vertonen de klokbekeraars bijzonder krachtige vormen en een zeer smaakvolle decoratie. Men kan spreken van de oudste kunstwerken, die op Nederlandsen bodem zijn ontstaan. Van ons land uit is deze ceramik naar Engeland ingevoerd.

De dragers van de cultuur der bekeraars zijn ook met de volkeren van de bandceramik en van de hunebedden in aanraking gekomen. Maar het onderscheid tussen de bewoners van de verschillende streken is toch bewaard gebleven. Zelfs kan men opmerken, dat de eigenaardige karaktertrekken van de vormen der beschaving uit het Neolithicum nog bij de Nederlandse bevolking tot op de huidige dag aanwezig zijn. Wat de bandceramik betreft, dit aardewerk verradt een levendig temperament, vol fantasie, een aard die zich gemakkelijk laat gaan en zich slecht aan regels laat binden. Geheel anders moet het volk der hunebedden zijn geweest, ernstig en stug van aanleg, maar vasthoudend en in staat een zware taak tot een goed einde te brengen. Men meent de tegenstelling tussen het Limburgse en het Drentsche volkskarakter te herkennen. De klokbekeraars vertegenwoordigen een artistiek temperament. Zij die deze voortbrengselen van pottenbakkerskunst hebben vervaardigd, moeten meer verbeeldingskracht hebben bezeten dan de bouwers der hunebedden en de decoratie van hun aardewerk vertoont, anders dan de ornamenten op de bandceramik, gevoel voor orde en regelmaat. Van de vervaardigers der touwceramik, ten slotte, kan men de grootste voortvarendheid en het meeste élan verwachten. Elk van deze stammen heeft het zijne bijgedragen tot de vorming van het Nederlandse volkskarakter. Op deze wijze blijken de grondslagen van onze geschiedenis in het Neolithicum te liggen.

Ook de volgende perioden van de voorgeschiedenis hebben tot ontwikkeling van de bevolking bijgedragen.

Gedurende de Bronstijd had er intussen meer een samensmelting van de verschillende elementen plaats. Het was een tijd van rust en bezinning, zonder grote volksbewegingen. Maar voor ons land was het geen periode van voorspoed. De bronstijd is bij de vondsten in onzen bodem slecht vertegenwoordigd.

Met de IJzertijd krijgen wij de gelegenheid de cultuur van ons land in verbinding te brengen met de streken in het zuidoosten, wier geschiedenis ons reeds door schriftelijke mededelingen bekend is 1).

De toestand is dan geheel veranderd. Tegen het einde van de Bronstijd had er in Europa een grote beweging van volkeren plaats. Deze beweging is uitgegaan van de voorouders der Illyriërs in Silezië, Moravië en Hongarije, het gebied van de "Lausitz-cultuur", en ook in de oostelijke Alpen, waar wij hun cultuur uit de IJzertijd als de "Hallstatt-cultuur" kennen.

Eerst hebben de Illyriërs de volkeren ten zuiden van hun land opgedrongen. Op die wijze is de trek ontstaan, die in Griekenland als de Dorische volksverhuizing bekend is. De gevolgen van deze beweging lieten zich gevoelen tot in Egypte, waar Omstreeks 1200 v. Chr. een aanval uit het noorden moest worden afgeslagen. De Illyriërs zijn ook in Italië gekomen en hebben volkeren naar het westen en noord-westen opgedrongen.

Aan hun invloed meent men de verspreiding van een nieuwen vorm van cultuur te kunnen toeschrijven. Deze cultuur wordt gekenmerkt door de zede de overblijfselen van de verbrande doden bij te zetten in een urn, die door een vlak heuveltje werd overdekt. Zulke bijzettingen vindt men stenen in een groot aantal bijeen, de zogenaamde "urnenvelden". In ons land is de volkerenbeweging, die de urnenvelden met zich voerde, doorgedrongen in de tijd tussen 800 en 600 v. Chr., voornamelijk van het zuidoosten en het oosten uit. De urnenvelden van Limburg en Noord-Brabant, van Overijssel, Drente en het zuidoosten van Groningen zijn daarvan de getuigen. Waarschijnlijk heeft Werland eerst in de IJzertijd een enigszins dichte bevolking gekreeën. Men behoeft daarbij niet te denken aan invallen van de Illyriër zelf, maar veeleer aan volkeren, die door hun trek zijn opgedrongen. Want de invloed van de eigenaardige cultuur der Illyriërs, die naar de vindplaats Hallstatt in Salzkammergut wordt genoemd, heeft zich in ons land slechts zeer weinig laten gevoelen.

Niet minder belangrijk is de tref geweest van een tweetal andere stammen, de Kelten en de Germanen. De Kelten 2) hebben zich van

1) Verg. Voorgeschiedenis, blz. 183-21 en de Samenvatting op blz. 221-222.

2) C. Jullian, Histoire de la Gaule, I (1909), blz. 227-254 en 281-382. - H. Hubert, Les Celtes (1932).

hun oorspronkelijke stamland in Zuid-Duitsland naar verschillende richtingen verbreid. Zij zijn in Hongarije gevallen, zijn doorgedrongen naar het Balkanschiereiland, waar zij Delphi hebben geplunderd, en zijn overgestoken naar Klein-Azië. Omstreeks het begin van de vierde eeuw trokken zij Italië binnen en waren zelfs een ogenblik in Rome. Gallië is door hen veroverd; tegen het begin van de vierde eeuw hebben zij de kust van de Oceaan bereikt; omstreeks 300 bezetten de Belgae het noorden van Gallië en in de tweede eeuw v. Chr. namen de Kelten ook het zuiden van het Britse eiland in bezit.

De overblijfselen van de Keltische cultuur, die men naar de vindplaats La Tène aan het meer van Neuchâtel noemt, zijn in ons land niet talrijk. Het meest karakteristieke monument is het grote graf van Oss uit de zesde eeuw v. Chr. Deze vondst staat

evenwel geheel op zich zelf. Wellicht is het graf aangelegd door een kleine zwervende troep, die daar zijn hoofdman heeft verloren. Verder kan men niet anders noemen dan een aantal urnen, die in het westen van Noord-Brabant, vooral bij Alphen en Strijbeek, zijn gevonden en aan de grote rivieren tot in het Rijk van Nijmegen. De invloed van de Kelten in ons land kan slechts gering zijn geweest. Er is geen enkel bewijs voor de aanwezigheid van een enigszins belangrijk Keltisch element bij de bevolking 1).

Aan de Neder-Rijn is het opdringen van de Kelten verhinderd door de Germanen 2). Deze laatste stam is ontstaan gedurende de Bronstijd in het noordelijke cultuurgebied, nadat de mensen van de touwceramiek en de strijdhamers zich hadden meester gemaakt van het land, waar eerst de beschaving van de Kjeikkenmeddinger en later van de hunebedden had geheerst. Van het noorden uit zijn de Germanen opgetrokken en hebben grote stukken van Midden-Europa op de Illyriërs veroverd. Ook met de Kelten zijn zij iii botsing gekomen. Maar zij zijn voreerst niet verder getrokken dan tot het Duitse Middelgebergte. Men kan hun komst aan de Neder-Rijn vervolgen met hulp van de eigenaardige grove urnen, die naar de vindplaats Harpstedt in Hannover worden genoemd. Omstreeks 650 v. Chr. hebben zij de Rijn bereikt en niet lang daarna zijn zij ook in ons land gevallen, zowel in het noorden als in het zuiden, waar hun aardewerk in de urnenvelden door vele voorbeelden is vertegenwoordigd. Waarschijnlijk zijn de Germanen hier nog eerder binnengedrongen dan de Kelten.

1) 1 de Vries, het Keltische substraat: Tijdschrift voor Ned. Taal- en Letterkunde, 50 (1931), blz. 181-221.

L. Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme (2de uitg. 1934 en volg.).

Met deze aan de resultaten der opgravingen ontleende gegevens kunnen wij de berichten over de bevolking, die wij bij de antieke auteurs vinden, zeer goed verbinden. Een der merkwaardigste van deze berichten betreft de oude inheemse bewoners van Gallië. Bij de laat-Romeinsen dichter Avienus vindt men de opmerking, dat de kust aan de Oceaan oudtijds in het bezit was van Liguriërs, die langen tijd geleden van daar door de Kelten zijn verdreven. Avienus heeft voor zijn gedicht een oude bron gebruikt of althans een schrijver, die mededelingen van zeer vroege auteurs had bewaard, naar men aanneemt, een beschrijving van de westkust van Europa uit de zesde eeuw v. Chr. In de volgende afdeling van dit hoofdstuk zullen dergelijke beschrijvingen nog nader ter sprake kaaien.

De Liguriërs worden bovendien als bewoners van Noordwest- Europa vermeld door de groten aardrijkskundige Eratosthenes van Kyrene, die in de tweede helft van de derde eeuw schreef. Verder gewaagt de dichter Lucanus, die in de tijd van Nero leefde, van hen als de bewoners van geheel Gallië ten westen van de Alpen. Blijkbaar heeft men dus in de Oudheid gedacht, dat de Liguriërs eens in een groot deel van West-Europa hebben geleefd. Op grond van deze mening worden zij beschouwd als een overblijfsel van de Vóór-IndoGermaanse bevolking van Gallië 1).

Anders weet men van de Liguriërs niet veel af. In de historische tijd werden zij alleen aangetroffen in de buurt van Genua en het bergland van de Riviera bij het gebied, waar de Po ontspringt, en in de meest westelijke Apennijnen. Inderdaad vindt men een aantal plaatsnamen, die in dat gebied voorkomen, terug in een groot deel van West-Europa. Er is een zekere eenheid bij de Vóór-Keltische plaatsnamen van Gallië en dergelijke namen komen ook voor in Italië, Spanje, Duitsland, tot in Ierland toe. Er is dus enige reden om van een oorspronkelijke Ligurische bevolking van Europa te spreken.

Anders kenden de antieke schrijvers uit de tijd vóór de eerste eeuw v. Chr. in het land ten westen van de Alpen alleen Kelten. Pytheas van Massilia, die in de vierde eeuw v.

Chr. een groten ontdekkingsstocht heeft ondernomen naar de landen aan de noordelijken Oceaan, sprak van Kelten als de bewoners van het gehele gebied, dat achter Massilia ligt, tussen de Middellandse Zee, de Alpen, de Pyrenaeën en de Oceaan tot de Elbe. Voorbij de Elbe woonden, volgens zijn berichten, Skythen, die de Grieken kenden

1) C. Jullian, *Histoire de la Gaule* I, blz. 110-192.

uit de landen ten noorden van de Zwarte Zee. De mededelingen, die hij over zijn reis heeft gedaan, zullen zo aanstonds uitvoeriger ter sprake komen. Voreerst is men in de Oudheid bij deze opvatting gebleven. Polybius, die in de tweede eeuw v. Chr. schreef, noemde het land, waarvan de Alpen de oostelijke grens vormen, Galatia. In de tijd van Marius en Cicero sprak men van Gallia. Maar toen hadden de Romeinen reeds veel, meer over de bewoners van Noord-Europa vernomen.

Zoals tegen het einde van de vijfde eeuw v. Chr. in het land ten noorden van de Alpen een grote trek van volkeren is ontstaan, waardoor de Kelten tot in Rome zijn doorgedrongen, is driehonderd jaar later Italië opnieuw met een inval bedreigd. Ditmaal is de beweging uitgegaan van de Cimbren, een volksstam, die waarschijnlijk in Jutland woonde. Volgens de berichten van de antieke auteurs, zijn zij uit hun woonplaatsen verdreven door grote stormvloeden. Blijkbaar hebben zij in hun gebied last gekregen van de opkomende zee, zoals dat in ons land het geval was, en hebben zij om die reden hun woonplaats verlaten. Wij weten ook van andere bewegingen onder de volksstammen van Duitsland van die tijd. Het is ons evenwel niet bekend, of deze door de tocht van de Cimbren zijn veroorzaakt.

In het jaar 113 v. Chr. hebben de Cimbren een Romeins leger bij Noreia Noricum ten noorden van de Alpen verslagen. Zij hebben toen nog niet gedacht aan een inval in Italië, maar zijn naar het westen getrokken. Daar hebben de Teutonen en enkele andere stammen, die in het land ten zuiden van de Main woonden, zich bij hen aangesloten en deze gehele volkerenmassa heeft in 111 v. Chr. de Rijn overschreden en is in Gallië binnengedrongen. Een deel van hen is, met de kudden en de buit, die zij bij hun verderen tocht niet konden medenemen, aan de Rijn achtergebleven. Zelf rukten zij verder op. Tegenstand hebben zij alleen bij de Belgae gevonden en herhaaldelijk werden Romeinse legers door hen verslagen, het laatst op 6 October 105 bij Orange. Toen is eindelijk Marius, de bekwaamste veldheer over wien de Romeinen de beschikking hadden, met het commando tegen hen belast. Daar de Cimbren in Spanje waren gevallen en de andere volkeren zich over Gallië hadden verspreid, kreeg Marius gelegenheid zijn troepen goed voor te bereiden tot de strijd. In 102 versloeg hij de Teutonen en Ambronen bij Aix-les-Bains in de Provence en op 30 Juli 101 v. Chr. de Cimbren bij Vercellae in de Po-vlakte. Het zo even genoemde deel van deze volkeren, dat aan de Rijn was achtergebleven, trok na de nederlaag van hun stamgenoten nog enige tijd in Gallië rond en kon zich eindelijk nederzetten in het tegenwoordige België aan de Maas in de buurt van Namen. Daar leefden hun afstammelingen in de tijd van Caesar onder de naam van Atuatici.

De tocht van de Cimbren en Teutonen heeft, door het grote gevaar dat Italië had gelopen, in het zuiden een geweldigen indruk gemaakt. Het is ook spoedig duidelijk geworden, dat deze mensen uit het noorden geen Kelten en ook geen Skythen waren, maar behoorden tot een andere stam, die men Germanen noemde.

Op die wijze is de aandacht van de geleerden op hen gevestigd. Het belangrijkste was de studie van Poseidonios uit Apamea in Syrië, die naar de plaats van zijn werkzaamheid de Rhodiër wordt genoemd. Poseidonios heeft tussen 100 en 80 v. Chr. in Gallië gereisd en zich daar een zeer uitgebreide kennis van het land en zijn bewoners verworven.

Onder andere is van hem afkomstig de indeling van Gallië, voor zover het niet behoorde tot de Romeinse provincie in het zuiden, in drie delen, naar de stammen die er woonden, de Galliërs in het midden, de Aquitani in het zuidwesten en de Belgae in het noorden. Wellicht is Poseidonios ook degene geweest, die het eerst het onderscheid tussen de Galliërs en de Germanen heeft beschreven.

Tot hen, die van de onderzoekingen van Poseidonios over Gallië hebben gebruik gemaakt, behoorde ook Caesar. Zijn werk over de oorlogen, die hij in Gallië heeft gevoerd, bevat een aantal mededelingen over de volksstammen, die kort vóór het midden van de eerste eeuw v. Chr. in ons land woonden 1).

Al deze volkeren werden gerekend te behoren tot de Belgae, die voor een deel, naar de mededelingen van Caesar, geen Kelten waren, maar niet anders dan enigszins gekeltiseerde Germanen. Wij vermelden hier de volgende. Aan de Vlaamse kust en gedeeltelijk ook nog in het zuiden van de tegenwoordige provincie Zeeland was het gebied van de Morini. Bij de grote rivieren en aan de rechter oever van 'den Rijn, zeker nog in de streek van Kleef en Emmerik, was het land van de Menapii. De oostelijke naburen van de Morini waren de Nervii, in de Ardennen, in Belgisch Brabant, tot in het mondingsgebied van de Schelde. Ten Oosten van de Nervii, ten westen van de Maas, maar voornamelijk tussen Rijn en Maas, was het gebied van de Eburones, Ten zuiden van dit volk aan de Maas woon-

1) Over de volksstammen in ons land ten tijde van Caesar wordt uitvoeriger gesproken in afdeling 11 van het Tweede Hoofdstuk.

den de Atuatici. Rechts van de Rijn noemt Caesar de Sugambren, waarschijnlijk aan de Lippe en de Ruhr, en de Ubii, ongeveer tegenover Keulen en Bonn. Volkeren ten noorden van de Rijn in ons land worden door Caesar niet vermeld 1).

De laatst genoemde volksstammen waren, volgens de mededelingen van Caesar, Germanen, evenals de Eburones en de gewoonlijk tezamen niet hen genoemde kleinere stammen in de buurt. De Nervii moet men het liefst als gekeltiseerde Germanen beschouwen, de Morini en de Menapii als zuivere Kelten. Wat de herkomst van al deze stammen aangaat, wordt alleen bericht, dat de Atuatici de afstammelingen waren van de Cimbren en Teutonen, die zo-even ter sprake zijn gebracht. Wij kunnen deze mededelingen evenwel nog enigszins aanvullen met hulp van de archaeologische vondsten. Dat er Keltische stammen hebben gewoond in het zuidwesten en langs de grote rivieren, wordt bevestigd door de in die streek gevonden La Tène ceramiek, terwijl de aanwezigheid van Germanen in het zuidoosten wordt verduidelijkt door het daar ontdekte Germaanse aardewerk.

Ook over de toestand der bevolking in het gebied van ons land ten noorden van de grote rivieren, waarover wij bij Caesar geen berichten vinden, lichten de vondsten ons enigszins in. In de Betuwe is, naar het schijnt, geen vaste bewoning geweest vóór de eerste eeuw v. Chr. Maar wij kunnen niet met zekerheid uitmaken, in welk deel van die eeuw zich daar mensen hebben gevestigd. Het aardewerk, dat op de hogere gronden in het midden en het oosten van ons land is ontdekt, bewijst, dat naar die streek reeds in betrekkelijk vroege tijd Germanen zijn doorgedrongen. Door Germanen zijn ook de kleistreken van Groningen en Friesland van het oosten uit bezet. Onze kennis van de oudste tijden berust evenwel nog vrijwel uitsluitend op de vondsten in de terp van Ezinge 2). Intussen zijn de resultaten van de in die terp verrichte opgravingen zóó sprekend, dat men zich reeds een beeld van de beschaving der bewoners in de verschillende perioden kan maken. De bezetting van die streek door de Germanen moet reeds in de derde eeuw v. Chr. zijn begonnen.

- 1) De Bataven, die worden vermeld bij Caesar, De bello Gallico IV 10, worden hier niet genoemd, daar men dit hoofdstuk als een interpolatie moet beschouwen, zoals in afdeling I van het Tweede Hoofdstuk zal worden betoogd,
- 2) Over de herkomst van de bevolking in Friesland; verg. P. C. J.A. Boeles, Verslag Ver. voor Terpenonderzoek, 20-24 (1936-'40), blz. 17-25.

Ten slotte moeten wij nog een ogenblik spreken over de gegevens, die men kan afleiden uit de toestand van de huidige bevolking. Want evengoed als men in de bodem van een land de feiten vindt, waarmee de geologen een beeld van zijn ontwikkeling kunnen samenstellen, zo herkent men in de bevolking nog de verschillende rassen, die daar zijn vertegenwoordigd 1).

In Nederland kan men drie elementen onderscheiden: een ras van kleine mensen met donker haar, bruine ogen en ronde schedels (*Homo alpinus*), een ras van mensen met een forsche gestalte, blonde haren en lange schedels (*Homo nordicus*) en een ras van mensen, die nog wat groter zijn, met een breed plat gelaat, veelal rossig haar en een vierkanten schedel (*Homo dolo-nordicus*, het Baltische of Faalse ras). In het noorden, in de provincies Friesland, Groningen, Drente en Overijssel, overheerst het blonde ras; in Limburg, Noord-Brabant en Zeeland is een belangrijk donker element; het derde ras vindt men slechts in het oosten van ons land. Men kan deze gegevens alleen niet goed in verband brengen met de uitkomsten van het verdere onderzoek. Voor het donkere ras zou men kunnen denken aan de vervaardigers van de bandceramiek en voor de blonde mensen aan de bouwers van de hunebedden en de Germanen. Maar de bevolking in ons land is blijkbaar zó gemengd, dat het wel nooit zal gelukken voor deze verschijnselen een bevredigende verklaring te vinden. Dit is ten minste niet waarschijnlijk.

IV. DE ONTDEKKING VAN HET WESTEN

Voordat wij overgaan tot het verhaal der gebeurtenissen in de eigenlijke Romeinse periode, moeten wij ter inleiding, behalve aan de toestand van het land en aan de bevolking, enige aandacht geven aan de berichten over de oudste tochten ter zee naar de west-, kust van Europa. Deze tochten hebben reeds in een betrekkelijk vroegen tijd plaats gehad, gelijk blijkt uit de kennis, die de bewoners van Griekenland aangaande die streken bezaten 2). Dat de oude Kretenzers reeds daarheen zouden zijn gevaren, zoals men het wel eens heeft ondersteld, is niet waarschijnlijk. De eerste Griek, van wien wij weten, dat hij door de Straat van Gibraltar de westelijke Oceaan heeft bereikt, is Kolaïos van Samos, van wie

- 1) Verg. Voorgeschiedenis, blz. 44-45, en de bij dit gedeelte aangehaalde literatuur.
- 2) Voor het volgende verg. D. Detlefsen, Die Entdeckung des germanischen Norden im Altertum (1904); A. Francke, Nordsee: Real-Encycl. XVIII (1936), c. 935 en volg.; R. Hennig, Terrae incognitae, I (1936).

Herodotus verhaalt. Zijn tocht wordt gewoonlijk omstreeks 660 v. Chr. gedateerd; maar wellicht zal men eerder aan de tweede helft van de zevende eeuw moeten denken. Na die tijd zijn er evenwel voreerst altijd slechts geringe betrekkingen geweest tussen Griekenland en West-Europa.

De oudste mededelingen over de westelijke Oceaan, die wij bezitten, dateren uit de zesde eeuw v. Chr. In de vorige afdeling van dit hoofdstuk vermeldde wij reeds een

bericht bij de laat-Romeinsen dichter Avienus, over Liguriërs aan de kust van Gallië in Normandië, dat uit die tijd stamt. Enige kennis van die aard vindt men ook bij de Ionische geleerden uit de zesde en het begin van de vijfde eeuw v. Chr., in de eerste plaats bij Hekataios van Milete. Mogelijk hebben de Grieken deze mededelingen ontleend aan verhalen van scheepvaarders uit Massilia. Maar eerder zal men aan de Karthagers moeten denken.

Het is de Karthager Himilco geweest, die de eersten ons nader bekenden tocht naar het noordwesten heeft ondernomen 1). Waarschijnlijk heeft die tocht tegen het einde van de zesde eeuw v. Chr. plaats gehad. Van zijn reis heeft hij een verslag opgesteld en dat verslag is ook in het Grieksch vertaald. Al de kennis, die de Grieken in de zesde en de vijfde eeuw aangaande de westkust van Europa bezaten, berust mogelijk uitsluitend op de mededelingen van Himilco. Zijn tocht heeft zich uitgestrekt tot Engeland en wellicht zelfs tot Ierland. Maar de verhalen, die hij ten beste gaf, lokten niemand uit hem na te volgen. Voreerst heeft geen schipper uit de Middellandse Zee zich meer zo ver naar het noorden gewaagd.

Wat de Grieken in de vijfde eeuw v. Chr. over de landen aan de westelijke Oceaan wisten, is uiterst gering. Na de opkomst van Karthago als een grote mogendheid in de Middellandse Zee werden de Grieken daar geweerd. De directe verbinding met Spanje was welhaast onmogelijk. Dit is de reden, dat Herodotus moest bekennen over West-Europa niets met zekerheid te weten. Van de eilanden, die het tin opleveren, en van de Eridanos, waar het barnsteen vandaan komt, heeft hij, gelijk hij zegt, geen betrouwbare berichten kunnen inwinnen. De geografische horizon was in de vijfde eeuw v. Chr. beperkter dan in de zesde.

Toch zijn de gegevens, die wij aan Herodotus danken, voor ons belangrijk genoeg. Bij de oudere schrijvers vindt men slechts vage

1) Verg. Jullian, *Histoire de la Gaule*, I, blz. 385-388; Ebnenberg, *RealEncycl. Suppl. V* (1931), c. 232-235.

berichten en Herodotus stond zeer sceptisch tegenover hun mededelingen, die hij niet vermocht te controleren. Maar hij heeft zich blijkbaar moeite gegeven enige werkelijke kennis te verkrijgen. Hij achtte het zeker, dat het tin en het barnsteen langs dezelfde weg uit het noorden werden aangevoerd; maar aan een rivier Eridanos, met haar Grieksch naam, in het land der barbaren kon hij niet geloven. Die naam moet, naar zijn meerling, door de dichters zijn verzonnen. In het land ten noorden van de Middellandse Zee wist hij iets van de Donau en van de Pyrenaeën. Ook de Kelten waren hem bekend. Hij bezat evenwel niet de geringste voorstelling van de noordelijker streken.

In de vierde eeuw v. Chr. reikte de blik van de Grieken vooreerst nog niet verder. Ephoros van Kyme, die in het derde kwart van die eeuw zijn geschiedverhaal te boek stelde, noemde voor zijn geografisch overzicht van Europa alleen enkele volksstammen, die daar woonden. Volgens hem waren er Kelten in het westelijke deel en Skythen, die de Grieken van de noordkust der Zwarte Zee kenden, in het oostelijke. Verder spreekt hij van de groten moed der Kelten, die de overstromingen van de zee niet vreesden. Voor de Grieken was dat overmoed, omdat zij niets begrepen van de regelmatige eb en vloed, die in de Middellandse Zee niet voorkomen.

Deze zelfde overmoed wordt ook vermeld door Aristoteles, zijn tijdgenoot, die de Donau en de Pyrenaeën noemt, evenals Herodotus. Maar tevens sprak Aristoteles van rivieren, die naar het noorden stromen van het Arkyinische gebergte; waarschijnlijk werden met die naam de Alpen aangeduid. Toen ter tijd was het evenwel, nadat Karthago een deel van haar overwicht had ingeboet, voor de Grieken reeds mogelijk

toegang te krijgen tot de noordelijken Oceaan. Van die gelegenheid heeft Pytheas van Massilia gebruik gemaakt om daar een grote zereis te ondernemen. Wellicht heeft het verhaal van Himilco, dat hij moet hebben gekend, hem tot die expeditie opgewekt.

De tocht van Pytheas 1) heeft plaats gehad omstreeks het midden van de tweede helft der vierde eeuw v. Chr., ongeveer gelijktijdig met de veroveringen van Alexander de Grote. Daarbij wilde hij zonder twijfel voornamelijk onderzoeken, in hoeverre de landen,

1) Jullian, *Histoire de la Gaule*, I, blz. 415-429. - H. Berger, *Geschichte der wissenschaftlichen Erdkunde der Griechen* (1903), blz. 333-367. - P. H. Damsté, *De tocht van Pytheas* (Rede, 1917). - G. E. Broche, *Pythéas le Massaliote* (1935). - Hennig, *Terrae incognitae*, 1, blz. 120-136.

die hij bezocht, voordeel konden opleveren voor de handel. Het is evenwel zijn grooté verdienste geweest, dat hij in het verslag over zijn tocht ook tal van aardrijkskundige en ethnographische bijzonderheden heeft opgenomen. Zijn reisverhaal is verloren gegaan en wij kunnen hier niet spreken over de vele problemen, die de reconstructie van dit verhaal stelt. De mededelingen, die latere schrijvers daaraan hebben ontleend, zijn zóó karig, dat men geen geheel bevredigende oplossing van de moeilijkheden kan vinden. Voor ons doel is het voldoende, wanneer wij slechts enkele bijzonderheden daaruit aanstippen.

Volgens een mededeling van Polybius, de enige ons bewaarde antieke auteur die het werk van Pytheas zelf heeft ingezien, is hij langs de gehele westkust van Europa gevaren, van Spanje af tot een rivier in het noorden, die hij voor de Tanais hield. Met deze naam heeft Pytheas, zoals wij beneden zullen uiteenzetten, wellicht de Elbe aangeduid. Zeker is hij eerst langs de westkust van Spanje en Frankrijk gevaren en heeft hij zo het Kanaal bereikt. Daar is hij overgestoken naar Brittannië en is om het schiereiland van Kent, dat hij onder die naam vermeldde, in de Noordzee gekomen. Verder heeft zijn tocht zich uitgestrekt langs de oostkust van het Britsche eiland tot aan de noordpunt van Schotland. Hij deelt mede, dat men van daar in zes dagen kon varen naar Thule, het noordelijkste land waarvan hij heeft gehoord. Waarschijnlijk heeft hij zelf onmiddellijk die tocht ondernomen en Thule verkend. Men moet aannemen, dat met die naam Noorwegen werd aangeduid. Langs de kust heeft hij daar zijn reis nog een eind in noordelijke richting voortgezet, wellicht tot aan de Poolcirkel of althans tot een streek, waar men hem verhalen kon doen van de middernachtszon. Zeker is hij gekomen tot de bocht van Drontheim op een breedte van 64°, waar de zomernachten niet langer dan (wee of drie uren zijn. De zware misten in dat gebied hebben zeer zijn aandacht getrokken en hij heeft ook van de lange winternachten gehoord. Verder sprak hij van de *M o r i m a r u s a*, de dode, dat wil zeggen, de onbewegelijke, de bevroren zee en het water met ijsschotsen.

Na zijn tocht naar het noorden heeft Pytheas de oostelijke kusten van de Noordzee bezocht 1). Vermoedelijk is hij langs Denemarken

1) Gewoonlijk neemt men aan, dat Pytheas eerst naar het Britsche eiland is teruggekeerd, langs de westkust van dat eiland zijn tocht heeft voortgezet en daarna de oostkust van de Noordzee heeft opgezocht. Dat is niet zeer waarschijnlijk en de overgeleverde berichten kan men ook op een andere wijze verklaren.

gevaren en bereikte hij op die wijze het land *M e t u o n i s*. Dit is de oudste plaatsnaam aan de Noordzee, die wij kennen. Bedoeld is het waddengebied, dat zich langs Ce

Deensche, Duitse en Nederlandse kust tot Vlaanderen uitstrekt. Daar in de Waddenzee zoekt men ook de raadselachtige "zeetong", waarvan Pytheas sprak, het gebied waar men niet varen en niet gaan kan. De Waddenzee, met haar zandbanken en kreken, is inderdaad land noch zee en, als daar een dikke mist over hangt, kan men geen onderscheid maken tussen aarde, water en lucht, zoals de "zeelong" door Pytheas werd beschreven.

Als bewoners van die streek noemde hij de *G u i o n e s*, een woord waarin men de door Plinius en Tacitus vermelde *Inguiones* of *Inguaeones* kan herkennen 1).

Vóór die kust lag op één dag varens afstand het eiland *Ab a l u s* 2), waarschijnlijk Helgoland, waar het barnsteen werd gevonden. Deze kostbare stof, die de zee, daar in de lente aanspoelt, gebruikten de inwoners in plaats van hout om vuren mede te stoken. De beste stukken werden aan de Teutonen, die de kuststreken bewoonden, verkocht. Van daar werd het barnsteen dan verder naar het zuiden vervoerd. Volgens een bericht uit later tijd, dat wij aan Plinius danken, was het woord voor barnsteen bij de Germanen *g l a e s u m* en in de tijd, toen Germanicus Caesar in dat gebied ter zee oorlog voerde, werd een van de eilanden in de Noordzee door de Romeinen om die reden *Glaesaria* genoemd. De inheemse naam was *A u s t e r a v i a*. Men weet evenwel niet, welk eiland met deze namen wordt bedoeld.

Wat de Teutonen betreft, die door Pytheas werden vermeld, moet men wellicht aan de zo-even genoemde *Guiones* denken. Maar ook in dit geval verkeren wij in volkomen onzekerheid. Intussen was het duidelijk, dat de bevolking in die streek geen verwantschap , vertoonde met de Kelten in Gallië, en waarschijnlijk meende ,Pytheas om die reden, dat hij was aangekomen in het land der Skythen, te weten bij een deel van de stam, dat aan de noordkust van de Zwarte Zee woonde. Hij heeft zelfs de naam van de *Tanais* in zijn verhaal genoemd, gelijk blijkt uit de boven vermelde mededeling van Polybius over de omvang van zijn tocht. Met die naam duiden de Grieken de Don aan, de grote rivier die in de Zwarte

1) Wellicht is de naam der *Guiones* niet juist overgeleverd en moeten wij denken aan de *Teutones*, die wij zo aanstonds zullen vermelden.

2) Voor het barnsteneiland worden verschillende namen overgeleverd. Behalve *Abalus* vindt men *Abalia*, maar ook *Balcia* of *Basilia*. - Door Timaeus, die zijn bericht aan Pytheas ontleende, werden de namen *Basilia* of *Baunonia* gebruikt.

Zee uitstroomt. Men kan dus vermoeden, dat Pytheas de naam *Tanais* heeft gegeven aan de Elbe, daar hij meende een noordelijken arm te hebben ontdekt van deze bekenden groten stroom uit het zuidelijke land van de Skythen.

Door een mededeling van Strabo weten wij, dat Pytheas aan de kust van de Noordzee de zonnehoogte heeft opgenomen en de resultaten in zijn reisverhaal medegedeeld. Op grond van deze gegevens heeft de Grieksche geleerde Hipparchos van Nikaia in de tweede helft van de tweede eeuw v. Chr. De geografische breedte van die plaatsen bekend. Het getal, dat ons wordt medegedeeld, komt overeen met de 54sten breedtegraad. Dus moet de opname, waarop dit getal berust, een weinig noordelijker zijn verricht dan de Fries-Groningse kust. Wellicht is dit geschied aan de mond van de Elbe. Maar een geringe fout, hetzij van Pytheas, hetzij van Hipparchos, is niet buitengesloten. Intussen heeft Pytheas zonder twijfel meer waarnemingen over de zonnehoogte gedaan, dan door Hipparchos zijn uitgewerkt en door Strabo uit Hipparchos zijn overgenomen 1).

Na zijn bezoek aan het land van het barnsteen is Pytheas teruggegaan naar de Middellandse Zee. Men heeft uitgerekend, dat hij die tocht, waarvan de lengte zeker meer dan 10.000 zeemijlen bedroeg, in één seizoen, van Maart tot October, heeft kunnen volbrengen. Hij is de eerste Griek, die ons land heeft betreden, althans de eerste zuiderling, die een bericht over zijn bezoek heeft bekend gemaakt. Terecht heeft men hem betiteld als de "ontdekker van Nederland".

Ondanks de grote betekenis van deze tocht en de enorme vermeerdering van kennis, die de Grieken aan Pytheas danken, heeft zijn reis slechts geringe resultaten opgeleverd. Navolgers, die het noorden werkelijk voor de Grieksen handel konden ontsluiten, heeft hij niet gevonden. Blijkbaar achtten de scheepvaarders de gevaren te groot en de winsten in vergelijking daarmee te gering. In het algemeen stond men sceptisch tegenover zijn mededelingen. Reeds zijn jongere tijdgenoot Dikaiarchos van Messana, die tegen liet einde van de vierde eeuw v. Chr. schreef, hield hem voor een bedrieger. Des te meer hebben de verzamelaars van wonderverhalen en curiositeiten uit de Hellenistische tijd aan zijn geschrift ontleend. Enige van deze auteurs dienen hier te worden vermeld.

Hekataios van Abdera schreef omstreeks het jaar 300 v. Chr. een boek over de Hyperboreërs. In dat werk vermeldde hij de bevroren

1) M. Dubois, Examen de la géographie de Strabon (1891), blz. 240-266.

zee in het noorden van het land der Skythen. Blijkbaar is hij daarbij door Pytheas geïnspireerd. Van veel meer betekenis, ook door de invloed die het heeft gehad, was het grote geschiedwerk van Timaios van Tauromenion (Taormina), dat in de eerste helft van de derde eeuw v. Chr. is ontstaan. Hij was een van de weinige historici der Oudheid, die aan de mededelingen van Pytheas geloof hebben geschonken. In elk geval heeft hij voor zijn overzicht der geografie van Noord-Europa zeer veel aan het reisverhaal van Pytheas ontleend. Wij vermeldde boven reeds terloops zijn mededelingen over het eiland van het barnsteen, dat door hem Basilia werd genoemd. Wat de lateren over het noorden wisten te verhalen, hebben zij bijna alles niet uit Pytheas zelf, maar uit Timaios overgenomen. Bij voorbeeld, schreef Apollonios van Rhodos in de tweede helft van de derde eeuw een episch gedicht over de lotgevallen van de Argonauten. In dat gedicht wordt de rivier de Eridanos beschreven, met zijn drie takken waarvan er één uitmondt in de noordelijken Oceanus, en men meent daarbij de invloed van Pytheas te herkennen. Intussen heeft ook Apollonios zeker niet het reisverhaal van Pytheas zelf gebruikt, maar veeleer het geschiedwerk van Timaios.

Enigszins anders staat het met Xenophon van Lampsakos, die in de tweede helft van de tweede eeuw v. Chr. schreef. Zijn werk had het karakter van een ethnographischen roman, waarin allerlei wonderbaarlijke zaken werden verhaald. Hij sprak over het eiland Balcia, dat anders Basilia wordt genoemd, en het daar gevonden barnsteen, van de eilanden de Oeoniae met hun bewoners die van vogeleieren leefden, van de Hippopodes met paardenpoten en de Fanesii die hun naakte lijf door hun grote oren geheel konden bedekken. Deze curiositeiten worden door verschillende auteurs op dezelfde wijze vermeld, door de geograaf Mela, in het werk van Caesar en door Plinius. Men weet evenwel niet zeker, of deze mededelingen reeds bij Pytheas te lezen waren, daar het mogelijk is, dat Xenophon een andere bron heeft gebruikt. Voor ons moet het voldoende zijn op te merken, hoezeer de belangstelling van de mensen uit de Hellenistische tijd door al de wonderbaarlijkheden van de noordelijke streken werd gaande gemaakt. Ten slotte zij in dit verband nog het geschiedverhaal genoemd van Diodoros van Sicilië uit

de eerste eeuw v. Chr., de enige van al deze auteurs die ons althans voor een deel is bewaard' gebleven. Hij heeft een aantal passages uit het grote werk van Timaios overgenomen en op die wijze kunnen wij ons enigszins een voorstelling maken van de aard van dit geschiedboek.

Ook voor de wetenschappelijke geografie heeft het verslag van Pytheas betekenis gehad. Eratosthenes van Kyrene, de grote aardrijkskundige, die in de tweede helft van de derde eeuw v. Chr. te Alexandrië werkte, beklagde zich, dat hij geen berichten over West-Europa kon verkrijgen, omdat de Karthagers de vaart daarheen blokkeerden. Wat hij over die streek wist, heeft hij aan Pytheas ontleend. Ook Krates van Mallos, een geleerde uit de eerste helft van de tweede eeuw, het hoofd der school van Pergamon, heeft het boek van Pytheas gebruikt voor zijn toelichtingen op. De Odyssee. Hier moge ook de astronoom Hipparchos nog eens worden genoemd. zoals boven werd vermeld, heeft hij mededelingen van Pytheas voor zijn onderzoekingen bewerkt, ten einde de breedtegraad van enige plaatsen te bepalen.

Deze laatste geleerden hebben blijkbaar met waardering gebruik gemaakt van al de nieuwe gegevens, die het reisverhaal van Pytheas bevatte. Merkwaardigerwijze zijn daartegen de wetenschappelijke geschiedschrijvers zeer wantrouwend tegenover hem geweest. De geleerden, die tot de Stoische school behoorden, als Polybius, gelijk gezegd, de enige ons bewaarde auteur die het boek van Pytheas zelf heeft bestudeerd, benevens de geografen Artemidorós en Strabo, hebben, zeer ten onrechte, aan zijn mededelingen geen geloof gehecht en zijn werk op kortzichtige wijze bekritiseerd.

Het is niet duidelijk, hoe Poseidonios uit Apamea, die de Rhodiër wordt genoemd, de grote geleerde uit de eerste helft van de eerste eeuw v. Chr., over Pytheas heeft geoordeeld. Maar zijn eigen onderzoekingen hebben zeker meer betekenis dan wat hij uit anderen overnam. Wij vermeldde boven reeds zijn studiën over de ethnographische toestanden in Gallië. Hier moge nog zijn werk over de Oceaan worden genoemd. Daarin sprak hij over het verschijnsel van ebbe en vloed, dat hij had bestudeerd, en in verband daarmee over de tocht van de Cimbren. Hij verzette zich daarbij tegen het denkbeeld, dat zij uit hun land in het noorden zouden zijn verdreven door een groten watervloed, daar de vloed bij hen een regelmatig twee keer per dag terugkerende gebeurtenis is.

In het algemeen toonde Poseidonios een zeer grote belangstelling voor het westen. Die belangstelling is bij een denker van zijn tijd begrijpelijk, daar de Romeinen van de eerste eeuw v. Chr. hoe langer hoe meer aandacht aan die landen moesten geven. Door de Germanen, die Gallië en Italië bedreigden, werden zij daartoe ge' dwongen. Kort na dat Poseidonios de genoemde werken had geschreven, heeft Gallië nog veel meer de aandacht getrokken door de veroveringsoorlogen van Caesar.

TWEEDE HOOFDSTUK DE VEROVERING VAN NOORD-GALLIË DOOR DE ROMEINEN

I. DE VOORGESCHIEDENIS

Het noorden van Gallië is door de veroveringstochten van Caesar in het licht der geschiedenis gekomen. Tot dat gebied moet ook een gedeelte van ons land worden gerekend en op deze wijze vernemen wij uit die tijd voor het eerst een en ander over zijn politieke toestand; wij maken expedities mede op zijn grondgebied; wij worden onderricht over de krijgsdaden van zijn bewoners en over hun nederlagen. Maar bovendien zijn het mededelingen uit de eerste hand, die wij ontvangen; want door een zeldzaam geluk kunnen wij de geschiedenis der onderwerping van Gallië lezen in een verslag van Caesar zelf 1).

Hij, de veldheer die dat land voor Rome heeft veroverd, beschreef zijn oorlogen in een uitvoerig werk, *Commentarii de Bello Gallico*. Zeker is dit werk uitgegeven met een politieke strekking, want Caesar wilde zijn bedrijf in het publiek verdedigen. Menigmaal had zijn optreden aanleiding gegeven tot scherpe kritiek en hij wenste niet de indruk te vestigen, dat hij zich over die kritiek niet had bekommerd. Caesar schreef dus als zijn eigen advocaat. Maar de aanvallen, die men heeft gedaan op de betrouwbaarheid van zijn verhaal in details, zijn naar alle waarschijnlijkheid niet gerechtvaardigd 2).

Het is ook duidelijk, dat Caesar onmogelijk ver van de waarheid kan zijn afgeweken. Men kende immers te Rome de uitvoerige rapporten, die hij aan het einde van ieder dienstjaar aan de Senaat had gezonden. Hij was dus bij de beschrijving van zijn krijgsdaden gebonden en hij heeft ook zonder twijfel met de minuten van die

1) H. Oppermann, *Caesar der Schriftsteller und sein Werk* (1933).

2) Verg. P. Huber, *Die Glaubwürdigkeit Caesars in seinem Bericht liber de Gallischen Krieg* (2de uitg. 1931), met uitvoerige besprekingen door A. Klotz, *Philologische Wochenschrift*, 1932, c. 519-526, en M. Gelzer, *Gnomon*, VIII (1932), blz. 287-288.

rapporten voor zich zijn *Commentarii* samengesteld. Dat is, gelijk ons wordt medegedeeld, geschied in zeer korten tijd gedurende de winter van 52 op 51 v. Chr. voor de geschiedenis van de jaren 58 tot 52. Een verslag van de gebeurtenissen in de jaren 51 en 50 is daar nog aan toegevoegd door Caesar's onderbevelhebber Aulus Hirtius 1).

Vóór zijn vertrek naar Gallië heeft Caesar, gelijk vanzelf spreekt, een nauwkeurige studie van het land gemaakt en in zijn werk treft men ook de sporen van deze onderzoekingen aan. Het zijn gegevens, die aan Grieksche auteurs moeten zijn ontleend; men kan denken aan Eratosthenes en Poseidonios, de geleerden die wij boven noemden. Een mededeling over Britannië, die uit het reisverhaal van Pytheas afkomstig is, heeft Caesar waarschijnlijk uit Poseidonios overgenomen. Maar over het algemeen zijn berichten van die aard schaarsch. Wel vindt men in Caesar's werk een aantal geografische uitweidingen. Er is evenwel alle reden om aan te nemen, dat zij later aan de tekst van Caesar zijn toegevoegd 2).

Tegen de onlangs herhaaldelijk uitgesproken mening, dat Caesar zelf die passages in zijn werk zou hebben opgenomen, spreekt de slordige redactie. Men leze, bij voorbeeld, het slot van de geografische inleiding in het eerste hoofdstuk (B. G. I.1.) en de beschrijving van de loop van de Rijn met de vermelding van de Bataven in het vierde

boek (B. G. IV 10). Naar mijn mening, kunnen deze en dergelijke slecht gestelde uiteenzettingen niet van Caesar afkomstig zijn 3).

Jammer genoeg, bezitten wij maar zeer weinig berichten over Caesar's oorlogen in Gallië, behalve hetgeen wij in zijn eigen werk lezen. De geschriften uit de tijd zelf, die tegen hem en zijn optreden waren gericht, in de vorm van redevoeringen en pamfletten, zijn verloren gegaan. Vooral Cato heeft zich daarbij op een bijzonder felle manier geuit, terwijl Sallustius als Caesar's verdediger optrad. Alleen herkennen wij nog enigszins de invloed van die literatuur in de gedichten van Catullus en in het werk van Caesar zelf. Het verhaal van de burgeroorlogen van Gaius Asinius Pollio,

1) Verg. M. L. Strack, Bonner Jahrbcher, 118 (1909), blz. 139-157.

2) Over de interpolaties in Caesar's *De Bello Gallico* verg. Fr. Beckmann, *Geografie und Ethnographie in Caesars Bellum Gallicum* (1930), met een uitvoerige bespreking door H. Fuchs, *Gnomon*, VIII (1932), blz. 241-258. - H. Oppermann, *Hermes*, 68 (1933), blz. 182-195.

3) Nog altijd is niet weerlegd de krachtige veroordeling van deze passages door E. Norden, *Die Germanische Urgeschichte in Dualis Germania* (1920), blz. 363 noot 1.

dat door Strabo wordt geciteerd, gaf in velerlei opzicht een andere voorstelling van de gang van zaken. Waarschijnlijk is dit werk door Livius gebruikt voor zijn grote geschiedenis van Rome en, daar uit deze laatste geschiedenis het een en ander is overgenomen door Suetonius en Plutarchus in hun levensbeschrijvingen van Caesar en verder door Cassius Dio en Appianos, kunnen wij ons nog enigszins een voorstelling maken, hoe de opvatting van Livius is geweest. Ook de auteur van een ander geschiedwerk uit de tijd omstreeks het midden van de eerste eeuw v. Chr., de Griek Timagenes, heeft zich, naar het schijnt, herhaaldelijk in afkeurenden zin over Caesar uitgelaten. Uit dit laatste werk heeft Strabo, de geograaf, het een en ander overgenomen. Veel is dat evenwel niet. De geschiedenis van Timagenes is ook in het Latijn bewerkt door Trogus Pompeius; maar van die vertaling bezitten wij alleen het povere excerpt door Justinus. Op deze wijze blijven, ondanks de genoemde geschriften die aan de tijd van Caesar waren gewijd, voor ons zijn Commentarii vrijwel de enige bron voor de geschiedenis van zijn oorlogen in Gallië 1).

Toen Caesar (Afb. 1) in het begin van het jaar 58 v. Chr. het gezag in Gallië aanvaardde, was hij ongeveer 43 jaar oud. Hij had vóór die tijd reeds een belangrijke rol in de staat gespeeld. Zijn verkiezing tot pontifex maximus in 63 was een groot persoonlijk succes geweest en de redevoering; die hij op 5 December van dat jaar in de Senaat had gehouden over de behandeling der partijgangers van Catilina had een groten indruk gemaakt. Door zijn commando als pro-praetor in Spanje, het geheime bondgenootschap met Pompeius en Crassus, dat hem de weg had geopend naar het consulaat, en zijn optreden gedurende zijn ambtsjaar in 59 had hij zich getoond als een kundig bevelhebber en een bekwaam staatsman. Maar zelfs zijn grote successen gedurende de veroveringsoorlogen in Gallië hadden de mensen te Rome, die opgingen in de kleine politiek van de dag, nog niet overtuigd van zijn eminente begaafdheid 2).

1) Men raadplege vooral de uitgaven van H. Meusel (3 delen, 1913-1920), met uitvoerige aantekeningen, en van L. A. Constans (*Collection-Budé*, 2 delen, 1926), met een Franse vertaling. - T. Rice Holmes, *Caesar's conquest of Gaul* (2de uitg. 1911). - Voor de geschiedenis van de oorlogen in Gallië verg. C. Jullian, *Histoire de la Goeie*, III (2de uitg. 1920), niet altijd rechtvaardig tegenover de man, die Gallië heeft

onderworpen.

2) Verg. H. Strasburger, *Caesar's Eintritt in die Geschichte* (1938).

Toch was Caesar in welhaast elk opzicht een superieure persoonlijkheid. De redevoeringen, die hij had gehouden als politicus en als advocaat in de vroegere jaren van zijn leven, werden in de Oudheid bewonderd om hun stijl. Daar zij verloren zijn gegaan, kunnen wij er niet meer over oordelen. Maar uit zijn geschriften, gewijd aan de verovering van Gallië en aan de burgeroorlogen, blijkt het vermogen, dat hij bezat, zich bondig en duidelijk uit te drukken. Zijn gaven als veldheer zijn in Gallië niet minder uitgekomen dan door zijn latere oorlogen. Tijdens zijn consulaat had hij zijn bekwaamheid als bestuurder en vooral zijn enorme doorzettingskracht getoond. Zowel te velde, door de opstelling van zijn troepen voor het gevecht en bij de belegering van versterkte plaatsen, als in zijn werk voor de staat, vooral door zijn wetgeving, toonde hij zijn grote kennis, zijn aanpassingsvermogen en zijn uitnemend verstand. Hij heeft zich de onbegrensde bewondering en de toewijding van zijn soldaten verworven, maar niet de achting en de liefde van zijn medewerkers. Van de mannen, die hij nodig had voor de verwezenlijking van zijn plannen, placht hij meer te eisen, dan zij in staat waren te volbrengen, en hij vergde dikwijls zóveel, dat zij het niet konden verdragen. Op die wijze heeft hij de naam gekregen, geen groot mensenkenner te zijn geweest. Toch beschikte hij zonder twijfel over een buitengewone intelligentie. Wat zijn karakter betreft, daarbij overheersten een uiterst krachtige wil en een onbegrensde eerbij. Nooit heeft hij voor een middel terug gedeinsd om zijn doel te bereiken. Voor ons is Caesar de Romeinse bevelhebber, die Gallië heeft onderworpen en opgenomen in het Romeinse staatsbestel. Hij heeft door deze onderneming de verovering van ons land voorbereid. Tevens heeft hij de Germanen, die naar het zuiden kwamen opzetten, voor eeuwen van de grenzen van het Romeinse rijk teruggedrongen 1).

Het bestuur van Gallië heeft Caesar zich tijdens zijn consulaat in het jaar 59 v. Chr. laten opdragen. Op voorstel van de volkstribuun Publius Vatinius zou hij na afloop van zijn ambtsjaar het stadhouderschap van Gallia Cisalpina (Noord-Italië) en Illyricum (Istrië en Dalmatië) krijgen als pro-consul, met het bevel over de drie legioenen, die daar in garnizoen lagen. Zijn onderbevelhebbers degat¹⁾ zouden de rang hebben van pro-praetor. Het commando werd hem verleend voor de tijd van vijf jaar en zou aflopen op 1 Maart 54. Op voorstel van Pompeius breidde de Senaat dit

1) Over Caesar verg. A. von Meiss, *Caesar* (1913); M. Gelzer, *Caesar der Politiker und der Staatsmann* (3de uitg. 1941).

gebied uit met Gallia Transalpina (Zuid-Frankrijk) waar nog één legioen lag. Caesar had dus reeds dadelijk de beschikking over vier legioenen en deze legermacht heeft hij tijdens zijn stadhouderschap nog aanmerkelijk vermeerderd door het lichten van soldaten. Bovendien heeft hij voor zijn oorlogen veel gebruik gemaakt van inheemse hulpstroepen, voornamelijk bestaande uit ruitery. Het gebied, dat Caesar onder zijn gezag kreeg, strekte zich naar het zuiden in Italië uit tot de Arno aan de westkust en tot het rivierte de Rubico aan de oostkust; het omvatte dus nog de steden Lucca en Ravenna.

Bij een samenkomst te Lucca, in April 56, van Caesar met Pompeius en Crassus, is afgesproken, dat Caesar's commando nog zou worden verlengd. Het officiële besluit daartoe is genomen in het jaar 55, tijdens het consulaat van Pompeius en Crassus, op hun voorstel. De inhoud van dit besluit is niet bekend. Maar de bedoeling was, dat Caesar nog tenminste voor het jaar 50 de beschikking zou houden over zijn ambtsgebied

en zijn troepen 1). Zijn stadhouderschap in Gallië zou dus negen jaar duren. Die tijd heeft Caesar vrijwel ongestoord kunnen besteden aan de onderwerping van het land tot de Oceaan, het Kanaal, de Noordzee en de Rijn. Toen Caesar in het begin van 49 v. Chr. zijn provincie verliet, gold de Rijn als de grens van het Rijk in Gallië.

Van de aanvang af heeft Caesar begrepen, dat de Romeinse provincie in Zuid-Gallië niet veilig was, tenzij de Romeinse legers geheel Gallië beheersten. Want aan de ene kant waren de volkeren in Germanië na de tocht van de Cimbren en Teutonen zóó onrustig, dat men steeds rekening moest houden met veroveringstochten van die zijde, en aan de anderen kant was Gallië door de strijd tegen de genoemde Germaanse stammen te veel verzwakt om voldoende weerstand te kunnen bieden aan nieuwe aanvallen. Bovendien waren de bewoners verdeeld en in voortdurende onderlinge oorlogen gewikkeld. Kort vóór de komst van Caesar in Gallië ging de voornaamste strijd daar tussen de Haedui, de volksstam, die in het centrum van het land woonde, en de Arverni in Auvergne, verbonden met de Sequani in het land ten noordwesten van de Jura. In die strijd kregen de Haedui de overhand en hun tegenstanders namen toen een Germaansen vorst van over de Rijn, Ariovistus, tegen betaling in hun dienst.

Ariovistus, koning van de Sueben, en zijn mannen waren veel

1) O. Hirschfeld, *Klio*, IV (1904), blz. 76-87, en V (1905), blz. 236-240; *Kleine Schriften* (1913), blz. 310-329.

geduchter tegenstanders dan de Cimbren en Teutonen. Zij vormden geen horde van stammen, maar een goed geordende natie met een geregelde strijdmacht. Al vele jaren lang leefden zij in staat van oorlog, hun gebied steeds uitbreidend en andere volkeren tot onderwerping dwingend. Met hun hulp viel het aan de Sequani en hun bondgenoten niet moeilijk een overwinning op de Haedui te behalen. Na die overwinning bleek het evenwel, dat de Sequani niet een troep huurlingen, maar een veroverend volk in Gallië hadden toegelaten. Ariovistus eiste als loon een derde deel van hun gebied op en bezette de Elzas. Toen strekte zijn rijk zich uit van de Oder tot aan de omgeving van Belfort. De Galliërs zagen eindelijk in, hoe dwaas zij hadden gehandeld, en de tegenstanders onder hen verzoenden zich. Maar Ariovistus wist tegen het einde van 61 of het begin van 60 v. Chr., de verenigde Gallische legers op vernietigende wijze te verslaan.

Door deze overwinning werd Ariovistus een onmiddellijk gevaar voor de Romeinse provincie in Zuid-Gallië en de Senaat trad met hem in verbinding. Waarschijnlijk heeft Ariovistus bij die gelegenheid een allerzonderlingst geschenk naar Rome gezonden. Quintus Caecilius Metellus Celer, de proconsul van Gallië die in het jaar 59 de onderhandelingen met Ariovistus moet hebben gevoerd, ontving van de koning der Sueben enige leden van een onbekenden stam, die over zee uit het oosten in zijn rijk waren aangeland. Naar de Romeinen meenden, kwamen deze mensen uit Indië, het verst oostelijk gelegen land dat zij kenden, en waren zij langs de noordelijken Oceanus naar Germanië afgedreven. Waarschijnlijk zal men aan Laplanders of Eskimo's moeten denken, die anders nooit zo ver naar het zuiden kwamen.

Het gevolg van deze onderhandelingen was een verdrag, dat in het jaar 59 v. Chr. tijdens het consulaat van Caesar tot stand kwam. Daarbij werd aan Ariovistus de titel van *rex et amicus Populi Romani* verleend, blijkbaar met de bedoeling hem voorloepig te winnen. Door de titel van *rex* en door het diadeem, dat hem werd toegezonden, zou zijn positie worden gelegitimeerd. Verder zou hij als *socius et amicus* van de *Populus Romanus* de bescherming van Rome genieten. Maar door dit voorrecht verloor hij een deel van zijn zelfstandigheid; want vriendschap en bondgenootschap betekenden voor de Romeinen steeds ondergeschiktheid aan Rome.

Intussen heeft Ariovistus, gelijk vanzelf spreekt, de overeenkomst geheel anders opgevat.

Terwijl deze onderhandelingen plaats hadden, is de macht van de Germanen, die zich links van de Rijn hadden gevestigd, voortdurend toegenomen door het toestromen van stamverwanten uit het land aan de overzijde van de rivier. De Sueben werden op die wijze een steeds groter gevaar voor de volkeren, die aan hen grensden, en hun druk op deze volkeren werd krachtiger. Tot hen, die het ergst in het nauw werden gedreven, behoorde de Helvetii 1).

Deze mensen hadden oorspronkelijk gewoond in het land rechts van de Rijn tussen de Boven-Rijn en de Main. Maar dit gebied hadden zij reeds vroeger ontruimd en zich gevestigd in het westen van het tegenwoordige Zwitserland. Door de komst van de Sueben in Gallië gevoelden zij zich ook in hun nieuwe woonplaatsen niet meer veilig. Ten einde de onderwerping door Ariovistus te ontgaan, brak het gehele volk op en trachtte zich een weg te banen door Gallië om zich te vestigen in de buurt van de Neder-Garonne, zo ver mogelijk van hun vijand. De Romeinen kenden deze volksstam als de vroegere bondgenoten van de Cimbren en Teutonen; zij moesten de aanwezigheid van de doortrekkende Helvetii in Gallië als een ernstige bedreiging voor hun provincie beschouwen.

Toen Caesar in het jaar 58 v. Chr. in Gallië aankwam, waren er twee belangrijke vraagstukken, die zijn onmiddellijke aandacht opeisten: de problemen wat diende te geschieden met de Helvetii en met Ariovistus. Hij heeft terstond energiek ingegrepen. Met zijn leger trok hij tegen de Helvetii op en, toen zij weigerden Gallië te verlaten, versloeg hij hen bij Bibracte in de buurt van Autun. Het was evenwel geenszins zijn bedoeling, dit volk te vernietigen. Integendeel, het verdrag, dat hij na zijn overwinning sloot, was voor hen in het geheel niet onvoordelig 2).

Zij moesten terugkeren naar hun gebied in het westen van Zwitserland. Want Caesar wilde voorkomen, dat het land daar onbewoond bleef, omdat hij vreesde, dat het dan in handen zou vallen van de Germanen. Daar waren zij bondgenoten en vazallen van Rome, maar met een zóó grote zelfstandigheid als slechts enigszins was te versenigen met hun positie van onderdanen. Hun voornaamste plicht was, het land, dat hun als woonplaats was aangewezen, tegen aanvallen van over de Rijn te verdedigen 3). Bij deze gelegenheid komt het pro-

1) E. Täubler, *Bellum Helveticum* (1924). -- F. Stnelin, *Die Schweiz in Wmischer Zeit* (1931), blz. 57-77.

2) Wij kennen de inhoud van het verdrag door een uittaling van Cicero; verg. Th. Mommsen, *Hermes*, 16 (1881), blz. 447-449: *Gesammelte Schriften*, V, 391-394.

3) H. Horn, *Foederati* (Diss. Frankfurt, 1930), blz. 53.

bleem van de Rijn en zijn betekenis als grensrivier voor het eerst naar voren 1).

Dit zelfde probleem beheerste ook de onderhandelingen met Ariovistus, die op de nederlaag van de Helvetii volgden 2). Zelf beschouwde Ariovistus zich als een vrije koning in Gallië, alsof het land, dat hij daar bezet hield, hem toekwam, gelijk de provincie in het zuiden aan de Romeinen behoorde. Maar Caesar behandelde hem als een aan Rome ondergeschikten vorst. Hij maakte, zo stelt Caesar het voor, deel uit van de politieke invloedssfeer van Rome en mocht zijn macht zonder toestemming niet versterken door Germanen van over de Rijn in zijn gebied toe te laten. Voor Ariovistus was er dus geen andere keus: hij moest een vazal van Rome worden of vechten voor de vrijheid van zijn volk. Hij koos het laatste en werd verslagen 3). Slechts weinige van zijn manschappen konden door de vlucht de rechteroever van de Rijn bereiken. Ten

gevolge van deze overwinningen was Caesar meester van de toestand in geheel Gallië met uitzondering van het land der Belgae in het noorden. Het volgende jaar, in 57 v. Chr., zou hij aan die stam zijn macht laten voelen.

Maar voordat wij overgaan tot het verhaal van Caesar's krijgstoct tegen hen, zullen wij eerst een ogenblik aandacht geven aan de bewoners van Noord-Gallië en aan de verschillende volksstammen, die daar woonden, zoals zij door Caesar in het werk over zijn krijgsbedrijven worden beschreven.

II. DE VOLKSSTAMMEN VAN NOORD-GALLIË

In het eerste hoofdstuk van zijn werk over de Gallische oorlogen geeft Caesar een kort aardrijkskundig overzicht. Het belangrijkste daarbij is de verdeling van het land in drie gebieden, naar de stammen die in elk van die gebieden wonen: de Aquitani in het zuidoosten, de Belgae in het noorden, de Galli in het midden. Voorzoo- ver ons land gelegen is aan de linkeroever van de Rijn, werd het in Caesar's tijd gerekend te behoren 'tot het gebied van de Belgae. Zij waren het krachtigste deel der bevolking in Gallië, maar ook, volgens het standpunt der Romeinen, het minst beschaafde, omdat zij het verst afwoonden van de provincie in het zuiden en het minst met goederen uit het cultuurgebied aan de Middellandse Zee in

1) R. von Scheliha, Die Wassergrenze (1931), blz. 74-76.

2) E. K5stermann, Casa,- und Ariovist: Klio, 33 (1940), blz. 308-334. 3) Over de plaats waar deze slag is geleverd verg. F. Kroon, Mnemosyne,

3a s. V (1937), blz. 135-151; F. Miltner, Klio, 34 (1941), blz. 181-195. - E. Köstermann, t.a.p., blz. 318-334.

aanraking kwamen. Hun land werd in het noorden en oosten begrensd, door de Rijn, in het zuiden door de Marne en de Seine, in het westen door de Oceaan, dat wil zeggen, door het Kanaal en de Noordzee.

Caesar komt op de Belgae terug in het begin van zijn tweede boek. In dat boek doet hij verslag van zijn krijgsbedrijven tegen hen gedurende het jaar 57 v. Chr., die in de volgende afdeling van dit hoofdstuk ter sprake zullen komen. De gegevens, die hij over hen verstrekt, heeft hij, naar hij het zegt, aan mededelingen van de Remi te danken 1). Deze laatste volksstam, waarvan de hoofdstad thans Reims heet, heeft zich bij Caesar aangesloten en is hem tijdens de gehele duur van zijn Gallische oorlogen trouw gebleven. De anderen hadden de wapens opgevat om hun land tegen de Romeinen te verdedigen en zich verenigd met de Germanen, die aan de linkeroever van de Rijn in het naar de Belgae genoemde gebied woonden. Door de Remi werd Caesar onderricht over het aantal der manschappen, dat de verschillende stammen beloofd hadden voor het gemeenschappelijke leger te zullen leveren. Wij krijgen op deze wijze een eerste oordeel over het belang van deze volkeren. Met hulp van verdere berichten, die wij in het werk van Caesar aantreffen en bij enkele andere auteurs, voornamelijk de geograaf Strabo, kunnen wij ons althans een oppervlakkige voorstelling maken van de bevolking. In het volgende beperken wij ons tot de volksstammen, die voor onze eigen geschiedenis belang hebben. Wij spreken dus alleen over de bewoners van het allernoordelijkste deel van Gallië.

Het land tussen de heuvels aan Sambre en Maas in het oosten en de Noordzee in het westen, tot aan het mondingsgebied van Schelde, Maas en Rijn, behoorde aan drie volksstammen, de Morini, de Menapii en de Nervii. De M ó r i n i, - hun naam verklaart men als "**zeelanders**", - waren de bewoners van de kuststreek' in Vlaanderen. In het

zuiden werden zij begrensd door de Atrébates (in de buurt van Atrecht) en de Ambiáni (bij Amiens). Hun oostelijke naburen waren de Nervii en hun noordelijke de Menápii, van wie zij door de benedenloop van de Schelde werden gescheiden. Van hun land uit placht men naar Britannië over te steken. Naar de beschrijving, die Caesar er van geeft, was het een gebied van

1) Men mag de getallen, die Caesar (Bell. Gall. II 4) mededeelt over de sterkte van de verschillende contingenten der Belgae, niet zonder meer als mateloos overdreven beschouwen. Voor deze opvatting kan ik mij beroepen op het oordeel van generaal F. Kroon.

bossen en moerassen, waar een leger moeilijk kon doordringen. Een staat vormden zij niet. Men moet veeleer denken aan een groep van kleine stammetjes, die slechts voor bijzondere gelegenheden een gemeenschappelijk hoofd erkenden. Toch moeten de Morini een betrekkelijk belangrijk volk zijn geweest, daar zij voor de coalitie tegen Caesar een contingent van 25 000 manschappen hadden toegezegd. Mededelingen over de cultuur van de bewoners van Gallië treft men bij Caesar anders weinig aan. Bij uitzondering vernemen wij aangaande de Morini, dat bij hen de scheepsbouw ten

MENAPII KANTEN SUGAMBRI
KENT EBURONER
KEULEN UBII
BONN TONGEREN CONDRUS
NAMEN
OAV TUATUCI
AMBIAN1-IVROMANDUI TREVERI MAINZ
BELLOVACI
BERRY-AU-BAC
REMI. Marne
PARIJS

Fig. 4. De volksstammen in het noorden van Gallië ten tijde van Caesar

behoefte van het verkeer met Britannië enig vertier bracht. Verder verhaalt Caesar van hen, dat zij geen steden bezaten, maar slechts dorpen en afzonderlijk gelegen hoeven. Hun onderwerping heeft aan de Romeinen grote moeite gekost. Evenmin als de Menapii, hebben zij na de veldtocht van het jaar 57 v. Chr. De wapens neergelegd. Twee jaar later hadden enkele van de stammetjes, waaruit zij waren samengesteld, nog geen verdrag met Caesar gesloten en, ondanks de veldtochten, die Caesar in hun gebied heeft laten ondernemen, is het eerst veel later gelukt hen volledig te bedwingen. Daarna zijn zij in het Rijk opgegaan.

De M e n á p i i woonden in het gebied van wadden en eilanden aan de monden van Schelde en Maas, verder langs de grote rivieren in Noord-Brabant tot bij Nijmegen, Kleef en Xanten, maar in die laatste streek ook aan de overzijde van de Rijn. In hun gebied, ergens tussen Kleef en Xanten, hebben de Usipetes en de Téncteren in het jaar 55 v. Chr. De Rijn overgestoken. Daar in het oosten waren de gburmes (in de buurt van Maastricht en Tongeren) hun zuidelijke naburen. Versterkte, nederzettingen bezaten ook zij niet,, alleen dorpen en enkele hoeven. Hun land was moerassig en bosrijk, met dicht maar niet hoog geboomte. Toch gaf het gelegenheid tot landbouw en veeteelt. Het was

evenwel slechts dun bevolkt. Voor de oorlog tegen Caesar konden zij niet meer dan 7000 (volgens een andere opgave 9000) man op de been brengen. Ook hun onderwerping heeft aan Caesar veel moeite gekost. Later vindt men hen niet meer in hun oude gebied. Onder omstandigheden, die ons niet bekend zijn, hebben zij de streek aan de grote stromen moeten verlaten en zijn verhuisd naar het zuiden van Vlaanderen.

Veel belangrijker waren de N é r v i i. Zij hadden het beste deel van Noord-Gallië in hun bezit, overeenkomend met de provincies Henegouwen en Brabant, ongeveer begrensd door de Sambre; de Dijle en de Schelde. Maar bovendien moet hun gebied ook een deel van de eilanden aan de mond van de Schelde hebben omvat, daar er sprake is van moerassen en wadden, waar zij hun non-combattanten in veiligheid brachten. Hun naburen waren in het noorden de Menapii, in het oosten de Eburónes en de Atuátuci (bij Namen), in het zuiden de Tréveri (bij Trier), de Remi en Viromándui (in het Vermandois), in het westen de Atrébates en de Mórini. Door hun land liep de grote verkeersweg van Midden-Frankrijk naar hun latere hoofdstad Bagácum (Bavai, tussen Valenciennes Maubeuge) en van daar, op enigen afstand langs de Sambre en de Maas, naar Tongeren, om dan naar het oosten af te buigen in de richting van de Rijn, over Maastricht, Heerlen en Gulik naar Neuss en Keulen. Van deze weg heeft Caesar bij zijn veldtochten herhaaldelijk gebruik gemaakt, in de jaren 57 en 54, waarschijnlijk ook in 53 v. Chr. De legermacht van de Nervii is tijdens de expeditie tegen de Belgae, die zo aanstonds ter sprake zal komen, aan de Sambre op vernietigende wijze verslagen. Daarna hebben zij niet meer de kracht gehad voor enig waarlijk verzet.

Caesar vermeldt geen stad van de Nervii, evenmin als bij de Mórini, de Menapii of de Treveri. Maar zij hebben toch zeker een religieus middelpunt bezeten. Wellicht moet men dit bij Bagacum, hun latere hoofdstad, zoeken. In ieder geval hadden zij burchten en plaatsen, waar zij de vijand konden ontwijken in ontoegankelijke bossen en moerassen. Zij stonden op een lageren trap van economische ontwikkeling dan de andere grote volksstammen in Gallië. Handel was bij hen verboden evengoed als het gebruik van luxeartikelen, vooral van wijn. Caesar vermeldt hun kudden, als bij de Morini, de Menapii en de Eburones. Verder leefden zij van landbouw. Gelijk de Treveri beroemden de Nervii zich op hun Germaanse afkomst. Maar de eigennamen, die wij van hen kennen, zijn grotendeels Keltisch. Zij moeten dus enigszins zijn gekeltiseerd of met Keltische elementen gemengd zijn geweest. In menig opzicht onderscheidden zij zich van de andere Belgae, voornamelijk door hun vrijheidszin en hun krijgszucht. Wij kennen de namen van enkele afdelingen van dit volk, de Ceutrones, Geidumni, Levaci, Pleumoxii, wellicht de namen van kleine Germaanse stammen, die zich in het gebied der Nervii hadden gevestigd. In overeenstemming met hun betekenis is het grote aantal van 50 000 manschappen, dat de Nervii voor de coalitie tegen Caesar hadden toegezegd.

Behalve de drie genoemde zijn voor de geschiedenis van ons land nog de Germaanse volksstammen van belang, die zich aan de linkerzijde van de Rijn hadden neergezet. Caesar maakt onderscheid tussen de Gallische Germanen (Germani Cisrhenani) en de Germanen rechts van de Rijn (Germani Transrhenani). Tot de eerste groep rekent hij niet de Nervii en de Treveri, daar hij blijkbaar hun Germaanse afstamming niet erkent, maar alleen de volgende volkeren.

Van de Germanen, die in het noorden van Gallië woonplaatsen hadden gevonden, waren de E b u r ó n e s de voornaamste. Zij hadden het land in bezit aan beide zijden van de Maas tot aan de Rijn. Luik, Verviers, Maastricht, Aken lagen binnen hun gebied, evenals Atuátuca (tegenwoordig Tongeren), dat een van hun castella was. Anders kwamen bij hen alleen dorpen en alleenstaande hoeven voor. Ten zuiden van hen

woonden enige stamverwante volkeren, de Condrusi, in het land van Condroz tussen Luik, Hoi, Namen en Dinant, verder de Paemani (of Caemani), Caeroesi (Caerosi of Ceros¹) en de Segni, die tezamen met de Eburones door Caesar als de Gallische Germanen worden aangeduid. Deze stammen hadden beloofd 40 000 man voor de coalitie op de been te zullen brengen. Het heeft Caesar grote moeite gekost hen tot onderwerping te brengen door hun grote dapperheid en door de natuur van hun land, met zijn bossen en moerassen. De Eburones hebben hem een van de grootste verliezen toegebracht, die hij bij zijn Gallische oorlogen had te lijden. Tijdens de expedities tegen hen zijn zij blijkbaar geheel uitgeroeid. Hun naam wordt naderhand niet meer vermeld. In het zuidoosten grensden zij aan de Treveri en in het zuidwesten aan de Atuatici.

De A t u á t u c i woonden aan de Maas in de buurt van Namen. Waarschijnlijk was de citadel van de laatst genoemde stad hun voornaamste oppidum, dat door Caesar werd veroverd na een hardnekkige verdediging. De weermacht, die zij voor de oorlog tegen Caesar hadden beloofd, werd op 19.000 man geschat. Boven zijn zij reeds ter sprake gekomen als de afstammelingen van de Cimbren en Teutonen, die na de nederlaag van deze volkeren in het noorden van Gallië een onderkomen hadden gevonden. Ook zij zijn in de oorlogen tegen Caesar waarschijnlijk vrijwel geheel te gronde gericht, zodat de overlevenden zijn opgegaan in de volkeren, die later dit gebied in hun bezit hebben gekregen.

Ook enkele van de Germaanse stammen aan de rechter oever van de Rijn moeten hier worden vermeld. - De Ubii hebben reeds in het jaar 57 v. Chr. aan Caesar om hulp verzocht tegen zijn oude vijanden de Sueben, die hen voortdurend bedreigden, en vóór het jaar 55 v. Chr. heeft Caesar met hen een verdrag gesloten. Aan dit verdrag moet hun onderwerping zijn vooraf gegaan; dat wil zeggen, de Ubii hebben zich bij Rome aangesloten, de voorwaarden die Caesar had gesteld aangenomen en gijzelaars geleverd ten bewijze, dat zij zich door die voorwaarden gebonden achtten. Het heeft intussen geenszins in de bedoeling van Caesar gelegen hun land te veroveren. Met dit verdrag wilde hij alleen de verdediging van de grens verzekeren en van zijn kant beloofde hij hulp, indien de Ubii werden aangevallen. Wat het verdrag inhield, weten wij niet. Uit een enkele bijzonderheid blijkt evenwel, dat de Ubii door de voorwaarden zóó nauw met de Romeinen waren verbonden, dat men wel van een verhouding van vazallen kan spreken. Nadat zij zich immers neutraal hadden gehouden tijdens de opstand van de Treveri in 54, verontschuldigde zij zich bij Caesar, toen het Romeinse leger zich in 53 v. Chr. gereed maakte om de Rijn te overschrijden. Hun gebied bevond zich aan de rechteroever van de rivier, ongeveer tegenover Keulen en Bonn. Maar wij bezitten geen middel om de omvang te bepalen.

De naburen van de Ubii in het noorden waren de S u g á m b r e n, die hun gebied aan de Ruhr en de Lippe hadden. Ook met deze volksstam heeft Caesar veel te maken gehad. Zij waren krijgshaftiger en ondernemender dan de Ubii. Tot een verdrag tussen hen en Caesar is het nooit gekomen. Later zijn zowel de Ubii als de Sugambren opgenomen in het land aan de linkeroever van de Rijn, wat de Ubii betreft, naar ons uitdrukkelijk wordt medegedeeld, volgens hun eigen wens. Zij kregen woonplaatsen in de buurt van Keulen, de Sugambren in de omgeving van Xanten. Daar zijn zij in de loop van de tijd grotendeels verRomeinst.

De gegevens, die wij aan het werk van Caesar ontleenden, kunnen wij nog aanvullen met enige mededelingen uit de geografie van Strabo, een auteur, die omstreeks het begin van onze jaartelling leefde. In zijn beschrijving van Gallië heeft hij, naast berichten die uit Caesar stammen, ook het een en ander overgenomen uit een ander

werk, waarschijnlijk van de reeds boven genoemden Timagenes, die op zijne beurt wederom een geschrift van Asinius Pollio heeft gebruikt. Bovendien vermeldt hij enkele nieuwe feiten. Maar in het algemeen komt zijn beschrijving van Gallië, overeen met de toestand in de tijd van Caesar. De beschouwing over Germanië, waarin de triumpf van Germanicus op 26 Mei 17 Onze Jaart. ter sprake komt, bevat ook de vermelding van andere gebeurtenissen uit later tijd. Waarschijnlijk is dit deel van de geografie, dat ons nog in afdeling I van het Vierde hoofdstuk zal bezighouden, geruimen tijd na de passage over Gallië te boek gesteld.

Om te begrijpen, hoe Strabo zich de ligging van de verschillende landen in het noorden voorstelde, is zijn algemeen overzicht van Gallië en Britannië belangrijk. Hij dacht zich Gallië in het oosten begrensd door de Rijn en in het westen door de Pyrenaeën, die aan elkaar evenwijdig lopen, terwijl zich in het noorden de Britannische zeeëngte bevond, en wel op deze wijze, dat de westelijke punt van Britannië tegenover de Pyrenaeën en de oostelijke tegenover de monden van de Rijn lag. Volgens zijn zeggen, was de afstand van de laatst genoemde twee plaatsen zóó gering, dat men het voorgebergte Kent van de monden van de Rijn kon zien. Deze laatste opmerking behoeft niet te berusten op de mededeling van een of anderen reiziger, maar kan een gevolgtrekking wezen van Strabo zelf op grond van zijn ervaringen in de landen aan de Middellandse zee.

De loop van de Rijn wordt door Strabo beschreven naar Asinius Pollio, die hij in dit verband noemt. Vermoedelijk heeft hij intussen zijn gegevens niet aan het werk van Pollio zelf, maar aan Timagenes ontleend. Hier zullen wij alleen spreken over de volkstammen, die volgens zijn opgaaf aan de rivier woonden. Onder deze stammen noemt Strabo de Treveri, die niet alleen de omgeving van Trier in hun bezit hadden, maar ook het gehele benedendal van de Moezel tot aan de Rijn. Van hun land uit heeft Caesar, toen hij voor de tweede keer, in het jaar 53 v. Chr., over de Rijn in Germanië wilde vallen, een brug over de rivier laten slaan. Tegenover hen aan de rechteroever, was het gebied van de Ubii. Deze mededeling komt overeen met de door Caesar beschreven toestand. Maar Strabo voegt daar nog aan toe, dat de Ubii met hun volle instemming door Agrippa als gouverneur van Gallië naar het land aan de linkeroever zijn verplaatst. Wanneer dit is geschied, vermeldt Strabo niet. Men denkt meestal aan het jaar 37 v. Chr. 1).

Bij de Treveri sluiten de Nervii aan, die hier uitdrukkelijk worden vermeld als een Germaanse stam en als bewoners van het land aan de Rijn. Hoewel het territorium van de Nervii volgens de mededelingen van Caesar zeker niet tot aan de Rijn heeft gereikt, behoeft men niet aan een vergissing van Strabo te denken, indien men aanneemt, dat zij de landstreek, die vroeger aan de Eburones behoorde, na de ondergang van dit volk hebben bezet. Tenslotte behoorde het gebied bij de monden van de Rijn aan de Menapii, zowel aan de linker als aan de rechter oever. De korte beschrijving van die landstreek met de moerassen en de lage, dichte, ondoordringbare bossen, bewijst, dat de door Strabo als bron gebruikte auteur zeer goed op de hoogte van de toestand daar ter plaatse is geweest. Tegenover de Menapii woonde aan de anderen oever van de Rijn het Germaanse volk der Sugambren, terwijl achter dit gehele gebied aan de rechteroever van de rivier het land in Germanië in het bezit was van de Sueben, een stam die in aantal en in macht groter was dan de andere.

Als de naburen van de Menapii aan de kust van de Noordzee noemt Strabo de Morini in de opsomming van de stammen der Belgae, waarbij de Nervii nog eens en dit maal ook de Eburones worden vermeld. Van het land der Morini uit placht men over te steken naar Britannië en dan niet van de monden van de Rijn, maar van de kust bij het Nauw

van Calais. Strabo weet ook te verhalen van de zware misten aan de kusten van dit gebied, zowel in Britannië als bij de Morini, de Menapii en de andere volksstammen in de omgeving.

Wij hebben de mededelingen van Strabo hier enigszins uitvoerig weergegeven, om er met enigen nadruk de aandacht op te vestigen, dat hij de Bataven niet vermeldt. In de streek, waar men hun woonplaatsen gewoonlijk zoekt, te weten tussen de grote armen van de Rijn in zijn delta, wordt alleen van de Menapii gesproken. Evenmin komen de Bataven voor in Strabo's beschrijving

1) H. Schmitz, Die Übersiedlung der Ubii auf das linke Rheinufer: Kilo, 34 (1941), blz. 239-263.

van Germanië. Zij worden in de tekst van Caesar slechts genoemd in de vrij verwarde passage over de rivieren Maas en Rijn, waardoor het verhaal van de strijd tegen de Tencteren en Usipetes in het jaar 55 v. Chr. wordt onderbroken. Maar, gelijk boven reeds werd vermeld, moet men deze passage naar alle waarschijnlijkheid als een invoegsel uit later tijd beschouwen. Blijkbaar zijn de Bataven eerst na Caesar in de streek gekomen, waar zij tijdens de verovering van dat gebied door de Romeinen in het jaar 12 v. Chr. woonden¹⁾. Zij hebben dat land wellicht in beslag genomen tijdens de bewogen periode, die op de dood van Caesar volgde. Uit die periode zijn ons evenwel slechts zeer weinig feiten bekend.

III. DE EERSTE KRIJGSTOCHTEN VAN CAESAR IN HET NOORDEN VAN GALLIË

Door zijn overwinningen op de Helvetii en op de Sueben [of Sueven, Seeuwen = Zeeuwen] onder Ariovistus had Caesar voor de beveiliging van de Romeinse provincie in Zuid-Gallië en de bescherming van de bondgenoten der Romeinen in het niet tot het Rijk behorende gebied op voldoende wijze gezorgd. De vijanden, die te duchten waren, had hij verslagen en door zijn verdrag met de Helvetii was de grens aan de Rijn en de voornaamste weg van Germanië door westelijk Zwitserland naar het zuiden op veel beter wijze verzekerd dan vroeger. Toch liet hij zijn leger onder het commando van zijn bekwaamsten onderbevelhebber, Titus Atius Labienus, buiten de provincie in de buurt van Besançon overwinteren. Van daar uit kon hij geheel Gallië beheersen met zijn troepen.

Men kan niet aannemen, dat Caesar er over dacht het door zijn leger bezette gebied weer op te geven. Daar was hij de man niet naar en het was ook in het belang van Rome vasten voet in Gallië te houden. Alleen op die wijze was het immers op de duur mogelijk aanvallen als van de Cimbren en van Ariovistus met zijn Sueben af te wenden. Caesar moet dus naar een gelegenheid hebben gezocht zijn invloed in Gallië te vergroten. zo nodig, was hij bereid oorlog te voeren. Alleen had hij daarvoor een aanleiding

1) Verg. (Caesar), De Bello Gall. IV 10; Tacitus, Germania 29, Historiae IV 12 en 15. - De vermelding bij Lucanus, Pharsalia 1 431, die dikwijls verkeerd wordt begrepen, bewijst niets. - De verhandeling van J. H. Holwerda, Mnemosyne, 41 (1913), blz. 1-7, gaat uit van een verouderde archaeologische opvatting; de studie van het aardewerk, waarop het betoog rust, zou veel nauwkeuriger moeten wezen om kracht van bewijs te hebben.

nodig, die zulk een optreden rechtvaardigde. Want hij kende zijn tegenstanders te Rome maar al te goed en hij wist, dat zij van elke onvoorzichtige handeling van zijn kant gebruik zouden maken om zijn positie te schaden. Reeds onmiddellijk in het volgende jaar werd hem de gezochte aanleiding geboden.

In Gallië heerste algemeen grote ongerustheid over de aanwezigheid van het Romeinse leger buiten de provincie. Maar in het centrum van het land was, bij de onderlinge verdeeldheid, geen tegenstand mogelijk. Anders stond het in het noorden. Ook de Belgae, die daar woonden, zagen zich bedreigd en zij waren niet van plan zich zonder meer aan Caesar te onderwerpen. Om al hun krachten te kunnen verenigen sloten zij zich aaneen en verbonden zich door liet stellen van gijzelaars elkaar bij te staan. Ook de Germaanse stammen aan de linkerzijde van de Rijn namen zij in dit bondgenootschap op.

Toen Caesar, die zelf in Noord-Italië de winter doorbracht, van Labienus in de vroege lente van het jaar 57 v. Chr. het bericht ontving over deze beweging bij de Belgae, haastte hij zich naar het leger. Twee nieuwe legioenen, die in Italië waren gelicht, zond hij onmiddellijk naar Gallië en hij ontbood ook de inheemse ruitery, waarover hij kon beschikken. De aaneensluiting van de Belgae kon hij geredelijk verklaren als een ernstige bedreiging voor het Romeinse Rijk. Voor hem was op deze wijze een zeer welkome aanleiding ontstaan om tegen de Belgae, die zijn macht nog niet hadden gevoeld, op te trekken.

In Mei waren de voorbereidselen voor de oorlog gereed en Caesar leidde zijn leger naar het noorden. De Remi, de Belgische stam wiens gebied hij het eerst zou betreden, boden terstond hun volledige onderwerping aan; zij verklaarden zich bereid gijzelaars te stellen, hun versterkte plaatsen over te geven en levensmiddelen voor de Romeinse troepen te leveren. Met hen sloot Caesar een verdrag, waarbij hun verhouding tot het Romeinse Rijk werd geregeld. Maar de andere Belgae verkozen de oorlog, liever dan zich te onderwerpen. Van de Remi ontving Caesar de nadere inlichtingen over de andere Belgische volksstammen, waarvan wij in de vorige afdeling van dit hoofdstuk reeds hebben gebruik gemaakt, voornamelijk over de omvang van de contingenten, die elk volk voor het coalitieleger had toegezegd. De bondgenoten meenden, volgens de opgaaf van de Remi, over een gewapende macht van ten naaste bij 300 000 man te kunnen beschikken.

De grote dapperheid van de Belgae was oorzaak, dat de oorlog een minder vlot verloop had, dan Caesar het wellicht had gedacht.

Maar door de snelheid van zijn troepen bij het afleggen van grote afstanden en door hun betere voorbereiding voor de oorlog, kon Caesar toch een reeks van beslissende overwinningen behalen. Nadat de Belgae een ernstige nederlaag hadden geleden bij Berry-au-Bac aan de Aisne, onderwierpen zich de volksstammen ten zuiden van de Ardennen. Het contingent van de Nervii, de strijdbaarste stam uit het noorden, was intussen bij deze slag niet aanwezig geweest. Tezamen met enige van hun naburen, de Atrebates, de Viromandui en de Atuatici, zetten zij de strijd voort. Hun non-combattanten brachten zij achter de moerassen en wadden bij het mondingsgebied van de Schelde in veiligheid en wachtten de Romeinse legers af. Hun tegenstand eindigde in een ramp. Tegen het einde van Juli bracht Caesar hun een vernietigende nederlaag toe bij Maubeuge aan de Sambre en toen boden ook zij hun onderwerping aan. Het spreekt van zelf, dat dit belangrijke gebied niet onbewoond kon blijven. Caesar liet aan de Nervii hun land en hun versterkte plaatsen. Zelfs zegde hij aan de overlevenden van het zeer verzwakte volk zijn bijzondere bescherming toe. Dit werd uitdrukkelijk vastgesteld

in het verdrag, dat hij met de Nervii sloot.

Inmiddels zette het Romeinse leger zijn tocht naar het noorden voort en drong door in het land der Atuatici, die wij vroeger reeds als de afstammelingen van de Cimbren en Teutonen hebben leren kennen. Dit volk heeft bij de nadering van de Romeinen al zijn versterkte plaatsen verlaten en zich teruggetrokken in een grote vesting, die door de ligging gemakkelijk verdedigd kon worden, waarschijnlijk op de plaats van de citadel te Namen bij de samenvloeiing van de Maas en de Sambre. Na een korte belegering heeft Caesar deze vluchtburcht ingenomen en op die wijze ook de tegenstand van de Atuatici gebroken. De gevangenen leden van het volk werden als krijgsbuit beschouwd en verkocht. Volgens de opgave van Caesar waren zij 53 000 in aantal.

Er was daarna geen reden voor Caesar om de veldtocht verder uit te strekken. De herfst was in aantocht. De naburige volksstammen boden hun onderwerping aan. Er kwamen zelfs gezantschappen van over de Rijn om verdragen van vriendschap en vrede te sluiten, met de toezegging, dat zij gijzelaars zouden leveren en de bevelen van Rome getrouwelijk zouden nakomen. Ook met de Eburones, de noordelijke naburen van de Atuatici, kwam zulk een verdrag tot stand en op grond van dit verdrag heeft Caesar twee jaar lang rustig door hun grondgebied met zijn legers kunnen trekken. Waarschijnlijk is bij deze gelegenheid een overeenkomst gesloten met de Ubii, die later aan Caesar zo veel hulp zouden verlenen.

Toen voor het eerst strekte de macht van Rome zich naar het noorden uit tot het grondgebied van ons land en naar de streek aan de rechteroever van de Rijn. Na de expeditie van Publius Licinius Crassus, de zoon van de triumvir, die een van zijn onderbevelhebbers was, tegen de volkeren aan de Oceaan, kon Caesar er zich aan het einde van het jaar met enig recht op beroemen, dat geheel Gallië aan Rome was onderworpen. Deze mededeling betekent evenwel geenszins, dat dit gebied toen ook tot een Romeinse provincie is geproclameerd. Veeleer stonden de Gallische staten nog alleen in een verhouding van vazallen tot Rome, gebonden door de verdragen, die zij hadden moeten sluiten. Onderdanen waren zij nog niet.

Het zou voor Caesar op dat ogenblik ook niet mogelijk zijn geweest, Gallië tot een provincie van het Romeinse Rijk te laten verklaren. Daarvoor was de medewerking van de Senaat nodig en die medewerking zou Caesar toen zeker niet hebben gekregen. Men begon zich te Rome ernstig ongerust te maken over zijn plannen en in de winter van 57 op 56 v. Chr. werd zelfs het besluit genomen, een commissie van onderzoek naar Gallië te zenden. Cato en Cicero traden openlijk tegen Caesar op. De overeenkomst, die hij met Pompeius en Crassus had gesloten, bleek niet langer betrouwbaar te wezen. In die omstandigheden moest Caesar zich eerst de rug dekken, voordat hij aan verdere ondernemingen in zijn provincie kon denken. Hij had in het vroege voorjaar van 56 v. Chr. te Ravenna een samenkomst met Crassus en korten tijd later, in April, te Lucca ook met Pompeius. Bij de laatste bijeenkomst waren behalve de driemannen, tal van Romeinse magistraten en niet minder dan 200 senatoren aanwezig. De vroegere overeenkomst tussen de drie voornaamste machthebbers in de staat werd hernieuwd; Pompeius zou huwen met Caesar's dochter Julia; samen met Crassus zou hij in het jaar 55 het consulaat bekleden; Crassus zou daarna als pro-consul het bestuur over de provincie Syria krijgen; het commando van Caesar zou voor vier jaar worden verlengd en hij zou terstond na afloop van dit commando een tweede consulaat mogen bekleden. Het was voor Caesar een volledige diplomatieke overwinning. Reeds in Mei 56 moest Cicero een rede houden om deze overeenkomst te verdedigen. Caesar was toen vrij om te handelen als hij wilde in Gallië.

Daar, in Gallië, ontbrak nog veel aan de volledige onderwerping. De Galliërs mochten dan in een aantal gevechten de nederlaag hebben geleden, moreel waren zij alles behalve verslagen. In sommige delen van het land gold het gezag van Rome nog zeer weinig. Dat bleek al dadelijk in 56, toen de Veneti in Bretagne, die zich in het vorige jaar zonder verweer aan de jongen Crassus hadden onderworpen, de gehoorzaamheid opzegden en een verbond sloten met een aantal andere volkeren uit de kuststreek, onder anderen met de Morini en de Menapii. Deze laatste volkeren woonden op een afstand van een 500 of 600 km van de Veneti verwijderd. Dat zij in deze oorlog waren betrokken bewijst de uitgebreidheid van het verzet. Ook elders in Gallië was het onrustig. Om die reden vertrok Caesar naar het noorden, zodra de onderhandelingen in Italië waren beëindigd. Hij moet in Mei bij het leger in het land van de Belgae zijn aangekomen. Toen had hij reeds orders gegeven voor de bouw van een vloot op de Oceaan, teneinde de oorlog met de volkeren aan de kust voor zijn troepen te vergemakkelijken.

Intussen droeg het verzet in Gallië over het algemeen geen gevaarlijk karakter. Caesar meende te kunnen volstaan met een reeks van kleine expedities, waaraan hij zelf geen deel behoefde te nemen. De hoofdmacht van het leger behield hij onder zijn eigen commando om het land te bewaken. Labienus vertrok met een afdeling ruitery naar het noordoosten in de richting van de Rijn. Daar was wel geen openlijk verzet; maar Caesar achtte een verkenning door zijn bekwaamsten onderbevelhebber en een demonstratie noodzakelijk. De jonge Crassus werd naar de Aquitani gezonden in het zuidwesten, Decimus Brutus naar het land aan de mond van de Loire en Quintus Titurius Sabinus naar de Normandische kust. Zonder twijfel bracht de verdeling van de troepen over verschillende corpsen, die ver van elkaar opereerden; gevaren mede. Maar de uitkomst bewees, dat Caesar verstandig had gehandeld. Zijn onderbevelhebbers hadden overal succes en tegen het einde van de zomer kon Caesar vaststellen, dat geheel Gallië was onderworpen, met uitzondering van het gebied der Morini en Menapii in het noorden. Deze volksstammen waren de enige, die nog onder de wapenen stonden. Ook hadden zij nog nooit gezanten tot hem gezonden om over een verdrag te onderhandelen.

Hoewel het reeds September was en het seizoen voor het voeren van een oorlog ver gevorderd, besloot Caesar toch tot een expeditie naar het land aan de Vlaamse kust onder zijn eigen leiding. Hij meende, dat hij deze onbelangrijke volksstammen gemakkelijk zou kunnen overwinnen. Maar het liep niet zoo, als hij het had gedacht, omdat de Morini, toen hij in hun gebied was gekomen, een geheel andere tactiek toepasten dan de overige Galliërs. Caesar vond geen leger om slag tegen te leveren, geen vesting om te veroveren, slechts bossen en moerassen, waarin zijn tegenstanders zich hadden teruggetrokken. Alleen wanneer de soldaten bezig waren met het opslaan van een kamp, doken de vijanden plotseling van alle kanten uit het woud op, doodden een aantal Romeinse soldaten en verdwenen weer, als een slagorde tegen hen was gevormd. Want de Morini wisten heel goed, dat zij tegen de Romeinen in een geregeld gevecht niet waren opgewassen. Bij een vervolging werden enigen van hen gedood; maar hun hoofdmacht bleef onaangetast.

Toen besloot Caesar een poging te doen om dieper in het land door te dringen. Hij liet zijn soldaten een brede open baan door het bos hakken en het hout aan beide zijden opstapelen tot een wal tegen zijn vijanden. Op die manier schoot hij evenwel niet hard op. Er werd enig vee en wat van de armzalige bezittingen van de vijanden buit gemaakt, hun dorpen en hoeven werden in brand gestoken en hun akkers verwoest. Maar de Morini trokken eenvoudig dieper het bos in en vermeden steeds elk gevecht. Ondertussen braken de herfststormen los en het werd onmogelijk de soldaten langer te velde te houden, waar zij geen andere bescherming dan de bivaktenten hadden. Caesar

moest terug zonder zijn doel te hebben bereikt. De Morini en de Menapii bleven onafhankelijk. In het land van de Menapii is Caesar bij deze gelegenheid niet eens gekomen. Hij is niet verder doorgedrongen dan de omgeving van Calais en Cassel. Zonder twijfel is het zijn plan geweest, het volgende jaar een nieuwe poging te doen om het uiterste noorden van Gallië te bedwingen. Om die reden liet hij zijn troepen winterkwartieren betrekken in de streek aan de mond van de Seine.

Caesar kon intussen de Morini en de Menapii, die toch maar onbelangrijke volkeren waren, niet aan hun lot overlaten. Daarvoor was zijn positie in Gallië nog veel te weinig zeker. Er was daar niemand, op wie hij werkelijk staat kon maken. Het was voor hem dus in de eerste plaats nodig een organisatie te scheppen, waardoor hij het land kon beheersen. Hij trachtte dus in de verschillende staten iemand te vinden, die hij kon vertrouwen, om als koning op te treden. Bovendien deed hij af en toe een algemene Gallische raad bijeenkomen, ten einde op die wijze zijn wil kenbaar te maken en zijn invloed in het land te laten doordringen. Maar vooral kwam het er voor hem op aan, zijn prestige bij de Galliërs te vergroten. Daartoe kreeg hij het volgende jaar gelegenheid, door zijn overwinning op de Usipetes en de Tencteren, zijn inval in Germanië over de Rijn en zijn tocht naar Britannië met gebruikmaking van de vloot.

IV. DE EXPEDITIE TEGEN DE USIPETES EN DE TOCHT OVER DE RIJN

Caesar had gedacht in 55 v. Chr. een veldtocht te zullen ondernemen in het land van de Morini en de Menapii om deze twee volksstammen, die nog geen gehoorzaamheid aan Rome hadden beloofd, tot onderwerping te brengen. Maar hij kwam dat jaar voor een veel groter opgaaf te staan. In de winter van 56 op 55 v. Chr. waren immers twee Germaanse volksstammen, de Usipetes en de Tencteren, over de Rijn in Gallië gevallen, niet ver van de monding van de rivier in de Noordzee, zoals Caesar het uitdrukt. Deze volksstammen behoorden tot de slachtoffers van, de Sueben. Een tijd lang hadden zij weerstand geboden. Maar eindelijk waren zij uit hun land in Nassau ten noorden van de Taunus, verdreven en zwierven toen al drie jaar lang in Germanië rond. Zij hadden getracht een onderkomen te vinden bij de Ubii en dat was een van de redenen geweest voor dit volk om hulp aan Caesar te vragen. Daarna hadden zij in Westfalen rondgetrokken en waren eindelijk gekomen in het land van de Menapii aan de rechteroever van de Rijn ten noorden van de Lippe.

Onder de indruk van het grote aantal hunner tegenstanders hadden de Menapii de akkers en de hoeven, die zij aan de rechteroever van de Rijn bezaten, in de steek gelaten en waren na hun gebied op de Gallische oever gevlucht. Hun schepen hadden zij weggesleept en waakten er met zorg voor, dat de Usipetes en de Tencteren geen gelegenheid kregen aan de overkant te komen. Natuurlijk konden de Germanen de rivier niet oversteken zonder schepen of vlotten, zolang de Menapii de wacht hielden. Dus namen zij een list te baat en trokken drie dagen lang van de rivier weg het binnenland in. De Menapii, die dit door verspieders hadden vernomen, dachten, dat het gevaar was afgewend, en namen hun landerijen aan de rechteroever van de Rijn weder in bezit. Maar de Germanen keerden weer om, legden met hun ruitery het stuk dat zij waren teruggetrokken in één nacht af, vielen de Menapii onverhoeds op het lijf en maakten zich meester van hun schepen. Toen konden zij de Rijn oversteken en bezetten het land van de Menapii in het noorden van Gallië. Daar brachten zij de rest van de winter door. De overtocht over de Rijn kan bij Wezel en Xanten of liever bij Emmerik en Kleef hebben plaats gehad.

Caesar vernam het bericht van deze inval, toen hij in Italië was. Het was duidelijk, dat er gevaar dreigde voor de Romeinse zaak, daar de Galliërs maar al te zeer geneigd waren de Germanen als hun bevrijders te beschouwen. Spoedig ingrijpen was dus noodzakelijk. Om die reden vertrok Caesar vroeger dan hij het gewoon was, reeds in Maart of begin April, naar het leger. Hij wilde bij zijn troepen aankomen, voordat de Galliërs in verbinding waren getreden met de Germanen. Dit was evenwel reeds geschied. Een aantal Gallische staten had afgezanten gezonden naar de Usipetes om hen uit te nodigen naar het zuiden op te trekken en de Germanen waren, althans met hun voorhoede, doorgedrongen tot het gebied van de Eburones en de Condrusi.

Terwijl de voorbereidingen voor de expeditie naar het noorden werden gemaakt, riep Caesar de voornaamste Galliërs samen in zijn hoofdkwartier, waarschijnlijk te Amiens. Gedurende de bijeenkomst, die hij met hen had, sprak hij niet over zijn vermoedens aangaande hun besprekingen met de Germanen. Veeleer wierp hij zich op als de verdediger van Gallië, beloofde zijn hulp, tegen de aanval van de Germanen en droeg hun op hem met ruitërij bij te staan. Vervolgens leidde hij zijn leger langs de weg over Bavai en Tongeren naar het noorden, evenwijdig met de dalen van de Sambre en de Maas, naar de plaats, waar hij wist dat de Germanen gelegerd waren, waarschijnlijk ergens in Over-Gelder.

Toen Caesar op een paar dagmarsen afstand van de Germanen was, kwamen hun afgezanten hem tegemoet. Zij verzochten om vrede; zij wensten alleen land voor hun volk, hetzij de streek die zij toen bezet hadden in het gebied, van de Menapii, hetzij een andere, die Caesar hun zou aanwijzen. Caesar weigerde dit, daar er in Gallië geen land beschikbaar was voor een zo grote mensenmenigte en verwees hen naar de Ubii; hij beloofde zijn invloed te zullen aanwenden om een toestemmend antwoord van de Ubii te verkrijgen. Eveneens sloeg Caesar het verzoek van de afgezanten af om gedurende de nadere onderhandelingen niet verder op te rukken. Want hij had vernomen, dat een groot deel van de ruitërij der Germanen was uitgezonden om te fourageren naar het gebied van de Ambivariti, een volksstam die alleen in dit verband wordt genoemd, in het land aan de linkeroever van de Maas, waarschijnlijk bij de Peel, en hij meende, dat de Germanen de onderhandelingen trachtten te rekken, totdat dit deel van hun legermacht was teruggekeerd. Verdere besprekingen wees hij evenwel niet af. Daarvoor zouden de afgezanten terugkomen.

De vertegenwoordigers van de Germanen moesten dus onverrichterzake aftrekken en Caesar rukte verder op naar het noorden. Toen hij niet meer dan 18 km van de Usipetes verwijderd was, keerden de afgezanten, zoals was afgesproken, terug. Zij ontmoetten hem op mars en vroegen hem dringend niet verder te gaan. Caesar weigerde dit. Ten einde raad verzochten zij aan Caesar, dan ten minste een order te zenden aan de ruitërij van de voorhoede, met de opdracht geen gevecht met hun mensen aan te gaan. Zij verklaarden zich bereid een gezantschap naar de Ubii te zenden, zoals Caesar het had voorgesteld, ten einde om land te verzoeken voor hun volk; hadden zij een toestemmend antwoord ontvangen, dan zouden zij zich in elk opzicht naar de bevelen van Caesar gedragen. Daarvoor vroegen zij om een wapenstilstand van drie dagen.

Caesar weigerde ook deze wapenstilstand. Naar zijn mening, was het enige doel van de Germanen tijd te winnen, daar zij dachten, dat hun ruitërij, die afwezig was, in die drie dagen wel weer zou terugkeren. Intussen beloofde hij, die dag niet meer dan 6 km te zullen oprukken naar een plaats, waar hij voldoende drinkwater voor zijn leger zou vinden, om daar de volgende dag de afgezanten van de Germanen af te wachten. Hij verzocht hen in zo groot mogelijk aantal te verschijnen, ten einde hun wensen nader kenbaar te maken. Tegelijkertijd zond hij bevel aan de commandanten van de

voorhoede, geen gevecht te beginnen met de Germanen, maar als zij aangevallen werden, stand te houden totdat hij zelf met het leger zou zijn aangekomen.

Dit alles wordt door Caesar in het verslag over de expeditie zo uitvoerig verhaald om zijn gedrag van de volgende dag te rechtvaardigen. Want hij wist heel goed, dat die handelwijze te Rome een algemene verontwaardiging had gewekt. Wat toch is geschied? Er had die zelfden dag, toen de afgezanten van de Usipetes bij Caesar waren geweest, een schermutseling plaats tussen de ruitery van de Usipetes en de Romeinse voorhoede, die voor de Romeinen ongunstig afliep. Zij werden teruggeslagen en beschuldigden de Germanen van verraad, daar zij, naar hun zeggen, vertrouwd hadden op de overeenkomst en onverhoeds op het lijf waren gevallen. Dat de Germanen niet aan verraad hadden gedacht, bleek de volgende dag, toen reeds vroeg in de morgen al hun aanvoerders met de oudsten van het volk in groten getale in het kamp van Caesar kwamen om zich te verontschuldigen over de schermutseling met de ruitery en te trachten tot een overeenkomst te geraken.

Op grond van het ruitergevecht van de vorigen dag, dat hij als een schending van de overeenkomst beschouwde, achtte Caesar zich gerechtigd deze afgezanten gevangen te nemen. Hij verliet het kamp, stelde zijn troepen in drie colonnes op en legde de 12 km tussen zijn legerplaats en de wagenburcht van de Germanen zóó snel af, dat hij hen overviel, voordat zij hadden bespeurd, wat er gaande was. De aanval op de wagenburcht eindigde in een volledige nederlaag voor de Germanen. Zij waren van hun aanvoerders beroofd. De vrouwen en kinderen in de burcht vergrootten de verwarring. Alles sloeg op de vlucht en bij de achtervolging door de ruitery werden zij, die niet in het veld waren gedood, opgejaagd naar een plaats, waar de Maas in de Rijn valt 1), daar kwamen zij in de golven van de rivieren om. Naar men meent, heeft de slag ergens in de buurt van Goch, Kevelaar of Geldern plaats gehad, in elk geval tussen Maas en Rijn, ten noorden van een lijn, die men van Maastricht naar Keulen kan trekken. Nu het gevaar voor de Germanen was geweken, stelde Caesar de hoofden van de Usipetes en de Tencteren, die hij gevangen had gehouden, in vrijheid. Maar uit vrees voor de Galliërs, wier akkers zij hadden verwoest, gaven zij er de voorkeur aan bij Caesar te blijven. Hij stond dit toe en behield hen bij zich als vrije mannen.

Zoo luidt het verhaal, dat Caesar in zijn geschrift over deze weinig eervolle gebeurtenis opdist. In Rome gevoelde men, gelijk reeds is opgemerkt, zijn handelwijze als een trouwbreuk. Het gevangenhouden van de gezanten werd beschouwd als een schending van het volkenrecht en de overval op de wagenburcht der Germanen als een laaghartige daad, een Romeinse veldheer onwaardig. Bij het debat, dat in de Senaat over dit krijgsbedrijf werd gehouden, stelde Cato, de rechtvaardige, voor, Caesar als een trouweloozen verrader aan de Germanen uit te leveren, ten einde de smaad, die door het verbreken van de overeenkomst op de staat was gevallen, af te wenden. Cato's voorstel is uiteraard niet ernstig opgenomen. Maar Caesar is door het verwijt, dat het voorstel inhield, getroffen geweest en het bericht over zijn handelwijze is stellig geschreven met de bedoeling zich te rechtvaardigen. Gelukt is hem dat toch niet.

Na zijn overwinning op de Usipetes en de Tencteren, die in de maanden Mei of Juni moet hebben plaats gehad, besloot Caesar tot een expeditie in Germanië over de Rijn. Blijkbaar heeft ook deze tocht veel kritiek uitgelokt en daarom verdedigde Caesar zijn beleid uitvoerig. Voornamelijk noemt hij twee redenen, die hem tot dit

1) Zo drukt Caesar zich ten minste uit. Maar blijkbaar was hij van de geografische gesteldheid van de landstreek niet goed op de hoogte, toen hij zijn verslag opstelde.

besluit hebben gebracht. In de eerste plaats vermeldt hij de ruitery van de Usipetes en de Tencteren, die niet aan de slag had deelgenomen en een toevlucht had gevonden over de Rijn bij de Sugambren. Op zijn verzoek, deze ruitery aan hem uit te leveren, hadden de Sugambren geantwoord, dat de Romeinen aan de rechteroever van de Rijn niets te zeggen hadden. Caesar wilde van zijn kant laten blijken, dat de Romeinen wél in staat waren hun macht daar te laten gelden. In de tweede plaats was er het verzoek van de Ubii, de bondgenoten van de Romeinen, die hulp hadden gevraagd tegen hun oude vijanden de Sueben.

Maar voornamelijk bedoelde Caesar zijn tegenstanders, zowel de Galliërs als de Germanen, te imponeren. Mede om die reden besloot hij geen gebruik te maken van het aanbod van de Ubii, hem schepen te leveren voor de overtocht, maar een brug te laten bouwen over de rivier. De constructie van die brug wordt in het bericht over de tocht uitvoerig beschreven 1).

In tien dagen tijd was alles gereed en Caesar liet zijn troepen er over trekken. Voor het eerst stond een Romeins leger in Germanië. Een sterke bezetting bleef bij het bruggehoofd achter en Caesar voerde zijn leger van het land der Ubii, waar de brug was aangelegd, naar het gebied van de Sugambren, hun noordelijke naburen. Veel gelegenheid om succes te behalen kreeg hij niet. Want de Sugambren hadden zich, op raad van de Usipetes en de Tencteren die de kracht van de Romeinse troepen kenden, teruggetrokken in de bossen. Het was alleen mogelijk hun land te verwoesten. Daarna keerde het leger weder naar het gebied van de Ubii terug. Inmiddels ontving Caesar van vele Germaanse volkeren het verzoek een verdrag met hem te mogen sluiten. Hij nam deze voorstellen aan en eiste gijzelaars. Aan de Ubii beloofde hij steun tegen de Sueben. Maar een aanval op deze machtigen vijand deed hij niet; want ook de Sueben hadden zich teruggetrokken naar het midden van hun gebied en wachtten daar de Romeinen af. Het was niet de bedoeling van Caesar zich zo ver in Germanië te wagen en dus trok hij, na een verblijf van 18 dagen in het land over de Rijn, naar de Gallische oever terug en liet de brug afbreken.

Caesar had, zoals hij het zelf zegt, zijn doel bereikt. Aan de Germanen had hij laten zien, dat de Romeinen er niet tegen op zagen hen in hun eigen land aan te vallen; de Sugambren had hij een afstraffing toegediend en de Ubii bevrijd van de druk der

1) K. Saatmann, E. Jongst en P. Thielscher, *Caesars Rheinbrücke: Bonner fahrbcher*, 143-'4 (1938-'9), blz. 83-208.

Sueben. Maar het is toch niet aannemelijk, dat hij alleen voor een militaire wandeling van 18 dagen zich de inspanning heeft getroost, die voor het bouwen van een brug nodig is geweest. De plaats, waar Caesar over de Rijn is gegaan, staat niet vast. Zeker is het, dat het bruggehoofd aan de rechteroever van de rivier was gelegen in het land van de Ubii, en wel geheel in het noorden van hun gebied, dicht bij de grens van de Sugambren. Verder moet de brug zijn aangelegd niet ver van de streek, waar de slag tegen de Usipetes en de Tencteren is geleverd, en tevens op een plaats, die een goede verbinding had met Gallië voor de geregelde verzorging van het leger. Men kan niet denken aan Xanten, dat te ver van het land der Ubii is verwijderd, en evenmin aan Bonn, dat te veel zuidelijk ligt om spoedig de Sugambren te kunnen bereiken, eerder aan de buurt van Keulen of wellicht liever nog aan Neuss. Wij zullen op deze vraag terugkomen bij de bespreking van het probleem, waar de tweede brug van Caesar over de Rijn is geslagen.

Inmiddels was het Juli geworden en hoewel reeds een groot deel van het gunstige

jaargetijde was verstreken, besloot Caesar nog een aanval op Britannië te doen. Ook in dit geval was het een zaak van prestige. Hij wilde tonen, waartoe de Romeinse legers in staat waren, en bovendien had zulk een tocht in elk geval betekenis als een verkenning. Langs de weg van Keulen of Neuss over Maastricht en Bavai trok Caesar naar het Kanaal en concentreerde zijn troepen in de buurt van Boulogne om van daar naar Britannië over te steken.

Toen hij in die streek vertoefde om de schepen in orde te brengen, kwamen er uit een groot deel van het land der Morini gezanten tot hem, om hun onderwerping aan te bieden. Caesar aanvaardde dit aanbod en legde hun een aantal gijzelaars op. Nadat de gijzelaars aangekomen waren, sloot hij met de Morini een verdrag, waarbij zij de leiding van Rome aanvaardden. Liever had hij hun een afstraffing toegediend. Maar hij zag daar van af, omdat hij geen vijanden in zijn rug wilde achterlaten, de tijd van het jaar al te ver was gevorderd om zich nog in een oorlog te begeven en hij, ten slotte, de tocht naar Britannië niet wilde uitstellen voor een zo onbelangrijke onderneming als een expeditie tegen de Morini. De troepen, die hij niet naar Britannië meenam, zond hij onder het commando van Quintus Titurius Sabinus en Lucius Aurunculeius Cotta naar de Menapii en naar de districten van de Morini, die geen gezanten hadden gezonden. Tegen het midden van Augustus stak hij in zee.

Veel succes had Caesar bij die tocht niet en, toen de tijd van de herfststormen naderde, keerde hij omstreeks half September vrijwel onverrichter zake naar Gallië terug. Zijn aanzien was door de mislukte expeditie meer geschaad dan gebaat. Zelfs ontzagen de Morini zich niet, ondanks het pas gesloten verdrag, een aanval te doen op een 300 pas ontscheepte soldaten, die op weg waren naar het grote legerkamp. Dit optreden kon Caesar niet ongewroken laten en hij zond de volgende dag een expeditie tegen de Morini, bestaande uit de legioenen, die hem naar Britannië hadden vergezeld, onder leiding van Labienus. Ditmaal hadden de Romeinen succes. Want de Morini konden wegens de droogte geen bescherming vinden achter hun moerassen als het vorige jaar. Zij moesten zich' bijna allen aan Labienus onderwerpen. Beter verging het de Menapii. Zij hadden zich in hun dichte bossen teruggetrokken en bleven onbereikbaar voor de Romeinse bevelhebbers, die tegen hen waren uitgezonden. Alleen werden hup akkers verwoest, hun oogst vernield en hun hoeven verbrand. Maar zij behielden hun zelfstandigheid. Caesar liet die winter zijn troepen in het land van de Belgae om het volgende jaar tijdig een nieuwe expeditie naar Britannië te ondernemen.

Na deze gebeurtenissen was de stemming te Rome voor Caesar niet gunstig. Wèl besloot de Senaat tot een dankfeest van twintig dagen, na kennis te hebben genomen van Caesar's rapport over zijn krijgsbedrijven van dat jaar. Blijkbaar hebben de tocht over de Rijn en de expeditie naar Britannië groten indruk gemaakt. Maar de fatsoenlijke lieden veroordeelden de middelen, waarmee die successen waren behaald. Beter dan uit de bloemrijke phrases van Cicero blijkt de stemming uit het boven genoemde voorstel van Cato in de Senaat en uit het scherpe epigram van Catullus, waarin wordt afgekeurd, dat de onderbevelhebbers van Caesar zich verrijkten met de buit van Gallië en Britannië.

Het volgende jaar wilde Caesar opnieuw een expeditie naar Britannië ondernemen. Hij begaf zich evenwel later dan gewoonlijk naar het leger. Pas in de eerste dagen van Juni 54 v. Chr. was hij daar aanwezig. Toen bleek al spoedig, dat er iets broeide in Gallië. De Treveri verschenen niet op de samenkomst van de Galliërs, die Caesar in zijn hoofdkwartier had bijeengeroepen. Onmiddellijk vertrok hij met een vliegende colonne naar hun land en, dank zij de onenigheid bij hun vorsten, kostte het niet veel moeite hen

tot gehoorzaamheid te brengen. Nog vóór het einde van Juni was hij weer aan het Kanaal. Maar het duurde nog geruimen tijd, voordat hij durfde te vertrekken. Hij vertrouwde de stemming van de Galliërs en van de Gallische hulptroepen niet. Eerst omstreeks het midden of in de tweede helft van Juli is hij in zee gestoken. Ook ditmaal had hij niet veel succes. Half September was hij terug zonder tastbare resultaten te hebben behaald. Caesar heeft zich daarna om Brittannië niet meer bekommerd.

V. DE OVERWINNING VAN AMBIORIX OP SABINUS EN COTTA

Na zijn terugkeer uit Brittannië vond Caesar in Gallië alles rustig. De samenkomst van de Gallische hoofden onder zijn leiding te Amiens verliep zonder moeilijkheden. Alleen het onderbrengen van de troepen voor de winter gaf veel zorg. Want de oogst had dat jaar te lijden gehad van droogte en het graan was schaars. Om die reden zag Caesar zich genoodzaakt de troepen over meer kwartieren te verdelen dan gewoonlijk. Wel werden verreweg de meeste legioenen ondergebracht in het land van de Belgae, die altijd nog het minst te vertrouwen waren; maar zij waren zeer verspreid. Eén legioen werd gelegd in het gebied van de Morini onder het commando van Gaius Fabius, een tweede bij de Nervii onder Quintus Cicero, de broeder van de redenaar, een derde dat kort geleden in Italië was gelicht tezamen met vijf cohorten (overeenkomend met een half legioen), waarschijnlijk nieuw geformeerde afdelingen die nog niet in legioensverband waren opgenomen, en enige hulptroepen bij de Eburones onder Sabinus en Cotta, zes andere legioenen bij de volkeren verder naar het zuiden. Al deze afdelingen, behalve één enkel dat in een zeer rustige streek was ondergebracht, lagen, volgens de mededeling van Caesar, in een vrij groot gebied, maar toch zóó dicht bij elkaar, dat geen afdeling meer dan 150 km van elk der andere was verwijderd. Deze laatste mededeling is niet overeenkomstig de waarheid. Maar Caesar wilde zich op deze wijze voor zijn maatregelen, die zo slechte gevolgen hadden, verontschuldigen. Zelf besloot hij in Gallië, te Amiens, te blijven, totdat hij bericht had ontvangen, dat alle afdelingen behoorlijk waren geïnstalleerd voor de winter. Inderdaad had hij reden om in de buurt te blijven. Want het kan hem niet zijn ontgaan, dat er in Gallië weer iets broeide.

Ongeveer veertien dagen, nadat de troepen in hun kwartieren waren aangekomen, in Oct. 54 v. Chr., brak de opstand uit bij de Eburones. Zij hadden, gelijk reeds werd opgemerkt, hun gebied aan beide zijden van de Maas, maar voornamelijk tussen Maas en

Rijn, en stonden onder twee vorsten, Ambiorix en Catuvolcus. Sedert de oorlog tegen de Atuatici in het jaar 57 was Ambiorix een goede bondgenoot van Caesar geweest. Maar zijn gevoelens waren verre van vriendschappelijk. Thans, nu er een kleine troepenmacht in zijn land was gelegd en nog wel afdelingen, die niet voldoende waren geoefend, zag hij zijn kans schoon om wraak te nemen op de overweldigers van Gallië. Hij beging alleen de fout niet te wachten, totdat Caesar zelf naar het zuiden was afgereisd.

Ambiorix en Catuvolcus hadden intussen van hun plannen niets laten blijken. Zij waren Sabinus en Cotta tegemoet gereisd tot aan de grens van hun gebied, hadden hun medewerking toegezegd en koren geleverd, toen de troepen hun legerkamp te Atuatuca (bij Tongeren) hadden opgericht. Maar daarna had Indutiomarus, de Trever, zijn invloed bij hen laten gelden. Die invloed was groot, omdat de Eburones vazallen van de Treveri waren, dat wil zeggen, zij waren gehoorzaamheid schuldig in ruil voor de bescherming, waarop zij zo nodig konden rekenen. Op aandringen van de Treveri verzamelden Ambiorix en Catuvolcus hun manschappen en begonnen met een aanval op de

Romeinse soldaten, die in de buurt van de legerplaats bezig waren met het bijeenbrengen van hout. Daarna verschenen zij voor het kamp; maar hun poging om het door overrompeling in te nemen mislukte. De Romeinse soldaten bezetten de wallen en de Spaanse ruitrij, die in het kamp aanwezig was, behaalde bij een uitval de overwinning. Aan een belegering of aan uithongering van het kamp konden de Eburones niet denken. Dus besloten zij hun toevlucht te nemen tot list en Ambiorix verzocht om een onderhoud met de commandanten.

Sabinus en Cotta zonden daarop Gaius Arpinus, iemand uit de ridderstand die tot de staf van Sabinus behoorde, en een Spanjaard, Quintus Iunius, die al vroeger als afgezant van Caesar met Ambiorix had onderhandeld. Tegenover hen erkende Ambiorix terstond de weldaden, die zijn volk en hij zelf van Caesar hadden ondervonden, adat de Eburones geen schatting behoefden op te brengen als de Atuatici, dat zijn zoon en zijn neef, die als gijzelaars door de Atuatici werden vastgehouden, door Caesar waren teruggezonden. Hij verontschuldigde de eersten aanval op het kamp door de onstuimigheid van zijn mannen. Naar hij zeide, hadden de Eburones alleen de wapens opgenomen, omdat zij zich niet konden onttrekken aan het gemeenschappelijke optreden van de Galliërs. Er was immers een algemene afspraak gemaakt, op een bepaalden dag tegelijkertijd alle legioenskampen aan te vallen, zodat geen van deze afdelingen de andere te hulp kon komen. Het was voor de Eburones onmogelijk zich aan deze afspraak te onttrekken. Maar hij achtte het zijn plicht de Romeinen te waarschuwen, dat een grote troep Germanen van over de Rijn in aantocht was en twee dagen later in Tongeren kon aankomen. Hij bezwoer de afgezanten van Sabinus en Cotta dus, zo spoedig mogelijk met het gehele leger het kamp te verlaten en een toevlucht te zoeken, hetzij bij Cicero, die aan de Sambre in de winterkwartieren lag, hetzij bij Labienus bij de Remi aan de Maas. Wat hem zelf betreft hij beloofde, dat de Romeinen ongestoord door zijn gebied zouden kunnen aftrekken.

Met die boodschap gingen de afgezanten naar het kamp terug. De twee commandanten werden door het verslag van dit onderhoud zeer verontrust. Wèl dachten zij een ogenblik aan een misleiding van de zijde der vijanden. Maar zij achtten het onmogelijk, dat een zo onaanzienlijke stam als de Eburones alleen een oorlog tegen de Romeinen zou durven ondernemen. Zij riepen dus een krijgsraad bijeen. Daar bleek al dadelijk grote onenigheid tussen de bevelhebbers. Cotta, ondersteund door velen van de staf-officieren en van de hogere troepenofficieren, die bij de krijgsraad tegenwoordig waren, meende, dat men in het kamp moest blijven om van daar alleen op order van Caesar te vertrekken. Maar Sabinus was van een ander oordeel en bij het debat wond hij zich zóó op, dat hij welhaast alle redelijkheid uit het oog verloor. Het kwam tot een heftige woordenwisseling tussen de twee commandanten, zodat de officieren er zich in moesten mengen. Men redetwistte tot midden in de nacht. Eindelijk gaf Cotta zich gewonnen en het besluit werd genomen, met het aanbreken van de volgende dag het kamp te verlaten. De rest van de nacht werd besteed om alles op te pakken en voor het vertrek in gereedheid te brengen. De volgende morgen vertrok de troep met alle bagage in een lange linie, alsof de tocht door een vriendschappelijk gezind land ging.

Eerst marcheerden de Romeinen door open terrein en er werd geen vijand gezien. Want de Eburones, die door het rumoer hadden gemerkt, dat voorbereidselen voor het vertrek werden gemaakt, hadden zich op 3 km afstand van het kamp, in twee afdelingen verdeeld, achter de bossen in een hinderlaag opgesteld en, toen de colonne in een dal tussen heuvels was aangekomen, vielen zij de Romeinen van twee kanten onverhoeds aan. De achterhoede werd opgejaagd en de voorsten werden verhinderd de heuvels te bestijgen. Op die wijze kwamen de Romeinen in een voor hen hoogst ongunstige positie. Sabinus gaf in zijn zenuwachtigheid verkeerde orders; maar Cotta, die iets dergelijks had

voorzien, trachtte te redden, wat nog te redden viel. Er werd een poging gedaan om de troep te verzamelen in een kringvormige opstelling, ten einde de verdediging te vergemakkelijken. Dit had evenwel niet het gewenste gevolg. Aanvallen, die door enkele cohorten in gesloten formatie werden ondernomen, hadden geen uitwerking, daar de Eburones onmiddellijk terugweken. Zij trachtten de Romeinen door hun werptuigen te treffen en vermeden zoveel mogelijk de strijd van man tegen man, waarin zij door hun mindere geoefendheid voor het gevecht in gesloten formatie en door hun slechte bewapening niet tegen de geregelde troepen waren opgewassen. Op die wijze hielden de Romeinen het vol tot na het middaguur. Toen werden enige van de voornaamste hoofdofficieren buiten gevecht gesteld en Cotta, de kundigste van de commandanten, die door een slingerkogel vlak in het gelaat was getroffen, kon de strijd niet meer leiden. In deze omstandigheden moest Sabinus het bevel over het geheel op zich nemen. Hij wist niet beter te doen dan zijn tolk te zenden naar Ambiorix, die hij in de verte had opgemerkt, met het verzoek hem en zijn soldaten te sparen. Ambiorix antwoordde, dat hij gaarne bereid was met de commandant te onderhandelen en zou zien, wat hij kon doen. Van zijn kant weigerde Cotta met de vijand te spreken, zolang hij het verzet niet had opgegeven. Sabinus begaf zich evenwel met zijn stafofficieren naar Ambiorix. Vóór het onderhoud legden hij en de zijnen de wapens neder. Zij werden tijdens het gesprek omsingeld en gedood. Toen had Ambiorix gewonnen. Bij een laatsten algemenen aanval van de Eburones sneuvelden Cotta en de meeste soldaten. De overlevenden wisten zich door te slaan naar het kamp. Daar vochten zij zolang het licht was. 's Nachts doodden zij elkaar, daar er geen kans meer voor hen was. Slechts weinigen ontkwamen naar Labienus en brachten hem de tijding van de ondergang hunner kameraden. Caesar had anderhalf legioen, een legioensadelaar en een versterkt kamp verloren.

Ambiorix verstond de kunst zijn overwinning uit te buiten. Terstond vertrok hij met zijn ruitery naar de Atuatici, zijn zuidelijke naburen, en gelastte zijn voetvolk hem op de voet te volgen. Hij had geen moeite de Atuatici over te halen zich bij hem aan te sluiten en ook de Nervii kon hij gemakkelijk daartoe brengen. Zij verzamelden de manschappen uit al de naburige volkeren, hun vazallen de Ceutrones, Grudii, Levaci, Pleumoxii, Geidumni, die Caesar zo uitvoerig opsomt om te laten zien, hoe dreigend het gevaar was van al die volkeren met hun barbaarsche namen. Op die wijze trokken de Eburones, de Atuatici, de Nervii, begeleid door al hun bondgenoten op tegen het winterkamp, waar Quintus Cicero, het commando voerde, aan de Sambre.

Daar werd de eerste aanval afgeslagen en de list om Cicero uit het kamp te lokken, die bij Sabinus was gelukt, slaagde ditmaal niet. Een regelrecht beleg en zware gevechten volgden. Cicero had evenwel zijn kamp volgens de regelen van de vestingbouwkunde versterkt en zag kans tijdens het beleg de werken nog te verbeteren. Hij vertrouwde op de hulp, die hij van Caesar verwachtte. Intussen had deze laatste eerst tien dagen na de ondergang van Sabinus en Cotta te Amiens, waar hij nog steeds vertoefde, vernomen, wat er was voorgevallen, omdat eerst alle boden van Cicero waren onderschept. Zodra hij het bericht ontving, vertrok hij zo snel mogelijk over Kamerijk en Bavai met een betrekkelijk kleine troepenmacht naar de Sambre en wist de vijanden, die Cicero belegerd hielden, op de vlucht te drijven, na hun een zware nederlaag te hebben toegebracht.

Daarmede was evenwel de rust in Gallië niet hersteld. Het gerucht over de ondergang van Sabinus en Cotta met hun troepen had overal groten indruk gemaakt. Het scheelde niet veel, of er was een algemene opstand uitgebroken. Zover kwam het echter niet. Indutiomarus, die zijn Treveri had gemobiliseerd om Labienus aan te vallen, zond zijn manschappen naar hun haardsteden, toen hij het bericht ontving van de overwinning,

die Caesar op de Eburones en de Nervii had behaald. Geen van de anderen waagde het de wapens op te nemen. Maar er was om zo te zeggen geen volksstam, waar niet over oorlog en opstand werd gesproken en waar geen boden af en aan gingen. Om die reden besloot Caesar in Gallië te blijven en de winter te Amiens door te brengen.

Ten einde een poging te doen om de stemming te verbeteren riep Caesar de hoofden van de verschillende staten naar zijn hoofdkwartier. Deels met dreigementen, deels met overreding bewerkte hij hen en op die wijze slaagde hij er in, naar hij het zegt, het gevaar voor een opstand af te wenden. Daarbij kwam de omstandigheid hem te hulp, dat er geen algemeen leider in Gallië was. Alleen Indutiomarus trachtte met zijn Treveri die rol te spelen. Gedurende de winter zond hij boden naar de Germanen om hun medewerking in te roepen. Maar zij weigerden, daar zij voldoende ervaring hadden opgedaan om te weten, dat zij niet tegen de Romeinse legers op konden. Niettemin ging Indutiomarus voort met

de voorbereidselen voor de oorlog. Want hij wist, dat de Nervii en de Atuatici zich gereed maakten voor de strijd. Eindelijk riep hij een gewapende volksvergadering van de Treveri bijeen, het teken dat krijg zou worden gevoerd. Daar liet hij zijn schoonzoon Cingetorix, het hoofd van de Romeins gezinde partij, tot landverrader verklaren en trok met de legermacht van de Treveri op om het kamp van Labienus te belegeren.

Inmiddels was Labienus reeds door Cingetorix gewaarschuwd, dat een aanval dreigde, en had ruiterij uit de naburige staten opgeroepen. Toen de Treveri voor zijn kamp verschenen, leidde hij de verdediging met zeer veel overleg. Bij een verrassenden uitval kon hij de vijanden verslaan. Indutiomarus sneuvelde en, toen het bericht van zijn dood bekend werd, trokken de aanvallers zich terug. Reeds hadden de Eburones en de Nervii troepen verzameld om Indutiomarus te hulp te komen. Maar op de tijding van de aftocht der Treveri zonden zij hun mannen naar huis. Dit alles geschiedde vóór het einde van het jaar 54 v. Chr. en verder verliep de winter zonder stoornis.

Er bleef intussen nog een zware taak voor Caesar. Hij wist, dat hij het volgende jaar aan een geduchte coalitie in Noord-Gallië het hoofd zou moeten bieden. De ondergang van Sabinus en Cotta moest worden gewroken. Ambiorix had zich verbonden met de Treveri en hij kon rekenen op hulp van de Germanen. Behalve de Eburones waren de Nervii, de Atuatici, de Menapii, de Germanen aan de linkeroever van de Rijn en nog enige andere Gallische volksstammen in het bondgenootschap betrokken. Allen tezamen vormden zij een macht, die aan de Romeinen moeite genoeg kon opleveren. Het was dus zaak de krachten te verzamelen voor een zwaren oorlog. Allereerst moest Caesar zijn leger aanvullen. Op zijn verzoek zond Pompeius hem een legioen, dat in het jaar 55 uit manschappen van Noord-Italië was samengesteld. Het is als Legio I bekend. Zelf liet hij door zijn onderbevelhebbers twee nieuwe legioenen formeren uit de lichting van het jaar 54 v. Chr., Legio XIV en XV. Het verlies van anderhalf legioen door de ondergang van Sabinus en Cotta was op deze wijze niet alleen goed gemaakt; maar, zooals Caesar het zegt, de omgekomen troepen waren door een dubbel aantal manschappen vervangen. Vóór het einde van de winter waren de nieuwe afdelingen reeds in Gallië aangekomen.

VI. DE DEFINITIEVE ONDERWERPING EN DE ANNEXATIE VAN GALLIË

In het jaar 53 v. Chr. stond Caesar voor de zware taak de ondergang van Sabinus en Cotta te wreken. Allereerst deed hij in het begin van Maart met vier legioenen, die in Noord-Gallië waren gelegerd, een inval in het gebied van de Nervii en bracht hen tot onderwerping. Vervolgens hield hij vóór het einde van de maand de Gallischen landdag

te Amiens. De afgevaardigden konden daar aanschouwen, welke een krijgsmacht Caesar voor de beheersing van het land bijeen had gebracht. Daar enige volksstammen geen afgevaardigden hadden gezonden, verplaatste hij de landdag naar Parijs, ondernam van daar een snellen veldtocht en dwong enige volkeren in de buurt tot gehoorzaamheid. Toen kon hij zich geheel wijden aan de oorlog tegen de Treveri en Ambiorix.

Caesar zag heel goed in, dat het een moeilijke strijd zou worden, vooral tegen Ambiorix, die zeker een gevecht in het open veld zou ontwijken en zich zou terugtrekken achter de bossen, moerassen en vennen van zijn land. Voor de oorlog tegen hem waren dus uitgebreide voorbereidingen noodzakelijk, ten einde de Eburones zo veel mogelijk te isoleren en te verhinderen, dat Ambiorix zou uitwijken naar de Menapii, zijn noordelijke naburen, of een toevlucht zou vinden bij de Germanen aan de overzijde van de Rijn. Het was Caesar's plan een groten kring om het gebied der Eburones te trekken. Allereerst zond hij Labienus met twee legioenen, behalve het legioen waarover hij in de regel het commando voerde, en de bagage van het gehele leger ter onderwerping van de Treveri. Die taak werd in korten tijd volbracht. De familieleden van Indutiomarus vluchtten en Cingetorix werd als koning aan het hoofd van het volk geplaatst.

Zelf vertrok Caesar met vijf legioenen van Amiens door het gebied van de Morini in Vlaanderen naar de Menapii. Hun land bestond voornamelijk uit bossen en moerassen. Daarin hadden de bewoners met al hun hebben en houden een toevlucht gezocht. Caesar moest dus zeer bijzondere maatregelen nemen om hen te bereiken. Zijn leger verdeelde hij in drie colonnes, waarvan hij er zelf één aanvoerde, terwijl de beide, andere door Gaius Fabius en Marcus Crassus werden gecommandeerd. Deze colonnes trokken voort langs knuppelwegen, die de soldaten door de moerassen aanlegden. Op die wijze werden de nederzettingen van de Menapii, die men zich langs de beken in Noord-Brabant moet denken, bereikt, en nadat de Romeinen hun dorpen en hun hoeven hadden verbrand

en veel mensen en vee hadden buitgemaakt, zonden de Menapii gezanten, die om vrede verzochten. Caesar willigde dit verzoek in, legde hun een aantal gijzelaars op en verklaarde, dat hij hen opnieuw als vijanden zou beschouwen, indien zij Ambiorix of afgezanten van hem in hun land ontvingen. Commius uit de volksstam der Atrebates liet hij met enige ruiters achter bij de Menapii. Zelf rukte hij verder op langs de Rijn en verenigde zich, omstreeks Mei, met Labienus in het land van de Treveri.

Toen hij daar was aangekomen, besloot Caesar opnieuw een tocht over de Rijn te ondernemen, voornamelijk, naar hij het zegt, om te beletten, dat Ambiorix in Germanië een toevlucht zou vinden. Het is intussen niet duidelijk, wat Caesar met deze tocht heeft willen bereiken. Wellicht is een van de redenen geweest, dat hij meende niet te moeten achterblijven bij Crassus, de triumvir, die in het voorjaar van dat jaar over de Euphraat in het land van de Parthen was gevallen. De brug, die ook ditmaal werd gebouwd, lag een eind ten zuiden van de eerste, met het linker bruggehoofd in het gebied van de Treveri en het rechter in het land van de Ubii. Vermoedelijk moet men de brug ergens in de buurt van Bonn zoeken, dus geheel in het noorden van het territorium der Treveri. Daar het voornamelijk de bedoeling van Caesar was Ambiorix te isoleren, kan de brug niet goed veel zuidelijker zijn aangelegd. Nadat het werk was voltooid, voerde Caesar zijn soldaten er over, liet een zeer sterke bezetting bij het rechter bruggehoofd achter en trok Germanië binnen. De Ubii verzekerden hun trouw en boden gijzelaars aan. Maar de Sueben waren teruggeweken ergens ver weg achter het Duitse Middelgebergte. Toen kwam het bericht over de ondergang van Crassus tegen de Parthen en, onder de indruk van deze gebeurtenis, besloot Caesar niet verder te gaan.

Daar hij ook ditmaal in het bericht over deze tocht niets belangrijks kon verhalen, voegde hij een lange mededeling in over de zeden en gebruiken van de Germanen vergeleken met de Galliërs.

Ongeveer einde Juli of begin Augustus was Caesar aan de linker oever van de Rijn terug. Hij liet het gedeelte van de brug aan de rechter oever in het land der Ubii over een lengte van 60 m afbreken en aan het einde van het overblijvende een zwaren torn van vier verdiepingen bouwen. Verder werd voor de bewaking van de brug een grote versterking op de linker oever van de rivier aangelegd en daar een bezetting van twaalf cohorten gelegd. Toen kon de verdelgingsoorlog tegen Ambiorix beginnen.

Voor de aanval op de Eburones heeft Caesar waarschijnlijk de weg gekozen van Bonn over Eupen en Zillpich in de richting van Luik, en niet van Keulen over Maastricht naar Tongeren. Lucius Minucius Basilus werd met alle ruitery vooruitgezonden om Ambiorix bij verrassing gevangen te nemen. Inderdaad was dit plan bijna gelukt. De hoeve van Ambiorix werd bereikt, voordat men daar het bericht over de aantocht der Romeinen had vernomen. Maar enkele van zijn mannen wisten de aanvallers een ogenblik in een nauwe plek tegen te houden. Ambiorix werd door de zijnen op een paard geholpen en ontkwam in het naburige bos. Zijn gehele militaire uitrusting, zijn paarden en wapens vielen evenwel in handen van de Romeinen. In deze omstandigheden zag Ambiorix er van af zijn manschappen bijeen te roepen, maar beval aan allen voor zich zelf te zorgen. De Eburones vluchtten deels in de Ardennen, deels achter de moerassen en vennen van de Kempen en Noord-Brabant, deels naar de waddeneilanden dicht bij de Noordzee. Velen namen de wijk naar naburige stammen en Catuvolcus, de bejaarde medekoning van Ambiorix, bracht zichzelf met vergif om het leven, volgens de mededeling van Caesar, met een vloek tegen Ambiorix op de lippen.

Caesar volgde zijn ruitery op de voet. Onderweg nam hij de onderwerping aan van de Condrusi in het land van Condroz en van de alleen in dit verband genoemde Segni, twee Germaanse volksstammen die tussen de Treveri en de Eburones woonden. zo kwam hij aan te Atuatuca, de sterkte midden in het land van de Eburones waar Sabinus en Cotta het vorige jaar zo jammerlijk aan hun einde waren gekomen. Het kamp liet hij herstellen en maakte het tot zijn hoofdkwartier voor de verderen oorlog. Daar werd de bagage van het leger achtergelaten onder bewaking van Legio XIV, een van de drie, die kort te voren uit Italië waren aangekomen, en enige ruitery. Caesar belastte Quintus Cicero met het commando over de vesting.

De negen legioenen, waarover Caesar verder nog de beschikking had, verdeelde hij in drie groepen. Labienus kreeg bevel met een groep naar het noorden te gaan, dus naar de streek, die aan de Menapii raakt, Gaius Trebonius naar het zuiden in de richting van de Maas en de Sambre, waar de Atuatuca aan de Eburones grenzen. Zelf vertrok Caesar westwaarts naar het einde van de Ardennen en naar het land bij de Schelde, die daar in de Maas uitmondt. Het was de bedoeling op die wijze het gebied van de Eburones zoveel mogelijk te verwoesten.

Toch was het resultaat vooreerst gering. Want de Romeinen konden, geen vat op hun vijanden krijgen. In het land waren geen steden of burchten, geen sterkten en geen leger, dat zich met de wapens in de hand verdedigde, alleen een over het gehele gebied verspreid aantal manschappen. Bossen, valleien en moerassen waren er genoeg om als schuilplaatsen te dienen. Daar konden zij moeilijk worden opgespoord. Bovendien was het niet gemakkelijk de soldaten bijeen te houden, omdat zij zich uit begeerte naar buit gaarne verspreidden en dan door de Eburones uit hinderlagen werden aangevallen.

Om die reden zond Caesar een uitnodiging aan de naburige stammen om mede te helpen aan de strooptochten. Hij achtte het beter, dat rovende benden in de bossen omkwamen bij het uitroeien van de Eburones dan Romeinse soldaten. Inderdaad stroomden van alle

zijden op buit beluste buren van dit volk toe. Maar het werd ook elders bekend, dat de gelegenheid was opengesteld om in die streek te plunderen. De Sugambren, die in de nabijheid aan de overzijde van de Rijn woonden, brachten 2000 ruiters bijeen en staken met vloten en schepen de rivier over op een plaats 45 km beneden de brug, die Caesar dat jaar had laten bouwen, dus ongeveer in de buurt van Neuss. In het land der Eburones behaalden zij veel buit; want deze Germanen lieten zich niet door bossen of moerassen terughouden. Voornamelijk maakten zij zich meester van het vee, waarop zij bijzonder gesteld waren. Maar toen zij vernamen, dat Caesar niet in de buurt was, besloten zij een poging te doen de legerplaats te Atuatuca te bemachtigen. Daar hoopten zij nog heel wat meer te kunnen halen.

Cicero had gedurende de eerste dagen zijn manschappen in het kamp gehouden volgens de uitdrukkelijke orders van Caesar. Maar op de zevenden dag, toen de uitgetrokken legers werden terug verwacht, had hij vijf cohorten uitgezonden om te fourageren. Hij meende, dat daar geen bezwaar tegen was, omdat zoveel Romeinse troepen in de buurt waren. Met de cohorten ging een groep van 300 oud-gediende soldaten mede, die als reconvallescenten in het kamp waren achtergelaten, trosknechten en lastdieren. Het toeval wilde, dat toen juist de Germaanse ruiters voor het kamp verschenen. Zij kwamen zóó onverwacht uit het bos opdagen, dat de zoetelaars, die vóór de wal hun tentjes hadden, geen tijd vonden zich in veiligheid te stellen. Een poging van de Sugambren om onmiddellijk door de openstaande poort het kamp binnen te dringen werd door de cohorte, die de wacht had, nog juist, verhinderd; maar zij gaven het niet op en trachtten op andere plaatsen de wal te bestormen.

Inmiddels kwamen de manschappen, die aan het fourageren waren, terug. Maar alleen het detachement oud-gedienden wist zich door te slaan naar het kamp. De jonge soldaten, die nog niet voldoende waren geoefend, misten de tegenwoordigheid van geest om zichzelf terstond in slagorde te scharen. Zij wachtten te lang op de bevelen van hun officieren. Bovendien vermeerderden de trosknechten de verwarring door de soldaten in de weg te lopen. Slechts een deel van deze manschappen kon het kamp bereiken. De anderen werden door de Sugambren afgemaakt. Intussen zagen de Germanen geen heil in een belegering en trokken met hun buit af over de Rijn. Maar eerst de terugkomst van Caesar maakte een einde aan de angst, die in het kamp heerste. Men vreesde daar maar al te zeer het lot, dat de manschappen van Sabinus en Cotta was overkomen.

In zijn werk over de Gallische oorlogen maakt Caesar er Quintus Cicero nauwelijks een verwijt van, dat hij een zo groot aantal soldaten uit het kamp had laten gaan. Blijkbaar heeft Caesar, toen hij het werk schreef, Quintus Cicero ontzien, omdat hij zijn invloedrijken broeder, de staatsman Marcus Cicero, niet wilde ergeren. Maar in een brief aan deze laatsten drukt hij zich veel scherper uit. Daarin beschuldigt hij zijn onderbevelhebber, dat hij te veel aan het toeval had overgelaten. De Fortuin, zo schreef hij, had in dit geval een zeer belangrijke rol gespeeld, eerst door de onverwachte komst van de Sugambren en later, toen zij plotseling afdeinsden, nadat zij zich al bijna van de wal en de poorten hadden meester gemaakt. Maar het wonderbaarlijkste was toch wel, dat de Germanen, die over de Rijn waren gekomen om het land van Ambiorix te plunderen, bijna zijn liefsten wens hadden vervuld door het kamp, dat hij eens had veroverd, opnieuw in te nemen.

Nadat Caesar te Atuatuca was teruggekeerd, heeft hij nog een tweeden algemenen strooptocht door het land van de Eburones ondernomen. Nederzettingen en hoeven werden platgebrand, de bezittingen van de inwoners weggesleept, het graan opgebruikt of vernietigd. Blevен er nog mensen in het land achter, dan moesten zij van honger en

ellende omkomen. Ambiorix werd echter niet gepakt. Dikwijls werden mannen gevangen gemaakt, die mededeelden, dat zij hem kort geleden hadden gezien, ja zelfs, dat hij maar juist had kunnen vluchten, toen de Romeinen naderden. Maar zelf wist hij altijd nog een schuilplaats te vinden, als zijn vijanden meenden, dat zij hem zouden vatten. In de nacht verdween hij dan weer met zijn gevolg, dat uit niet meer dan vier ruiters bestond, naar een ander deel van zijn land.

Intussen meende Caesar zijn doel te hebben bereikt en kon hij bevredigd het land van de Eburones verlaten, nadat hij op zijn expedities van dat jaar niet meer dan twee cohorten had verloren, die door de Sugambren in de pan waren gehakt. Hij begaf zich naar Reims en liet daar de landdag van Gallië samenkomen. Vooral wilde hij als rechter oordelen over de mannen, die zich in het voorjaar hadden schuldig gemaakt aan de samenzwering tegen de Romeinen. Een van hen, die als een van de voornaamste aanstichters gold, liet hij op OudRomeinse manier ter dood brengen, dat wil zeggen, hij werd aan een paal gebonden, doodgeranseld en onthoofd. Daarna kon Caesar eindelijk naar Noord-Italië gaan en zich wijden aan zijn plichten als proconsul van dat gebied.

Daar in Italië vernam Caesar de moord op Publius Clodius, een van zijn voornaamste partijgangers, in de laatste dagen van het jaar 53 v. Chr., dat Pompeius zich met de Senaat had verzoend en dat zijn invloed te Rome hoe langer hoe meer afnam. Maar veel dringender was het gevaar, dat hij op dat ogenblik nog niet kon voorzien. Hij moge dan bij zijn vertrek naar Italië hebben gedacht, dat het in Gallië rustig was, in werkelijkheid bereidde het land zich voor tot een geweldigen strijd. Eindelijk hadden de Galliërs een leider gevonden in Vercingetorix en zijn Arverni. Aanvankelijk was hun succes zeer groot. Nooit is de nederlaag van Caesar zo nabij geweest als in het jaar 52 v. Chr. Zelfs moet hij er in het midden van de zomer over hebben gedacht het nieuw veroverde gebied op te geven en Gallië te verlaten. Reeds leek Vercingetorix de overwinning te hebben behaald. Maar na een nederlaag moest hij terugtrekken in Alesia en daar werd hij door Caesar ingesloten en belegerd. Om hem te ontzetten brachten de Galliërs een nieuwe strijdmacht op de been. In de landdag, die in Augustus bijeenkwam, werd evenwel besloten niet alle weerbare manschappen op te roepen, maar slechts van elk volk een contingent te vragen. Op die wijze vernemen wij, hoe groot het aantal manschappen was, dat de verschillende volkeren zouden leveren voor het Gallische leger. Uit Noord-Gallië worden alleen de Nervii en de Morini genoemd, die elk 5000 man zouden zenden. Noch de Menapii, noch de Atuatici, noch een van de Germaanse stammen aan de linkerzijde van de Rijn komen in de opsomming voor. De poging om Alesia te ontzetten had evenwel geen succes. In September gaf Vercingetorix zich over. Hij werd gevangen gezet, heeft later de triump van Caesar opgeluisterd en is daarna gedood. Van zijn overgave doen de geschiedschrijvers een dramatisch verhaal. Daarbij geven zij voor de overwonnenen blijk van een sympathie, die wij in Caesar's bericht tevergeefs zoeken.

Met de overgave van Alesia eindigt het verslag over de oorlogen in Gallië, dat Caesar zelf heeft te boek gesteld. In een paar zinnen wordt nog medegedeeld, hoe de troepen over de winterkwartieren werden verdeeld, dat Caesar zelf in Bibracte bleef en dat te Rome besloten werd tot een dankfeest van twintig dagen. De geschiedenis van de campagnes in de jaren 51 en 50 v. Chr. wordt verhaald in een aanhangsel op Caesar's geschrift, dat door zijn onderbevelhebber Aulus Hirtius is te boek gesteld.

De grote opstand van de Galliërs in het jaar 52 v. Chr. is het laatste algemene verzet geweest. Caesar heeft dit verzet gebroken. Er bleef alleen nog hier en daar tegenstand, ook in het noorden. Daar was Ambiorix weer te voorschijn gekomen en de Belgae wil-

den nog eens hun geluk tegen de Romeinen beproeven. In het vroege voorjaar van het jaar 51 v. Chr. was Caesar weer in het veld. De Belgae, die onder leiding van de Bellovaci vochten, werden verslagen, met uitzondering van enkele stammen in het noordoosten, de Treveri en de Eburones. Labienus werd naar het land van de Treveri gezonden en zelf vertrok Caesar in Mei 51 v. Chr. om de Eburones voor het laatst af te straffen. Maar Ambiorix paste dezelfde tactiek toe als twee jaar geleden. Hij vluchtte, verborg zich en bleef onvindbaar. Nog eens verwoestte Caesar het gehele gebied, brandde de hoeven af, doodde het vee, verwoestte de akkers. Kortom hij vernietigde alle mogelijkheid voor het bestaan, zodat Ambiorix, indien hij terugkeerde, bij de Eburones geen land en geen volk meer zou hebben om over te regeren.

Ditmaal had Caesar succes. De Eburones zijn uit de geschiedenis verdwenen. Uitgemoord en uitgeplunderd, is de landstreek, waar zij eens verblijf hielden, later door anderen in bezit genomen. Hoe en wanneer dit is geschied, weten wij niet. Maar naderhand woonden daar de Tungri, een volkstam van Germaanse herkomst. Blijkbaar hebben zij zich in de tijd na Caesar's vertrek uit Gallië in het geteisterde gebied gevestigd. Alleen de herinnering blijft aan het dappere volk der Eburones, aan de zware nederlaag die het aan de Romeinen heeft toegebracht, aan de wrede wraak die Caesar heeft genomen. Maar zijn triumpf is door geen Ambiorix opgeluisterd!

Aan het einde van het jaar 51 v. Chr. is Gallië tot een Romeinse provincie geproclameerd. Dat wil zeggen, de grens van de oude provincie in het zuiden is verplaatst naar de Rijn en naar de Oceaan tot de mond van die rivier. Dat gehele gebied was toen aan Rome onderworpen, alleen met uitzondering, zoals de Romeinen het ook toegaven, van enkele streken, die door moerassen ontoegankelijk waren. Daarbij moeten wij denken aan de landen van de Morini en de Menapii, die na de opstand van het jaar 52 v. Chr. hun onafhankelijkheid schijnen te hebben bewaard. Bovendien hadden enige volkeren in de Alpen en de Pyrenaeën de opperheerschappij van Rome nog niet erkend. Wat Nederland betreft, daarvan stond dus slechts een klein stuk onder het onmiddellijke gezag van het Rijk. Men kan denken aan het gedeelte, dat tot het territorium van de Nervii behoorde, en aan het land van de Eburones. Maar wij weten in het geheel niet, hoe het vooreerst met die uitgemoorde streek is gegaan. Van die tijd af moest Gallië een schatting opbrengen en manschappen leveren voor de Romeinse legers 1).

Den winter van 51 op 50 v. Chr. bracht Caesar door te Atrecht in het land van de Belgae. Hij moest de organisatie van het nieuwe door Rome verworven gebied nog voltooien. Het volgende jaar kon hij besteden aan dit werk en om zijn soldaten te laten uitrusten. Want voor een opstand behoefde hij niet meer te vreezen. Gallië was inderdaad volkomen geknecht. Tegen het einde van de zomer hield Caesar een grote wapenschouwing van zijn gehele leger in het land van de Treveri. Daarna zond hij zijn troepen naar de winterkwartieren en vertrok, zelf, vergezeld van Legio XIII, naar Italië. Het waren de zaken in Rome, die al zijn aandacht opeisten. Hem wachtte een nieuwe taak.

VIII. DE BEVESTIGING VAN HET ROMEINSE GEZAG

Omstreeks 10 Januari 49 v. Chr. overschreed Caesar de grens van zijn provincie, trok de Rubico over en viel Italië binnen om zich te Rome meester te maken van de macht in de staat. Hij is in het voorjaar naar Gallië teruggekeerd om zijn legioenen op te halen voor de strijd tegen het leger van Pompéius in Spanje. Maar na de verovering van Marseille, in October 49, is hij er nog slechts geweest bij gelegenheid van zijn tweeden tocht naar

Spanje, in November 46, en bij zijn terugkeer naar Italië, in October 45 v. Chr. Het ontzag voor Rome was in Gallië zóó groot, dat een kleine troepenmacht voldoende was om er de rust te handhaven. Een enkele opstand, van de Bellovaci in de buurt van Beauvais, in het jaar 46 v. Chr., is door Caesar's stadhouder, Decimus Brutus, zonder veel moeite en spoedig bedwongen. In Juni 46 v. Chr. vierde Caesar zijn groten triomf in Rome, die vier dagen duurde, onder andere over Gallië en de Oceaan. De tocht van de triumfator naar het Capitool werd opgeluisterd door afbeeldingen van de

1) Over de organisatie, van het bestuur en van de financiën door Caesar wordt gesproken in afdeling II van het Vierde Hoofdstuk.

Rhône, de Rijn, de Oceaan en de veroverde stad Massilia. Zeer veel stukken van de buit en gevangenen werden medegevoerd. Ook Vercingetorix, de gevaarlijkste tegenstander van Caesar, luisterde de triomf op. Daarmede was de oorlog tegen Gallië afgesloten. Het land was een deel van het Rijk geworden als een wingewest van Rome.

De moord op Caesar, 15 Maart 44 v. Chr., bracht geen verandering in de toestand. Nog zeer kort vóór zijn dood, had hij Lucius Munatius Plancus aangewezen tot stadhouder van het nieuw veroverde gebied. In de moeilijke jaren van de burgeroorlog heeft Plancus Gallië in de geest van Caesar bestuurd. Een eigen politiek heeft hij niet gevoerd, maar altijd steun verleend aan de staatsman, van wien hij het meeste in het belang van het Rijk verwachtte. Tijdens het conflict van Marcus Antonius, de consul voor het jaar 44 en voornaamsten medewerker van Caesar, met Gaius Octavius, Caesar's neef die hij bij testament had aangewezen als zijn zoon en tot erfgenaam van het grootste deel van zijn vermogen had benoemd, hield Plancus zich eerst onzijdig. Toen Antonius en de jonge Caesar Octavianus in April en Mei 43 v. Chr. in Noord-Italië tegenover elkaar stonden, zijn zowel Plancus als Marcus Aemilius Lepidus, de stadhouder van Gallia Narbonensis en Hispania Tarraconensis, op bevel van de Senaat met hun legers naar Italië getrokken om Antonius te beoorlogeren. De strijd eindigde met een diplomatieken triomf voor Antonius door zijn accoord met Caesar Octavianus en Lepidus, de sluiting van het zogenaamde tweede driemanschap. Daarop gaf Plancus, in October 43 v. Chr., zijn leger en zijn provincie aan de nieuwe machthebbers over. Ter belooning werd hem toegestaan, als zegevierend veldheer zijn intocht in Rome te doen met een triomf over de Raeti.

Sedert die tijd regeerden de driemannen de staat als *T r e s v i r i* reipublicae canstituendae, een bevoegdheid die bij volksbesluit van 27 November 43 v. Chr. was gesanctionneerd. Het bestuur van Gallië is bij de verdeling van het Rijk onder de driemannen eerst opgedragen aan Marcus Antonius en later aan Caesar Octavianus 1). Van 40 tot 27 v. Chr. heeft de laatstgenoemde krachtens het *imperium proconsulare*, dat hij door zijn positie als drieman bezat, het oppergezag uitgeoefend over de aan hem toegekende provincie en over de troepen, die daar in garnizoenen lagen. Op grond van die bevoegdheid heeft hij stadhouders met de titel van proconsul in de verschillende gewesten benoemd en

1) L. Ganter, Die Provinzialverwaltung der Triumvirn (1892).

ontslagen, legers van de ene provincie naar de andere verplaatst en over de inkomsten beschikt. Zijn macht werd uitgedrukt door de titel van *imperator*: hij noemde zich *Imperator Julius Caesar Divi filius*. Eerst sedert het jaar 27 v. Chr. voerde hij de titel van Augustus. Onder die naam is hij in de geschiedenis bekend.

Augustus (Afb. 2) was een zeer merkwaardige persoonlijkheid, een van de grote figuren uit de geschiedenis, maar iemand die men als mens niet gemakkelijk kan begrijpen 1). Wij kennen van hem slechts zeer weinig intieme uitlatingen. Wat hij schreef, heeft hij lang overdacht, voordat hij het bekend maakte. In het verslag over zijn levenswerk, dat als grafschrift vóór het mausoleum van zijn geslacht moest worden aangebracht, stelde hij zich zelf voor als een kunstenaar, die zijn leven als een door hem geschapen werk naar een vast plan liet verlopen. Volgens een andere uiting leefde hij als een toneelspeler, die een schone rol met de grootste toewijding vervulde. De geschiedschrijvers hebben hem daarbij gevolgd. Alleen Tacitus geeft, in de inleiding van zijn *Annales*, een eigen, zeer scherp en niet gerechtvaardigd oordeel.

Kan Augustus moeilijk onze sympathie wekken, bewondering moeten wij wel voor hem gevoelen. Met zijn zwakke gezondheid en het grote gevoel voor verantwoordelijkheid, dat hij bezat, heeft hij altijd geleefd en gewerkt, alsof zijn einde nabij was. Dat wordt bewezen door zijn steeds terugkerende zorg om zich een waardige opvolger te verschaffen, iemand uit zijn geslacht die zijn werk in de staat zou kunnen voortzetten. De enorme moeilijkheden, waarvoor hij in zijn leven kwam te staan, heeft hij glansrijk overwonnen. Hij was een handig diplomaat en een wijs staatsman, iemand van grote intelligentie, maar wellicht geen waarlijk superieure geest.

Men heeft de indruk, dat Augustus te veel dacht aan Caesar, zijn onder de goden opgenomen vader, en bevreesd was te worden meegesleept door het élan, dat Caesar's daden kenmerkte, en dat hem ten slotte heeft verhinderd zijn werk te voltooien. Augustus handelde nooit dan na rijp overleg. Van zijn jonge jaren af, - hij is 23 September 63 v. Chr. geboren en was dus eerst 18 jaar, toen Caesar werd vermoord -, had hij zichzelf volkomen in de hand. Door de geestdrift, die de jeugd kenmerkt, of door de ingevingen

1) V. Gardthausen, *Augustus und seine Zeit* (1891-1904). - T. Rice Holmes, *The architect of the Roman empire* (1928-1931). - F. Muller, *Augustus: Meded. Ned. Academie, Afd. Letterk.* 63, s. A nr. 11 (1927); *Het reveil van Augustus* (Rede, 1940). - H. Wagenvoort, *Augustus* (1931). - K. Höhn, *Augustus* (2de uitg. 1938).

van zijn hart liet hij zich niet medeslepen. Toch is hij er in geslaagd een machtig en bestendig werk op te bouwen, de organisatie van de Romeinsen staat.

Dat hij dit werk heeft kunnen volbrengen, dankte Augustus aan twee eigenschappen. In de eerste plaats was hij steeds zeer gelukkig in de keus van zijn medewerkers. Het is alleen tragisch, dat hij zich op zijn ouden dag door zijn echtgenote Livia heeft laten overhalen haar zoon Tiberius als zijn 'opvolger aan te wijzen. Augustus had reeds lang begrepen, dat Tiberius voor die taak niet was berekend. Maar hij had geen keus en wellicht is hij alleen gezwicht, omdat hij de zekerheid had gekregen, dat Germanicus door Tiberius als opvolger zou worden gekozen. In Germanicus, de zoon van Drusus, had Augustus vertrouwen, evenals hij ook van zijn beide stiefzonen aan Drusus de voorkeur had gegeven boven Tiberius.

De tweede eigenschap, waardoor men het succes van Augustus kan verklaren, is de onbegrensde toewijding aan zijn ambt als leider van de staat. Zijn gehele persoon heeft hij steeds voor dit werk ingezet en hij verlangde ook dezelfde bereidheid zich op te offeren van al zijn medewerkers en van zijn familieleden, zonder mededogen. Geen keizer heeft zich zo geheel en al aan zijn taak gegeven. Men kan alleen Hadrianus en Marcus Aurelius noemen, die wellicht Augustus hebben geëvenaard. Geen keizer heeft ook meer voor de provincies gedaan en dit is de reden, dat wij hier zo veel aandacht aan de persoonlijkheid van Augustus hebben gegeven. Niet minder dan vijf maal is hij in

Gallië geweest, dikwijls maanden en soms jaren lang. Bijzonder veel zorg heeft hij aan dit gewest gewijd. Waarschijnlijk gevoelde hij zich voor het door Caesar verworven gebied bij uitstek verantwoordelijk. Het werk van zijn onder de goden opgenomen vader heeft hij willen voltooien en uitbreiden. Hij is het geweest, die het land heeft georganiseerd. Door zijn toedoen is het voor eeuwen een veilig bezit voor Rome gebleven.

Terstond nadat hij Gallië heeft verkregen, is Augustus, in het jaar 39 v. Chr., naar het gewest gegaan. Daarbij werd hij vergezeld door zijn voornaamste medewerker, Marcus Vipsanius Agrippa Agrippa (Fig. 5), die later met zijn dochter Julia zou huwen, was zijn trouwe metgezel en zijn veldheer, maar ook de beste organisator, over wie hij de beschikking had, voor de financiën,

1) Meyer Reinhold, Marcus Agrippa a biography (1933).

voor het uitvoeren van grote werken, voor de aanleg van wegen, voor het in kaart brengen van de landen in het uitgestrekte gebied waar Augustus heerste 1). Ook voor Gallië heeft Agrippa zonder twijfel zeer veel gedaan, al kennen wij, behalve zijn zorg voor de wegen in het land, slechts weinig bijzonderheden over zijn werkzaamheid.

De voornaamste opgave, die aan Augustus werd gesteld, was de afronding van het Romeinse gebied in het noorden. Hem lokten geen veroveringstochten in het oosten, ter navolging van Alexander de Groten, waaraan Caesar heeft gedacht. De bescherming van Italië, de aaneensluiting van het Rijk tot een groot geheel, het brengen van samenhang in de onderdelen, dat was de taak, waaraan hij zijn krachten wilde geven. In de eerste plaats was het nodig de streek te veroveren ten noorden van de Alpen, tussen het nieuw verworven gebied in het noordwesten en de landen van het Balkanschiereiland. Daarvoor heeft Augustus jaren lang gewerkt. Maar eindelijk heeft hij zijn doel bereikt en het land aan de Donau onderworpen 2)'.

Voordat de verbinding met het oosten was verzekerd, konden de Romeinen niet aan oorlogen in Germanië denken. Agrippa heeft dus vooreerst alleen de maatregelen genomen, die nodig waren om Gallië zo goed mogelijk te beschermen. In 39 of 38 v. Chr. heeft hij de Germanen, die in dit land waren gevallen, verslagen en hen daarna nog over de Rijn vervolgd door de rivier over te steken bij Bonn of Keulen. Op die wijze dacht hij het ontzag voor Rome te vergroten. Waarschijnlijk zijn bij die gelegenheid de Ubii, die reeds onder Caesar vazallen waren, in het Rijk opgenomen, doordat Agrippa hun een woonplaats gaf in het land aan de linkeroever van de Rijn tegenover hun oude gebied. Het gedeelte, dat aan de Ubii werd toegewezen, had vroeger behoord aan de Eburones. De omgeving van Bonn vormde de grens met het territorium van de Treveri. De nieuwe hoofdstad van de Ubii, *Oppidum Ubiorum*, waarschijnlijk niet anders dan een burcht waarheen zij in tijd van nood konden terugtrekken, moet ongeveer in het centrum van de hun toegewezen landstreek hebben gelegen. Later is daar ter plaatse Keulen ontstaan.

Overigens weten wij niet veel van de geschiedenis van Gallië uit

1) Door Agrippa is het materiaal verzameld voor een grote wereldkaart, die eerst na zijn dood is voltooid; over deze onderneming zullen wij spreken in afdeling I van het Vierde Hoofdstuk.

2) P. Miltner, Augustus Kampf um die Donaugrenze: *Klio*, 30 (1937), blz. 187-199.

dezen tijd. Er kan ook niet veel van belang zijn geschied. Want al spoedig nam de naderende oorlog met Marcus Antonius alle aandacht van Caesar Octavianus en

Agrippa in beslag. In het jaar 32 kwam het tot een breuk en in 31 had de beslissende slag plaats bij Actium, waar Antonius en Cleopatra, de met hem verbonden koningin van Egypte, werden verslagen. Na de val van Alexandrië, in Augustus 30, en de dood van Antonius en Cleopatra was de jonge Caesar meester van het Rijk. Op 13 tot 15 Augustus 29 hield hij zijn zegevierende intocht in Rome, waarbij hij ook over de Galliërs en de Germanen triomfeerde. Maar het duurde nog tot het begin van 27, voordat hij de bevoegdheid, waarover hij beschikte, overdroeg aan de Senaat. Sedert die tijd regeerde hij krachtens de bijzondere opdracht, die hem was verstrekt. Op voorstel van de ons welbekenden Lucius Munatius Plancus verleende de Senaat hem op 16 Januari 27 v. Chr. De titel van Augustus.

Ook uit deze en de eerst volgende jaren is ons niet veel bekend over de gebeurtenissen in Gallië. In het jaar 30 of 29 heeft Gaius Carrinas, die van omstreeks 31 tot 28 gouverneur is geweest, een troep Sueben over de Rijn gejaagd. Naar men aanneemt, waren zij de overblijfselen van de vroegere volgelingen van Ariovistus 1). Bovendien heeft hij in het jaar 29 een opstand gedempt, die bij de Morini was uitgebroken, en voor deze wapenfeiten op 12 Juni 28 v. Chr. een triomf gevierd, die in 'een ons bewaard gebleven fragment van de Fasti triumphales wordt vermeld. Sedert die tijd kende men te Rome de naam van de Morini. Maar hun vermaardheid danken zij aan Vergilius, die in zijn Aeneis van hen spreekt als van een volk aan het uiteinde van de wereld tezamen met de Rijn:

"extremique hominum Morini Rhenusque bicornis".

Aan dit vers danken de Morini het, dat zij, bij voorbeeld, nog in de herinnering van Hieronymus zijn blijven leven.

Nog minder valt er te verhalen over een krijgsbedrijf van Marcus Valerius Messalla Cervinus, die in 28 en 27 gouverneur van Gallië was en 25 September 27 een triomf vierde. Hij is beter bekend door de elegie, die Tibullus naar aanleiding van die triomf heeft gedicht. Evenmin weten wij iets te zeggen over de tocht van Marcus Vinicius, die in 25 v. Chr. een strafexpeditie ondernam tegen een Germaansen volksstam, omdat daar Romeinse, als handelaars in het land gekomen kooplieden waren gedood. Wij zullen hem later

1) Over de Sueben verg. F. Frahm, Die Entwicklung des Suebenbegriffs in der antiken Literatur: Klio, XXIII (1930), blz. 181-210.

nog eens ontmoeten als gouverneur van Gallië gedurende de jaren 1 tot 3 Onze Jaart. Ten slotte valt te vermelden, dat Agrippa in het jaar 19 v. Chr. een aanval van de Germanen heeft afgeslagen. Blijkbaar hebben daar evenwel in al die jaren geen krijgsbedrijven van enige betekenis plaats gehad. Belangrijker was de voltooiing van het organisatorische werk in het land 1).

In deze tijd is voor de verdediging van Gallië gezorgd door de schepping van een militaire zone langs de Rijn ter afweer van de Germanen. Wij weten niet met zekerheid, waar de Romeinse troepen in Gallië waren gelegerd vóór de reorganisatie, die in het volgende hoofdstuk ter sprake zal komen. Waarschijnlijk lagen er drie legioenen in het gebied van de Lingones op het plateau van Langres en in de buurt van Reims, drie andere bij de Aquitani in het zuidwesten van het land. Volgens sommige geleerden was er evenwel toen reeds een vrij belangrijke bezetting aan de Rijn. Maar wij kennen alleen de sporen van forten in de buurt van Neuss en bij Urmitz niet ver van Koblenz. Zeker bestond nog niet, als later, een militaire weg langs de linkeroever van de rivier, met grote legioensvestingen, forten en wachtposten, ter verzekering van de grens en om van

daar uit expedities in Germanië te ondernemen. De opstelling der troepen had nog een volkomen defensief karakter.

Gedurende zijn eerste regeringsjaren heeft Augustus zich gehouden aan het oude systeem ter beveiliging van het land. Tijdens zijn commando in Gallië had Caesar de bescherming tegen de Germanen overgelaten aan een reeks van krijgshaftige volkeren, die als vazallen van het Rijk de verdediging van een bepaald gebied, krachtens een overeenkomst, op zich hadden genomen en daarbij op de steun en de hulp van Rome tegen hun vijanden konden rekenen. Uitgaande van dit denkbeeld, had hij aan de Helvetii het gebied in het westen van Zwitserland toegewezen, met de uitdrukkelijke bedoeling, dat zij dit land zouden verdedigen tegen invallen en aldus bijdragen tot de bescherming van het Romeinse bezit in ZuidGallië. Verder had hij aan enige van de Germaanse volksstammen, die met Ariovistus over de Rijn waren gekomen, land afgestaan aan de linkeroever van de rivier, aan, de Triboci in de noordelijke Elzas, aan de Vangiones in de buurt van Worms, aan de Nemetes in de buurt van Spiers. Daar vindt men deze volksstammen nog in veel later tijd terug.

Dit zelfde systeem heeft Augustus in de eersten tijd toegepast.

1) Over de organisatie van het bestuur wordt in afdeling III van het Vierde Hoofdstuk gesproken.

Aan een deel van de Sueben heeft hij, naar men meent, land afgestaan in het gebied van de Treveri tussen Mainz en Bonn. Ten noorden van Bonn heeft Agrippa, gelijk wij het reeds opmerkten, Ubii in het Rijk opgenomen en enigen tijd later, mogelijk in 16 of 15 v. Chr., maar eerder in 8 v. Chr., heeft de latere keizer Tiberius Sugambren gevestigd in de buurt van Xanten. Wellicht behoorden bij deze Sugambren ook enkele andere volksstammen, als de Sunuci in de buurt van Gulik, de Cugerni aan de Rijn bij Gellep, de Baetasii bij Goch en de Frisiavones, die men soms bij Kleef zoekt. Belangrijker voor ons zijn enkele andere Germaanse stammen, die misschien in deze periode een woonplaats in Gallië hebben gekregen, de Bataven en de Canninefates, de bewoners van de Rijndelta. Het is niet bekend, wanneer deze laatste volksstammen zich in hun nieuwe woonplaatsen hebben gevestigd. Maar wanneer zij in het licht van de geschiedenis treden, in het jaar 12 v. Chr., zijn zij daar blijkbaar nog niet lang geleden gekomen en zij waren toen, zoals wij beneden zullen opmerken, reeds vazallen van Rome. Waarschijnlijk moeten wij ook in dit geval denken aan een verdrag, waarbij deze stammen zich hadden verbonden hun gebied tegen aanvallen op het Rijk te verdedigen. Op deze wijze kan men inderdaad spreken van een Germaanse voorpostenlinie langs de Rijn.

Intussen heeft Augustus dit systeem laten varen na de ernstige nederlaag, die de gouverneur Marcus Lollius, in het jaar 17 v. Chr., heeft geleden tegen een troep Sugambren. De Keizer achtte toen een krachtiger bescherming van het land noodzakelijk. Daarbij moest het leger geheel worden gereorganiseerd. Bovendien wilde hij een poging ondernemen om Germanië te veroveren. Deze maatregelen betekenden het begin van een nieuwe episode in de geschiedenis van het land aan de Rijn.

DERDE HOOFDSTUK

DE POGINGEN OM GERMANIË TE VEROVEREN

I. DE VOORBEREIDING

In de eerste helft der regering van Augustus waren de Sugambren onder de Germaanse volkeren aan de Rijn de gevaarlijkste tegenstanders voor de Romeinen. Tijdens de oorlogen van Caesar in Gallië hadden zij de Usipetes en de Tencteren onder hun bescherming genomen en zij waren ook herhaaldelijk in botsing geweest met Caesar's troepen. Later hebben zij een verdrag met de Romeinen gesloten en op grond van dit verdrag konden Romeinse kooplieden bij hen handel drijven. In het jaar 17 v. Chr. hebben zij deze overeenkomst verbroken en de kooplieden, die in hun land vertoefden, aan het kruis geslagen. Onder aanvoering van hun koning Maelo is hun troepenmacht naar het Romeinse gebied aan de linkeroever van de Rijn overgestoken en daar hebben zij deerlijk geplunderd. Ruitërij, die tegen hen was uitgezonden, werd in een hinderlaag gelokt. Bij de achtervolging van die ruitërij zijn de Sugambren gestoten op de hoofdmacht van het Romeinse leger, dat onder aanvoering stond van Marcus Lollius, de gouverneur van Gallië. In het gevecht, dat toen plaats had, hebben zij de Romeinen verslagen. Zelfs ging het veldteken van Legio V, de legioensadelaar, verloren. Vooral dit verlies heeft groten indruk gemaakt. Men sprak van de *c la des Lolliana* 1).

Deze nederlaag was zonder twijfel smadelijk; maar grote schade is er toch niet aangericht. Toen de Romeinen aanstalten maakten om hen ernstig te gaan beoorlogen, zijn de Sugambren ijlings over de Rijn naar hun land teruggegaan. Zij verzochten om vrede, sloten een nieuw verdrag en zonden gijzelaars als onderpand voor hun

1) Het relaas van de gebeurtenissen wordt door de verschillende schrijvers op dezelfde manier gedaan. Waarschijnlijk hebben zij het aan het geschiedverhaal van Livius ontleend; verg. R. Syme, *Journal of Roman Studies*, 23 (1933), blz. 17-19. Alleen maakte Velleius, die later tot de staf van Tiberius heeft behoord, van deze gelegenheid gebruik om een onaangename opmerking over de persoon van Lollius te plaatsen.

trouw. De buitgemaakte legioensadelaar hebben zij bij die gelegenheid moeten teruggeven 1). De nederlaag heeft geen blijvende gevolgen gehad. Zelfs is de carrière van Lollius niet gebroken. Door Horatius wordt hij geprezen in een ode, die zeker uit later tijd dateert, en Augustus zond hem als mentor met de troonopvolger Gaius Caesar naar het oosten. Maar Tiberius was zijn vijand. Ten slotte is hij in ongenade gevallen en in 2 o.i., vermoedelijk door zelfmoord, om het leven gekomen. Hun roem dankten de Sugambren vooral aan de sonoren klank van hun naam, die bovendien uitnemend past in een hexameter. Om die reden hebben de dichters, Horatius, Propertius, Ovidius en hun navolgers in lateren tijd, er zo gaarne en zo dikwijls gebruik van gemaakt in hun verzen.

Intussen was Augustus door de nederlaag van Lollius zeer onaangenaam getroffen. Hij voelde zich aangetast in zijn eer en besloot te zorgen, dat zo iets in het vervolg niet meer zou kunnen gebeuren. Het land, dat door zijn onder de goden opgenomen vader Caesar was veroverd, moest op afdoende wijze worden beschermd. Van halve maatregelen hield hij niet. Hij kwam niet gemakkelijk in beweging. Maar wanneer hij iets ondernam, dan toonde hij veelal grote energie. Voor de plannen, die hij wenste uit te voeren, waren zeer omvangrijke voorbereidselen nodig. Omstreeks Maart 16 is Augustus naar Gallië vertrokken en hij is daar, met korte onderbrekingen, tot 13

gebleven., Hij heeft zich eerst, van 16 tot 15, laten bijstaan door zijn oudsten stiefzoon, Tiberius Claudius Nero, de lateren keizer Tiberius, en daarna, van 15 tot 13 v. Chr., door de jongsten, Nero Claudius Drusus.

Augustus vond het nodig, dat zijn legers in de rug volkomen gedekt zouden zijn, voordat een begin werd gemaakt met de veroveringstochten in Germanië, die hij wilde laten ondernemen. Allereerst achtte hij een verdere organisatie van Gallië noodzakelijk om geheel verzekerd te zijn van dat gebied 2).

Maar bovendien wilde Augustus de verbinding tussen het land aan de Rijn en Italië verbeteren. Daarvoor was de onderwerping van de Alpen een eerste vereiste. Een groot veldtochtplan werd met dit doel ontworpen. In het jaar 15 v. Chr. trokken twee legers, het ene onder bevel van Tiberius uit het noorden en het andere onder Drusus uit het zuiden het Alpenland binnen. Op die wijze werd een doorgang

1) Mogelijk wordt deze adelaar vermeld in een epigram van de Griek- schen dichter Krinagoras, die in de tijd van Augustus leefde.

2) Dit werk, dat onder de persoonlijke leiding van Augustus geschiedde, wordt beschreven in afdeling III en IV van het Vierde Hoofdstuk.

geforceerd. Er kwam een weg door het gebergte, van Italië naar het noorden. Tiberius, de bedachtzame bestuurder, werd belast met het bevel aan de Donau. Het commando aan de Rijn was bestemd voor Drusus, de energieke en voortvarenden veldheer. Maar ook aan de rivier zelf waren omvangrijke voorbereidselen nodig voor het krijgsbedrijf in Germanië.

In deze jaren is aan de linkeroever van de Rijn een militaire linie aangelegd, zóó ingericht dat in de praktijk geen verrassende inval in Gallië meer mogelijk zou wezen. Deze linie was evenwel bovendien bestemd om van daar uit expedities in Germanië te ondernemen. Dat Augustus inderdaad deze bedoeling heeft gehad, blijkt uit de plaats, die voor de twee grote legioensvestingen is gekozen. Vroeger lagen de voornaamste militaire posten op punten, waar belangrijke wegen uit Gallië de Rijn bereikten, te Neuss, aan het eindpunt van de weg van Trier door de Eifel, en in de buurt van Koblenz, aan het eindpunt van de weg langs het dal van de Moezel, sterkten die bestemd waren om de toegang tot deze wegen af te sluiten. De nieuwe vestingen werden gebouwd op plaatsen aan de linkeroever van de Rijn tegenover het begin van dalen der zijrivieren, die de toegang openen naar het midden en noorden van Germanië, te Mainz, tegenover de mond van de Main, en te Vetera bij Xanten, tegenover de mond van de Lippe 1). Het is duidelijk, dat de vroegere defensieve grenspolitiek is vervangen door een offensieve 2).

Men moet zich evenwel deze vestingen geenszins voorstellen als zwaar gebouwde forten. Van stenen muren is in deze tijd nog geen sprake. Zelfs werd nog geen bestendige omwalling uit aarde en hout gebouwd. zoals bij de opgravingen le Vetera is gebleken, hebben de troepen elk najaar de palissade, waardoor zij zich beveiligden, met de wal en de gracht, nieuw opgetrokken. De legercommandant was geheel vrij om de plaats te bepalen, waar de legioenen de winterkwartieren zouden betrekken. Naar het schijnt, heeft evenwel alleen bij uitzondering de hoofdmacht elders de winter doorgebracht. De keus van de plaatsen is blijkbaar voortreffelijk geweest en men is er alleen om zeer bijzondere redenen van afgeweken. Bovendien werd een militaire weg langs de linkeroever

1) Verg. Koepp, *Die Römer in Deutschland* (3de uitg. 1926), afb. 10 en 6. 2) E. Ritschl, *Zur Geschichte des Römischen Heeres in Gallien unter Augustus: Bonner Jahrbücher*, 114-115 (1906), blz. 159-188. - F. Koepp, t.a.p. blz. 1 I- 12.

van de Rijn aangelegd, zover als het Romeinse gezag reikte. Die weg werd met forten en wachtposten verdedigd. Meer dan vijftig sterkten zijn daar in die tijd gebouwd. Uit het gebied van de Neder-Rijn meent men overblijfselen van zulke sterkten te kennen bij Bonn, Keulen, Worringen, Neuss, Gellep, Asberg, Kalkar, Kleef, Nijmegen en Vechten. De gehele aanleg stond op naam van Drusus, die met de leiding was belast.

De plannen voor veldtochten in Germanië maakten grote veranderingen bij de legers in Gallië noodzakelijk. Wij hebben geen gegevens om nauwkeurig te bepalen, hoe groot de legers waren, waarmee Drusus heeft geopereerd, en wij zijn evenmin ingelicht over de dislocatie van de afdelingen in de verschillende vestingen en forten. Maar het is duidelijk, dat er bij deze gelegenheid een geheel nieuwe opstelling van de troepen is tot stand gebracht. Vroeger was er een vrij aanzienlijke legermacht in Gallië zelf om het land te beheersen. Er lagen daar, zoals wij het naderhand zullen uiteenzetten, zes legioenen, waarvan drie in Aquitania en drie meer in het centrum, waarschijnlijk twee op het plateau van Langres en één bij Reims in het centrum van het Gallische wegennet. Aan de Rijn waren slechts enkele punten bezet, onder anderen de zo-even genoemde bij Neuss en in de buurt van Koblenz.

De nieuwe politiek maakte het noodzakelijk de voornaamste troepen aan de Rijn samen te trekken 1). In Gallië zelf bleef slechts één enkele cohors, die té Lyon haar garnizoen had. Later heeft daar Cohors XVII Lugdunensium gelegen. Bovendien werd een vloot gebouwd, die voornamelijk bestemd was voor het vervoer van troepen, krijgsbehoeften en proviand. Want de Romeinen wisten maar al te goed, dat het binnenland van Germanië een moeilijk toegankelijk gebied was, waar dichte wouden en moerassen de opmars voor de troepen belemmerden. Bijna overal was het terrein ongunstig voor militaire operaties en voor gevechten in gesloten slagorde. Toch konden de Germanen alleen worden onderworpen, wanneer zij in geregelde gevechten werden verslagen. In de kleinen krijg waren zij te veel in het voordeel.

Voor ons zijn van bijzonder belang een paar waterbouwkundige werken, die in deze tijd in de Rijndelta zijn ondernomen, ten einde de bevaarbaarheid van de waterwegen te bevorderen, de aan-

1) Dit is de opvatting, door Ritschl verdedigd in zijn zo-even aangehaalde verhandeling. Jullian betoogt, in zijn *Histoire de la Gaule*, dat er reeds veel vroeger een grote Romeinse troepenmacht aan de Rijn lag.

leg van een kanaal en van een dam of dijk. Het kanaal of de kanalen van Drusus, waarvan in de overgeleverde berichten wordt gesproken, had ten doel een vaarwater tot stand te brengen, als verbinding tussen de hoofdarm van de Rijn en de Waddenzee in het noorden, betrouwbaarder en veiliger dan de zandige killen en kreken van de rivier. Dit kanaal is nog in gebruik geweest in 16 o.J., toen Germanicus, de zoon van Drusus, het heeft bevaaren bij gelegenheid van zijn expeditie naar Germanië. Bovendien wordt gesproken van een dam of dijk, die dienst deed om de loop van de rivier te regelen en te beletten, dat te veel water afvloeide langs de westelijke arm, die toen reeds Vahalís (Vahalís of Vachalis) werd genoemd. Deze dam is omstreeks het jaar 55 O. J. voltooid en in 70 hebben de Bataven op last van Civilis dit werk vernield om naar de Waal, die hun eiland aan de zuidzijde beschermde, meer water te laten toestromen 1).

Over de ligging van het kanaal van Drusus is men het niet eens. Vroeger dacht men gewoonlijk aan een verbinding van de Rijn met de Gelderse IJssel. Maar er is geen enkele aanwijzing, dat de Romeinen ooit bijzondere aandacht voor die rivier hebben gehad. Later heeft men het vermoeden geopperd, dat Drusus de Utrechtsche Vecht heeft laten regulëren en dat men die stroom als het kanaal van Drusus moet beschouwen. In dat verband herinnerde men aan het Romeinse fort, dat in de zelfden tijd als het kanaal in de buurt van Vechten is aangelegd. Men zou intussen zulk een fort, wanneer men het aan het beginpunt van het kanaal verwacht, eerder te Utrecht moeten zoeken en daar heeft, blijkens de opgravingen van de laatste jaren, geen Romeinse sterkte in de tijd van Augustus gelegen 2). Toch kan het kanaal of de kanalen van Drusus niet anders zijn geweest dan een verbetering van de waterweg, die thans door de Vecht gaat, waarschijnlijk van de toegang naar de Vecht van de Rijn uit. Dat blijkt uit de geschiedenis van de veldtochten van Germanicus. Deze veldheer heeft twee keer een expeditie ondernomen naar Noordwest-Germanië, waarbij hij met de vloot de weg door de Rijndelta heeft genomen. De eersten keer heeft hij naar alle waarschijnlijkheid gebruik gemaakt van de Gelderse IJssel. Pas de tweede maal is hij door het kanaal van Drusus gevaren. Voor die tweede expeditie zijn, gelijk ons

1) Voor deze werken verg. H. Hettema Jr., De Nederlandse wateren en plaatsen in de Romeinse tijd (1938), blz. 84-106.

2) Over de opgravingen te Utrecht en te Vechten wordt gesproken in afdeling 11 van het Zevende Hoofdstuk.

wordt medegedeeld, zeer omvangrijke voorbereidingen gemaakt en bij de opgravingen te Vechten van de laatste jaren is gebleken, dat daar juist tijdens de eerste regeringsjaren van Tiberius een grote kade is aangelegd. Die kade kan alleen dienst hebben gedaan voor de tweede expeditie. De hoofdmacht is toen dus van daar opgebroken en moet de waterweg langs de Vecht hebben gevolgd 1).

Ook over de dam of dijk, die Drusus heeft laten bouwen, hebben wij onlangs meer zekerheid gekregen. Dit werk bevond zich in elk geval dicht bij het toenmalige splitsingspunt van Rijn en Waal, dat men bovenwaarts van Schenkenschans in de buurt van Rindern zoekt. Waarschijnlijk is nog een overblijfsel van de dam bewaard in de "Rindersche Deich", die van Kleef over Spijk naar Rindern en verder in de richting van Dffelward en Millingen loopt. In elk geval kunnen wij zeker zijn, dat het Romeinse leger deze werken niet heeft tot stand gebracht in vijandelijk land. Bij gevolg moeten de Bataven op de eilanden tussen Rijn en Waal reeds eerder dan het jaar 12 v. Chr. in het Romeinse rijk zijn opgenomen of althans een bondgenootschap met Rome hebben gesloten. Hetzelfde geldt voor de Canninefates aan de zeekust. Het gebied aan de hoofdarm van de Rijn tot de meren in het midden van Nederland was dus reeds onderdanig, voordat de veldtochten van Drusus zijn begonnen.

Met de gehele organisatie van Gallië en de voorbereiding van de oorlog tegen Germanië was de naam van Drusus ten nauwste verbonden. Dat blijkt niet alleen uit de betiteling van het kanaal en de dam, die naar hem zijn genoemd. Maar bovendien vernemen wij van een "pes Drusianus", een "voet van Drusus", groot één en één achtste standaardvoet, die als lengtemaat in zwang was in het gebied van de Tungri. Blijkbaar is deze maat gebruikt bij de opmeting van het land ten tijde van Drusus. Dit werk behoorde bij de inrichting van een kadaster als grondslag voor het belastingstelsel, dat bij de reorganisatie van het bestuur in Gallië werd ingevoerd. Toen de hervorming zo goed als voltooid was, vertrok Augustus, in 13 v. Chr., naar Italië en liet Drusus als gouverneur-generaal achter, belast met het bestuur van het land en met de leiding van de oorlog

tegen Germanië, bekleed met een buitengewone bevoegdheid.

Drusus was de jongste stiefzoon van Augustus, de zoon van zijn derde gemalin Livia Drusilla, en, naar men zeker wel terecht

1) De veldtochten van Germanicus worden in afdeling V van dit hoofdstuk verhaald. - Verg. Oudheidkundig Jaarboek, 4e s. X (1941), blz. 60.

aannam, in werkelijkheid ook van Augustus zelf. Toen hij het commando in Gallië kreeg, was hij 25 jaar oud, begerig naar roem en avontuur, blakend van energie en geestdrift. Hij verstond de kunst zich bij de mensen bemind te maken, een eigenschap die zijn oudere broeder, de latere keizer Tiberius, naar zijn aard een echt lid van het geslacht der Claudii, allerm minst bezat. Tijdens zijn leven genoot Drusus een grote populariteit en die populariteit is door zijn vroegen dood nog vermeerderd. Toen hij in het jaar 9 v. Chr. stierf, had hij, naar menselijke berekening, zijn taak volbracht: Germanië was onderworpen tot de Elbe. Eerst later zou blijken, dat het moeilijkste deel van het werk nog moest geschieden. Dat dit laatste deel niet tot een goed einde is gebracht, kon men niet aan Drusus wijten. Bovendien heeft hij het geluk gehad, dat zijn nagedachtenis altijd in hoge eer is gehouden. Augustus was uitermate op hem gesteld en in het geschiedwerk van Livius, dat als de officiële historie van Rome gold, zijn de krijgsdaden van Drusus in een zeer gunstig licht gesteld. Lateren hebben uit Livius hun kennis van deze periode geput en vooral de geschiedschrijvers uit de tijd der keizers Gaius (Caligula), zijn kleinzoon, en Claudius, zijn zoon, hebben het nodig geacht steeds met de grootste waardering van Drusus te spreken.

De krijgstochten, die Drusus zou ondernemen, waren uitstekend voorbereid. Wij vermeldde reeds de inrichting van de grote operatiebasis aan de Rijn en de schepping van de vloot. De commandant had de beschikking over zes of acht legioenen en een groot aantal Gallische hulptroepen. Dit leger heeft zijn plicht op voortreffelijke wijze verricht en de nieuwe opstelling waarborgde, dat de bevelhebber van zijn macht een goed gebruik kon maken. Uit alle bijzonderheden blijkt het organisatorische talent van Augustus. Men begrijpt, hoeveel waarde hij hechtte aan het welslagen van deze onderneming.

Intussen had Drusus eerst met enige moeilijkheden te kampen. De Galliërs waren ontevreden over het nieuwe belastingstelsel, waardoor zij onder een zwaarder financien druk te lijden kregen. De tijden waren nu eenmaal veranderd. Gallië was geheel ingelijfd bij het Rijk en het land moest thans zijn deel opbrengen van de lasten, die het Rijk had te dragen. Hoe die ontevredenheid aan het licht is gekomen, weten wij niet. Maar in elk geval hebben de Germanen gemeend er gebruik van te kunnen maken om weer een inval te doen. Wellicht dachten zij, dat zij na het vertrek van Augustus een kans zouden hebben. Opnieuw waren het de Sugambren en hun bondgenoten de Usipetes, die over de Neder-Rijn zijn binnengedrongen. Drusus kon hen evenwel zonder veel moeite terugslaan.

Ook de Galliërs wist hij tot rust te brengen. Met grote feesten heeft hij op 1 Augustus 12 v. Chr. te Lyon een centraal heiligdom ingewijd. Als eerste priester werd Gaius Julius Vercondaridubnus, een lid van het volk der Haedui, aangewezen. Het was een altaar voor de cultus van de keizer, gewijd aan Roma en Augustus, de nieuwe godheden van het Rijk. Bij dit altaar was een inscriptie aangebracht, waarin alle zestig civitates van Gallië waren opgesomd. Deze staten hadden in het heiligdom hun afbeeldingen. Het altaar moest dienen als een symbool voor de eenheid van Gallië met het Rijk van Rome en voor de verbondenheid met Augustus als de bestuurder van dit Rijk 1).

II. DE VELDTOCHTEN VAN DRUSUS

Onmiddellijk na de inwijding van het altaar voor Roma en Augustus te Lyon, in de nazomer van 12 v. Chr., trok Drusus te velde. Blijkbaar was een vast plan voor zijn expeditie opgesteld 2). De eerste, die zo laat in het jaar begon, kon niet meer dan een verkenningstocht wezen. Maar tevens was het de bedoeling een basis te scheppen voor latere ondernemingen van die aard en een dekking in de rug te verkrijgen voor de grote veldtochten in Germanië 3).

Om te beginnen was een tuchtiging van de Sugambren noodzakelijk. Drusus begaf zich daarvoor naar het eiland van de Bataven tussen Rijn en Waal. Het is bij deze gelegenheid, dat die volkssam voor het eerst wordt genoemd. Maar, zoals wij boven reeds opmerkten, hadden de Bataven zonder twijfel reeds vroeger een verdrag van vrede en vriendschap met de Romeinen gesloten. Hun eiland maakte deel uit van de operatiebasis, die voor de veldtochten naar Germanië was ingericht.

Van het eiland der Bataven stak Drusus de Rijn over en viel in het land van de Usipetes. Dit volk was, gelijk wij het in het vorige hoofdstuk hebben medegedeeld, sedert de tijd van Caesar verbonden met de Sugambren en had in hun gebied land verkregen.

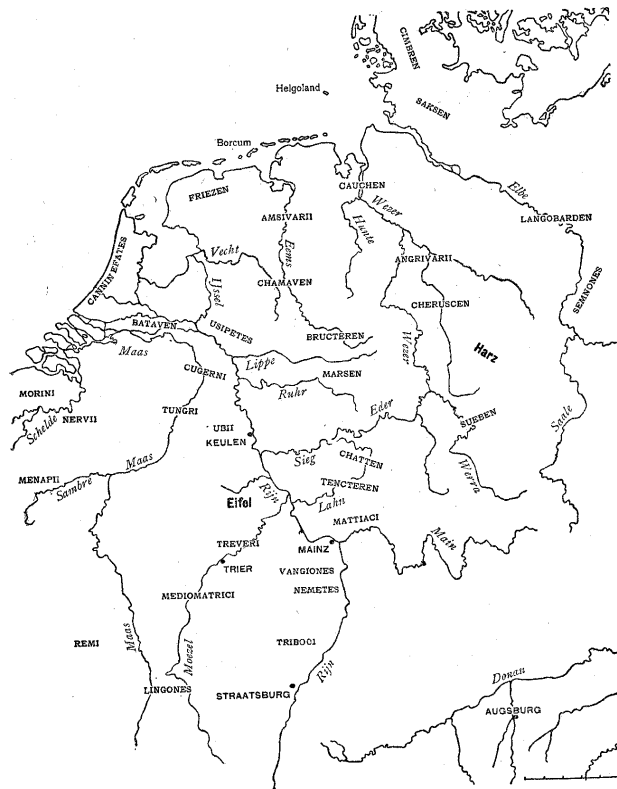
1) Over het altaar, de ambtenaren die er aan waren verbonden en de bijeenkomsten die daar plaats hadden, wordt later, in afdeling II van het Achtste hoofdstuk, gesproken.

2) Wij kunnen het verhaal van deze veldtochten vrij goed reconstrueren, dank zij de mededelingen vooral van Cassius Dio, die zijn kennis aan Livius ontleende.

3) Verg. G. Kropatschek, Der Drususfeldzug 11 v. Chr.: Bonner Jahrbücher, 120 (1916), blz. 19-38.

Hun woonplaatsen moet men zoeken tussen de Gelderse IJssel en de Lippe, gedeeltelijk dus in het Graafschap Zutphen. Na die streek te hebben geteisterd trok Drusus over de Lippe naar het gebied van de Sugambren en ook daar werd alles te vuur en te zwaard verwoest. Zowel de Usipetes als de Sugambren zijn toen gedwongen bij verdrag de opperheerschappij van Rome te erkennen. Verder naar het zuiden op te rukken was niet nodig. De Chatten, de zuidelijke naburen van de Sugambren, waren door een verdrag met Rome verbonden en bovendien zorgden daar de Ubii aan de linkeroever van de Rijn op voldoende wijze voor de bewaking van de grens. Naar het oosten, het binnenland van Germanië in, heeft Drusus zich toen nog niet gewaagd.

Deze expeditie heeft niet langer dan een paar weken geduurd en het deel van het gunstige, jaargetijde, dat nog over was, besteedde Drusus voor een tocht naar de zee kust in het noorden. Ditmaal werd van de vloot gebruik gemaakt. Per schip voer het leger de Rijn af en door de gereedgemaakte verbinding, die als zijn kanaal bekend is, bereikte Drusus het land der Friezen. Ook dit volk werd onderworpen. Blijkbaar geschiedde dit op vreedzame wijze. Want Drusus legde slechts een zeer matige schatting op, te voldoen in natura, namelijk in de vorm van een aantal runderhuiden ten behoeve van het leger. Ook leverden de Friezen een hulpcorps, dat al dadelijk goede diensten bewees. Inmiddels was de vloot van het Kanaal aangekomen en Drusus voer de Waddenzee op, waar het eiland Burchanis (wellicht Borcum) werd onderworpen.

Gedeeltelijk langs de binnenwateren en gedeeltelijk over de Noordzee, die Drusus als de eerste Romeinse veldheer heeft bevaren, ging de tocht verder naar het land van de Caucheni ten oosten van de Ems. Deze rivier werd verkend en met de Bructeren is daar een gevecht te water geleverd. Mogelijk is Drusus toen reeds doorgedrongen tot de Wezer. Inmiddels was het einde September geworden en het was tijd terug te keren. Want de Romeinen konden er niet aan denken hun leger zo ver van de operatiebasis in het vreemde land te laten overwinteren. Er werden garnizoenen achtergelaten aan de kust en in het land van de Friezen. Misschien is toen reeds het fort Amisia aan de Ems gebouwd. De gehele expeditie schijnt zonder moeilijkheden te zijn verlopen. Alleen is er enig gevaar voor de vloot geweest bij de terugtocht, toen de schepen tijdens een storm in de Waddenzee bij ebbe op de ondiepten zijn blijven steken. Maar het Friesche corps, dat de expeditie over land had medegemaakt, kwam te hulp en het leger kon behouden naar de Rijn terugkeren.

Deze tocht is voor onze geschiedenis van zeer groot belang. Bij die gelegenheid is immers het grootste deel van ons land, dat nog niet tot het Romeinse gebied behoorde, onderworpen. Alleen in het noordoosten zijn de bewoners van Drente wellicht nog vrij gebleven. Bij het naderen van de winter ging Drusus naar Italië om rapport uit te brengen over zijn bevindingen en de resultaten van zijn onderneming. Als beloning werd hij tot praetor benoemd en op 1 Januari 11 v. Chr. aanvaardde hij te Rome dit ambt. De rang van een senator, die de praetuur had bekleed, bezat hij reeds.

Gedurende de winter hadden de Sugambren, onder de indruk van het gevaar dat hun van de zijde der Romeinen bedreigde, een grote coalitie van volksstammen tot stand gebracht. Behalve hun vaste bondgenoten, de Usipetes, behoorden tot deze coalitie de Cherusken, de Sueben, een verzamelnaam voor de volkeren in Midden-Duitsland, en waarschijnlijk ook de Bructeren in Westfalen. Vertrouwend op dit bondgenootschap, hadden de Sugambren het verdrag, dat zij met de Romeinen hadden moeten sluiten,

verbroken en een aantal gevangen Romeinen, onder anderen een twintigtal troepenofficieren, aan het kruis geslagen. De Chatten waren de enige van de naburen der Sugambren, die zich niet hadden aangesloten. Daar zij vlak aan de Rijn woonden, was hun positie veel gevaarlijker en zij wensten neutraal te blijven. Over die houding waren de Sugambren zeer verbitterd. Om wraak te nemen vielen zij met hun gehele krijgsmacht in het land van de Chatten en plunderden daar.

Zoo was de toestand, toen Drusus in het voorjaar van 11 v. Chr. aan de Rijn terugkeerde. Terstond besloot hij gebruik te maken van de afwezigheid der Sugambren en, wellicht wat onvoorzichtig, tot een expeditie naar het binnenland van Germanië. Ditmaal ging de tocht van Vetera uit. Drusus overschreed de Rijn, viel wederom in het land van de Usipetes en dwong hen opnieuw tot onderwerping. Vervolgens liet hij een brug over de Lippe slaan en trok het land van de Sugambren binnen. Daar ondervond hij geen tegenstand, omdat hun troepenmacht nog altijd bij de Chatten aan het plunderen was, en op die wijze kon hij ongehinderd doordringen tot de Cheruscen.

Deze volksstam wordt reeds door Caesar genoemd in het verslag van zijn veldtocht van 53 v. Chr. als bondgenoot van de Sueben. Hun woonplaatsen moet men zoeken ten noorden van de Harz tussen Elbe en Wezer, maar ook nog ten westen van de laatst genoemde rivier. Bij zijn inval in hun land heeft Drusus, voorzover wij het weten, geen gevechten behoeven te leveren. Blijkbaar hebben de Cheruscen de van ouds beproefde tactiek toegepast en zich achter in hun land teruggetrokken. Intussen moet het toch een moeilijke expeditie zijn geweest. Want toen Drusus de Wezer bereikte, was het jaargetijde reeds ver gevorderd. Daar werd besloten niet verder te gaan. De Romeinen hadden het vorige jaar geleerd de herfststormen te vrezen en er dreigde gebrek aan levensmiddelen. Bovendien was een zeer ongunstig voorteken waargenomen, een bijenzwerm, die was neergestreken op de tent van de praefectus castrorum Hostilius Rutilius.

Voor de terugtocht werd een andere weg gekozen. Had de expeditie naar het binnenland van Germanië eerst de Lippe gevolgd om de Wezer waarschijnlijk bij Hameln te bereiken, van daar naar de Rijn werd de voorkeur gegeven aan een zuidelijker weg, wellicht door het dal van de Sieg in de richting van Bonn of door het land van de Chatten. Maar op die weg ontmoette het leger allerlei moeilijkheden. De Sugambren waren van hun strooptocht bij de Chatten teruggekeerd en bestookten de rechter flank. De Cheruscen en de Sueben maakten het de achterhoede lastig en voortdurend moest men in het onbekende terrein bedacht zijn op hinderlagen, waar de Germanen zo gaarne gebruik van maakten. Eenmaal is het hun zelfs gelukt het leger geheel in te sluiten in een nauw dal. zo zeker waren zij van hun overwinning, dat zij de buit al hadden verdeeld: de Cheruscen zouden de paarden krijgen, de Sueben het goud en het zilver, de Sugambren de gevangenen. Maar door de overmoed van zijn vijanden werd Drusus gered. Alsof zij reeds de strijd hadden gewonnen en niet anders hadden te doen dan de Romeinen neer te sabelen, verbraken de Germanen hun slaglinie en vielen aan zonder de samenhang te handhaven. Dientengevolge gelukte het hen te verslaan. Als naam van de plaats, waar dit gevecht is geleverd, wordt Arbalo genoemd; maar het is ten ene male onbekend, waar die plaats heeft gelegen. Na de slag hadden de Germanen geen moed om opnieuw een algemenen aanval op het Romeinse leger te ondernemen en zij beperkten zich tot de strijd uit de verte. Op die wijze bereikte Drusus zonder verder ernstig te zijn lastig gevallen het land van de Chatten. Dit laatste volk werd voor zijn trouw beloond met een deel van het gebied der Sugambren.

Ter verzekering van de resultaten van deze veldtocht heeft Drusus enige forten laten bouwen en daar een vaste bezetting

- in gelegd. Een van die forten lag in het land der Chatten aan de Rijn, een ander in het land van de Sugambren aan de samenvloeiing van de Eliso met de Lippe. Voor het laatste fort heeft men vroeger gedacht aan het "Grosse Lager" bij Haltern, op 40 km, dus ongeveer een dagmars, van de Rijn, en men heeft dit fort geïdentificeerd met de sterkte Aliso, een naam die pas in later tijd wordt vermeld. Maar deze mening kan niet juist zijn, omdat er te Haltern geen voorwerpen uit zo vroegen tijd zijn ontdekt. Het aardewerk, dat daar aan het licht is gekomen, dateert uit een latere periode en zelfs uit de tijd na de ondergang van Varus in 9 Onze Jaart. Thans denkt men eerder aan het fort, waarvan de overblijfselen zijn opgegraven te Oberaden in de buurt van Beckinghausen, een 30 km hogerop aan de Lippe 1). Inderdaad zijn daar munten en aardewerk gevonden, die men in de tijd van 15 tot 10 v. Chr. kan dateren. Mogelijk heeft dat fort Aliso geheeten en is de naam later overgegaan op de sterkte bij Haltern. Tegelijk met de bouw van het fort aan de Lippe moet ook de verbindingsweg naar de Rijn zijn aangelegd. Langs die weg werden wachtposten gebouwd om een veilig verkeer te verzekeren. De werkelijke bezetting van Germanië door de Romeinen was begonnen.

Als blijk van waardering voor het resultaat van zijn veldtocht van het jaar 11 v. Chr. ontving Drusus de ornatus triumphalis, dat wil zeggen, het recht zich te vertonen in de dracht van een triumphator, het geborduurde kleed, de tunica palmata en de toga picta, met een ivoren staf en een gouden krans op het hoofd. Bovendien werd hem een ovatio verleend, het recht om als triumferend veldheer te paard Rome binnen te trekken, terwijl hij als senator de rang kreeg van een oud-consul. Augustus stond hem evenwel niet de titel van imperator toe, daar hij niet zelf in het bezit was van het imperium, maar als plaatsvervanger van de keizer zijn overwinning had behaald. Wel erkende Augustus de overwinning in zoverre, dat hij zelf het getal, waardoor het aantal malen dat hij tot imperator was uitgeroepen werd aangeduid, met twee verhoogde. Intussen was het werkelijke resultaat van de veldtocht niet groot. Reeds de volgende winter lieten de Chatten zich door de Sugambren overhalen tot een bondgenootschap en verbraken hun verdrag met Rome. Tegelijkertijd ontruimden zij het gebied van de Sugambren, dat zij bezet hielden. Drusus moest zich dus in het jaar 10 v. Chr. eerst tegen deze coalitie wenden. Het land van de Chatten en de Sugambren werd verwoest, voor zover de bewoners waren gevlucht. Waar het mogelijk was, werden zij gedwongen een tractaat te sluiten en gijzelaars te leveren. Bijzonderheden zijn ons niet bekend. Na deze campagne keerde Drusus naar Italië terug, tegelijk

1) Verg. Chr. Albrecht, Das Römerlager in Oberaden (1938 en volg.); Neue Ausgrabungen im Römerlager Oberaden: Bericht VI. Kongress /der Archäologie 1939 (1940), blz. 550-555, en de kaart bij F. Koepp, Die Römer in Deutschland, afb. 44.

met Augustus, die te Lyon was geweest om toezicht uit te oefenen op de zaken in Gallië, en Tiberius, die de oorlog aan de Donau had geleid. Te Rome aanvaardde Drusus op 1 Januari 9 v. Chr. het consulaat.

Over de veldtocht van Drusus in het jaar 9 v. Chr. zijn wij slecht onderricht. Waarschijnlijk is hij Germanië van het zuiden uit binnen getrokken. De tocht ging van Mainz door het land der Chatten naar de Sueben. Het gebied, waar het leger doortrok, werd verwoest of onderworpen. Er waren evenwel ditmaal bloedige gevechten met de Germanen nodig, zo werd het land van de Cherusken bereikt. Het is mogelijk, dat zij een verdrag met Rome hebben gesloten. Maar wellicht hebben zij zich aan de strijd onttrokken door terug te wijken naar het voor de Romeinen ontoegankelijke bergland. Dit jaar overschreed Drusus met zijn leger de Wezer en drong door tot de Elbe,

waarschijnlijk ergens in de buurt van Maagdenburg. Daar is hij ook in aanraking gekomen met de Marcomannen, die aan de rechteroever van de rivier woonden. Verder is hij niet gegaan. Volgens het verhaal heeft een vrouw van meer dan menselijke afmetingen, die men voor een der godinnen van het land hield, hem teruggewezen. Eerder moet men evenwel aannemen, dat hij van Augustus instructie had ontvangen, niet verder te gaan dan de Elbe.

Daar richtte Drusus een zegeteken op en vervolgde zijn tocht bovenwaarts langs de Elbe en later langs de Saaie om op die wijze naar de Rijn terug te keren. Maar aan de laatst genoemde rivier werd hij in Augustus ernstig gewond bij een val van zijn paard. Hij werd naar een zomerkamp gebracht, dat de naam van Scelerata droeg, ergens in het land tussen Saaie en Rijn, en daar is hij op 9 September 9 v. Chr., dertig jaar oud, overleden. Zijn broeder Tiberius, die op het bericht van zijn ziekte uit Noord-Italië naar Germanië was gekomen, heeft hem, na een rit van 300 km door het vreemde land, nog levend aangetroffen. Het lijk van Drusus is met grote eerbewijzen naar Rome vervoerd. Daar is het op de Campus Martius verbrand. Zijn asch is bijgezet in het Mausoleum, dat Augustus voor zich en zijn geslacht had laten bouwen. Aan hem en zijn afstammelingen werd de erenaam van Germanicus toegekend. Standbeelden en erebogen werden voor hem opgericht. Te Mainz kreeg hij een kolossaal monument, een cenotaphium, waarvan de overblijfselen bekend zijn als de Eigelstein.

De expedities van Drusus hebben niet alleen het karakter gehad van verkenningen in onbekend land. Zeker waren er meer en regelmatigere tochten van legers nodig geweest om het gebied tussen

Rijn en Elbe werkelijk aan Rome te binden; maar de voorloopige resultaten waren toch zeer belangrijk. Germanië was voor de Romeinen ontsloten en voorloopig onderworpen, tussen de Rijn, de Noordzee, de Elbe en de Main. De volksstammen in dat gebied hadden zich door tractaten met Rome verbonden en gijzelaars geleverd als onderpand voor hun trouw.

Naar wij mogen aannemen, zijn dergelijke tractaten gedurende de jaren, dat Drusus in Germanië het bevel voerde, gesloten met de Usipetés, de Tencteren, de Sugambren, de Chatten en de Mattiaci aan de Rijn, de Friezen en de Cauchen aan de Noordzee, de Cheruscanen en de Sueben in het binnenland, de Marcomannen aan de Elbe en zeker nog tal van volkeren, wier namen ons niet worden genoemd. De Bataven hadden zonder twijfel reeds vroeger de opperheerschappij van Rome erkend.

Er was evenwel in die jaren nog veel meer geschied. Het gebied was als een veilig bezit voor de Romeinen verzekerd door de bouw van forten, aan de Lippe en de Main, aan de Eems, de Wezer en de Elbe. De legers waren begonnen met de aanleg van wegen naar het binnenland, zeker door het dal van de Lippe, waarschijnlijk eveneens langs de Sieg en de Main, wellicht ook reeds verder door het Teutoburgerwoud, de Taunus en het Duitse Middelgebergte, dat de Romeinen de Hercynia Silva noemden. Kortom, als een waar proconsul had Drusus zorg gedragen, het gebied, dat hij had veroverd, ook werkelijk in bezit te nemen, de voorbereidingen te maken voor de inrichting van een geregeld bestuur en het te ontsluiten voor de handel.

III. TIBERIUS IN GERMANIË

Het was nu zaak het werk, dat Drusus in Germanië had verricht, voort te zetten en te voltooien. Augustus kwam zelf in het jaar 8 v. Chr. naar Gallië, blijkbaar met de bedoeling de toestand daar zo goed mogelijk te regelen. Het zou zijn laatste bezoek aan dat land zijn. Hij was vergezeld door Tiberius, die als legercommandant optrad, terwijl

Augustus zelf in Gallië bleef. Eindelijk hadden de Germanen de Romeinen toch leren vreezen en de tocht, die Tiberius over de Rijn ondernam, had ten gevolge, dat alle volksstammen, die in een verhouding van afhankelijkheid tot Rome stonden, afgezanten naar Augustus in Gallië stuurden, met het doel tot een voor hen dragelijke verhouding met de Romeinen te komen. Alleen de Sugambren hielden zich afzijdig.

Augustus weigerde evenwel met de Germanen te onderhandelen, zoolang niet de Sugambren evengoed als de andere volkeren vertegenwoordigd waren. Ten slotte lieten zij zich overhalen en ook hun gezanten verschenen bij Augustus. Wellicht is eerst bij die gelegenheid Maelo, de koning der Sugambren, hetzij als vertegenwoordiger van zijn volk, hetzij als vluchteling, tot Augustus gekomen. Maar ook daarna bereikten de Germanen niets; want Augustus liet onder het een of andere voorwendsel de afgevaardigden gevangen nemen en in enige steden van Gallië interneren. Daar hebben zij, die de gevangenschap niet konden verdragen, de hand aan zich zelf geslagen. Ten gevolge van die gebeurtenis heerste er einigen tijd rust in Germanië.

Een andere maatregel, die in deze tijd werd genomen, heeft in hoge mate tot de veiligheid aan de Rijn voor de Romeinen bijgedragen. Het was door de oorlogen van de laatste jaren duidelijk gebleken, dat de Sugambren daar de gevaarlijkste vijanden waren. Om hen onschadelijk te maken heeft Tiberius het grootste deel van dit volk, naar ons wordt medegedeeld 40 000 zielen in aantal, overgebracht naar het gebied aan de linkeroever van de rivier. Zij ontvingen land in de buurt van Xanten, waar zij onder het onmiddellijke toezicht van de commandant der vesting Vetera stonden. Uit de verbinding van de Sugambren met de oude bewoners van die streek is daar het volk van de Cugerni ontstaan, die later, nadat de stad Colonia Traiana was gesticht, Traianenses werden genoemd. Tiberius heeft met die volksverhuizing het voorbeeld gevolgd van Agrippa, die de Ubii naar de linkeroever van de Rijn had overgebracht. Alleen stemde dit laatste volk, naar uitdrukkelijk wordt medegedeeld, volkomen in met de verhuizing. Hoe de Sugambren over deze behandeling hebben gedacht, wordt ons niet verhaald. Als een bewijs van waardering voor het door hem behaalde succes mocht Tiberius een triomf vieren. Waarschijnlijk is het deze triomf, die op de Gemma Augustea te Wenen is voorgesteld (Afb. 9).

Met deze gebeurtenis eindigt de geschiedenis van de Sugambren. Wèl bleef aan de rechteroever van de Rijn nog een gedeelte van deze volksstam achter. Maar zij waren zeer in aantal en macht gedaald. Wellicht hebben zij de opperheerschappij van Rome erkend, ook nadat het gebied rechts van de Rijn in 9 O. J. voor de Romeinen was verloren gegaan, en soldaten geleverd voor de hulptroepen, die naar de Sugambren worden genoemd. Ten slotte zijn zij opgegaan in de naburige stammen. ;In de geschiedenis vervulden zij later geen rol meer.

Over de werkzaamheid van Tiberius in deze jaren is ons anders niet veel bekend. Ook Velleius Paterculus, de schrijver van een klein geschiedenisboek, die tijdens het latere commando van Tiberius in Germanië als officier in zijn staf heeft gediend en met groot enthousiasme over de krijgsbedrijven van die jaren spreekt, heeft over deze tijd niet veel te vertellen. Op 1 Januari 7 v. Chr. aanvaardde Tiberius te Rome zijn tweede consulaat en keerde korten tijd later naar Germanië terug. Maar ook dat jaar heeft hij niet veel belangrijks ondernomen. Wellicht heerste rust in het land. Velleius deelt tenminste mede, dat Tiberius er geen enkelen tegenslag ondervond. zo groot was zijn succes, gelijk dezelfde schrijver zegt, dat hij Germanië nagenoeg tot een schatplichtige provincie van het Romeinse Rijk heeft gemaakt. Soms neemt men aan, dat Germanië inderdaad tot een Romeinse provincie is geproclameerd, maar dat dit is geschied tijdens het tweede commando van Tiberius. Wat hij bij zijn eerste verblijf heeft tot stand gebracht, kan als een voorbereiding worden beschouwd voor het tweede.

Intussen is het zeker niet de wens geweest van Augustus, dat Tiberius eclatante successen in Germanië zou behalen. Zeker erkende hij de bekwaamheid van zijn oudsten stiefzoon. Maar hij zag zeer goed in, dat Tiberius niet geschikt was om op te treden als leider van de staat. Meer en meer schoof hij zijn kleinzoons, de kinderen van zijn vriend Agrippa en zijn dochter Julia die hij als zijn zoons had aangenomen, naar voren. Zij waren bestemd voor de troonopvolging en Tiberius, die zeer tegen zijn zin met Julia had moeten huwen en de hoogste positie in de staat na de keizer innam, voelde zich achteruitgezet. Reeds in 6 v. Chr. verliet hij Rome om zich te Rhodos te vestigen. Daar heeft hij tot 2 Onze Jaart. vrijwel als balling geleefd.

Na het vertrek van Tiberius uit Gallië in het najaar van 7 v. Chr. is het commando over de Germaanse legers toevertrouwd aan keizerlijke legati. Dit commando, over het Neder- en OverGermaanse leger die tezamen uit zes legioenen bestonden, was het grootste van het Rijk. Wij kennen de namen van drie dezer legati, die in de jaren van 6 v. Chr. tot 4 O. J. over het Germaanse leger het bevel hebben gevoerd: Gaius Sentius Saturninus, Lucius Domitius Ahenobarbus en Marcus Vinicius. Uit deze periode valt niet veel te verhalen. Blijkbaar is de Romeinse invloed in Germanië toen gedaald. Legers opereerden in het land niet meer regelmatig en het scheen, alsof de resultaten van de krijgstochten van Drusus te loor zouden gaan.

Om het gezag van Rome weer wat te herstellen heeft Ahenobarbus een expeditie in Germanië ondernomen. Van de Donau uit trok hij naar het noorden, overschreed de Elbe in Boheme, sloot verdragen met de Germanen op de rechteroever en richtte daar een altaar op voor Augustus. Zijn terugtocht geschiedde in westelijke richting door het land van de Cherusken. Daar werd hij wel niet vijandig ontvangen, maar het gelukte hem toch niet de Romeins gezinde partij aan de regering te brengen. Bij zijn verderen tocht heeft hij de naar hem genoemde knuppeldammen aangelegd, een weg door het moeras, die in het jaar 15 O. J. Door Caecina, de onderbevelhebber van Germanicus, is hersteld en opnieuw in gebruik genomen. Waar men deze knuppelwegen, ponten longi gelijk zij door de Romeinen werden genoemd, in het land tussen de Wezer of de Eems en de Rijn moet zoeken, weten wij niet. Men denkt aan de weg van Rheine over Bocholt naar Xanten, in elk geval aan het land niet ver ten oosten van onze grens. Ook de opvolger van Ahenobarbus, Vinicius, heeft een oorlog in Germanië gevoerd en daarbij blijkbaar eeltig succes behaald. Wij vernemen, dat hij daarvoor de ornamenta triumphalia ontving. Maar bijzonderheden zijn ons niet bekend.

Inmiddels was Tiberius, na de dood van Gaius en Lucius Caesar, de kleinzoons van Augustus en zijn eigen stiefkinderen, op 26 of 27 Juni 4 O. J. Door Augustus als zoon aangenomen. Terstond daarna verkreeg hij, die toen 44 jaar was, de *t r i b u n i c i a p o t e s t a s*, een waardigheid waardoor hij als mederegent van de keizer kon optreden en voor de opvolging als leider van de staat werd bestemd. Augustus zelf was 65 jaar en had dringend hulp nodig bij het voeren van de regering.

Zeker gevoelde hij weinig sympathie voor Tiberius en was het hem liever geweest, indien hij een ander had kunnen aanwijzen. Maar er was geen lid van zijn geslacht, dat in aanmerking kon komen. De oudste zoon van Drusus en Antonia Minor, die in de geschiedenis als Germanicus bekend is en in 5 O. J. met Agrippina, een dochter van Agrippa en Julia en dus een kleindochter van Augustus, zou huwen, was toen eerst 18 jaar oud; hij was op 24 Mei 15 v. Chr. geboren. Was hij niet zo jong geweest, dan zou Augustus waarschijnlijk aan hem de voorkeur hebben gegeven. In deze omstandigheden kreeg Livia gedaan, dat haar zoon de plaats kreeg, waarop hij althans door zijn bekwaamheid recht had. Tiberius moest evenwel Germanicus adopteren, hoewel hij zelf een zoon had, Drusus genaamd, die een weinig jonger was dan Germanicus. Gedurende

de laatste tien regeringsjaren van Augustus, tot zijn dood, op 19 Augustus 14, heeft Tiberius een groot deel van de taak van de keizer op zich genomen. In het eerste deel van deze periode viel zijn tweede commando in Gallië en Germanië.

Kort na zijn adoptie is Tiberius naar Gallië vertrokken. Gaius Velleius Paterculus, de reeds boven genoemde schrijver van het kleine geschiedwerk dat voornamelijk moest dienen om de lof van Tiberius te verkondigen, heeft hem vergezeld als een lid van zijn staf. Bij hem lezen wij een vrij uitvoerig, maar niet altijd duidelijk verslag over de veldtochten in Germanië van die jaren. De eerste mededeling over de aanwezigheid van Tiberius in het noordwesten van het Rijk ontvangen-wij evenwel door een inscriptie, die is ontdekt te Aizanoi in Phrygië. Die stad had aan Tiberius een adres gezonden om hem geluk te wensen bij gelegenheid van zijn adoptie door Augustus en heeft daarvoor een bedankbrief ontvangen uit Bononia (Boulogne-sur-mer), waar Tiberius toen vertoefde. De brief is te Aizanoi op een steen gebeiteld en op die wijze voor ons bewaard gebleven 1).

Naar alle waarschijnlijkheid is Bononia de door Drusus gestichte oorlogshaven aan het Kanaal, een vicus in de pagus Gesoriacum van de civitas der Morini. Naar men moet aannemen, is Tiberius daarheen gegaan om de vloot te inspecteren en de mogelijkheid te onderzoeken voor een expeditie over zee naar het noorden van Germanië met ondersteuning van de schepen.

T i b e r i u s (Afb. 3) kon thans voor het eerst in zijn leven geheel zelfstandig optreden. Trotsch als een echt lid van het geslacht der Claudii, eierzuchtig en jaloersch op het succes van anderen als hij was, wilde hij niets liever dan het werk van zijn broeder Drusus voortzetten, om het te voltooien en in de schaduw te stellen. Gedurende zijn gehele leven was hij door Augustus achteruitgezet en gebruikt voor de doeleinden, die de keizer in het belang van de staat noodzakelijk achtte. Daarbij was met de wensen van Tiberius geen rekening gehouden. Hij bezat van nature een eigenaardige fijngevoeligheid, die hij had geleerd te verbergen. Maar hij was in hoge mate achterdochtig en stug in de omgang. De moeilijkheden van zijn leven hadden de onaangename eigenschappen van zijn karakter ontwikkeld en hem op die wijze nog minder geschikt gemaakt om op te treden als leider van de staat. Zeker was hij een

1) Naar aanleiding van de vondst van deze inscriptie is een verhandeling over het verblijf van Tiberius in Gallië en Germanië geschreven door E. Kornemann, Zit de Germanenkriegen unter Augustus: Klio, IX (1909), blz. 422-449.

knap organisator, een zorgzaam bestuurder en een voortreffelijk generaal; maar als keizer is hij allerm minst een succes geweest 1).

Aanleiding voor Tiberius om zich toen reeds dadelijk met, de zaken in Germanië te gaan bezig houden waren de moeilijkheden, die Marcus Vinicius, de zo-even genoemde commandant van het Germaanse leger, had gehad. Het was duidelijk, dat daar krachtig moest worden ingegrepen. Terstond heeft Tiberius het werk, dat nodig was voor de aansluiting van het land bij het Rijk, energiek ter hand genomen. Een groot programma had hij daarvoor opgesteld. Het was zijn bedoeling, een verbinding tot stand te brengen tussen het Romeinse bezit in Noord-Duitsland en de landen aan de Donau door de definitieve onderwerping van Midden-Duitsland en Boheme. De eerste expeditie, die hij in het jaar 4 Onze Jaart. ondernam, was niet meer dan een verkenningstocht, om een basis te leggen voor verdere veroveringen. Voornamelijk is -deze tocht met de vloot ondernomen over de Noordzee, natuurlijk in samenwerking met het leger dat over land

optrok. Aan een veldtocht langs de zeekust kan men, wegens de grote brede zeegaten, reeds in deze tijd niet denken. Een ander deel van de troepen, onder Gaius Sentius Saturninus die vroeger zelfstandig het commando aan de Rijn had gevoerd en bij deze gelegenheid onder Tiberius stond, trok direct van de Rijn Germanië binnen in de richting van de Wezer.

Een aantal volksstammen werd met geweld van wapenen onderworpen. Daarbij worden wellicht de Canninefates aan de Hollandse-he kust genoemd of de Chamavi aan de Hase, een zijrivier van de Eems, en de Attuarii of Chattuarii aan de Ruhr, verder de Bructeren aan de Eems en in Westfalen 2). Met andere volkeren werd het bestaande verdrag op vreedzame wijze hernieuwd, onder anderen met de Cheruscen en zeker ook met de Friezen en de Cauchen. Tijdens deze expeditie werd de Wezer bereikt en overgestoken. Blijkbaar is de tocht een volledig succes geweest.

Midden in Germanië, aan de bronnen van de Lippe, dus ergens

1) Over Tiberius verg. F. B. Marsh, *The reign of Tiberius* (1931); E. Kornemann, *Kaiser Tiberius: Staaten Vffiker Minner* (1934), blz. 78-95; E. Ciaceri, *Tiberio successore di Augusto* (1934). - Uitnemende tekening van zijn karakter door J. H. Thiel, *Kaiser Tiberius: Mnemosyne*, 3de s. II (1935), blz. 245-270; III, blz. 177-218, en IV, blz. 17-42, maar met een te gunstig oordeel over Tiberius en niet billijk tegenover Augustus, die steeds het belang van de staat, zoals hij het zag, gesteld heeft boven het belang van personen, ook boven zijn eigen belang.

2) De namen van de volkeren, waar het hier om gaat, zijn zeer slecht overgeleverd.

in de buurt van Paderborn, liet Tiberius een groot kamp opslaan. Daar hebben 'de troepen overwinterd. Het was de eerste maal, dat een Romeins leger in Germanië gedurende het slechte jaargetijde bleef. Zelf ging Tiberius pas in December naar Italië terug. Hij had alle reden om over het resultaat van de veldtocht tevreden te zijn. Een groot deel van de volkeren had zich zonder slag of stoot gewonnen gegeven. Er waren belangrijke verdragen gesloten. Een aantal stammen had zich verbonden om aan Rome hulptroepen te leveren. Van die tijd dateert het optreden van Arminius en Flavus, de zoons van Segimer, van de stam der Cheruscen, als commandanten van Cherusische afdelingen. Beiden hebben zij van de jaren 4 tot 6 na Chr. onder Tiberius in het Romeinse leger gediend. Zij zijn beloond met het burgerrecht en de rang van ridder. De naam, die Arminius toen heeft gevoerd, maar die ons nergens wordt overgeleverd, zal Gaius (of Tiberius) Julius Arminius zijn geweest.

In het begin der lente van 5 Onze Jaart. keerde Tiberius naar Germanië terug. Wederom was voor dat jaar een grote expeditie tegen de volkeren aan de kust van de Noordzee voorbereid, waarbij het leger en de vloot zouden samenwerken. Evenals Drusus voor hem en Germanicus later, heeft Tiberius getracht Germanië door een aanval van twee kanten te bedwingen. Bovendien waren niet hulp van schepen de moeilijkheden, die de proviandering bood, veel gemakkelijker te overwinnen. De vloot ging waarschijnlijk van de Rijn- delta uit, voer door de Waddenzee en over de Noordzee naar de bocht van Helgoland en bereikte zo de mond van de Elbe, waar Romeinse schepen nog nooit waren binnengevallen. Een deel heeft de tocht zelfs voortgezet om het Cimbrische schiereiland naar de Oostzee, de eerste maal, voor zover wij het weten, dat men- schen uit het zuiden daar hebben gevaren.

Zelf trok Tiberius van het winterkamp bij Paderborn naar het noorden, waarschijnlijk langs de Eems. Hij kon dat wagen, omdat hij in de rug en aan de rechter flank door de Cheruscen was gedekt. In de kuststreek werd een verdrag gesloten met de Cauchen, die

in Oost-Friesland tussen Eems en Wezer woonden. De Romeinen waren daar zeer geïmponeerd door de hoge gestalte van de jonge krijgslieden, zoals het ons door Velleius, die de tocht zelf heeft medegemaakt, wordt verhaald. Ook dit volk verplichtte zich manschappen te leveren en sedert die tijd treft men Cauchen in het Romeinse leger aan. Vervolgens richtte Tiberius zich naar het oosten, versloeg de Langobarden, die hun gebied tussen de Beneden-Wezer en de Beneden-Elbe hadden, en joeg hen over de laatste rivier. Hun land behoorde later aan de Cauchen. zo werd de Elbe bereikt. Van de Rijn tot de Elbe had de troep, volgens de opgave van Velleius die over de officiële getallen beschikte, 600 km afgelegd. Daar de afstand met de omweg langs de Eems niet meer bedraagt dan 500 km, moet Tiberius nog een aantal kleine expedities hebben ondernomen op, zijde van de hoofdrichting om de onderwerping van de verschillende volksstammen te aanvaarden.

Aan de Elbe ontmoette het leger de vloot en Tiberius vervolgde de tocht langs de rivier. Hij sloot daar verdragen met de Semnones, tussen de Elbe en de Oder in het land aan de Havel en de Spree, en met de Hermonduren aan de Midden-Elbe. De naam van de Semnones, de tocht om het Cimbrische schiereiland, en de verdragen met de Cimbren en de Charydes die daar woonden, worden door Augustus vermeld in het verslag over zijn regeringsdaden, dat voor zijn Mausoleum is aangebracht. De verdragen met de volkeren aan de overzijde van de Elbe hebben dezelfde betekenis gehad als de overeenkomsten van die aard, die Caesar indertijd had gesloten met de Germanen aan de rechter oever van de Rijn. Zij hadden uitsluitend de bedoeling, de grens aan die zijde zo goed mogelijk te beveiligen. Van de Elbe is Tiberius langs de directen weg naar de Rijn teruggekeerd. Een deel van zijn troepen heeft hij zonder twijfel ook die winter in Germanië laten doorbrengen.

De expeditie heeft blijkbaar op de Germanen een groten indruk gemaakt. Slechts één enkele maal heeft Tiberius moeten vechten en daarbij de vijand een nederlaag toegebracht. Verder waagde niemand enigen tegenstand. Het was toen zeker mogelijk geweest het land te annexeren en tot een Romeinse provincie te verklaren. Naar alle waarschijnlijkheid' is dit evenwel niet geschied. Wèl is tijdens dit jaar en de volgende jaren een aantal maatregelen genomen om daar een bestuur naar Romeinse trant te vestigen. Deze maatregelen zullen zo aanstonds ter sprake komen. Bij voorbeeld, is te Keulen een altaar opgericht voor Roma en Augustus, dat voor een provincie Germania dezelfde dienst zou moeten doen als het altaar te Lyon voor de provincie Gallia. Mogelijk heeft Tiberius dit heiligdom nog vóór zijn vertrek naar Italië ingewijd. Maar er is geen reden om aan te nemen, dat de proclamatie van Germanië tot een Romeinse provincie werkelijk heeft plaats gehad 1).

1) Over het probleem van de Romeinse provincie Germanië wordt in afdeling IV van het Vierde hoofdstuk gesproken.

Na de veldtocht van het jaar 5 was Noord-Germanië tussen Rijn en Elbe vast in de handen van Rome. Maar het was niet mogelijk met dit gebied te volstaan. Ook in Midden- en Zuid-Duitsland, tussen het Duitse Middelgebergte en de Donau, moesten de Romeinen meester zijn. Het was noodzakelijk het bezit in Germanië zóó af te ronden, dat de grens langs de Elbe zich in zuidelijke richting voortzette tot de Donau. Alleen op die wijze kon het land volledig worden beheerst. Maar om dit doel te verwezenlijken was de onderwerping nodig van de machtigsten Germaansen staat, het kort geleden gevormde rijk van Marbod.

Marbod, of Marbodius, zoals hij door de Latijnsche schrijvers wordt genoemd, was een

voornaam lid van de stam der Marco- mannen. Als jongmens was hij in Rome geweest en daar had hij gunsten van keizer Augustus genoten. De Romeinen hadden hem, gelijk zoveel andere aanzienlijken uit het buitenland, getracht te winnen door hem in aanraking te brengen met de Romeinse beschaving. Hij had ook de bijzonderheden leren kennen van de militaire en administratieve inrichting van het Rijk. Maar hij moge dan onder de indruk zijn gekomen van de betekenis, die Rome en de Romeinse cultuur bezaten, evenmin als Arminius is Marbod een aanhanger van de Romeinse zaak geworden. Nadat hij bij zijn volk was teruggekeerd, heeft hij in het jaar 9 v. Chr. tegen Drusus gestreden. Daarbij is hij overwonnen en heeft toen zijn onderdanen uit hun gebied aan de Main geleid naar Boheme, een land dat na het vertrek van de Keltische Boii slechts zeer dun was bevolkt.

Intussen was Marbod niet geheel vrij. Want hij dankte zijn positie voor een groot deel aan Rome. Reeds vóór zijn aftocht naar Boheme had hij van Augustus de koningstitel gekregen en hij was door verdragen gebonden. Zijn macht nam evenwel steeds toe en hij wist door onderwerping van een aantal volksstammen zijn rijk uit te breiden over Boheme, Moravië en Silezië. Met enige ongerustheid zagen de Romeinen, dat op een afstand van niet meer dan 300 km ten noorden van de Alpen een machtige Germaanse staat begon te ontstaan. Bovendien was die staat uitnemend georganiseerd; zijn leger gold als een belangrijke militaire macht. Een goede bondgenoot was Marbod zeker niet en zijn houding tegenover de Romeinen, nu eens aanmatigend en dan weer nederig, bewees, dat hij niet te vertrouwen was.

Aan deze voor het Romeinse gezag onhoudbaren toestand moest een einde komen. Marbod en zijn staat waren een gevaar niet alleen voor het nieuwe bezit in Germanië, maar ook voor de provincies aan de Donau, ja voor Italië zelf. Voor het jaar 6 O. J. had Tiberius dus een groot krijgsplan opgesteld, met de bedoeling het rijk van Marbod van twee zijden aan te vallen. Een legermacht van twaalf legioenen werd daarvoor op de been gebracht. Zelf rukte Tiberius van Carnuntum aan de Donau bij Wenen op naar het noorden en Saturninus, zijn voornaamste onderbevelhebber, van de Rijn door het land van de Chatten naar het oosten. Toen kwam het bericht over de groten opstand, die in Illyricum bij de Pannoniërs en Dalmatiërs was uitgebroken, en alle beschikbare krachten moesten worden in het werk gesteld om die opstand te dempen. In deze omstandigheden kon Marbod een voor hem gunstig verdrag met Tiberius, sluiten. Aan dat verdrag heeft hij zich gehouden. Hij had zijn les gehad.

Tiberius heeft zich gedurende de volgende jaren geheel aan de opstand in Illyricum moeten wijden. Eerst in 9 O. J. slaagde hij er in dat gebied tot onderwerping te brengen. Het plan om het rijk van Marbod te bedwingen heeft hij moeten opgeven. Voor de afronding van het Romeinse bezit in Germanië kon voreerst niets geschieden. Als commandanten fungeerden daar in deze jaren eerst de ons bekende Saturninus en later Publius Aelius Lamia en Publius Quinctilius Varus. Zij hadden tot taak, het werk van Tiberius voort te zetten en te voltooien.

IV. DE ONDERGANG VAN VARUS

Het door de Romeinen onderworpen land in Germanië vormde, gelijk reeds werd opgemerkt, een weinig samenhangend geheel. In aansluiting bij het militaire district aan de linker oever van de Rijn omvatte het een moeilijk te omschrijven gebied, dat werd begrensd door de Noordzee, de Elbe, het Duitse Middelgebergte en de Main. Het noorden was door Tiberius onderworpen en ook in het zuiden waren met een aantal

volksstammen door hem verdragen gesloten. Maar de werkelijke invloed van Rome ging nergens zeer diep. Het was voor de Romeinen Moeilijk vat te krijgen op de bevolking. Er waren geen organen, waarvan zij gebruik konden maken voor de inrichting van hun bestuur. Een centraal punt, dat dienst kon doen om van daar uit het land te beheersen, ontbrak. Het pas gestichte altaar voor Roma en Augustus te Keulen, dat naar het voorbeeld van het altaar te Lyon was opgericht, moge voor Romeins begrip een geestelijk middelpunt van het land zijn geweest, voor de Germanen had het geen wezenlijke betekenis.

Sedert het jaar 8 O. J. was Publius Quinctilius Varus commandant van het leger in Germanië en in die hoedanigheid tevens gouverneur van dit gebied. Hij was een achterneef van Augustus en had vóór die tijd het belangrijke stadhouderschap van Syrië bekleed. Bij zijn vertrek had hij de opdracht medegekregen de inrichting van een Romeinse bestuursorganisatie voor te bereiden. De keus van de man en zijn instructie berustten op een vergissing. Reeds in dit geval blijkt het gemis aan politiek inzicht bij Tiberius. Hij, die Augustus bij de benoeming van een gouverneur en bij de vaststelling van de te volgen gedragslijn heeft moeten adviseren, had blijkbaar niet begrepen, dat de toestand nog niet rijp was voor een burgerlijk bestuur. Evenmin als Tiberius de kunst verstond met mensen om te gaan, was hij in staat de stemming van een volk te doorgronden.

In Germanië was nog veel te weinig geschied om het land aan Rome te binden. De bewoners hadden een geheel anderen aard dan de Galliërs. Vooral bezaten zij een feller begeerte naar vrijheid en in verband met dit gevoel was ook de organisatie van hun staten veel losser. Op die wijze was het voor de Romeinen moeilijk met' hen in contact te komen. Maar vooral was het gehele gebied nog niet voldoende ontsloten en de bewaking was te gering. Eerst hadden de Romeinen er meer wegen moeten aanleggen, het aantal garnizoensplaatsen vergroten, de bezettende macht uitbreiden en geregeld laten patrouilleren. Behalve een aantal hulptroepen, die door het land verspreid waren, bestond het NederGermaanse leger uit drie legioenen, die 's zomers in een kamp bijeen lagen, vermoedelijk bij Hameln aan de Wezer of bij Minden in de buurt van de Porta Westfalica. Deze troepen bleven zelfs niet meer in Germanië overwinteren, zoals reeds was geschied in de tijd van het stadhouderschap van Tiberius. Een behoorlijk bewaakte verbindingsweg van het zomerkamp naar de Rijn ontbrak. Door dit gemis vooral is de catastrofe van het jaar 9 O. J. mogelijk geworden. Verder bevonden zich aan de Rijn nog slechts twee legioenen van het OverGermaanse leger te Mainz. Dit was de gehele macht, waarover de gouverneur kon beschikken, sedert het buitengewone commando van Tiberius daar niet meer bestond.

Deze troepen waren reeds op zichzelf niet voldoende om het land werkelijk te beheersen. Daarenboven waren ook slechts enkele delen volkomen onderworpen. Waar een legerkamp aanwezig was en daarnaast een burgerlijke nederzetting was ontstaan, traden de Germanen vreedzaam op en kwamen ook ter markt. Maar hun zeden veranderden niet. Vooral hun vrijheid waren zij niet vergeten. Zoolang de gezaghebbers behoedzaam optraden en de gevoeligheid van de bevolking ontzagen, waren de inwoners niet ontevreden, omdat zij de verandering niet al te sterk voelden. Bovendien was er in Germanië een vrij grote Romeins gezinde partij. Deze partij was zelfs zóó sterk, dat bij de Cherusken niet alleen Segestes, die als eerste aanvoerder tegenover het gezag verantwoordelijk was voor de houding van zijn volk, en Inguiomerus, maar ook Flavus, de broeder van Arminius, aan de zijde van de Romeinen stonden, toen het conflict dreigde. Door het optreden van Varus is de uitbarsting van dit conflict verhaast. Hij heeft, naar het schijnt, de stemming in het land geheel verkeerd beoordeeld. Evenmin als zijn tijdgenoten, heeft Varus ingezien, dat de Germanen een eigen cultuur

hadden, minder ontwikkeld en minder geraffineerd dan de Romeinse, maar toch zeker met een bijzonder karakter. Vooral hebben de bestuurders geen begrip gehad voor het gevoel van eigenwaarde, dat de Germanen bezaten.

Varus begon al dadelijk met veel krachtiger op te treden. Hij gaf bevelen, alsof de Germanen onderdanen van Rome waren, en vorderde belastingen, die zij als drukkend en onbillijk voelden. Maar vooral maakte de invoering van de Romeinse rechtsorde een zeer slechten indruk. Dat veeten en bloedwraak niet meer geoorloofd waren en moesten worden vervangen door regelmatig gevoerde processen, dat alle geschillen niet meer naar de inheemse gebruiken, maar naar de Romeinse rechtsregels en met hulp van advocaten moesten worden beslecht, dat de doodstraf ook op vrije mannen kon worden toegepast, dat alles beschouwden de Germanen als een verbreking van heilige zeden, waartegen alle verzet geoorloofd was. Vooral de doodstraf was voor hen bijzonder hatelijk, omdat op die wijze een familie kon worden vernietigd. Trotsch en laatdunkend als een echte Romeinse proconsul heeft Varus niet ingezien, dat hij een capitale fout beging door Romeinse administratie, rechtspleging en gebruiken te willen invoeren bij een volk, dat van dat alles een geheel andere opvatting had. Om de ontwikkeling, die Varus in korten tijd wilde laten verlopen, goed te doen slagen was een lange periode van voorbereiding nodig geweest.

De fout lag intussen geenszins aan Varus alleen, maar even goed bij de regering te Rome, die juist hem heeft gezonden en geïnstrueerd. Hij was geen krijgsman, maar veeleer een rechtsgeleerde. Bij zijn vertrek heeft hij geen staf van militairen medegenomen, maar juristen en advocaten. In de provincie trad hij niet op in het krijgsmansklee, maar in de toga en hij liet zich vergezellen door lictoren met hun roedenbundels en beulsbijlen. Zijn optreden heeft de enige mogelijkheid geschapen voor de Germanen zich aaneen te sluiten voor een gemeenschappelijk doel. Eerst de alge mene afkeer van de Romeinen en hun instellingen heeft hen verenigd. Voorloopig was het nog slechts de haat tegen de indringer, die hen verbond. Maar het was toch ook reeds het gevoel, dat zij anders waren dan die zuiderlingen met hun afstotende gebruiken. Men kan op deze wijze denken aan het begin van een nationaal besef.

De Germanen hadden om succes te hebben bij hun verzet tegen Rome een leider nodig. Zulk een leider hebben zij gevonden in de persoon van Arminius, een vooraanstaand lid van het volk der Cherusken. Arminius, of Armenius gelijk zijn naam in de Romeinse schrijfwijze ook kan hebben geluid, is geboren in het jaar 16 v. Chr. Toen hie omstreeks 19 O. J. stierf, was hij 37 jaar oud. Hij was de zoon van Segimer, een hoofdman van zijn volksstam, had een Romeinse opvoeding genoten en kende grondig Latijn. Volgens Velleius, die hem persoonlijk moet hebben gekend, was hij een man van betekenis, met een imponerende gestalte en een scherp verstand. Tezamen met zijn broeder Flavus, die ook later aan de Romeinen trouw is gebleven, heeft hij in het Romeinse leger gediend als aanvoerder van hulptroepen, zonder twijfel in de jaren 4 tot 6 O. J. onder Tiberius. Hij was, gelijk gezegd, Romeins burger en als praefectus van een legerafdeling had hij de rang van Romeins ridder. De kennis, die hij zich van de Romeinse militaire praktijk had verworven is hem bij de rol, die hij zou spelen uitmuntend te pas gekomen. Maar vooral heeft hij door de omgang met de Romeinen begrip gekregen voor de aard van zijn volk. Hij is de eerste Germaan, bij wien men een bewust nationaal gevoel kan onderstellen.

Arminius had zich teruggetrokken uit het Romeinse leger om zich geheel aan de vaderlandse zaak te kunnen wijden. Met grote zorg en listigheid heeft hij de opstand voorbereid. Behalve de Cherusken namen ook de Bructeren en de Marsen aan de samenzwering deel, verder waarschijnlijk een aantal andere volkeren, die enkele jaren

later door Germanicus zijn beoorloogd, als de Tubantes, Usipetes, Chatten en Angrivarii, om alleen de voornaamste te noemen. Daarentegen hielden de Friezen, de Cauchen en de Amsivarii zich afzijdig. Ook Marbod, de koning der Marcomannen, waagde het niet het verdrag, dat hij in 6 O. J. met Tiberius had gesloten, te breken. Maar de volkeren, die wel deel namen, waren niet eensgezind. Bij de Cheruscen kozen, gelijk gezegd, niet alleen de hoofden Inguiomerus en Segestes, maar ook Flavus niet de zijde van Arminius, wellicht gedeeltelijk uit afgunst, daar zij de groeienden invloed van hun stamgenoot niet konden verdragen.

Varus bevond zich in de zomer van het jaar 9 met het gehele NederGermaanse leger, bestaande uit de drie legioenen XVII, XVIII en XIX, in een zomerkamp aan de Wezer, waarschijnlijk ergens in de buurt van Minden. De twee legioenen van het Over-Germaanse leger, de nummers XIV en XVI, waren te Mainz, onder het commando van Lucius Nonius Asprenas, een neef van Varus die als onderbevelhebber van zijn oom over deze afdelingen het bevel voerde. Het verhaal van de opstand en de ondergang van Varus en zijn leger wordt ons gedaan door de reeds genoemden Velleius en de lateren schrijver Horus, maar het best en het uitvoerigst door Cassius Dio. Deze berichten stemmen in de hoofdzaken overeen en vullen elkaar aan. Blijkbaar stammen zij uit een geschiedwerk, dat over zeer nauwkeurige mededelingen, zonder twijfel naar het verslag van een ooggetuige, beschikte. Maar zij zijn niet zóó uitvoerig en nauwkeurig, dat men het verloop der gebeurtenissen, de bewegingen van het leger en de plaats, waar de beslissende slag heeft plaats gehad, op de kaart kan vaststellen- 1).

Arminius en Segimer 2), de leiders van de samenzwering, gingen met groot overleg te werk. Voreerst zijn zij niet openlijk tegen de Romeinen opgetreden. Integendeel, zij gingen zeer vriendschappelijk met Varus om en namen deel aan de maaltijden, die hij gaf, om zijn mogelijken argwaan af te wenden. Zij hadden Varus volkomen ingepalmd. Hij vermoedde niets kwaads en beschouwde de mededelingen, die hij van Segestes over het complot ontving, als lasterpraatjes. Inmiddels stelden de samenzweerdere alle in het werk om Varus zo lang mogelijk in Germanië vast te houden. Zij maakten gebruik van zijn voorliefde voor de rechtspraak, legden hem hun geschillen voor, bedankten hem uitbundig voor zijn beslissingen en vleiden hem in alle opzichten. Op die wijze werd Varus in een

1) Voor literatuur over de ondergang van Varus verg. A. Judeich, *Rheinisches Museum*, 80 (1931), blz. 299-309, en *Klio*, 26 (1933) blz. 56-66. - A. Klotz, *Festschrift - Poland: Philol. Wochenschrift*, 1932, c. 199-208, en *Philol. Wochenschrift*, 1934, c. 524-529. - W. Kolbe, *Forschungen über die Varusschlacht: Klio*, 25 (1932), blz. 141-168 (met eenkaartje). - L. Schmidt, *Philol. Wochenschrift*, 1933, c. 396-399; *Geschichte der deutschen Stämme: Die Westgermanen*, I (1938), blz. 102-110. - A. Kornemann, *Staaten Völker Minder* (1934), blz. 117-143. - G. Lemcke, *Die Varusschlacht* (1936).

2) Waarschijnlijk moet men denken aan de broeder van. Segestes en niet aan de vader van Arminius; beiden heetten Segimer.

stemming van dusdanige zorgeloosheid gebracht, dat hij zich meer als een praetor waande, die te Rome op het Forum als rechter optrad, dan als een legercommandant in een pas onderworpen land.

Volgens afspraak, brak eerst een opstand uit bij enige ver afwonende volksstammen, vermoedelijk aan de Eems of in het oosten van ons land. De bedoeling was, Varus met zijn leger onverwacht op het lijf te vallen, wanneer hij niets kwaads vermoedend tegen deze volkeren optrok om hun verzet te breken. Het geschiedde, zoo-

als de samenzweerders het hadden gewenst. ja, zij wisten Varus over te halen een detachement van zijn troepen vooruit te zenden. Inmiddels naderde de herfst en het was voor Varus tijd om Germanië te verlaten. Hij brak dus met het gehele leger op om het naar de winterkwartieren aan de Rijn te leiden. Onderweg dacht hij de opstand te dempen. Daarvoor zou alleen een omweg nodig zijn. Het leger werd vergezeld door tal van vrouwen en knechts, de gehele bagage op wagens en een enorme tros met alles wat van het zomerverblijf naar het vaste kwartier moest worden mede- gevoerd. Varus werd nog een eind weegs uitgeleide gedaan door Armi-

Fig. 6. De ondergang van Varus

nus en Segimer; maar zij namen reeds spoedig hun afscheid onder voorwendsel, dat zij hulptroepen moesten halen, die zich bij het leger zouden aansluiten. Ondertussen waren, toen het was bekend geworden dat Varus zijn legerplaats had verlaten, de door het land verspreid gelegeerde Romeinse troepen overvallen en afgemaakt. Verder had de hoofdmacht van de Germanen zich in hinderlaag gelegd in een bosrijk heuvelland om het Romeinse leger, wanneer het zich in een ongunstige positie bevond, te overvallen. Arminius en Segimer voegden zich daar bij hun mannen.

Zonder enig vermoeden van het gevaar, dat hem bedreigde, trok Varus op, alsof het gehele land in volle rust was. De tocht ging, al kort nadat het kamp was verlaten 1), door een moeilijk begaanbare streek. Daar hij eerst nog de opstandige volkeren tot gehoorzaamheid wilde brengen, volgde hij niet de gewonen weg naar de Rijn, maar een minder goed a bekende, waarheen de samenzweerders hem met opzet hadden gelokt om gelegenheid te krijgen hun plan uit te voeren. Het terrein was heuvelachtig, met zwaar geboomte begroeid en door diepe valleien doorsneden. Een deel van de soldaten was bezig met het vellen van bomen en het slaan van bruggen om de weg voor het leger te banen. Door al de wagens en lastdieren, de vrouwen en andere non-combattanten die medetrokken, werd niet in een gesloten formatie gemarcheerd. De soldaten waren over de gehele lange colonne verdeeld. Bovendien viel er een heftige bui met ware regens en stormvlagen; bomen werden ontworteld en de bodem was zeer glibberig.

Toen het Romeinse leger zich in deze hoogst ongunstige positie bevond, werd het plotseling van alle zijden overvallen door de Germanen, die uit het bos te voorschijn kwamen. Eerst pasten zij de oude en beproefde taktiek toe door de Romeinen alleen uit

de verte te bestoken met hun werptuigen en een gevecht van man tegen man ,te ontwijken. Maar al spoedig bleek het, dat de legioenen geen slagorde konden vormen, daar het verband geheel verbroken was door de wagens en de tros, die het leger vergezelden. Toen gingen de Germanen tot de onmiddellijken aanval over en brachten de Romeinen zware verliezen toe. Toch wist Varus een plaats te bereiken waar een kamp kon worden opgeslagen, en, hoewel dat kamp slechts aan zeer bescheiden eisen voldeed, - de wal was

1) Volgens onze bronnen, is Varus reeds overvallen op de eersten marsdag. Maar dat is niet wel mogelijk, omdat hij dan zeker naar zijn zomerkamp zou zijn teruggekeerd.

laag en de gracht zeer weinig diep --, was het leger althans voor de nacht veilig 1). Den volgende dag braken de Romeinen op, nadat zij de wagens en alles wat niet onmisbaar was, hadden in brand gestoken. Veel moesten zij eenvoudig achter laten. Op die wijze was het mogelijk in een betere orde te marcheren. Maar voortdurend werden nog verliezen geleden door de aanvallen der Germanen. Intussen gelukte het een open terrein te bereiken. Daar werd rust gehouden en de troep werd althans voor een ogenblik niet lastig gevallen 2). Toen van daar was opgebroken, kwam het leger al spoedig weer in de bossen en de Germanen hernieuwden in het hun welbekende terrein de aanvallen. Het opstellen van een slaglinie was onmogelijk, daar er geen ruimte was voor de troepen. De legioensoldaten en de ruitery hinderden elkaar in hun bewegingen. Er werden zware verliezen geleden, totdat de duisternis een einde maakte aan het gevecht 3). Gelegenheid om een kamp op te slaan was er niet, zodat de troep in het open terrein zonder bescherming de nacht moest doorbrengen.

Toen de derde dag van het gevecht aanbrak 4), begon het opnieuw te regenen met zware stormvlagen, zodat het leger niet dan met moeite vooruit kwam. De zwaargewapende soldaten konden zich in het glibberige terrein nauwelijks bewegen. Hun schilden waren doorweekt en onhandelbaar; hun werptuigen konden zij niet gebruiken, omdat hun voeten geen steun vonden op de grond. Daarentegen hadden de Germanen, die veel lichter bewapend waren, geen last van die bezwaren. Zij konden aanvallen en terugwijken, naar het te pas kwam. Bovendien hadden zij verre de over-

1) In het verhaal van het bezoek aan de overblijfselen van dit kamp door Germanicus in het jaar 5, dat wij in de Annales van Tacitus lezen, wordt het vluchtig gebouwde kamp het tweede genoemd. Het zorgvuldig gebouwde kamp, dat Tacitus vermeldt, was, volgens een zeer aannemelijke onderstelling, het zomerkamp van Varus aan de Wezer.

2) Soms neemt men aan, dat daar een kamp is opgeslagen en de nacht doorgebracht. Het is mogelijk, dat dit is geschied. Maar onze bronnen spreken er niet van.

3) Volgens sommigen is de slag al op deze dag beslist. De nacht wordt in onze bronnen niet vermeld. Maar het is niet goed mogelijk het verhaal te reconstrueren zonder een onderbreking van het gevecht.

4) De tekst van Dio is op deze plaats slechts overgeleverd. Men leest soms "toen de vierde dag aanbrak" en men neemt dan aan, dat er één dag langer is gevochten, soms ook "toen de dag aanbrak". Maar in het laatste geval moet men aannemen, dat het leger de tweeden dag van het gevecht nog gedurende de nacht is opgebroken en dat is zeer onwaarschijnlijk.

hand door hun aantal. Want van alle kanten kwamen manschappen opzetten, aangelokt door de hoop op buit, terwijl de Romeinen grote verliezen hadden geleden. Op die wijze waren de Germanen in staat het Romeinse leger van alle zijden in te sluiten. Zij behoefden de weerlooze mannen slechts neder te slaan. Voor de Romeinen was de toestand hopeloos. Varus zag dit in en verloor de moed. Hij zelf en een aantal van zijn

officiëren stortten zich in hun zwaard, uit vrees levend in de handen van de vijanden te vallen. Bovendien waren zij allen gewond.

Toen dit bekend werd, gaven de anderen, zelfs zij die nog de beschikking hadden over hun krachten, de strijd op. Enigen volgden het voorbeeld van hun commandanten en doodden zich zelf. Anderen wierpen de wapens weg en lieten zich door de Germanen afmaken; want aan vluchten viel niet te denken. Sommigen gaven zich over en werden later ter dood gebracht of als slaven verkocht. De gevangen genomen officieren werden aan de goden geofferd. Een der commandanten, Gaius Numonius Vala, had met zijn ruitërij het voetvolk in de steek gelaten om naar de Rijn te vluchten, maar is onderweg omgekomen. De drie legioenen, volgens Velleius het krachtigste Romeinse leger, het beste in krijgstucht, dapperheid en ervaring, waren vernietigd en bovendien drie afdelingen ruitërij en zes cohorten voetvolk van de hulpstroepen. Twee der legioensadelaars vielen in handen van de Germanen. De derde had de vaandeldrager, voordat de mijand er zich van had kunnen meester maken, losgerukt van de stok en was er mede in een moeras gesprongen.

De dienaren van Varus hadden nog een poging gedaan om zijn lijk te verbranden, ten einde hem een eervolle begrafenis te bezorgen. Maar dit plan mislukte. Want toen het lijk nog slechts half door het vuur was verteerd, viel het in handen van de Germanen. Het hoofd werd van de romp gehouwen en naar Marbod gestuurd als een zegeteken. Marbod heeft intussen dit geschenk niet aanvaard en zond het naar Augustus, zodat ten minste het hoofd van Varus een plaats heeft gekregen in het graf van zijn geslacht. Aan andere officieren kon slechts een cenotaphium worden gewijd, als aan een centurio van Legio XVIII uit Bologna (Afb. 10). Voor hem en voor twee van zijn vrijgelatenen, die met hem zijn omgekomen, heeft zijn broeder een grafsteen opgericht, die ontdekt is bij Vetera en zich thans in het museum te Bonn bevindt 1).

1) M. Siebourg, Das Denkmal der Varusschlacht: Bonner fahrbdcher, 135 (1930), blz. 84-104.

Verder wordt ons medegedeeld, dat de Germanen met wellust hun woede hebben gekoeld aan de lijken van de rechtsgeleerden. Blijkbaar hadden de advocaten zich bij hen bijzonder gehaat weten te maken.

De plaats, waar de Germanen deze grote nederlaag aan de Romeinen hebben toegebracht, is nog steeds niet met zekerheid bekend. Men kan zelfs geen poging doen om de route, die het leger gedurende de dagen van de strijd heeft afgelegd, terug te vinden, daar men niet weet, waar het zomerkamp van Varus aan de Wezer heeft gelegen, en evenmin, in welke richting hij door de Germanen is weggelokt. Het woudgebergte, waar de laatste slag heeft plaats gehad, wordt in het door Tacitus medegedeelde bericht als "Saltus Teutoburgiënsis" betiteld. Sedert Melanchthon in de 16de eeuw het gevecht in het "Lippische Wald" meende te kunnen localiseren, wordt dit gebergte het Teutoburger Woud genoemd. Maar er zijn daar geen moerassen, die in het bericht over de strijd worden vermeld. Om die reden denkt men thans wel aan het "Wiehengebirge" bij Osnabrck of aan een streek aan de middenloop van de Lippe tussen Lippstadt en Hamm. Maar men kan met evenveel recht veronderstellen, dat de slag elders in het noorden van Westfalen, zelfs vrij dicht bij de Nederlandse grens heeft plaats gehad. Het waarschijnlijkste is, dat Varus van plan was de weg te nemen van de Wezer over Osnabrck naar de Eems ongeveer bij Rheine om van daar naar de Rijn terug te keren. De slag kan dan hebben plaats gehad aan de bovenloop van de Else of van de Hase. Het is ook niet mogelijk de tocht van Germanicus, die in 15 Onze Jaart. het slagveld heeft bezocht, te reconstrueren. Alleen een toevallige vondst zou een oplossing

van het vraagstuk kunnen brengen.

Na hun overwinning hebben de Germanen zich meester gemaakt van de Romeinse forten, die in Germanië waren aangelegd. Alleen het fort te Alisek, dat men meent te kunnen identificeren met de bij Haltern ontdekte sterkte 1), bood weerstand. De commandant, Lucius Caecidius, verdedigde zijn vesting met grote vastberadenheid. Van hem wordt ook een krijgslist verhaald, die in de verzamelingen van dergelijke invallen een plaats heeft gekregen. Aangezien hij hang was, dat de Germanen gebruik zouden maken van het brandhout, dat in de buurt lag opgestapeld, om de palissade van het fort in brand te steken, liet hij 's nachts een gedeelte van dat hout door

1) Verg. Chr. Albrecht, Bericht VI. Kongress fdr Archdologie 1939 (1940), 1,11,. 550-555.

zijn soldaten weghalen, alsof zij gebrek aan brandstof hadden. De list had het gehoopte resultaat, daar de Germanen het hout toen uit de buurt van de sterkte verwijderden.

Caecidius had evenwel te kampen met gebrek aan levensmiddelen en moest zijn fort ontruimen. In een stormachtigen nacht brak hij op. Zijn troepen waren gering in aantal en bovendien vergezeld door vrouwen en kinderen. Ongehinderd kwamen zij door de eerste en de tweede linie der Germanen. Maar bij de derde Werden zij opgemerkt, daar de vrouwen en kindren, uit koude en angst, de soldaten telkens terugriepen. Bijna waren zij toen allen afgemaakt. Maar zij werden gered, doordat de Germanen aan het plunderen sloegen en Caecidius wederom een krijgslist te baat nam. Hij liet zijn trompetters een stormmars blazen. De Germanen dachten, dat een corps van de Rijn in aantocht was, en sloegen op de vlucht. Inderdaad kreeg hij ook hulp en op die wijze kon althans deze af deling de linie aan de rivier bereiken.

Dit was intussen het enige succes, dat de Romeinen konden boeken. Anders was hun nederlaag volkomen. Het gehele gebied rechts van de Rijn, met uitzondering van de kuststreek, die niet aan de opstand had medegedaan, was verloren. Voor de inwoners maakte de overwinning van zelf een einde aan de vernederende verdragen, waardoor zij als vazallen aan Rome waren gebonden. Terecht wordt Arminius door Tacitus de bevrijder van Germanië genoemd en als zodanig werd hij ook later in heldenzangen vereerd. Maar hij had meer kunnen zijn. Want de overwinning had een nieuwe toekomst kunnen openen. Zeker mag men denken aan de mogelijkheid, dat deze grote krachtsinspanning zou zijn gevolgd door de vorming van een Germaans vaderland met Arminius als zijn leider.

Het bleek' echter, dat de tijd voor zulk een ontwikkeling nog niet was gekomen. Het zou ook nog lang duren, voordat die tijd daar was. Toen zestig jaar later een ander Romeins officier van Germaansen stam, de Bataaf Civilis, een poging deed om een nationaal rijk te stichten., geschiedde dat vrijwel uitsluitend met medewerking van de volkeren binnen het Rijk. De stammen rechts van de Rijn hadden slechts weinig aandeel. Toen zou het blijken, hoe groot de opvoedende kracht was, die van het Romeinse Rijk uitging. Ook de poging van Civilis is niet geslaagd en voreerst is er daarna geen gelegenheid geweest voor een herhaling. Want niet alleen hadden de Germanen van de Romeinen geleerd, wat nationaal besef is; maar de Romeinen hadden door die opstand ingezien, dat het nationale besef van de onderworpen volkeren een gevaar kon worden voor het Rijk. Om die reden is het streven in later tijd geweest deze volkeren zoveel mogelijk aan Rome te assimileren. Dit had ten gevolge, dat het Rijk hoe langer hoe meer Romeins werd, maar tevens, dat de nationale krachten voreerst niet tot ontwikkeling kwamen. Pas veel later hebben de Germanen hun kans gekregen.

Bij de opstand van Arminius was het nog lang niet zoo, ver. De vorming van een Germaanse eenheid is niet geslaagd. Anders zou de toestand gevaarlijk genoeg zijn geweest. Een rijk van Arminius onder de leiding van de Cherusken aan de Wezer, verbonden met het rijk van Marbod in Boheme, zou een voortdurende bedreiging zijn geweest voor het Romeinse bezit aan Rijn en Donau. Marbod hield zich evenwel, gelijk gezegd, afzijdig en ook in zijn eigen land vond Arminius niet voldoende steun om de resultaten van zijn overwinning uit te buiten.

De indruk, die de ondergang van Varus in Italië maakte, was. verpletterend. Tiberius vernam het bericht vijf dagen na het einde van de opstand in Dalmatië en Pannonië. Terstond begaf hij zich naar Rome en vond daar alles in rep en roer. Augustus was zijn hoofd kwijt. De stad was in belegeringstoestand gebracht, als-. of Arminius met zijn Germanen reeds in aantocht was. Men dacht aan een tweeden inval van de Cimbren en Teutonen. Alvast had Augustus zijn Germaanse lijfwacht ontbonden. Het leger werd versterkt door zelfs te Rome soldaten te lichten. Veteranen en vrijgelatenen werden bij de troepen ingelijfd.

Intussen was die vrees ongegrond. Arminius moge zelf een ogenblik hebben gedacht aan een voortzetting van de oorlog buiten Germanië. Het gelukte hem evenwel niet de daarvoor nodige macht bijeen te brengen. De volkeren aan de Noordzee weigerden hun medewerking en, hoewel Arminius enige van hun hoofden liet gevangen nemen, bereikte hij bij hen niets. Ook op Marbod kon hij niet rekenen. Ten slotte heeft het beleg van Aliso de Germanen zeer opgehouden en het doortastende optreden van Asprenas, die met de twee legioenen van het OverGermaanse leger uit Mainz naar de Neder-Rijn was gekomen, belette Arminius een aanval op Gallië te ondernemen.

In de lente van het jaar 10 verscheen Tiberius met een grote troepenmacht aan de Rijn. De verloren legioenen, de nummers X V I I, XVIII en XIX, werden vervangen door oude beproefde afdelingen: Legio V (Alaudae) uit Spanje, Legio XX (Valeria Victrix) uit I Ilyricum (Afb. 11) en Legio XXI (Rapax) uit het land aan de Donau, terwijl aan het leger de pas in. Italië opgerichte Legio I werd toegevoegd (Afb. 12). In het OverGermaanse leger bleven de beide door Asprenas gecommandeerde, Legio XIV (Gemina) en Legio XVI. Dat leger werd uitgebreid met Legio II (Augusta), die uit Spanje kwam, en Legio XIII (Gemina). Het aantal legioenen aan de Rijn werd dus op acht gebracht, zodat elk der Germaanse legers van die tijd af uit vier legioenen bestond, behalve de hulptroepen die daarbij waren ingedeeld. Deze troepenmacht is daar ruim dertig jaar intact gebleven.

Tiberius had de instructie medegekregen, met grote omzichtigheid te werk te gaan. Uit de gebeurtenissen had Augustus de les getrokken, dat het Rijk niet moest worden uitgebreid buiten de natuurlijke grenzen. De raad zich aan die grenzen te houden heeft hij ook aan zijn opvolgers nagelaten. In het noorden zou het Romeinse gezag zich dus beperken tot het land, dat wordt omsloten door de Donau, de Rijn en de Oceaan. Augustus heeft de wederonderwerping van Germanië zeker niet gewild. In het reeds meermalen genoemde verslag over zijn regeringsdaden spreekt hij alleen over de verovering van Germanië van de Oceaan tot de Elbe. Dat kon hij doen, daar ook na de ondergang van Varus het land van de Friezen en de Cauchen in Romeins bezit is gebleven. Maar van een Romeinse provincie Germanië rept Augustus niet.

Voreerst heeft Tiberius de Rijn zelfs niet overschreden. Hij gebruikte het jaar 10 voor de organisatie van de verdedigingslinie langs de rivier. Er werd een uitdrukkelijk verbod uitgevaardigd, de rechteroever te betreden, en een van de commandanten, die aan een vrijgelatene had toegestaan met een paar soldaten te gaan jagen aan de overkant, werd

zwaar gestraft.

Een krijgstoct in Germanië werd pas ondernomen in het jaar 11. Tiberius was toen vergezeld door zijn neef en aangenomen zoon Germanicus (Afb. 6), de zoon van zijn broeder Drusus, die in het krijgsbedrijf moest worden ingewijd. Het was een strafexpeditie tegen de naastbijwonenden volksstam van betekenis, de Bructeren, waarbij de weg langs de Lippe werd gevolgd. Met overdreven zorg bereidde Tiberius de tocht voor. Hij beperkte de bagage van het leger zo veel, als het maar enigszins mogelijk was, en controleerde zelf de wagens bij het overtrekken van de Rijn om na te gaan, of niet iets overbodigs werd meegenomen. De discipline werd met de grootste gestrengheid gehandhaafd. Tiberius legde zich persoonlijk ernstige ontberingen op om het goede voorbeeld te geven. Er werd een militaire weg aangelegd, bestaande uit een brede open gekapte baan door het bos, een limes 1). Maar het kwam alleen tot het verwoesten en platbranden van boerderijen en hoeven. Er werden slechts kleine gevechten geleverd. Bij een van die gevechten verloor Flavus, de broeder van Arminius, die bij het Romeinse leger was, een oog. Zelf werd Tiberius bijna door een sluipmoordenaar gedood. Tot de herfst bleef het leger in Germanië. Maar aan een overwintering in het vijandelijke land werd niet gedacht. De schrik voor de Germanen zat er bij de Romeinen nog in. Met het einde van het gunstige jaargetijde keerden de troepen naar de veilige linie achter de Rijn terug.

In het jaar 12 heeft Tiberius wederom een inval in Germanië gedaan. Ook bij die gelegenheid kwam het evenwel niet tot een werkelijken veldslag. De Germanen begrepen zeer goed, dat zij tegen gedisciplineerde Romeinse afdelingen onder een omzichtige leiding niet waren opgewassen. Voor de Romeinen was het vooral zaak hun prestige te herstellen en te tonen, dat de macht van Rome nog intact was. Op 16 Januari 13 hield Tiberius als triumphator over Pannonië en Germanië zijn intocht in Rome, een gebeurtenis waarvan, naar men gewoonlijk aanneemt, de grote gesneden steen te Wenen, de "Gemma Augustea" (Afb. 9) de herinnering bewaart 2). Hij is daarna niet meer naar Germanië teruggekeerd. Met het commando aan de Rijn werd Germanicus belast; maar ook hij hield zich aan de gedragslijn, die Tiberius had gevolgd. Er hadden in dat jaar slechts kleine schermutselingen plaats. Toch behaalde hij zo veel succes, dat Augustus voor de 21 ste en Tiberius voor de 7de maal de titel van imperator aannamen. Tot ondernemingen van enigen omvang is Germanicus evenwel eerst na de dood van Augustus overgegaan.

V. DE VELDTOCHTEN VAN GERMANICUS IN 14, 15 EN 16

Op 19 Augustus 14 is keizer Augustus te Nola in Campanië overleden, in de ouderdom van nagenoeg 76 jaren. Zijn opvolger werd Tiberius, die toen reeds 55 was en sedert enigen tijd mederegent, in het bezit van de tribunicia potestas en het imperium proconsulare. Te Rome gaf de regeringswisseling geen moeilijkheden. Maar bij de troepen in Pannonië en Germanië ontstond enige on-

1) A. Oxé, Der Limes des Tiberius: Bonner Jahrbücher, 114-115 (1906), blz. 99-133. - W. Gebert, Limes: Bonner Jahrbücher, 119 (1910), blz. 158-205.

2) Dat is de gewone opvatting. Men moet intussen liever denken aan de hoven vermelden triumpf van het jaar 7 v. Chr.

rust. Wellicht waren evenwel de grieven van de soldaten niet zoo- zeer veroorzaakt door de persoon van de nieuwen keizer als door misstanden bij de dienst. Het leger aan de

Rijn, dat onder het opperbevel stond van Germanicus, was de grootste krijgsmacht van het Rijk en werd gevormd door twee afdelingen, elk van vier legioenen, het OverGermaanse leger, gecommandeerd door Gaius Silius, die in 13 consul was geweest, met het hoofdkwartier te Mainz, en het NederGermaanse leger, gecommandeerd door Aulus Caecina, consul van het jaar 6 en dus hoger in rang dan zijn collega, met het hoofdkwartier te Vetera. Bovendien behoorden bij deze legers talrijke hulpstroepen, bij het NederGermaanse ook de Rijnvloot.

De onlusten onder de troepen aan de Rijn zijn uitgebroken bij het NederGermaanse leger, waarvan vier legioenen bijeen lagen in een zomerkamp aan de linkeroever van de rivier in het gebied van de Ubii, dat zich beneden Keulen tot bij Gellep uitstrekte, vermoedelijk in de buurt van Neuss. Het was hun wens, dat Germanicus, hun opperbevelhebber, het hoogste gezag in de staat op zich zou nemen. Germanicus zelf was niet bij het leger, maar in Gallië, bezig met de voorbereiding van de census. Zodra hij van het oproer had gehoord, kwam hij naar Germanië en wist de legioenen te bewegen naar hun winterkwartieren te vertrekken. Daar konden hij zelf, bij Legio I Germanica en XX Valeria Victrix te Ara Ubiorum (Keulen), en de legercommandant Caecina, bij Legio V Alaudae en XXI Rapax te Vetera (Xanten), de rust herstellen door geschenken en bedreigingen. Maar het was nodig allerlei concessies aan de soldaten te doen. In het OverGermaanse leger zijn de moeilijkheden veel minder groot geweest.

Bovendien kwam het bericht binnen, dat ook bij de bezettingstroepen in het land van de Cauchen een oproer was uitgebroken. Wel had hun commandant, de praefectus castrorum Manius Ennius, door flink optreden de troep spoedig weder in de hand gekregen. Maar hij had het toch beter gevonden de soldaten naar het hoofdkwartier aan de Rijn terug te leiden. Blijkbaar vertrouwde hij hun stemming niet. Het is bij deze gelegenheid, dat wij iets vernemen over een bezetting in het land der Cauchen, en het blijkt op die wijze, dat niet alleen dit volk, maar zeker ook de andere stammen aan de kust, de Friezen, de Canninefates en natuurlijk ook de Bataven, nog tot de Romeinse vazalstaten waren blijven behoren, nadat de ondergang van Varus aan het gezag van het Rijk in het gebied rechts van de Rijn een einde had gemaakt. Ons is niet bekend, of Tiberius wellicht nog kans heeft gezien met enkele andere staten rechts van de Rijn de verdragen van vrede en vriendschap te hernieuwen ten einde de grens beter te verzekeren.

Hoewel Germanicus door zijn kloeke houding, enige toegevendheid en een paar strenge straffen de troepen tot gehoorzaamheid had weten te brengen, leek het hem, bij de toch nog altijd onzekere stemming in het leger, niet geraten op deze wijze de winter in te gaan. Ten einde de krijgstucht te herstellen besloot hij, ondanks het vergevorderde seizoen, een expeditie in Germanië te ondernemen. Op dit besluit is zeker zijn wens van invloed geweest, de geleden nederlaag te wreken en het werk van zijn vader Drusus, de onderwerping van Germanië, te voltooien. Over zijn persoonlijkheid zijn wij niet goed ingelicht. Zeker toonde hij tijdens de muiterij van de soldaten een krachtig en eerlijk karakter. De veldtochten, die hij ondernam, waren goed voorbereid. Maar een definitief succes heeft hij daarbij niet behaald, al gelukte het hem zijn vijanden herhaaldelijk te verslaan. Hij bezat denzelfde innemende aard als zijn vader en een geest vol phantasie. Het was voor hem een behoefte te schitteren en naar buiten op te treden. Bovendien was hij een niet onverdienstelijk dichter. Op deze wijze waren botsingen met de nuchter berekenende Tiberius wel haast onvermijdelijk. Voor de oorlog tegen Germanië heeft Germanicus intussen zijn zin gekregen. De legioenen zelf, zo wordt het ons medegedeeld en zo heeft Germanicus het wellicht ook aan Tiberius voorgesteld, wensten een nieuwen groten oorlog om de smaad, die door hun muiterij op hen rustte, uit te wischen.

Over de krijgstochten, die Germanicus in de jaren 14 tot 16 in Germanië heeft ondernomen, bezitten wij een vrij uitvoerig verslag in de Annales van Tacitus en verder alleen enkele korte berichten 1). Tacitus heeft een schrijver als bron gebruikt, die blijkbaar over een grondige kennis van de feiten beschikte. Die bron gaf hij in het algemeen juist weer en hij heeft ook verder geprobeerd zijn kennis aan te vullen. Maar volgens zijn gewoonte dramatiseert Tacitus de feiten, die hij mededeelt. Hij zoekt naar sprekende affecten en om die reden geeft zijn geschiedverhaal een enigszins gewrongen indruk. Ook maakt hij dikwijls van gebeurtenissen geen

1) Over de krijgstochten van Germanicus verg. F. Knoke, Die Kriegszüge des Germanicus in Deutschland (2de uitg. 1922). - Over de bronnen verg. F. A. Marx, Die Quellen der Germanenkriege bei Tacitus und Dio: Kno, 26 (1933), blz. 323-329; Aufidius Bassus: Klio, 29 (1936), blz. 94101; Zur Überlieferung der Germanenkriege besonders der augusteischen Zeit: Klio, 29 (1936), blz. 202-218.

melding om op bepaalde details een krachtig licht te laten vallen. Men kan zijn verhaal nooit zonder meer navertellen. Steeds dient men een poging te doen om het aan te vullen.

Voor de veldtocht, die Germanicus nog in het jaar 14 wilde ondernemen, was niet veel tijd meer beschikbaar, daar de maand September reeds voor een goed deel was verstreken. De tijd reikte nog slechts voor een korte expeditie. Germanicus liet bij Xanten een brug over de Rijn slaan en trok met de vier legioenen van het NederGermaanse leger, een 12 000 man sterk, 26 cohorten voetvolk van de hulptroepen en 8 af delingen ruitery Germanië binnen. In snelle marsen werd de in de tijd van Tiberius opengekapte baan door het woud gevolgd en op die baan een kamp opgeslagen, dat aan het front en in de rug met een wal en op de flanken met omgehouden bomen was versterkt.

Van dit fort uit trok Germanicus verder door het bos. Zijn doel was het land van de Marsen. Zij hadden hun woonplaatsen ongeveer tussen Lippe en Ruhr, achter het gebied rechts van de Rijn dat door het vertrek van de Sugambren een ledige ruimte vormde, en waren dus de minst ver verwijderde volksstam in het binnenland. Germanicus had besloten op hen een aanval te doen, daar hij had gehoord, dat zij een feest vierden en in het geheel niet op gevaar rekenden. Hij volgde een moeilijken en weinig begaanbaren weg, die niet werd bewaakt, en op die wijze gelukte het hem de Marsen volkomen te verrassen. Zij hadden niet eens wachten uitgezet en werden bij het feestmaal overvallen. Daar behoefden de Romeinse soldaten hen slechts af te maken. Om zijn overwinning nog te vergroten verdeelde Germanicus zijn troepen in vier colonnes en liet het gehele land over een uitgestrektheid van 75 km verwoesten. Mannen, vrouwen noch kinderen werden gespaard. Dorpen, huizen en tempels gingen, in vlammen op. Ook het heilighdom van de godin Tamfana, die bij alle stammen in de buurt een grote verering genoot, werd verwoest. Blijkbaar was deze vorm van oorlog voeren er op berekend de Germanen zoveel mogelijk schade toe te brengen en schrik in te boezemen. Zij die de moordpartij overleefden, moesten naderhand wel van honger en ellende omkomen. Zeker is deze oorlog niet gevoerd om het land met een duurzame bezetting door de Romeinen te verzoenen.

Verontwaardigd over het bloedbad, dat bij de Marsen was aangericht, kwamen de naburige stammen te wapen. De Bructeren in Westfalen, de Tencteren tussen de Lippe en de IJssel, de Tubantes ten noorden van dit laatste volk ongeveer in Twente, sloten

zich aaneen en bezetten het bergwoud, dat het leger bij zijn terugtocht moest doortrekken. Maar Germanicus had van hun plannen gehoord en nam zijn maatregelen. De gehele colonne liet hij in gevechtsorde oprukken, met een deel van de ruitery en de hulptroepen aan de spits, vervolgens Legio I en daarna de bagage; de linker flank werd door Legio XXI en de rechter door Legio V gedekt, terwijl de achterhoede door Legio XX werd gevormd en de stoet werd besloten door de rest van de hulptroepen. Deze opstelling voldeed aan de verwachtingen. Eerst lieten de Germanen niets van zich merken. Zodra het leger echter geheel in het woudgebergte was, vielen zij aan, met geringe strijdkrachten aan het front en in de flanken, maar met een grote macht tegen de achterhoede. Inderdaad gelukte het hun de hulptroepen, die daar marcheerden, in verwarring te brengen. Toen deed Germanicus een aanval met Legio XX en wist de Germanen te verslaan. Tegelijkertijd kwam de ruitery van de voorhoede aan het open terrein en daar werd een kamp opgeslagen. Verder werd het leger niet lastig gevallen en kon ongehinderd de Rijn bereiken. Daar betrokken de troepen de winterkwartieren, trotsch op hun gemakkelijk behaalde lauweren.

Toen het bericht van deze expeditie in Rome bekend was geworden, werd aan Germanicus een triomf toegestaan. Wellicht hoopte Tiberius, dat op die wijze aan zijn eerezucht zou zijn voldaan en dat hij van verdere krijgstochten zou afzien. Germanicus wilde evenwel zijn plannen niet opgeven. Tegen de zomer van het jaar 15 had hij een groot expeditie voorbereid in het land over de Rijn tegen de Cheruscen. Maar eerst deed hij in het vroege voorjaar een onverwachten inval in het land van de Chatten. Hij had namelijk reden te verwachten, dat de Germanen in twee partijen zouden uiteenvallen ten gevolge van de voortdurende oneenigheid tussen Arminius en zijn landgenoot Segestes. Arminius was indertijd de voornaamste aanstoker geweest van de opstand tegen Varus, terwijl Segestes tot de partij had behoord, die met de Romeinen wilde samenwerken. Herhaaldelijk was Varus door Segestes gewaarschuwd, zelfs nog tijdens de laatste maaltijd die vóór het vertrek uit het zomerkamp plaats had. Bij die gelegenheid had Segestes aangeraden, hem zelf en Arminius, benevens een aantal andere voorname Cheruscen gevangen te nemen. Was dat geschied, dan konden de Germanen niets ondernemen en Varus zou de gelegenheid hebben om rustig te onderzoeken: wie schuldig waren aan het complot tegen de Romeinen staat. Wel had Segestes meegedaan aan de oorlog tegen de Romeinen. Want hij was gebonden door het besluit tot de afval van Rome, die de meerderheid van zijn stamgenoten wenste. Maar hij bleef toch behoren tot de Romeins gezinde partij en de tegenstelling tussen hem en Arminius was niet verminderd. Integendeel, er was nog ernstiger tweedracht tussen hen ontstaan, omdat Arminius omstreeks het jaar 13 de dochter van Segestes, Thusnelda, die met een ander was verloofd, had geschaakt. Sedert die was er een felle haat tussen schoonzoon en schoonvader.

Van deze omstandigheden hoopte Germanicus gebruik te maken om de Romeinen invloed in Germanië te versterken. Hij gaf aan Caecina opdracht Germanië binnen te trekken van Vetera uit teneinde de Marsen, voor zover zij niet waren uitgeroeid, en de Cheruscen te beletten hun stamverwanten in het zuiden hulp te bieden. Voor deze veldtocht kon hij beschikken over de vier legioenen van het NederGermaanse leger, 5000 man hulptroepen en afdelingen van Germanen uit het land links van de Rijn, Bataven, Sugambren, Tungri, Ubii, die nog niet op Romeinse wijze waren geoefend en bewapend, maar op hun eigen wijze vochten. Dit is de eerste maal, dat Germaanse hulptroepen, die later in het Romeinse leger een zo grote betekenis zouden krijgen, worden genoemd. Zelf trok Germanicus van Mainz op met de vier legioenen van het OverGermaanse leger en het dubbele getal van hulptroepen tegen de Chatten. Op de hoogte van de Taunus, het gebergte tussen Rijn en Nidda dat bij deze gelegenheid voor

de eerste maal wordt genoemd, bouwde hij een fort boven de overblijfselen van de sterkte, die daar door zijn vader Drusus was opgericht, en trok in snelle marsen het land van de Chatten binnen. Ook ditmaal had hij succes. Zijn overval kwam geheel onverwacht en hij kon een waar bloedbad onder de Chatten aanrichten. Mattium, hun hoofdstad bij het tegenwoordige dorp Metze, liet hij in brand steken en het land wild en zijde verwoesten. Wèl waren de Cherusken, die ten noordoosten van de Chatten hun gebied hadden, van zins te hulp te komen. Maar zij durfden hun land niet te verlaten, terwijl Caecina in hun buurt her- en derwaarts trok. Ook de Marsen, de westelijke naburen van de Cherusken, waren niet in staat hulp te verlenen, daar zij in een gevecht door Caecina waren verslagen. Om die reden kon Germanicus, zonder te worden lastig gevallen, naar de Rijn terugkeren.

Tijdens die tocht ontving hij een bericht, dat hem noopte wederom Germanië binnen te trekken. Er kwam namelijk een noodkreet van de zijde van Segestes. De veete tussen hem en zijn schoonzoon Arminius was tot een crisis gekomen, daar het aan Segestes in de vorige winter was gelukt Thusnelda te ontvoeren. Hij had zijn dochter meegenomen naar 'zijn burcht, die in het zuiden van het land der Cherusken, niet ver van het gebied der Chatten, was gelegen, en daar werd hij op dat ogenblik door Arminius belegerd. Dit was de reden, dat hij de hulp der Romeinen inriep. Als pand voor zijn trouw zond hij zijn zoon Segimundus. De jonge man gevoelde zich geenszins op zijn gemak, toen hij bij Germanicus aankwam. Want hij was priester geweest bij het altaar van Roma en Augustus te Keulen en had, toen de opstand tegen Varus uitbrak, zijn waardigheid in de steek gelaten. Thans vreesde hij, dat de Romeinen hem dit zouden kwalijk nemen. Hij werd echter vriendelijk ontvangen, en ergens in het land links van de Rijn geïnterneerd. Gretig nam Germanicus deze gelegenheid te baat om zich op de grootste vijand van Rome te wreken. Hij marcheerde zo snel mogelijk naar het land van de Cherusken, versloeg de belegeraars en maakte zich meester van de burcht van Segestes. Allen, die daar binnen waren, vielen in zijn handen, ook Thusnelda, die een kind van Arminius verwachtte, en Segestes, die de Romeinen door zijn kolossale gestalte zeer imponeerde. Ook werd een gedeelte van de buit, die de Germanen na de ondergang van Varus hadden behaald, in de burcht aangetroffen. Segestes herinnerde aan zijn positie als Romeins burger en aan de trouw, die hij steeds aan de Romeinen had betoond. Hem, zijn kinderen en verwanten werd straffeloosheid toegezegd en een woonplaats in Gallië aangewezen. Thusnelda bracht daar een zoon ter wereld, die Thumelicus werd genoemd. Samen hebben zij in het jaar 17 de triump van Germanicus opgeluisterd. Van het lot van de jongen is alleen bekend, dat hij te Uavenna is opgevoed en in 47 is overleden. Germanicus ontving voor dit wapenfeit, op voorstel van Tiberius, de titel van imperator. Het gerucht, dat Segestes zich aan de Romeinen had overgegeven en welwillend was ontvangen, werd met opzet bij de Germanen verspreid. Arminius was buiten zich zelf, vooral omdat zijn echtgenoot, en het kind, dat zij verwachtte, in handen van zijn vijanden waren gevallen. Niet alleen de Cherusken, maar ook de naburige rijkmanen wist hij tot de oorlog tegen de Romeinen te bewegen. Zijn oom Inguomerus, die oorspronkelijk tot de Romeins gezinde partij had behoord, sloot zich bij hem aan en ook Segimer, de broeder van Segestes, na enige aarzeling.

Germanicus werd door deze berichten verontrust en hij besloot de Germanen voor te zijn. Om niet met zijn gehele strijdmacht tegelijk op te rukken verdeelde hij het leger in drie afdelingen. Op deze wijze was bovendien de proviandering van de troepen gemakkelijker. Caecina kreeg de opdracht met de vier legioenen van het NederGermaanse leger te marcheren door het land van de Bructeren in Westfalen naar de rivier de Eems. De ruitery ging onder commando van de praefectus Peditum

Albinovanus door het land van de Friezen, dus langs een westelijker weg door de Graafschap Zutphen, Overijssel en Drente. Het was de bedoeling, dat hij voeling zou houden met de hoofdmacht, die onder leiding van Germanicus zelf per schip langs de Rijn, de Gelderse IJssel, de meren in het midden van ons land en de Waddenzee naar de mond van de Eems en verder deze rivier op werd getransporteerd. Aan de Eems, ongeveer bij Rheine, troffen het leger van Caecina, de ruitery en de vloot met de hoofdmacht samen.

Deze tocht is zo gemakkelijk verlopen, daar de Germanen in de Rijndelta, voornamelijk de Bataven en de Friezen, nog tot de Romeinse vazalstaten behoorden. De Cauchen onderwierpen zich en boden aan troepen te leveren. Met hen werd een verdrag van vrede en vriendschap gesloten. Alleen de Bructeren boden tegenstand. Zij hadden zelf hun woningen verbrand en werden door de onderbevelhebber Lucius Stertinius Verslagen. Tot de buit, bij die gelegenheid behaald, behoorde de adelaar van Legio XIX, die tijdens de nederlaag van Varus was verloren gegaan. Het noorden van het gebied der Bructeren en de streek tussen Lippe en Eems werd verwoest, al het land in de buurt van het Teutoburger woud, waar Varus met zijn legioenen zes jaar geleden de ondergang had gevonden.

Toen hij daar was, achtte Germanicus het zijn plicht, het terrein, waar de slag had plaats gehad, te bezoeken als een blijk van piëteit tegenover de gesneuvelden. Caecina werd vooruit gezonden om het land te verkennen en de moerassen door knuppelwegen en dammen voor het leger toegankelijk te maken. Zelf volgde Germanicus met de hoofdmacht. In het terrein kon men het gehele verloop van de rampzaligen terugtocht nog herkennen, het ene kamp met de zorgvuldige schanswerken en het andere, dat de indruk maakte door verzwakte en vermoeide troepen te zijn aangelegd, ten slotte het slagveld zelf met de overblijfselen van het vernietigde leger. Soldaten, die aan de slachting waren ontkomen en toen bij de legioenen van Germanicus waren ingedeeld, konden aanwijzingen geven over het verloop van de gebeurtenissen. In het bos werden ook de altaren aangetroffen, waar de stafofficieren en de hoge troepenofficieren door de Germanen waren geofferd. Een grote grafheuvel werd aangelegd om aan de overblijfselen van de gevallen een eervolle rustplaats te geven. Ongelukkigerwijze, zijn de mededelingen van Tacitus niet uitvoerig genoeg om de tocht van Germanicus van de Eems naar het slagveld te reconstrueren.

Eindelijk kwam het in de nabijheid tot een gevecht met het leger van Arminius. De ruitery van de voorhoede en de hulp troepen werden daarbij eerst door de Germanen in verwarring gebracht en naar een moeras gedrongen. Maar toen Germanicus met de hoofdmacht aanrukte en de slagorde van de legioenen was geformeerd, waagde Arminius het niet verder te strijden en week terug. Op die wijze bracht ook dit gevecht geen beslissing. Tijd om de expeditie voort te zetten was er voor de Romeinen niet meer. Want het gunstige jaargetijde was nagenoeg verstreken. Germanicus besloot dus om te keren en leidde het leger weder naar de Eems, zonder door de Germanen te worden lastig gevallen. Daar werd de terugtocht aanvaard op dezelfde wijze als het leger in de vroegen zomer was gekomen. Germanicus vergezelde het OverGermaanse leger, dat met de vloot werd getransporteerd. Een deel van de ruitery kreeg last de schepen te begeleiden door over land langs de zeekust naar de Rijn te trekken. Onder commando van Caecina zou het NederGermaanse leger direct op de Rijn aan marcheren.

Caecina moest bij zijn tocht van de knuppeldammen gebruik maken, die door Lucius Domitius Ahenobarbus omstreeks het begin van onze jaartelling waren aangelegd. Het was een gevaarlijke weg. Want de knuppeldammen waren smal en voerden door een

streek van plassen en moerassen, die door heuvelland was ingesloten. Bovendien had Arminius deze heuvels door zijn manschappen laten bezetten. Het was immers voor hem met zijn lichte troepen niet moeilijk geweest daar eerder te komen dan de Romeinen, die door hun bagage niet zo snel konden marcheren. Waar de knuppelwegen zich bevonden is ons niet bekend. Volgens sommigen lagen zij tussen Meerholz en Bdgel. In elk geval moet men denken aan een si reek in Westfalen niet ver van de oostelijke grens van ons land.

Iel was een moeilijke opgave, die aan Caecina was gesteld. Maar hij was een ervaren krijgsman, die zich in zijn veertigste dienstjaar bevond, en ook ditmaal wist hij, wat hem te doen stond. Hij moest Iel;elijkertijd de vijand terugslaan en de vervallen knuppelweg heil stellen om vooruit te kunnen komen. Hij besloot ter plaatse een kamp te laten oprichten door een deel van zijn troepen en met de irhl de Germanen zoveel mogelijk door gevechten afbreuk te doen. Ijn plan gelukte slechts gedeeltelijk; want waar het tot vechten kwam, bleken de Germanen in het glibberige terrein de meerderen te wezen van de Romeinen, die door hun zware bewapening werden gehinderd en niet eens van het pilum, de werpspeer die hun beste wapen was, gebruik konden maken. De Cherusken daarentegen, die aan zulk moerassig terrein gewend waren, konden hun zware lansen blijven slingeren. Met het einde van de dag werd het gevecht, dat een voor de Romeinen ongunstig verloop dreigde te nemen, afgebroken. Maar de Germanen gunden zich geen rust en leidden een paar beken af, waardoor het terrein van het kamp in het water kwam te staan.

Dien nacht was het zeer rumoerig. De Germanen dachten reeds zeker te zijn van de aanstaande overwinning en vierden feest; de Romeinen konden niet slapen wegens de ongunstige positie, waarin zij zich bevonden, en de sombere voorvoelens voor de naaste toekomst. Het plan, dat Caecina ontwierp, bood intussen kans op behoud. Hij ging daarbij uit van het denkbeeld, dat hij alleen zijn gewonden en de bagage voorwaarts kon laten komen, wanneer het gelukte de Germanen door gevechten in de bossen vast te houden. Het terrein veroorloofde hem een opstelling van een colonne met de non-combattanten in het midden, Legio I in de voorhoede, Legio V aan de rechter en Legio XXI aan de linker flank, terwijl de achterhoede door Legio XX zou worden gevormd.

Bij het aanbreken van de volgende dag trok het leger verder. De legioenen konden evenwel de hun aangewezen plaatsen niet innemen, maar moesten terstond het vrije terrein buiten de moerassen bezetten. Toch ging Arminius niet onmiddellijk tot de strijd over, maar wachtte een geschikte gelegenheid af. Die gelegenheid werd hem geboden, toen de tros in het moeras bleef steken en er een zekere verwarring bij de afdelingen ontstond. Op dat ogenblik viel hij met zijn gehele macht aan. De toestand was voor de Romeinen hachelijk. Maar de Germanen begonnen te plunderen en tegen de avond konden de legioenen een open terrein en vasten grond bereiken. Daar werd met veel moeite een versterkt kamp opgeslagen. De stemming in de troep was intussen zó zenuwachtig, dat er door een losgebroken paard een paniek uitbrak, alsof de Germanen reeds in het kamp waren binnengedrongen. Met grote vastberadenheid wist Caecina evenwel, geholpen door de officieren, de orde te herstellen.

De enige mogelijkheid voor de Romeinen om het leger te redden bestond in een snellen aanval op de Germanen, wanneer zij het kamp zouden bestormen. Met dit doel stelden Caecina en de officieren alle paarden, die in het leger aanwezig waren, ter beschikking van de soldaten. De Germanen waren het niet eens. Arminius ried aan te wachten, totdat het leger het kamp zou verlaten, en dan in het bos en de moerassen een nieuw gevecht te beginnen. Maar Inguiomerus wilde onmiddellijk een poging doen om het kamp stormenderhand in te nemen. Dit plan vond de meeste instemming, daar de Germanen

dachten, dat de buit dan groter zou zijn. Inderdaad werd bij het aanbreken van de dag een aanval op de wal ondernomen en eerst zag het er uit, alsof de Germanen succes zouden hebben. Zij vernielden de gracht, wierpen er rijshout in en begonnen de palissade te beklimmen, terwijl er zich boven slechts weinig verdedigers vertoonden. Toen deden de Romeinen op eens uit alle poorten tegelijk met grote ontstuimigheid een uitval en grepen hun vijanden in de rug aan. Daar zij de Germanen geheel onvoorbereid aantroffen, hadden zij geen moeite hen op de vlucht te drijven. Arminius ontkwam zonder ietsel te hebben opgelopen. Maar Inguiomerus werd zwaar gewond en veel Germanen bleven op het slagveld. Eerst met het invallen van de nacht keerden de legioenen naar het kamp terug. Wel waren ook tal van Romeinse manschappen gesneuveld en het gebrek aan levensmiddelen was zeer nijpend. Maar het bewustzijn de overwinning te hebben behaald gaf aan de troepen toch weer moed 1).

Ondertussen had zich bij de depottroepen aan de Rijn het gerucht verbreid, dat het leger in Germanië was omsingeld en dat de vijand in aantocht was tegen Gallië. Bijna had men de brug over de Rijn afgebroken; maar Agrippina, de gemalin van Germanicus, heeft dit door haar persoonlijk ingrijpen verhinderd. De troepen hadden voor haar als een kleindochter van Augustus, - zij was de dochter van Julia, de dochter van Augustus, en Marcus Agrippa -, veel ontzag en door haar optreden wist zij zich zeer populair te maken. Er wordt verhaald, dat zij haar driejarig zoontje Gaius, die later de opvolger van keizer Tiberius zou worden, liet rondlopen in een soldatenpakje, dat door de troepen zeer werd bewonderd. Vooral hadden de manschappen schik in zijn kleine laarsjes en daaraan dankte de jongen de bijnaam van Caligula (soldatenlaarsje). Ook toen de legioenen uit Germanië terugkwamen en over de brug Gallië binnentrokken, toonde Agrippina haar belangstelling door in persoon op het bruggehoofd aanwezig te zijn om de soldaten te danken voor hun daden. Bovendien deelde zij kleeding en ver-

1) Het verslag van deze krijgsbedrijven, dat wij bij Tacitus lezen, is zó!5
aanschouwelijk, voorzover deze schrijver zijn bron ten minste niet in een te veel
verkorten vorm weergeeft, dat wij moeten denken aan een ooggetuige, die dit verslag
oorspronkelijk heeft te boek gesteld.

bandmiddelen uit. Dit werd, naar Tacitus uitdrukkelijk mededeelt, verhaald door Plinius in zijn werk over de oorlogen in Germanië. In het volgende hoofdstuk zullen wij nog herhaaldelijk gelegenheid hebben over deze schrijver te spreken.

Ook Germanicus en de legioenen van het OverGermaanse leger hadden allerlei moeilijkheden bij de terugtocht. Legio II en XIV waren niet ingescheept, maar om de vloot zoveel mogelijk te ontlasten over land gezonden onder commando van Publius Vitellius, een der onderbevelhebbers van Germanicus, een oom van de late- ren keizer. Uit onbekendheid met de toestand van het land werd een weg over een open gebied gekozen, dat voor de troep zeer gemakkelijk was, maar bij hogen vloed onderliep. Inderdaad werden de legioenen daar overvallen door de zee, die onder de invloed van de Septemberstormen zeer hoog kwam opzetten. De soldaten geraakten op het ondergelopen land in grote moeilijkheden. Velen verdronken en de anderen moesten de nacht doorbrengen op een terrein dat door de zee omspoeld was, zonder bedekking en zonder vuur. Bij het aanbreken van de dag bleek het water te zijn verdwenen en het leger bereikte een rivier, waarschijnlijk de Vliestroom 1), waar Germanicus met de vloot op hen lag te wachten. Daarna werd de tocht te water vervolgd en het leger trok zonder verdere ongevallen naar de Rijn.

De resultaten van de veldtocht van het jaar 15 waren uiterst gering. Politieke successen

had Germanicus niet behaald, met uitzondering van het verdrag dat met de Cauchen was gesloten. Aan de Cherusken was ter nauwernood enige schade toegebracht en het aanzien van Arminius was nog gestegen, vooral sedert zijn mededinger, Inguiomerus, door een verwonding buiten gevecht was gesteld. Er werd zelfs openlijk gesproken van de nederlagen, die Germanicus had geleden. zo weinig ontzag hadden de Germanen voor het Romeinse leger, dat zij in de winter het beleg sloegen voor een fort aan de Lippe, waarschijnlijk Aliso, een vroeger door Drusus opgericht altaar omverwierpen en de pas gebouwden grafheuvel voor Varus vernielden. Overigens was het een troost, dat de verschillende staten in Gallië, Spanje en Italië wapens, paarden en geld zonden om de verliezen weder goed te maken. Toch kon Germanicus een rapport over zijn expeditie indienen, dat een zeer gunstigen indruk maakte, en op grond van dit bericht, werden aan zijn onderbevelhebbers, die de rang van consularis hadden, Aulus Caecina, Lucius Apronius en Gaius Silius, de ornamenta triumphalia toegekend, naar aanleiding van hun krijgsbedrijven onder het opperbevel van Germanicus 1).

Zonder twijfel heeft Germanicus in het bericht, dat hij over zijn veldtocht naar Rome zond, hoog opgegeven van de resultaten, die hij had behaald. Hij had daar alle reden toe. Want ondertussen was er een oorlog uitgebroken met de Parthen en Tiberius wilde hem met de leiding van de zaken in het Oosten belasten. De keizer achtte zijn aanwezigheid daar noodzakelijker dan aan de Rijn. Maar Germanicus wenste eerst de oorlog in Germanië tot een goed einde te brengen en kreeg werkelijk gedaan, dat Tiberius voorlopig van zijn voornemen afzag. Het kwam er nu op aan een krijgsplan voor het volgende jaar te maken, dat meer kans op succes bood. Het was niet zoozeer de Germaanse overmacht, die moeilijkheden opleverde. In het open veld waren de Romeinen verreweg de meerderen. Maar de aard van het terrein en het klimaat kwamen de Germanen te hulp. De bossen en moerassen, de korte zomers en de vroeg invallende herfst maakten de oorlogvoering zo lastig. Meer dan door gevechten werden de Romeinse soldaten door de eindeloze marsen uitgeput. Daar kwam nog bij, dat het uiterst moeilijk was de nodige lastdieren te krijgen, terwijl de grote tros het leger zeer kwetsbaar maakte. Om die reden besloot Germanicus voor de veldtocht van het jaar 16 meer dan vroeger gebruik te maken van de vloot. De oorlog zou immers zeer worden vergemakkelijkt, wanneer het leger en de paarden per schip naar de monden van de rivieren in Germanië waren vervoerd.

In die geest nam Germanicus zijn maatregelen. Hij zond zijn onderbevelhebbers Vitellius en Antias naar Gallië om de leiding van de census op zich te nemen. Caecina en Silius werden belast met de bouw van de vloot. Er werd gerekend op duizend schepen van verschillend model, sommige kort van bouw met een klein voor- en achterdek en een breed ruim om beter weerstand te kunnen bieden aan de deining, andere met een platten bodem om gemakkelijk over ondiepten te kunnen varen bij ebbe, vele met een doorlopend dek om geschut aan boord te kunnen nemen en ook geschikt om paarden en allerlei behoeften voor het leger te vervoeren, de meeste met roeiriemen zowel aan de voor- als aan de achtersteven om

- 1) In de tekst van Tacitus wordt de Wezer genoemd. Maar dit moet een vergissing zijn.
- 2) De andere onderbevelhebbers waren Publius Vitellius, Gaius Antias en Tivius Tubero.

snel van richting te kunnen veranderen, alle zowel van zeilen als van riemen voorzien. De Romeinse legioensoldaten (Afb. 13), die voor allerlei werk geschikt waren, volbrachten ook deze taak met groten ijver. Als verzamelaars voor de vloot zou het eiland van de Bataven dienst doen, dat wil zeggen het grote stuk land in de Rijndelta,

dat door de Waal en de Maas in het zuiden en door de Rijn in het noorden wordt begrensd. Daarheen zouden de schepen varen om de troepen aan boord te nemen. Waarschijnlijk was het punt, dat voor de inscheeping was aangewezen te Vechten. Daar is ten minste in deze tijd een kade gebouwd, waar schepen konden aanleggen, gelijk bij de opgravingen is gebleken. De inheemse hulptroepen en de ruitery zouden de weg over land nemen, voeling houdende met de vloot, en de rest van het leger in het land van de Friezen aan de mond van de Eems treffen.

Terwijl alles voor de expeditie ter zee in gereedheid werd gebacht, vond Germanicus het nodig nog twee tochten in het land aan de Rijn te ondernemen. Hij zond zijn onderbevelhebber Silius met een vliegende colonne naar het land van de Chatten. Er werden daarbij evenwel door plotseling losgebroken regenvlagen niet veel resultaten bereikt. Alleen kon Silius bij die gelegenheid de echtgenote en de dochter van de vorst van de Chatten, en de priester Libes buit maken.

Zij hebben later de triomf op 27 Mei 17 opgeluisterd. Zelf trok Germanicus van Vetera uit met zes legioenen over de weg langs de Lippe Germanië binnen om het fort aan die rivier, waarschijnlijk Aliso, dat door de Germanen werd belegerd, te ontzetten. Maar hij kreeg geen gelegenheid voor een gevecht. Want de belegaars namen op het gerucht van zijn aantocht de wijk. Germanicus liet ook het door zijn vader Drusus opgerichte altaar herstellen, dat de Germanen hadden omvergeworpen. Maar hij zag er van af de grafheuvel voor Varus en de andere in het jaar 9 gesneuvelden te laten hernieuwen. Blijkbaar achtte hij de afstand, die hij daarvoor zou moeten afleggen, te groot en de tocht te gevaarlijk. De weg tussen Aliso en de Rijn werd hersteld en beter begaanbaar gemaakt door open banen in het bos te hakken en dammen over moerassige plekken te leugen.

Ondertussen was de vloot gereed gekomen. De proviand en de bagage werden vooruit gezonden. De schepen werden aan de verschillende legioenen aangewezen en het leger, althans voor een deel, ingescheept te Vechten, waarbij de pas aangelegde kade goede diensten bewees.

Het aantal troepen was zóó groot, dat zij niet allen in het fort konden worden opgenomen. Velen moesten buiten het fort worden gelegerd. Bij die gelegenheid is toen voor deze manschappen een aantal drinkwaterputten aangelegd (Afb. 14 en 15). Van daar voer Germanicus door de waterweg, die zijn vader Drusus had laten verbeteren, en door de Vecht naar het merengebied in het midden van ons land, verder door de Vliestroom en de Waddenzee naar de mond van de Eems. Daar ontscheepte hij zijn troepen in het land van de Friezen op de linkeroever. Het was wellicht, gelijk men heeft opgemerkt, aangewezen geweest de rivier verder op te varen en de troepen op de rechteroever af te zetten. Want er gingen nu enige dagen verloren door de bouw van bruggen. Maar Germanicus moest de komst afwachten van de hulptroepen, die over land marcheerden langs de wadden. Ook hun tocht heeft geen moeilijkheden opgeleverd. Alleen is weer eens de achterhoede van de colonne door de opkomenden vloed overvallen en daarbij zijn een aantal Bataven van het corps, dat uit leden van dit volk bestond en bij, de achterhoede was ingedeeld, verdronken, toen zij hun bedrevenheid in de zwemkunst wilden tonen.

Van de Eems is Germanicus naar de Wezer getrokken 1) zonder te worden lastig gevallen door de Germanen. De Cauchen aan de' zeekust hadden reeds het vorige jaar het verdrag met Rome hernieuwd en waarschijnlijk hebben ditmaal ook de Angrivarii (ten zuiden van de Cauchen tussen Eems en Wezer) hun onderwerping aangeboden, zodat Germanicus zich in de rug gedekt achtte, toen hij de Wezer bereikte. Intussen vielen de Angrivarii weer af, terwijl het leger bezig was met de aanleg van een kamp

aan de rivier. Germanicus moest Stertinius, met de ruitery en licht bewapend voetvolk zenden om hen af te straffen.

Het kamp, dat men waarschijnlijk ergens in de buurt van Minden moet zoeken, was ondertussen gereed gekomen en Germaulcus zocht een gelegenheid om slag te leveren met de Cheruscen, die aan de overzijde van de Wezer stonden. Voordat het zover kwam, had er een gesprek plaats tussen Arminius en zijn broeder Havus, die in het Romeinse leger diende. Elk van hen had daarbij gelegenheid zijn standpunt uiteen te zetten. Merkw aardigerwijze had dit onderhoud, waarbij Flavus op de linker en Arminius op de rechteroever van de rivier stond, ten minste voor een deel in Iet Latijn plaats. zo verhaalt Tacitus het tenminste.

1) Wellicht heeft de verrassing door de vloed, waarvan zo-even sprake was, eerst toen plaats gehad. Het verhaal bij Tacitus, die zijn bron blijkbaar zeer verkort weergeeft, is in dit geval niet geheel duidelijk.

Daar de Cheruscen de rechteroever bezet hielden, zou het een te groot waagstuk zijn geweest de legioenen over de Wezer te laten gaan, tenzij er bruggen over de rivier waren geslagen en er door versterkingswerken behoorlijk voor de verdediging van die bruggen was gezorgd. Om de aandacht van de Germanen af te leiden liet Germanicus zijn ruitery op doorwaadbare plaatsen de rivier oversteken. Het bevel had hij toevertrouwd aan Stertinius en aan een zekeren Aemilius, die vroeger eerste officier van een legioen was geweest, met de bedoeling dat zij van verschillende zijden de Germanen zouden aangrijpen. Op de plaats, waar de stroom het krachtigst was, trok Chariovalda, de aanvoerder van het corps Bataven, de rivier over. Door een schijnbare vlucht lokten de Cheruscen hem naar een vlakke plek, die door heuvels was ingesloten, en vielen daar de Bataven op het lijf. Er ontstond een heftige strijd. Maar het grootste deel van het corps wist zich te redden door een krachtige charge, waarbij Chariovalda en vele voorname Bataven sneuvelden, en door de hulp, die van de zijde van Stertinius en Aemilius kwam opdagen.

Intussen had het ingrijpen van de ruitery de gewenste uitwerking gehad. Germanicus kon met zijn gehele leger de Wezer oversteken. De colonne, waarmee hij verder trok, was als volgt samengesteld. Voorop gingen de Gallische en Germaanse hulptroepen, daarna de boogschutters te voet, dan vier legioenen, vervolgens, begeleid door twee cohortes praetoriae van het garnizoen in Italië en een af deling ruiters als persoonlijke lijfwacht, de opperbevelhebber, dan weer vier legioenen, de lichtgewapenden met de bereden boogschutters en de overige hulptroepen. Het is voor ons doel niet nodig, de berichten over de gevechten, die wij bij Tacitus lezen, na te vertellen. Op de vlakte, Idistaviso genaamd, tussen de Wezer en het gebergte, had een eerste slag plaats, die met een volledige overwinning van het Romeinse leger eindigde. Arminius en Inguiomerus, de aanvoerders van de Cheruscen, ontkwamen. Op het slagveld riepen de troepen keizer Tiberius tot imperator uit en wierpen een heuvel op, waar de buitgemaakte wapens werden neergelegd als een tropaeum. Een inscriptie vermeldde de namen van de overwonnen volkeren.

Intussen was de kracht van de Germanen geenszins gebroken. Aan de wal, die de gebieden van de Cheruscen en de Angrivarii scheidde, kwam het tot een tweeden slag. Ook deze slag verliep slecht voor de Germanen. Alleen het gevecht tussen de af delingen ruitery bleef onbeslist. Germanicus liet ook daar een monu ment ter ere van de overwinning oprichten, met een inscriptie waarin werd gesproken van de zegepraal over de volkeren tussen Rijn en Elbe en de toewijding aan Mars, Juppiter en Augustus door

het leger van Tiberius. Zijn eigen naam vermeldde hij niet. Vervolgens zond hij Stertinius naar de Angrivarii. Maar het was niet nodig hen te beoorlogeren, daar zij zich onvoorwaardelijk overgaven. Dit was het enige politieke succes van de gehele expeditie.

De zomer liep inmiddels ten einde en het werd tijd, de troepen naar de winterkwartieren te laten terugkeren. Een deel der legioenen werd over land naar de Rijn gezonden. Bij hun tocht ondervonden zij geen moeilijkheden. De hoofdmacht leidde Germanicus naar de Eems en scheepte, de troepen daar in op de vloot om over de Noordzee naar de Rijn te varen. Eerst ging de tocht voorspoedig; maar al spoedig brak een storm los met hevige hagelbuien. De vloot, die niet bijster zeewaardig was, werd uit elkaar geslagen. Deels werden de schepen op het droge geworpen, deels bezweken zij onder het geweld van de golven. Het schip met Germanicus aan boord kon bij de Cauchen aan land komen. Toen de storm wat bedaard was, kwamen de meeste vaartuigen weer opzetten, meestal zeer beschadigd. Zij werden zo goed mogelijk hersteld en uitgezonden naar de eilanden om daar schipbreukelingen op te halen. Sommigen waren naar ver verwijderde streken afgedreven, enigen naar Brittannië, en zij die terugkwamen wisten wonder wat van hun avonturen te verhalen.

1). De verdere vaart verliep zonder rampen en Germanicus kon zijn troepen, zonder al te grote schade te hebben geleden, naar de linie aan de Rijn terugleiden.

Om de geruchten over de grote verliezen, die het leger zou hebben geleden, te logenstraffen ondernam Germanicus in de herfst nog twee expedities, de ene onder leiding van Silius, met 30.000 man en 3.000 ruiters, in het land van de Chatten, de andere onder zijn persoonlijke aanvoering, met een nog grotere strijdmacht in het gebied van de Marsen. Tegenstand werd niet geboden en een vorst van de Marsen, Mallovendus, onderwierp zich. Maar een groter succes voor de Romeinen was het, dat nog een van de bij de ondergang van Varus buitgemaakte legioensadelaars werd teruggevonden en weer in hun handen kwam.

1) Waarschijnlijk is het deze storm, die wordt beschreven in een gedicht van Alhiovanus Pedo, een officier uit het leger van Germanicus. Van dat gedicht vindt men 23 hexameters aangehaald in een geschrift van Seneca rhetor, de vader van de bekenden filosoof.

Toen werden de troepen in de winterkwartieren ondergebracht. Men achtte het zeker, dat de Germanen de oorlog moe waren en dat zij de volgende zomer om vrede zouden verzoeken. Intussen drong Tiberius er bij Germanicus op aan, de oorlog niet voort te zetten, maar naar Rome terug te keren en daar de hem toegekenden triomf te vieren. Naar de mening van de keizer, was er voldoende krijg gevoerd. Men moest nu de Germanen maar aan hun binnenlandse twisten overlaten. Tevergeefs verzocht Germanicus nog een jaar aan de Rijn te mogen blijven om zijn werk te voltooien. Tiberius weigerde dit, daar het, zoals hij schreef, zijn bedoeling was, dat Germanicus voor de tweede maal consul zou worden; de plichten van dit ambt moest hij persoonlijk waarnemen. Ten slotte heeft Germanicus toegegeven en verliet het leger aan de Rijn. Tegen het einde van het jaar 16 werd ter ere van de terugkeer der veldtekens, die bij de nederlaag van Varus waren verloren gegaan, op het Forum bij de tempel van Saturnus een triumfboog opgericht. Aan de herinnering der overwinningen van Germanicus is de grote cameo van de Bibliothèque Nationale te Parijs gewijd (Afb. 16).

Zijn daden werden op munten verheerlijkt en 26 Mei 17 hield hij zijn intocht te Rome

als triumfator, met vijf van zijn kinderen op zijn zegewagen: Nero, Drusus, Gaius (Caligula, die eens keizer zou worden), Agrippina (de latere moeder van Nero) en Drusilla. Als de overwonnenen worden de Cheruscen, de Chatten, de Angrivarii en de andere volkeren, die tot aan de Elbe wonen, genoemd. In de stoet werden meegevoerd Segimundus, de zoon van Segestes uit de stam der Cheruscen, en zijn zuster Thusnelda, de echtgenote van Arminius, met haar driejarig zoontje Thumelicus, verder Sesithacus, de zoon van Segimer, en zijn gemalin Ramis, de dochter van de vorst der Chatten, Libes, de priester der Chatten, benevens tal van andere voorname personen uit volkstammen, waarvan ten dele zelfs de namen alleen bij deze gelegenheid worden genoemd. Afbeeldingen van bergen, rivieren en veldslagen werden, als gewoonlijk, in de optocht medegedragen. Een vrij uitvoerige beschrijving danken wij aan Strabo; waarschijnlijk heeft hij zelf het feest medegemaakt.

Men heeft zich dikwijls met verwondering afgevraagd, wat toch wel de reden mag zijn geweest, dat de Romeinen, die nooit een nederlaag ongewroken lieten, van de onderwerping van Germanië hebben afgezien 1).

Het is toch onaannemelijk, dat het Rijk niet de macht zou hebben bezeten om dat land te veroveren, wanneer de regering te Rome het inderdaad zou hebben gewild. Evenmin kan men geloven, dat Tiberius alleen uit angst voor de toenemende populariteit van Germanicus en uit jaloezie hem naar Rome heeft teruggedroepen en hem de definitieve overwinning niet heeft gegund, zoals het door Tacitus wordt voorgesteld.

Om een oplossing van dit raadsel te vinden moet men in de eerste plaats rekening houden met het eigenaardige karakter van Tiberius. De keizer was iemand zonder phantasie, met een koel berekenend verstand. Wat Germanië betreft, was hij tot de slotsom gekomen, dat de onderwerping de moeite niet waard was. Althans achtte hij de inspanning, die daarvoor nodig zou wezen, niet voldoende gecompenseerd door de voordelen, die een overwinning wellicht zou opleveren. Het land was door gebergten en slecht begaanbare wegen zeer moeilijk toegankelijk van de kant van de Rijn en de vaart over zee bood gevaren, die in de laatste jaren duidelijk genoeg aan het licht waren gekomen. Ondanks de grote inspanning die de Romeinen zich hadden getroost, was het resultaat der veldtochten van Germanicus slechts zeer gering geweest. De Germanen konden, bij de door hen gevolgde methode van oorlog voeren, zeer moeilijk worden overwonnen. Voor de heroovering van het land tussen Rijn, Noordzee, Elbe en Main zouden meer tijd, meer troepen en meer geld nodig zijn, dan het bezit van Germanië waard was.

Bovendien waren de Romeinen, na de verovering van het gebied ten noorden van de Main, in de noodzakelijkheid, ook het midden en het zuiden te onderwerpen, onder andere het rijk van Marbod. Tiberius had zelf in het jaar 6 O. J. voor deze taak gestaan, toen de opstand in Illyrië uitbrak. Maar na tien jaar was de toestand geheel anders geworden. De Germanen hadden veel ondervinding opgedaan. Hun troepen begonnen zich langzamerhand de Romeinse manier van vechten eigen te maken. Bovendien waren hun zelfgevoel en hun zelfvertrouwen toegenomen. Zij hadden niet alleen geleerd beter te vechten, maar ook niet te versagen na een nederlaag.

Keizer Tiberius was in alle zaken, die de provincies en de buitenlandse politiek aangingen, een wijs en voorzichtig regent. De eigenschappen, die hem verhinderden een goed leider van de staat

1) E. Sadée, Rom und Deutschland vor 900 Jahre: Bonner Jahrbcher, 124 (1917), blz. 1-16.

te wezen, kwamen hem daar te stade. Wat te Rome besluiteloosheid en argwaan leek,

werd voorzichtig beleid op het terrein van de buitenlandse politiek. Dus besloot Tiberius, die Germanië van zijn eigen krijgstochten zeer goed kende, zich te houden aan de raad, die Augustus aan zijn opvolgers had nagelaten, en speelde die raad uit tegen allen, die iets anders wensten. De Rijn moest de grens van het Rijk blijven. Dit waren de redenen, waarom Germanicus werd teruggeroepen. In Germanië kon hij voor het Rijk niets wezenlijks bereiken. Hij werd naar het Oosten gezonden, waar hij als troonopvolger veel zou kunnen leren. Daar is hij enkele jaren later, op 10 October 19, in de ouderdom van 33 jaar, diep betreurd, overleden. Zijn tegenstander Arminius viel korten tijd later door sluipmoord. Aan geen van beiden is het vergund geweest, de taak, die zij zich hadden gesteld, te volbrengen. Beiden zijn zij, na een korte schitterende loopbaan, van het wereldtoneel verdwenen, de veel belovende Romeinse prins en de Germaan, de bevrijder van zijn vaderland.

VI. DE TIJD VAN DE KEIZERS TIBERIUS EN GAIUS

De terugroeping van Germanicus in het jaar 16 betekende een algehele verandering in de Romeinse politiek, wat het noordwesten van het Rijk betreft. Er werd geen nieuwe opperbevelhebber benoemd. De commandanten van de twee legers aan de Rijn, die te Mainz en te Keulen of Vetera hun hoofdkwartier hadden, werden met de zorg voor de verdediging van de grens belast. Bij het OverGermaanse leger kreeg Gaius Silius het commando, bij het NederGermaanse de ons welbekende Aulus Caecina Severus, die de bekwaamste opperofficier van Germanicus was geweest. Veroveringsexpedities hadden voreerst niet plaats. Blijkbaar hebben de commandanten instructie gekregen, de Rijn niet te overschrijden. De Romeinen bepaalden zich in Germanië tot diplomatieke besprekingen en intriges. Dit was een spel, dat zij uitstekend verstonden, en daarmee behaalden zij in de eerstvolgende jaren ook reeds een groot succes: de ondergang van hun beide voornaamste tegenstanders, Marbod en Arminius.

Tijdens de oorlogen van Germanicus had Marbod zich afzijdig gehouden. Enige volksstammen waren van hem afgefallen. Maar hij had hulp gekregen van Inguiomerus, die niet onder zijn beroemden stamgenoot en neef wilde dienen. In het jaar 17 kwam het tot een botsing tussen Marbod en Arminius. Er werd een gevecht geleverd, dat weliswaar niet met een besliste nederlaag voor Marbod eindigde. Maar hij moest het slagveld aan Arminius laten en naar Boheme terugtrekken. Ten gevolge van deze gebeurtenis maakte een aantal volkeren zich van hem los en sloot zich bij de Cheruscen aan. Marbod vroeg tevergeefs om hulp aan Tiberius. De keizer zond alleen zijn zoon, de jongen Drusus, om het rijk van Marbod te liquideren. Toen er weer een aanval op hem werd gedaan, moest Marbod vluchten en zich overgeven aan de Romeinen. Hij werd geïnterneerd te Ravenna. Daar heeft hij nog 18 jaar geleefd.

Zijn tegenstander Arminius verging het niet beter. De ondergang van Marbod opende voor hem de mogelijkheid, een groot rijk in Midden-Duitsland te stichten; maar door de tegenstand van zijn verwanten is hem dat niet gelukt. Het kwam tot een burgeroorlog en daarbij is Arminius in het jaar 19 (of liever in 21), door het verraad van zijn familieleden, om het leven gekomen. De koning van de Chatten, Adgandestrius of Gaudestrius, bij wien Inguiomerus na de val van Marbod een toevlucht had gevonden, heeft bij die gelegenheid een rol gespeeld, wellicht als agent van de Romeinen.

De burgeroorlog was evenwel na de dood van Arminius geenszins ten einde en door de onderlinge veeten en gevechten raakte de volksstam volkomen uitgeput. In 47 was het zóó ver gekomen, dat van de geslachten, die in aanmerking kwamen wanneer een vorst moest worden gekozen, nog slechts één lid in leven was, Italicus, de zoon van Flavus, de broeder van Arminius die de Romeinse zijde had gekozen. Gelijk vroeger reeds is

medegedeeld, werd Italicus door de Romeinse regering naar zijn land gezonden, voorzien van enig geld en bekleed met het gezag, dat de steun van het Rijk in die tijd voor de Germanen betekende, meer als een Romeins stadhouder dan als een Cheruscisch vorst. In zijn land heeft hij groten invloed gekregen en met zorg geregeerd. De Cherusci waren onder zijn bewind gehoorzame vazallen in plaats van machtige vijanden.

Kent men de toestand in Germanië, dan begrijpt men ook de houding van de Romeinen. Voor actief ingrijpen was geen aanleiding. Het leger kon volstaan met de bewaking van het bezit. Tot dat bezit behoorde in die tijd nog de gehele Rijndelta: de eilanden van de Bataven en Canninefates tussen Rijn en Waal, de Marsaci, Sturii en Frisiavones in het zuiden, de Friezen in het noorden. Behalve de Friezen waren ook de Cauchi met het Rijk verbonden. Het was voor de Romeinen noodzakelijk dit gebied te blijven beheersen ter wille van de manschappen, die de verschillende volkeren leverden voor het leger. De stammen van de lijndelta waren directe onderdanen en stonden onder toezicht van een Romeinse commissaris. Wat de Friezen betreft, wordt ons dit uitdrukkelijk medegedeeld en wij weten, dat zij een schatting opbrachten, volgens het verdrag dat zij met Drusus hadden gesloten. De Bataven waren, eveneens volgens een verdrag met Drusus, van schatting vrijgesteld; maar bij hen werden des te meer manschappen gelicht. Waarschijnlijk was de verhouding met de Cauchi enigszins anders. Er lag bij hen in het jaar 14 nog een garnizoen en leden van dit volk dienden in het Romeinse leger; maar later was hun land, naar het schijnt, niet meer bezet. Intussen moet het toch zeer gewenst zijn geweest, daar enigen invloed te houden, ten einde de zeeroof tegen te gaan. Bovendien had de gehele kuststreek grote betekenis voor de zoutwinning en de visscherij 1).

Langs de rechter oever van de Rijn hebben de Romeinen een brede strook land vrij gehouden van bewoning. Dat gebied was voor het leger gereserveerd, diende tot jacht- en oefenterrein, maar was vooral bestemd om de verdediging van de grens te vergemakkelijken. Waar geen of slechts een uiterst geringe bevolking aanwezig was, konden bewegingen van de Germanen veel spoediger worden gesignaleerd. Het was voldoende enkele toegangswegen met patrouilles te bewaken. Reeds bij de verplaatsing van de Ubii en de Sugambren hadden de Romeinen dit systeem toegepast. Wij moeten aannemen, dat zij eveneens de Chatten ten zuiden van het vroegere land der Ubii van de Rijn hebben teruggejaagd. Ook ten noorden van de Sugambren, aan de rechter oever van de Lippe en verder naar het noorden en westen, is de bevolking verdreven. Wij weten, dat daar Usipetes hebben gewoond, maar ook Chamaven en Tubantes. In ons land waren de gehele Graafschap Zutphen en een deel van Overijssel, de Veluwe, het heuvelland van Utrecht en het Gooi reeds in deze tijd een vrijwel onbewoonde streek 2). Boven Vetera hield de rijksgrens zich nauwkeuriger aan de Rijn. Het onbewoonde land strekte zich daar, gelijk gezegd, langs de rechter oever van de rivier uit en er waren in die streek ook enkele bezette punten. Waarschijnlijk heeft het fort Aliso zijn garnizoen gehouden en waren er nog meer posten langs de weg, die van Vetera door het dal van de Lippe naar de landen van de Bructeren en de Cherusci liep. Het is mogelijk, dat de namen van enkele van deze posten in het geografische werk van

1) Over deze volksstammen en de politieke indeling wordt gesproken in het volgende over de economische betekenis in het Achtste hoofdstuk.

2) Dit blijkt uit de vondsten, die in het Zevende hoofdstuk worden besproken.

Ptolemaios voor ons zijn bewaard, als Bogadium, Stereontium, Pheugarum, Luppia 1). De voornaamste bruggen over de Rijn, te Vetera, Keulen, Bonn en Mainz, bleven in

stand en werden zorgvuldig bewaakt. Ook het Taunusgebergte was door een Romeins fort bezet.

Was op deze wijze de verdediging van het onder Romeins gezag staande land uitstekend geregeld, binnen het Rijk was het tijdens de regering van Tiberius allerm minst rustig.

In 21 kwam het zelfs tot een opstand in Gallië, vooral wegens de al te zwaar drukkende belastingen. Het eerste begin kon door Acilius Aviola, de stadhouder van Gallia Lugdunensis, gemakkelijk worden onderdrukt met hulp van de cohorte, die te Lyon in garnizoen lag, en van de troepen, die Gaius Visellius Varro, de commandant van het NederGermaanse leger, ter beschikking had gesteld. Maar het bleek, dat de beweging zich verder uitstrekte, dan de Romeinen hadden gedacht, en over geheel Gallië was verbreid. De opstandelingen namen de wijk in de Ardennen en het was nodig de twee Germaanse legers tegen hen te mobiliseren. Toen was het spoedig uit. De opstand eindigde in een bloedbad; want de Galliërs wisten niet, hoe zij zich moesten verdedigen. In enkele weken kon de commandant van het OverGermaanse leger, de ons als onderbevelhebber van Germanicus welbekende Gaius Silius, een einde aan het verzet maken. Maar te Rome had men zich weer eens erg zenuwachtig gemaakt. Men verbeeldde zich daar, dat alle 64 staten van Gallië waren afgefallen, dat de Germanen in aantocht waren en Spanje niet meer was te vertrouwen.

Meer succes had een opstand van de Friezen in het jaar 28. Gelijk bekend, waren zij in 12 v. Chr. onderworpen en, daar zij te arm waren om een schatting in geld op te brengen, was overeengekomen, dat zij elk jaar een bepaald aantal runderhuiden zouden leveren ten behoeve van het leger. Er was intusschen niet vastgesteld, welke afmetingen de runderhuiden moesten hebben. Op die wijze was het mogelijk, dat een zekere Olennius, die vroeger eerste centurio van een legioen was geweest en toen bij de Friezen als Romeins commissaris het bestuur voerde, een verordening uitvaardigde, waarbij voor de te leveren huiden het vel van de oeros als maatstaf werd vastgesteld. Dat zou een zeer zware belasting zijn geweest voor elk volk. Maar voor de Friezen was het een onmogelijke eis, omdat in Germanië de oeros, het wilde rund, /eer grote afmetingen had, terwijl het tamme rund juist klein

1) Verg. A. Schulten, *Philologische Wochenschrift*, 1933, c. 28-30.

van stuk was. Op die wijze werden de Friezen, om de schatting te kunnen voldoen, gedwongen eerst al hun vee op te offeren en vervolgens hun akkers, ten slotte zelfs hun vrouwen en kinderen als slaven te verkopen. Het is dus niet verwonderlijk, dat de Friezen, toen er geen verbetering in de toestand kwam, naar het zwaard grepen. Zij maakten zich meester van de soldaten, die voor het innen van de belasting in het land waren, en sloegen hen aan het kruis. Olennius zelf ontkwam aan de woede van zijn vervolgers door een toevlucht te zoeken in Flevum aan de Vliestroom, een van de forten die de Romeinen in het land van de Friezen hadden laten aanleggen. Er was daar een tamelijk grote bezetting van legioensoldaten en hulptroepen ter bewaking van de zee kust. Voor dit fort sloegen de Friezen het beleg.

Toen Lucius Apronius, die inmiddels Visellius Varro was opgevolgd als commandant van het NederGermaanse leger, dit had vernomen, besloot hij onmiddellijk tot een strafexpeditie. Hij verzocht om hulp aan de commandant van het OverGermaanse leger en ontving van hem enige detachementen legioensoldaten, benevens ruitery en voetvolk uit de hulptroepen. Met beide legers voer hij de Rijn af en viel in het land der Friezen. Maar het beleg van het fort te Flevum was reeds opgebroken, daar de Friezen waren afgetrokken om hun eigen bezit te verdedigen. Apronius zag zich genoodzaakt een weg

aan te leggen door het moerassige gebied met dammen en bruggen om zijn zware troepen het land te laten binnentrekken. Terwijl het leger met dit werk bezig was, werden doorwaadbare plaatsen ontdekt, waar de manschappen de stromen konden oversteken. De commandant zond dus een afdeling ruitery, bestaande uit Canninefates, en al het Germaanse voetvolk, dat hij in zijn leger had, vooruit om de Friezen in de rug aan te vallen. Maar de Friezen sloegen deze troepen terug en evengoed de legioensruitery, die te hulp was gezonden.

Ondanks deze nederlaag, zag Apronius niet in, dat hij zijn tegenstanders had onderschat, en in plaats van zijn gehele leger in te zetten voor de strijd, zond hij eerst drie cohorten van licht- gewapenden in het gevecht, daarna nog eens twee zulke afdelingen en na enigen tijd de gehele ruitery van de bondgenoten. Deze afdelingen hadden gemakkelijk de overwinning op de Friezen kunnen behalen, als zij gezamenlijk de strijd hadden aangebonden. Maar blijkbaar heeft de toestand van het terrein dat verhinderd. Nu bereikten zij na elkaar het slagveld. De laterkomenden konden de voorsten, die reeds aan het wankelen waren gebracht, niet meer voldoende ondersteunen, terwijl zij zelf in de paniek van de reeds verslagen troepen werden meegesleept. Het stond er dus bij de Romeinen niet goed voor.

Apronius belastte in deze omstandigheden Cethegus Labeo, de commandant van Legio V, met het bevel over alle nog beschikbare hulptroepen en gelastte hem een aanval op de Friezen te doen. Maar ook hij geraakte in moeilijkheden en verzocht om hulp van de legioensoldaten. Een algemene aanval van het gehele leger was evenwel niet mogelijk en Apronius zond toen Legio V in de slag om haar commandant te hulp te komen. Inderdaad wist dit corps de Friezen op de vlucht te slaan. De cohorten en ruiteryafdelingen, die door haar verliezen niet meer tot het gevecht in staat waren, werden uit haar benarde positie gered. Maar de Romeinse bevelhebber zag geen kans de vijand te vervolgen. Zelfs moest hij de lijken van de gevallen onbegraven laten liggen, hoewel vele stafofficieren, commandanten van afdelingen der hulptroepen en hoge legioensofficieren op het slagveld waren gebleven. Onverrichterzake keerde hij naar de Rijn terug. Later werd vernomen, dat er in het woud Baduhenna nog 900 Romeinen waren afgemaakt tijdens een gevecht, dat tot de volgende dag had geduurd. Een andere afdeling van 400 man had zich teruggetrokken in de hoeve van een zekeren Cruptorix, die vroeger in het Romeinse leger had gediend. Daar hadden de soldaten, uit vrees door verraad in handen van de vijand te zullen vallen, elkaar om het leven gebracht. Een poging om de Friezen te onderwerpen is vooreerst niet ondernomen. Zij behielden hun vrij- Beid. Het noorden van ons land was voor het Rijk verloren.

Keizer Tiberius, die zich reeds in het jaar 26 naar het eiland Capri had teruggetrokken, nam het verlies van een stuk Romeins gebied niet ernstig op. Apronius werd, ondanks zijn geringe succes, gehandhaafd als commandant van het NederGermaanse leger; deze functie nam hij ten minste nog in het jaar 34 waar. Vermoedelijk heeft hij van de keizer order gekregen, de Friezen aan hun lot over te laten. Deze houding lag ook geheel in de lijn van de politiek, die Tiberius volgde.

Verder weten wij over de geschiedenis van Gallië gedurende deze 111d niets. Er ligt over de gebeurtenissen in de laatste jaren der tegering van Tiberius een sluier van somberheid. De toestand van het Rijk werd beheerst door de persoonlijkheid van de keizer, zijn zwaren ouden dag, zijn angst en zijn afkeer van het leven. Reeds onder de eersten opvolger van Augustus kwam de g toole fout van het door hem geschapen regeringsstelsel aan het licht, liet kon alleen goed functionneren, wanneer de leiding van de staat berustte bij een persoonlijkheid, zóó nauwgezet en zóó plichtsgetrouw als Augustus was geweest. Onder Tiberius waren er voortdurend moeilijkheden met de

Senaat, die de afgeleefden man op Capri evenzeer haatte als vreesde. Zijn krachten mochten afnemen, zijn geest bleef helder, zijn wantrouwen en zijn boosaardigheid namen toe. Hij vreesde de dood en hij heeft zelfs geen maatregelen genomen om te zorgen, dat de opvolging op een voor de staat aannemelijke wijze was geregeld. Was Tiberius inderdaad de bekwame en plichtmatige bestuurder, waarvoor hij gewoonlijk wordt gehouden, dan is deze nalatigheid welhaast onbegrijpelijk. Eindelijk, op 16 Maart 37, kwam het einde. In Rome voelde men de dood van Tiberius als een verlossing.

Keizer werd Gaius Caesar (Afb. 7), de enige overlevende zoon van Germanicus en Agrippina, een aangenomen kleinzoon dus van Tiberius, die men gewoonlijk, naar de bijnaam uit zijn kinderjaren toen hij aan de Rijn soldaatje speelde, Caligula noemt 1). Hij is op 31 Augustus 12 Onze Jaart. geboren en was bij de dood van Tiberius 24 jaar oud. Behalve de latere keizer Claudius, die voor simpel gold, en Tiberius Gemellus, een kleinzoon van keizer Tiberius, was Gaius de enige overgebleven prins uit het huis van Augustus. Hij was iemand met beperkte geestelijke vermogens en ten ene male onvoorbereid op de zware taak, die hem wachtte. Noch van de militaire zaken, noch van de administratie van het Rijk was hij ook maar in het minst op de hoogte. Het is niet verwonderlijk, dat hij de regering, waarvan hij niets begreep, volkomen verwaarloosde, evenmin, dat de welhaast onbeperkte macht, waarover hij de beschikking kreeg, hem naar het hoofd is gestegen. Gedurende zijn bewind heeft hij slechts aan zijn eigen genot en aan uiterlijk vertoon gedacht.

Met keizer Gaius begon een nieuwe politiek van expansie voor het Rijk aan de grenzen. Gallië en Germanië, waar zijn grootvader Drusus en zijn vader Germanicus hadden gevochten, trokken hem aan. Hij wilde, evenals zij, triumpfen behalen. Maar hij miste talent van organiseren en doorzettingskracht. De phantastische verbeelding en de onevenwichtigheid, die het karakter van zijn vader hadden gekenmerkt, waren zijn erfdeel en hij bezat niets van de flinkheid en plichtsgetrouwheid van zijn moeder, zijn grootvader Agrippa

1), Over keizer Gaius verg. H. Willrich, Caligula: Klio, III (1903), blz. 85-118, 288-317 en 397-470; J. P. V. D. Baisdon, The emperor Gaius Caligula (1934).

en zijn overgrootvader Augustus. In het jaar 39 vertrok hij naar Gallië en aanvaardde, op 1 Januari 40, te Lyon zijn derde consulaat met prachtige feesten. Hij dacht aan expedities in Germanië en naar Britannië om zijn betovergrootvader Caesar te evenaren en te overtreffen.

Wellicht is Gaius in Gallië gekomen naar aanleiding van een inval der Chatten, die kort te voren had plaats gehad. Zij hadden de Rijn overschreden op het gerucht van de samenzwering tegen de keizer onder leiding van Gnaeus Cornelius Lentulus Gaetulicus, die geruimen tijd commandant van het OverGermaanse leger was geweest. De samenzwering was op niets uitgelopen en de Chatten waren teruggeslagen door Servius Sulpicius Galba, de lateren keizer die in October 39 tot opvolger van Gaetulicus was aangesteld. Intussen heeft Gaius deze gelegenheid aangegrepen om een expeditie over de Rijn te ondernemen. Hij trok het gebied van de Chatten binnen en behaalde daar ook wel enig succes 1). Het Romeinse bezit in het land van de Mattiaci werd uitgebreid en door de bouw van enige forten, te Wiesbaden, Hofheim, Gross Gerau, nader bevestigd. Maar een schitterend wapenfeit was het toch allerm minst.

In aansluiting bij deze tocht heeft Gaius aan een expeditie tegen Britannië gedacht. Wellicht is hij bij die gelegenheid in ons land geweest. Men wist ten minste later te verhalen, dat een hoofd van de stam der Canninefates, uit de Hollandse kuststreek, de

vader van Brinno die in het begin van de opstand der Bataven in 69 een rol heeft gespeeld, met die expeditie de draak had gestoken. Het is intussen ook mogelijk, dat de Canninefaat deel uitmaakte van een afdeling hulptroepen, die tot het leger van Gaius behoorde. De gebeurtenis, waarover ons geen nadere bijzonderheden bekend zijn, kan dus ook aan het Kanaal hebben plaats gehad.

Van de tocht naar Britannië is niets gekomen. De keizer heeft de soldaten schelpen laten verzamelen aan het strand als buit op de Oceaan. Als enig resultaat toonde men later een groot monument, dat Gaius had laten oprichten bij de voorbereiding van de expeditie als teken van een overwinning op de zee en dat later als vuurtoren dienst deed. Men zoekt het in de buurt van Boulogne-surmer of bij Katwijk. In de late zomer van het jaar 40 keerde Gaius naar Rome terug en hield een triumfantelijken intocht te paard (een ovatio). Hij is daar op 24 Januari 41 vermoord.

1) Verg, E. Ritterling, Zum Germanenkrieg d.J. 39-41 n. Chr.: Römisch-Germanisches Korrespondenzblatt, VI (1913), blz. 1-4.

VII. DE TIJD VAN CLAUDIUS EN NERO

In de verwarring, die op de dood van Gaius volgde, is Tiberius Claudius Germanicus, een zoon van Drusus en dus een oom van de zo juist vermoorde, door de troepen tot keizer uitgeroepen en, na een ogenblik van aarzeling, ook door de Senaat als zodanig bevestigd. **C l a u d i u s** (Afb. 4 en 8) was tot die tijd in het geheel niet op de voorgrond gekomen 1).

Hij miste de kwaliteiten van zijn vader Drusus en van zijn moeder Antonia Minor (de dochter van Marcus Antonius, de triumvir, en van Octavia, de zuster van Augustus). Als kind was hij achterlijk geweest en had daar veel van te lijden gehad. Hij was opgegroeid tot een kamergeleerde, verstrooid en onhandig, met lachwekkende hebbelijkheden en algemeen geminacht. Toen hij aan de regering kwam, was hij in zijn vijftigste levensjaar, - hij is op 1 Augustus 10 v. Chr. te Lyon geboren -, en hij ontpopte zich, geheel onverwacht, als een vlijtig en onvermoeid regent. Vooral had hij plezier in de rechtspraak en in het houden van lange redevoeringen met historische uitweidingen, waarmee hij de Senaat af en toe danig verveelde.

Overigens stond hij geheel onder de invloed van zijn échtgenoten, eerst Messalina en later Agrippina, zijn nichtje, de zuster van keizer Gaius, en van zijn vrijgelatenen, vooral Narcissus en Pallas, de chefs van de afdelingen der keizerlijke kanselarij. In elk geval is zijn regering belangrijk om de hervormingen bij de administratie van het Rijk. Men mag het Claudius als een verdienste aanrekenen, dat hij zijn medewerkers, - behalve de genoemden moet men nog Lucius Vitellius, de vader van de lateren keizer, zijn collega als censor, vermelden - hun gang liet gaan.

Wat de buitenlandse politiek tegenover Germanië betreft, helde de regering tijdens Claudius, de zoon van Drusus, wederom over tot een offensieve houding. Deze politiek, die onder de Flavische keizers en onder Traianus is voortgezet, heeft op de duur tot grote veroveringen geleid, evengoed in het Oosten en in Afrika, als in Britannië, aan de Rijn en aan de Donau.

Reeds in het jaar 41 vocht Publius Gabinius Secundus, de commandant van het Neder-Germaanse leger, tegen de Cauchen. Hij behaalde daarbij een overwinning en wist, naar wordt medegedeeld, nog een legioensadelaar,

1) De voorstelling, die men in de laatste tijd van Claudius geeft, is over het algemeen veel te gunstig; verg. A. Momigliano, Claudius the emperor and his achievement

(1934); J. H. Thiel, Keizer Claudius: Tijdschrift voor Geschiedenis, 53 (1938), -blz. 1-32.

die bij de ondergang van Varus was verloren, terug te krijgen. Voor dit wapenfeit werd hij beloond met de bijnaam Cauchius, die hij voortaan mocht voeren. Overigens weten wij van zijn veldtocht niets.

Tegelijkertijd behaalde Galba, de latere keizer die het OverGermaanse leger commandeerde, een overwinning op de Chatten. Ook in de volgende jaren van Claudius werd in Over-Germanië terrein op de rechteroever van de Rijn gewonnen. In 47 had een expeditie plaats tegen de Mattiaci en in 50 wederom tegen de Chatten, terwijl de troepen ook reeds in Baden doordrongen. Blijkbaar kostten deze veroveringen in Germanië niet veel moeite. Maar het belangrijkste was zeker de aanstelling van Italicus, de zoon van Arminius' broeder Flavus, tot koning der Cherusken, waarvan wij boven hebben verhaald. Op die wijze drong de invloed van Rome hoe langer hoe meer in Germanië door. In Neder-Germanië kwam evenwel, merkwaardigerwijze, spoedig een einde aan de pogingen tot expansie. De omstandigheden, die daartoe aanleiding gaven, waren de volgende.

Omstreeks het jaar 47 waagden de Cauchen een aanval, die waarschijnlijk over zee plaats had. Zij zagen hun kans schoon, daar in een tijd, dat de Germanen onderling niet aan het vechten waren, de commandant van het NederGermaanse leger Quintus Sanguinius Maximus was gestorven, terwijl zijn opvolger Gnaeus Domitius Corbulo zijn commando nog niet had aanvaard. Hun aanvoerder was Gannascus, een lid van de stam der Canninefates, die in het Romeinse leger bij een corps hulptroepen had gediend, maar zijn afdeling in de steek had gelaten om zich bij de Cauchische zeerovers te voegen. Met hun lichte scheepjes plunderden en roofden zij aan de Gallische kust. Want zij wisten maar al te goed, dat het daar een welvarende streek was met een zeer weinig krijgshaftige bevolking.

Corbulo had zijn commando goed toegerust aanvaard en was begverig een eclatant succes te behalen 1).

Hij verzamelde een aantal schepen, liet de zware vaartuigen van de Rijnvloot de hoofdarm van de rivier afvaren en andere lichtere vaartuigen door kreken en over de wadden. Door dit optreden wist hij de boten van de Cauchen in de grond te boren, verjoeg Gannascus en zuiverde het gebied, (lat aan zijn zorgen was toevertrouwd, van vijanden. Boven-

1) H de Ville de Mirmont, Cn. Domitius Corbulo: Revue historique, 118 (1915), blz. 1-53.

dien trad hij, om de kracht van zijn leger te vergroten, zeer streng op. Inderdaad gelukte het hem de oude discipline te herstellen en de legioenen wederom op peil te brengen. Hij versterkte op deze wijze niet alleen de Romeinse macht; maar hij boezemde ook de volksstammen buiten het Rijk ontzag in.

Het moet hem een doorn in het oog zijn geweest, dat het land van de Friezen, zoals wij het boven hebben verhaald, nog geen twintig jaar geleden was verloren gegaan. Hij ondernam dus een expeditie tegen hen en bracht hen tot onderwerping. Wederom erkenden de Friezen de opperheerschappij van Rome en leverden gijzelaars. Corbulo stelde de grenzen van hun territorium vast, zette hun koningen af en gaf hun een bestuur naar Romeinse trant met een raad en ambtenaren; tevens voerde hij het Romeinse recht in. Blijkbaar heeft hij alle maatregelen getroffen om het land van de Friezen te annexeren. Om hen in bedwang te houden heeft hij in hun gebied een fort gebouwd.

Bovendien zond hij een gezantschap naar de Orote Cauchen aan de overzijde van de Eems om ook hun onderwerping te eisen. Plotseling begon de Romeinse invloed meer en meer in Noord-Germanië veld te winnen.

Bovendien had het genoemde gezantschap de opdracht Gannasais, de aanvoerder van de Cauchische zeerovers, met list om het leven te brengen. Zulk een optreden was tegenover een weggelopen soldaat van het Romeinse leger, - want als zodanig werd Gannascus beschouwd -, naar men meende, alleszins gerechtvaardigd. Het plan gelukte en Gannascus werd gedood. Maar zijn moord maakte op de Cauchen een geheel verkeerden indruk. Hun geneigdheid om zich op vreedzame wijze bij de Romeinen aan te sluiten verdween en Corbulo moest tegen hen te velde trekken. Reeds had hij zijn troepen in het land van de Cauchen geleid en daar een legerplaats opgeslagen, toen hij het bevel ontving niet verder te gaan. Ook te Rome keurde men zijn optreden niet goed. Men achtte het beter geen oorlog te voeren in Germanië. Het kostte niet veel moeite keizer Claudius te overtuigen, dat een zo roerige commandant een gevaar kon worden voor het Rijk, en aan Corbulo werd een order gezonden, zijn troepen terug te trekken op de linkeroever van de Rijn. Deze order moet tegelijk het verbod hebben ingehouden, ook in het vervolg een leger aan de rechteroever te laten opereren. Te Rome wenste men voor dergelijke avontuurlijke ondernemingen voor het vervolg gevrijwaard te zijn.

Men vraagt zich met enige verwondering af, wat toch de oorzaak mag zijn geweest, dat de regering zo ontijdig een einde heeft gemaakt aan de expeditie van Corbulo, terwijl overal elders een offensieve politiek werd gevoerd. Daarvoor kan men twee redenen noemen. In de eerste plaats denkt men aan de verovering van Britannië, waarvoor alle krachten in dat deel van het Rijk beschikbaar moesten blijven. Inderdaad was dat land, voor zover het door Kelten was bezet en als een aanhangsel van Gallië kan worden beschouwd, voor de Romeinen veel belangrijker dan Germanië 1).

Een expeditie was naar Britannië gezonden in het jaar 45 onder leiding van Aulus Plautius. Al spoedig had deze bevelhebber belangrijke successen behaald en keizer Claudius zelf was hem naar Britannië gevolgd om aanwezig te zijn bij een beslissende overwinning, die onder zijn ogen werd behaald. Daarna was de keizer teruggekeerd naar Rome en had als triumfator over Britannië zijn intocht gedaan. De Senaat verleende hem de bijnaam Britannicus en onder die naam is zijn in het jaar 41 geboren zoontje, dat later door Nero zou worden gedood, vooral bekend. Intussen was de onderwerping van het land nog in het geheel niet voltooid. Plautius is daar nog tot 47 gebleven en ook zijn opvolgers hadden voortdurend te strijden tegen de volksstammen uit het noorden van het Britsche eiland. Het is dus wel begrijpelijk, dat in deze tijd een oorlog in Germanië niet gewenst was. In de tweede plaats is het niet ondenkbaar, dat men in de omgeving van de keizer beducht was, dat Claudius zelf naar Germanië zou willen gaan, wanneer op het gevechtsterrein, waar zijn vader en zijn broeder hadden gestreden, weer een succes van betekenis werd behaald. Zulk eelt tocht van de keizer heeft men in zijn omgeving zeker allerm minst gewild.

Hoe dit ook zij, Corbulo ontving de order en hij moest gehoorzamen, al ergerde hem dit ten zeerste. Hij liet zijn troepen terugtrekken en ontruimde het land van de Friezen. Dit volk bleef evenwel nog in een zekere betrekking tot het Rijk. In elk geval waren zij enige jaren later, gelijk wij zo aanstonds zullen vaststellen, op de een of andere wijze aan Rome onderdanig, waarschijnlijk als een vazalstaat. Maar een Romeins garnizoen was er bij hen, na het jaar 47, toch niet meer. Corbulo werd voor zijn gehoorzaamheid beloond met de ornamenta triumphalia, die Claudius hem verleende, hoewel hij hem het voeren van de oorlog had misgund.

1) Het is opmerkelijk, dat Camulodunum (Colchester), waar in 50 een Romeinse

colonia van veteranen is gesticht en dat als hoofdstad is gekozen, niet ver van de zee ongeveer tegenover de mond van de Rijn ligt.

Er was intussen nog genoeg te doen om de verdediging van de grens te organiseren na het terugtrekken van de troepen op de linker oever van de Rijn. Corbulo heeft deze taak met grote energie ter hand genomen. Van de werken, die hij ondernam, wordt er één in onze overlevering vermeld. Hij liet een kanaal aanleggen, als een verbinding voor de scheepvaart tussen de monden van de Rijn en de Maas, om op dit traject de gevaarlijke tocht over de Noordzee te vermijden. Het kanaal werd gegraven aan de oostzijde van het gebied van duinen en geestgronden langs de veenstreek en strekte zich uit van de Rijn bij Leiden naar de brede mond van de Maas, het Helinium in de buurt van Terheide. Waar dit kanaal nog in stand is, wordt het thans de Vliet genoemd ¹⁾.

Maar er zijn in deze tijd nog tal van andere werken ontstaan. Door de opgravingen kennen wij de overblijfselen van een aantal versterkingen, die toen door Corbulo zijn aangelegd. De oudste forten te Utrecht, bij De Meern en te Valkenburg aan de Rijn dateren uit deze periode. Blijkbaar maken zij deel uit van een groot systeem van vestingwerken, dat langs deze Rijnarm bij de monding werd aangelegd. Het waren sterkten, bestemd voor één enkele cohorte van een 500 man. Dit zelfde systeem, de troepen niet meer in grote vestingen bijeen te houden, maar over een aantal kleinere versterkingen te verdelen, heeft men ook elders opgemerkt als een principiële grondslag voor de opstelling van de troepen aan de grenzen in de tijd van Claudius. Naar 'het schijnt, was deze ontwikkeling evenwel reeds in vroeger tijd voorbereid.

In Neder-Germanië lag de gehele militaire linie langs de rivier. Daar, aan de linkeroever en verbonden door een weg, waren de vestingen en de forten, waar de troepen lagen, en was dus de verdedigingslinie voor het bewaken van de grens. Aan die weg is, zoals wij het weten, in de tijd van Claudius gewerkt. Er moeten ook wachtposten op een aantal plaatsen langs die weg zijn geweest. Maar over zulke posten hebben wij geen bepaalde gegevens. Het denkbeeld, dat aan dit stelsel ten grondslag ligt, is defensief. Er is gestreefd naar een zo volledig mogelijke afsluiting en beveiliging van de grens, niet aan een basis voor militaire operaties. In Over-Germanië heeft men een geheel ander systeem toegepast.

Het bevel, de troepen terug te trekken op de linkeroever van

1) A. A. Beekman, De Fossa Corbulonis: Tijdschrift Aardrijkskundig Genootschap, 33 (1916), blz. 813-826; 35 (1918), blz. 224-227; 42 (1925), blz. 818-823; verg. H. Hettema Jr., Bijdragen Vadert. Geschiedenis, 7de R. VI (1936), blz. 80-86.

den Rijn, is voor het gehele gebied van Neder-Germanië naar de letter uitgevoerd. Wat ons land betreft, heeft de tak van de rivier, die toen is gekozen als de hoofdarm, tot op de huidige dag de naam *Rijn* bewaard. zoals uit de vondsten onweerlegbaar blijkt, liep de grens van het Rijk van de tijd van Claudius af langs de Rijn, de Krommen, de Leidschen en de Ouden Rijn, tot de mond bij Katwijk. Merkwaardigerwijze heeft men zich ook naderhand gehouden aan het verbod, de rivier te overschrijden met de Romeinse legers. Dit had ten gevolge, dat later, toen in Over-Germanië het bezette gebied aan de rechter oever van de rivier werd omsloten door een versterkte linie, de *limes*, die linie bij de Rijn aansloot op een plaats tegenover de Vinxtbach, een stroompje dat aan de linker oever in de Rijn valt bij Rheinbrohl tussen Andernach en Remagen. Dit stroompje dankt zijn naam aan het plaatsje Ad Fines, dat de grens aanduidde tussen Over- en Neder-Germanië. Blijkbaar was inderdaad in Neder-Germanië geen land aan de rechteroever van de Rijn in Romeins bezit, toen daar in Over-Germanië de *limes*

werd aan-. gelegd.

Slechts op enkele punten zijn ook in Neder-Germanië aan de linkeroever bruggehoofden bezet gebleven. Alleen hebben de Romeinen er steeds voor gezorgd, dat een brede strook land aan de overzijde van de Rijn tegenover hun linie vrij bleef van bewoning. Boven hebben wij reeds over die strook gesproken en zo aanstonds zullen wij nog gelegenheid hebben te vermelden, hoe men-schen, die zich daar hadden neergezet, gewapenderhand zijn verwijderd. Maar, naar het schijnt, is de commandant van het NederGermaanse leger tot die maatregel eerst overgegaan, nadat hij daartoe door de regering uitdrukkelijk was gemachtigd. Anders werd er in dat gebied door het leger alleen gepatrouilleerd en gejaagd. Wat ons land betreft, blijkt de afwezigheid van Romeinse bezetting en van inheemse bevolking, gelijk gezegd, uit het geringe aantal vondsten in de gehele streek rechts van de Rijn.

In verband met het nieuwe systeem van grensverdediging en de verdeling van de troepen over een groot aantal garnizoensplaatsen staan ook de maatregelen, die tijdens de regering van Claudius zijn genomen voor de uitbreiding van het civiele bestuur. De gewichtigste was het voorstel aan de Senaat, waarbij aan de voorname Galliërs het recht werd verleend Romeinse ambten te bekleden.

Voor ons is een andere daad van Claudius nog belangrijker: de stichting van de eerste stad in Neder-Gemanië. Reeds Caesar had, gelijk het boven ter sprake is gekomen, in Gallië enige steden laten vestigen, die als *coloniae* zijn naam droegen. Augustus had dit voorbeeld niet gevolgd. Eerst Claudius is weer tot, de stichting van steden overgegaan, en wel in de vorm *coloniae* van veteranen. Deze veteranen konden dienst doen als een soort van landstorm en werkten dus mede aan de verdediging van het land.

In 50 is door deze keizer een *colonia* gesticht te Ara Ubiorum, waar zijn gemalin Agrippina was geboren. Als stad heette die plaats sedert die *Colonia Agrippina* of *Agrippinensium*. De inwoners werden *Agrippinenses* genoemd (Afb. 21), - deze naam heeft zich, zoals wij later zullen opmerken, op de duur uitgebreid over het gehele gebied van de Ubii, dat als territorium aan de stad was toegewezen -, en de plaats zelf *Colonia*, thans Keulen. De naam van Agrippina is ook verbonden aan een nederzetting in ons land, die op de *Tabula Peutingeriana* voorkomt, *Praetorium Agrippinae*, naar alle waarschijnlijkheid het zo-even genoemde fort uit de tijd van Claudius, dat te Valkenburg aan de Rijn is ontdekt.

Nog om een andere reden is de regering van Claudius voor ons van grote betekenis. In zijn tijd is immers de bekende Plinius in het land van de Rijndelta geweest als officier bij de ruitery. Hij moet de expeditie van Corbulo naar de Cauchen hebben medege-maakt en heeft allerlei over die streek verzameld. Wat hij heeft waargenomen, verwerkte hij waar het te pas kwam in zijn geschriften. Daar hij een uitmuntend opmerker was, blijktbaar een kundig officier en iemand. Die het land goed had leren kennen, zijn de gegevens, die hij verstrekt, voor ons van grote waarde. Gelijk wij het beneden nog nader zullen uiteenzetten, danken wij aan Plinius verreweg het meeste, wat wij over de toestand van ons land in de Romeinse tijd weten 1). Hij verdient een plaats onder onze vaderlandse historici.

Op 13 October 54 stierf Claudius en werd opgevolgd door Nero Claudius Caesar, zijn aangenomen zoon 2). Nero (Afb. 17) was de zoon van Agrippina, de vierde echtgenote van Claudius, en haar eersten man Lucius Domitius en heette eerst als zodanig Lucius Domitius Ahenobarbus. Na haar huwelijk met Claudius, in 49, had Agrippina de keizer overgehaald haar zoon te adopteren,

1) Deze gegevens zijn verwerkt in afdeling I van het Vierde hoofdstuk.

2) B. W. Henderson, *The life and the principate of the emperor Nero* (1903). - E. Hohl, *Real-Encycl. Suppl. III* (1918), 349-394.

hoewel hij reeds zelf een zoon bezat, Tiberius Claudius Caesar Britannicus, een kind van Messalina, zijn derde echtgenote, Ook had Claudius een dochter, Octavia, die in 53 met Nero is gehuwd.

Toen hij aan de regering kwam, was Nero nog geen 17 jaar oud - hij was 11 December 37 geboren - en in geen enkel opzicht berekend voor de taak, die hem ten deel was gevallen. Toch gingen de zaken in het begin niet slecht. Want Agrippina, die een intelligente vrouw was, kon de keizer enigszins leiden. Zij bezat de titel van Augusta en werd Julia Augusta genoemd. Bovendien liet Nero veel over aan Lucius Annaeus Seneca, de filosoof, die zijn leermeester was geweest, en aan de praefect van de garde, de commandant van het garnizoen in Italië, Sextus Afranius Burrus. Maar langzamerhand maakte Nero zich los van hun leiding. Britannicus werd in 55, Agrippina in 59 en Octavia in 62 uit de weg geruimd. Burrus stierf in 62 en Seneca maakte een eind aan zijn leven in 65. Weldra geraakte Nero volkomen onder de invloed van de groep vleiers, die hem omringde, en gaf zich geheel over aan een liederlijk bestaan.

De geschiedenis van Nero wordt door weinig gebeurtenissen gekenmerkt. In het Rijk was het stil. Alle geldmiddelen moesten ter beschikking staan om aan de luimen van de keizer te voldoen. Slechts enkele feiten kunnen wij verhalen, die op ons land betrekking hebben. Zij worden door Tacitus onder het jaar 58 medegedeeld, maar moeten tussen 50 en 60 hebben plaats gehad. In de aanvang van die periode waren Pompeius Paulinus commandant van het NederGermaanse en Lucius Antistius Vetus van het Over-Germaanse leger. Daar er voor hen geen kans was krijgsroem te behalen en zij hun manschappen moesten bezighouden, wijdden zij zich aan de werken des vredes. Paulinus liet de dam of dijk, waarmede Drusus ongeveer 60 jaar geleden een aanvang had gemaakt, voltooiën. Deze dam diende om de Rijn te dwingen meer water af te geven aan de noordelijken tak en damde de Waal dus gedeeltelijk af 1).

Antistius Vetus maakte plannen voor de aanleg van een kanaal, dat de verbinding zou wezen tussen de Saône en de Moezel. Op die wijze zou een weg voor de scheepvaart tot stand komen van de Middellandse zee langs de Rhône, de genoemde rivieren en de Rijn naar de Noordzee. Zulk een scheepvaartweg zou niet alleen de verpleging van de Germaanse legers zeer vergemakkelijken, maar ook voor de handel zijn nut hebben. De tot-

1) Over deze dam vergelijk men hetgeen in afdeling II van dit hoofdstuk is medegedeeld en verder afdeling I van het Zevende hoofdstuk.

standkoming van het werk stuitte echter af op de tegenstand van Marcus Aelius Gracilis, de stadhouder van Belgica, over wiens gebied het kanaal zou gegraven moeten worden.

Enigen tijd later, toen Lucius Dubius Avitus het commando aan de Neder-Rijn voerde, hebben de Friezen een poging gedaan om een stuk van het gebied in bezit te nemen aan de rechter oever van de rivier, dat door de Romeinen vrij werd gehouden van bewoning. Een deel van het volk verliet de kleistreek in het noorden. De jonge mannen trokken door de bossen en moerassen; de ouden van dagen, de vrouwen en kinderen werden over de meren per schip vervoerd. zo bereikten zij de strook land aan de rechteroever van de Rijn, die voor legerdoeleinden was gereserveerd. Hun aanvoerders, Verritus en

Malorix, kan men koningen noemen, indien men er mede rekening houdt, dat de koningen bij de Germanen geen absoluut gezag bezaten. Toen zij in de door hen uitgekozen streek, waarschijnlijk op de Veluwe of in het Gooi, waren aangekomen, richtten zij daar woningen op, bezaaiden akkers en bebouwden de grond, alsof het daar hun vaderlijk erfdeel was. Dat konden de Romeinen niet toelaten en de Friezen kregen de mededeling, dat zij met wapengeweld zouden worden verdreven, indien zij niet naar hun vroegere haardsteden terugkeerden of van de keizer ergens anders een nieuwe woonplaats wisten te verkrijgen.

Verritus en Malorix vertrokken daarop naar Rome om hun belangen bij de keizer te bepleiten. Toen zij daar op een audiëntie wachtten, liet men hun de bezienswaardigheden van de stad zien en zij werden ook naar het Theater van Pompeius gebracht om hun te tonen, hoe groot in aantal het Romeinse volk was. Natuurlijk begrepen zij van het toneelspel niets en uit verveling begonnen zij het publiek te bekijken. Zij vroegen naar het onderscheid van de rangen, waar de ridders en de senatoren hun plaatsen hadden. Toen merkten zij enige personen in buitenlandse klederdracht op, die een plaats hadden bij de senatoren, en vroegen, wie dat waren. Men lichtte hen in, dat zulke ereplaatsen werden gegeven aan de afgezanten van volkeren, die uitmuntten door hun dapperheid in de oorlog of door vriendschap voor Rome. Daarop riepen zij uit, dat geen volk op aarde de Friezen overtrof in krijgsmanschap of trouw, daalden de trappen van het theater af en namen plaats bij de senatoren 1). Het publiek had daar schik in, omdat het er een opwelling in zag van eenvoudige lieden, die aan de goeden ouden

1) Volgens een mededeling bij Suetonius heeft deze gebeurtenis onder Claudius

plaats gehad. Tacitus spreekt van Nero.

tijd herinnerde. De keizer verleende hun het Romeinse burgerrecht, maar gelastte, dat de Friezen het bezette terrein zouden ontruimen. Op die wijze moesten de afgezanten onverrichter zake naar hun land terugkeren. De Friezen zijn het bevel niet nagekomen. Toen werden zonder verdere waarschuwing enige afdelingen bereden hulptroepen op hen afgestuurd om hen tot vertrek te dwingen. Wie weerstand bood, werd gevangen genomen of afgemaakt. De poging van de Friezen was op niets uitgelopen.

Enigen tijd later had een dergelijk voorval plaats. Ditmaal waren het Amsivarii, die zich in de militaire strook aan de rechter oever van de Rijn trachtten te vestigen. Hun trek was van meer belang, omdat zij talrijker waren dan de Friezen. Bovendien hadden zij de sympathie van de aangrenzende volksstammen, daar zij door de Cauchen uit hun gebied aan de Eems waren verjaagd, hun land hadden verloren en op de zoek waren naar een woonplaats. Als bepleiter van hun zaak trad Boiocalus op, een man die bij deze volkeren in hoog aanzien stond en zich ook tegenover de Romeinen verdienstelijk had gemaakt. Hij had namelijk bij gelegenheid van de afval onder Arminius de zijde van de Romeinen gekozen en was toen door de Cheruscen gevangen gezet. Daar hij in het Romeinse leger had gediend onder Tiberius en Germanicus, kon hij wijzen op zijn trouw gedurende vijftig jaren aan de Romeinse zaak. Thans bood hij de onderwerping van zijn volk aan en verzocht slechts een klein deel van het territorium, dat, naar hij zeide, vroeger aan de Chamaven, later aan de Tubantes en ten slotte aan de Usipetes, - in die tijd sprak men van Usipi -, had behoord. Waarschijnlijk moeten wij denken aan het land tussen Lippe en Gelderse IJssel.

Avitus antwoordde, dat hij niet in staat was het verzoek in te willigen, maar bood hem zelf als een ouden vriend van de Romeinen land aan. Dat aanbod sloeg Boiocalus met verontwaardiging af en de partijen gingen verbitterd uiteen. De Amsivarii riepen de

hulp in van de Bructeren in Westfalen, van de Tencteren en zelfs van andere volkeren, die verder weg woonden. Avitus waarschuwde de commandant van het OverGermaanse leger, Titus Curtilius Mancina, en verzocht hem Germanië binnen te trekken om deze volkeren in de rug aan te vallen. Zelf ging hij met zijn leger van Vetera uit naar het land van de Tencteren en dreigde hen te zullen uitroeien, wanneer zij het bondgenootschap niet opgaven. De Tencleren lieten zich bang maken. Ook de Bructeren en andere volkeren moesten in deze omstandigheden van het verlenen van hulp afzien.

Op die wijze kwamen de Amsivarii alleen te staan en trokken terug naar het land van de Usipetes en de Tubantes, dat men in de buurt van Twente moet zoeken. Maar zij werden ook van daar verjaagd. Toen zochten zij een onderkomen bij de Chatten en later bij de Cherusken. zo zwierven zij in ellende rond, totdat hun jonge mannen in de gevechten op vreemde bodem de dood hebben gevonden en het niet strijdbare deel van het volk als buit is verdeeld. Dit was het einde van de volksstam der Amsivarii.

Anders kunnen wij uit de tijd van Nero niets verhalen. Er werd geen oorlog meer gevoerd aan de grenzen. In Neder-Germanië is de expeditie van Corbulo de laatste poging geweest om land rechts van de Rijn te veroveren. Daarna hebben de Romeinen zich tot een zuiver defensieve houding bepaald. Men heeft de indruk, dat er gedurende de latere jaren van Nero in de provincies een apathische rust heerste. Van het centrale gezag te Rome ging geen leiding en geen initiatief uit. Nero bekommerde zich niet om het Rijk; hij dacht alleen aan zich zelf. Intussen drong het gerucht over zijn uitspattingen en zijn liederlijk gedrag langzamerhand ook tot de provincies door. Men verachtte hem, omdat hij als zanger voor het publiek placht op te treden en daarbij bedelde om de bijval van de menigte. Aan zijn portretten op de munten (Afb. 34) kan men opmerken, dat de keizer langzamerhand de trekken van een heldentenor begon te krijgen 1). Hij nam ook alle onaangename allures van zulk een artiest aan.

Eindelijk brak in Maart 68 een opstand in Gallië uit onder leiding van de stadhouder van Gallia Lugdunensis, Gaius Julius Vindex, in de tijd toen Nero voorstellingen gaf te Napels. Het was geen verzet tegen Rome, maar tegen de persoon van Nero. Want Vindex proclameerde tot keizer Servius Sulpicius Galba (Afb. 18), de gouverneur van Hispania Tarraconensis die wij reeds hebben leren kennen als commandant van het OverGermaanse leger. De opstand verliep evenwel niet vlot. De stad Lyon deed niet mee en Vindex had geen legioensoldaten tot zijn beschikking. Alleen verwierf hij de medewerking van een groot deel van Gallië. Maar ook in dit geval was, door de onderlingen naijver van de Gallische staten, deze hulp vrijwel waardeloos. Toen het OverGermaanse leger onder Lucius Verginius Rufus in het veld kwam, duurde het niet lang, of het verzet stortte ineen. Wij weten, dat daarbij de troepen

1) Men vergelijk de reeks van gouden munten, die te Utrecht zijn ontdekt; zie Opgravingen op het Domplein te Utrecht, WI (1934), pl. XX-XXI.

van de Aedui en Arverni door Bataafse ruiters zijn verslagen. Vindex doodde zichzelf. In April of Mei was alles afgelopen.

Intussen was toen de ontevredenheid al overgeslagen op de troepen van de Boven-Rijn. Zij weigerden langer Nero als hun opperbevelhebber te erkennen en wensten Rufus als keizer. Maar hij begeerde die waardigheid niet en wilde de keus overlaten aan de Senaat en het Volk van Rome. Inmiddels had Galba reeds op 9 April 68 het hem door Vindex aangeboden keizerschap aanvaard. Te Rome ontstond een beweging tegen Nero en men wist het garnizoen voor Galba als keizer te winnen. Senaat en volk bekrachtigden de

keus. Nero werd in de ban gedaan en op 8 Juni 68 liet hij zich door een van zijn dienaren doden. Over de tijd van burgeroorlogen en verwarring, die toen volgde, zullen wij later spreken. Eerst moeten wij thans aandacht geven aan de innerlijke ontwikkeling van ons land gedurende de eerste periode van het Romeinse bestuur.

VIERDE HOOFDSTUK

DE EERSTE PERIODE VAN HET ROMEINSE BESTUUR IN NEDERLAND

I. NEDERLAND NAAR DE BESCHRIJVING VAN DE ANTIEKE AUTEURS

De terugroeping van Germanicus in het jaar 16 O. J. werd gevolgd door een algehele verandering in de politiek aan de Rijn. De Romeinse regering keerde terug tot de stelregel, die Augustus' in zijn laatste jaren had betracht en die hij ook aan zijn opvolgers had aanbevolen: het Rijk niet uit te breiden buiten zijn natuurlijke grenzen, in dit geval dus, de Rijn niet te overschrijden. Die regel was in het jaar 47, wat Neder-Germanië betreft, nog verscherpt, toen Corbulo het bevel ontving, zijn troepen terug te trekken op de linkeroever van de rivier. Van die tijd af was er rust aan de Germaanse grens. Noch van de Romeinen, noch van de Germanen ging vooreerst het initiatief voor een aanvallenden oorlog uit. Maar de gevolgen van deze toestand waren aan de twee zijden van de grens geheel verschillend. In Germanië waren voortdurende beweging en onderlinge strijd. Er was oorlog van allen tegen allen en de Romeinen hebben die oorlog, waar zij konden, aangewakkerd. Daarentegen heeft in het gebied onder het Romeinse gezag de toestand zich geconsolideerd. Rust en vrede heersten daar. Langzaam drongen de Romeinse vormen van het bestuur, van het leven en van de beschaving door. De mensen veranderden er volkomen onder het vreemde gezag. Wil men zich rekenschap geven, hoe ingrijpend die verandering was, dan vergelijk men mannen als Civilis, de leider van de opstand in het jaar 69, en zijn medestanders met Arminius en de Germanen van zestig jaren te voren.

Van de rustpauze tussen de perioden van oorlog willen wij gebruik maken om een voorstelling te geven van ons land in het algemeen op grond van de berichten der antieke auteurs. Dat wij daartoe in staat zijn, danken wij aan een drietal beschrijvingen, van Strabo, van Mela en van Plinius. Zonder twijfel zijn de mededelingen van Plinius het belangrijkste. Maar voordat wij ons met hem bezig houden, zullen wij eerst aandacht wijden aan de gegevens, die wij aan de twee oudere geografische werken kunnen ontleen.

De berichten bij S t r a b o hebben wij reeds gebruikt voor het overzicht van de Noordgallische volkeren in af deling II van het Tweede hoofdstuk, daar deze de ethnografischen toestand uit de tijd van Caesar en uit de eerste regeringsjaren van Augustus weergeven. De beschrijving van Germanië moet, gelijk vroeger werd opgemerkt, uit lateren tijd dateren en is in elk geval te boek gesteld na de triomf van Germanicus in 17 o.J., daar Strabo een vrij uitvoerig verslag over die triomf in zijn werk heeft opgenomen. Intussen heeft hij van de kennis, die de Romeinen zich door de krijgstochten van Drusus, Tiberius en Germanicus hadden verworven, slechts weinig gebruik gemaakt. Voornamelijk vindt men een aantal mededelingen over rivieren, bergen en volksstammen, met enkele maten en soms ook een nadere plaatsbepaling.

De voorstelling, die Strabo van Germanië geeft, wordt beheerst door de loop van de Rijn en van de Elbe. Naar zijn mening, stromen deze beide rivieren naar het noorden op een afstand van ongeveer 3000 stadiën (600 km) van elkaar. Daar Augustus aan zijn veldheren had verboden de Elbe te overschrijden, vormde deze rivier de oostelijke grens van het enigszins bekende deel van het land. Van de andere rivieren, die eveneens in noordelijke richting lopen, komen ter sprake de Eems, waarop Drusus een gevecht met de Bructeren heeft geleverd, de Wezer en, merkwaardigerwijze, ook de Lippe. Verder vermeldt Strabo de Saaie, waar Drusus de ongelukkigen val van zijn paard heeft gedaan, die de oorzaak is geweest van zijn dood. Van de eilanden voor de Friesche kust, die

door Drusus zijn onderworpen, wordt alleen Byrchanis genoemd, zonder twijfel het eiland dat bij Plinius Burcana heet, naar alle waarschijnlijkheid B orcum.

Het uitvoerigst zijn de mededelingen over de volksstammen. Alleen is de opsomming enigszins vaag en verward. Men kan intussen wel ongeveer begrijpen, hoe Strabo zich de bewoning van het land voorstelde. Eerst wordt de strook langs de Rijn beschreven. De volkeren, die daar aan de rechteroever van de rivier woonden, zijn door de Romeinen voor een deel naar het land aan de overzijde verplaatst. Men denkt aan de Ubii en de Sugambren. Van de laatst genoemden verhaalt Strabo, dat zij met de oorlog tegen de Romeinen zijn begonnen onder hun koning Maelo, namelijk door hun inval in Gallië, waarbij zij de stadhouder Lollius versloegen, en dat een deel van het volk aan de rechteroever is achtergebleven. Andere volkeren uit die streek hebben zich teruggetrokken naar het binnenland, onder anderen de Marsen. Uit deze mededelingen moet men opmaken, dat er reeds in de tijd toen Strabo schreef langs de Rijn een grotendeels onbewoonde strook land was. Deze strook kan zich hebben uitgestrekt van de Lahn tot de Lippe, maar waarschijnlijk nog verder, tot de Gelderse IJssel of de Vecht. Dit is het belangrijkste bericht, dat wij bij Strabo vinden. De Bataven, de Friezen en de andere volkeren in de Rijndelta noemt hij in het geheel niet. Wat hij over de volksstammen ten oosten van ons land heeft mede te delen, zal in afdeling VIII van dit hoofdstuk ter sprake komen.

Iets meer kunnen wij ontleen aan Pomponius M e 1 a, wiens geschrift in het jaar 44 tijdens de regering van keizer Claudius is uitgegeven. Maar ook dit werk bevat niet veel nauwkeurige mededelingen, omdat voor deze auteur de stijl en de manier van uitdrukken meer betekenden dan de geografie. Bij de beschrijving van Gallië worden als het noordelijkste volk de Morini genoemd en hun havenplaats Gesoriacum (Boulogne-sur-mer). Mela laat daarop de belangrijke beschrijving volgen van de loop van de Rijn, vooral van het gebied aan zijn monding. Deze rivier, zo zegt hij, stroomt over een groten afstand in één bed, maar verdeelt zich niet ver van de zee in twee takken; de linker tak behoudt de naam Rijn; de rechter verbreedt zich tot een meer, dat Flevo wordt genoemd, omsluit een eiland van denzelfde naam, vernauwt zich weder tot een normale breedte en mondt zo in de Noordzee uit. Duidelijk herkent men de Gelderse IJssel, het meer dat de plaats innam van de latere Zuiderzee, het eiland waarvan Urk een overblijfsel is, de monding door de Vliestroom 1). Als zijarmen van de Rijn worden de Main en de Lippe genoemd, als rivieren die in de Noordzee stromen de Eems, de Wezer en de Elbe.

Mela kent ook de Bocht van Helgoland voor de mond van de Elbe, de Waddenzee en de reeks van eilanden voor de Friesche kust. Als bewoners van een der eilanden voor de Sarmatische kust in de Oostzee noemt hij de Oeoniae en de andere wonderbaarlijke wezens, die wij uit het hoofdstuk over de Maas en de Rijn in de tekst van Caesar en uit Plinius kennen. Wat over hen wordt medegedeeld stamt uit het een of andere Grieksche werk over ethnogra-

1) Voor de identificatie van de Romeinse namen vergelijk men het voortreffelijke werk van H. Hettema Jr., *De Nederlandse wateren en plaatsen in de Ronzeinschen tijd* (1938).

ische curiositeiten. Maar, zoals wij het in afdeling IV van het rste hoofdstuk opmerkten is er altijd enige verwarring bij de richtten, omdat deze wezens in verband worden gebracht met het d, waar het barnsteen wordt gevonden. De latere schrijvers chten dan aan de Oostzee, terwijl men het oorspronkelijke bericht de Noordzee moet localiseren.

Veel meer kunnen wij aan Plinius ontleen. Aan hem danken wij het, dat wij ons enigszins een voorstelling kunnen maken van en toestand in Nederland gedurende de

Romeinse tijd. Gelijk wij het boven reeds mededeelden, is Plinius als jong officier in het gebied van de Rijndelta geweest omstreeks het midden van de eerste eeuw. Hij heeft de veldtocht van Corbulo tegen de Friezen medegemaakt en bij die gelegenheid is hij ook in het land van de Cauchen geweest. Gedurende zijn verblijf heeft hij zeer veel materiaal verzameld, dat hij naderhand voor zijn vele geschriften heeft gebruikt.

Voor ons zijn van belang het werk in 20 boeken, waarin de oorlogen tegen de Germanen van de tocht der Cimbren af werden beschreven, en de algemene geschiedenis in 31 boeken, waarschijnlijk de tijd van Claudius tot Vespasianus omvattend. Deze werken zijn verloren gegaan. Maar Tacitus citeert het eerst genoemde in zijn Annales en, zoals wij vroeger reeds mededeelden, heeft hij aan het tweede in elk geval zeer veel ontleend. Juist door de talrijke bijzonderheden, die van Plinius afkomstig zijn, heeft Tacitus voor de geschiedenis van ons land een zo grote betekenis.

Eén der werken van Plinius is tot ons gekomen, zijn "Natuurlijke Historie", een handboek der natuurwetenschap, samengesteld met hulp van een verzameling excerpten uit een zeer groot aantal schrijvers, maar waaraan de auteur ook allerlei eigen opmerkingen heeft toegevoegd. Op die wijze bevat het werk een schat van bijzonderheden. Alleen geeft het soms moeilijkheden, dat Plinius gegevens uit verschillende tijdperken naast elkaar plaatst. Wij hebben dit reeds opgemerkt bij de bespreking van de tocht van Pytheas van Massilia in afdeling IV van het Eerste hoofdstuk. De mededelingen van Plinius in de *Naturalis Historia* over het grondgebied van Nederland zijn als berichten van een ooggetuige over de ethnographischen en geografischen toestand voor ons van de grootste waarde.

Wat de bronnen betreft, die Plinius voor de beschrijving van ons land heeft gebruikt, daarvan waren de voornaamste de wereldkaart van Agrippa en het voor deze kaart verzamelde materiaal, dat was uitgegeven als de *Chorographia* of de *Commentarii* van Agrippa 1).

De kaart, die in afdeling VIII van het Tweede hoofdstuk reeds een ogenblik ter sprake is gekomen, was een der grote ondernemingen uit de tijd van Augustus. Natuurlijk was het bezit van een kaart noodzakelijk om de ligging en de formatie van de verschillende landen te kennen, voor de verplaatsing en legering van troepen, voor het verkeer in het algemeen. Bij de grote uitbreiding van de kennis voor een aantal landen waren de kaarten, die de Grieksche geleerden van de Hellenistischen tijd hadden samengesteld, in de tijd van Augustus niet meer bruikbaar. De keizer besloot dus een nieuwe kaart te laten vervaardigen, en gaf aan Agrippa de opdracht daarvoor het materiaal te verzamelen. Intussen moet men geenszins denken aan een opmeting van het voor de Romeinen toegankelijke deel van de wereld, zoals men wellicht uit sommige berichten zou willen opmaken. Wat Agrippa heeft bijeengebracht, waren beschrijvingen van reisroutes, met opgaaf van de afstanden tussen de verschillende plaatsen. Op grond van die gegevens zijn de afmetingen van de landen berekend en is hun vorm bepaald, in aanpassing bij de voorstelling die de oude geographen van de wereld hadden gegeven. Bovendien heeft Agrippa een statistiek van het Rijk samengesteld. Daarin waren de provincies, de stedelijke departementen in die provincies en de aan Rome onderhoorige volksstammen opgesomd.

Dit is het materiaal, dat was uitgegeven in de *Commentarii* en verwerkt in de grote wereldkaart. Toen Agrippa in 12 v. Chr. stierf, was het voorbereidende werk nog niet voltooid. Augustus liet het afmaken en het geheel onder de naam van zijn voornaamsten helper in het licht geven. Van de kaart werd een afschrift gegrift in marmeren platen en aangebracht op de achterwand van een gaanderij te Rome, de *Porticus Vipsania*. Men kan zich van deze kaart een voorstelling maken met hulp van het stadsplan van Rome

uit het begin van de derde eeuw, waarvan een aantal fragmenten is bewaard gebleven. Evenals op het stadsplan, waren op de kaart vele namen aangetekend. Het geheel moest dienen om aan de mensen te Rome een indruk te verschaffen van de afmetingen en de betekenis van het Rijk. Aan de statistiek, die in de Commentarii was opgenomen, heeft Plinius zijn overzicht van de onder-

1) Over de kaart en de Commentarii van Agrippa verg. D. Detlefsen, Ursprung, Entwicklung und Bedeutung der "Weltkarte von Agrippa (1906); A. Klotz, Die geografischen Commentarii des Agrippa: Klio, 24 (1931), blz. 38-58 en 386-466; R. Uhde, Zur Dberlieferung der Weltkarte des Agrippa: Klio, 26 (1933), blz. 267-278.

delen der provincies ontleend. Deze gegevens zijn voor ons van buitengewoon belang. In het geografische gedeelte van zijn Naturalis historia gaf Plinius een beschrijving van Europa te beginnen met het noorden. Na het hoge Noorden komt Germanië aan de beurt, vervolgens het land van de Rijndelta, dan Britannia en Gallia Belgica. De berichten, die ons land betreffen, vindt men dus in drie af delingen. Er is evenwel enige verwarring in de beschrijving, omdat het niet altijd duidelijk is, wat Plinius met Germania bedoelt. Nu eens moet men uitsluitend aan het vrije Germanië denken, dan weer aan de strook land rechts van de Rijn, die onder het onmiddellijke gezag stond van de commandanten der beide Germaanse legers 1), soms ook aan het gehele land ten oosten van de mond van de Schelde.

Plinius had een vrij juiste voorstelling van Noord-Duitsland, dat door de boven vermelde expeditie ter zee uit de tijd van Augustus was bekend geworden. Ten westen van het Cimbrische schiereiland, in de Noordzee, vermeldt hij 23 eilanden, de reeks langs de Friesche kust, die de Romeinen tijdens hun expedities naar Germanië hadden leren kennen. Deze eilanden worden Glaesiae genoemd of, met een Grieksch naam Electrides, naar het barnsteen (glaesum of electrum) dat daar werd gevonden. De voornaamste eilanden zijn Burcana, dat de Romeinen Fabaria noemden naar een daar in het wild groeiende op een boon (faba) gelijkende vrucht, Glaesaria, zo genoemd door de soldaten naar het barnsteen (in het Germaans glaesum) dat er werd aangetroffen, maar dat bij de inheemse bewoners Austeravia heette, en verder Actania. Van deze eilanden kan men Burcana, dat wij vroeger reeds hebben vermeld, identificeren met Borcum; voor Austeravia denkt men aan Oostergo, Oosteroog of Ameland, maar dáarbij heeft men niet de minste zekerheid.

In Noordwest-Duitsland plaatst Plinius de rivieren Elbe, Wezer, Eems, Rijn, Maas en Schelde. Als de westelijke grens van Germanië wordt nu eens de Rijn en dan weer de Schelde genoemd. In het werk van Agrippa werd de Rijn als de grens beschouwd, zoals tilt de mededelingen van Plinius duidelijk blijkt. Wat de Rijn zelf betreft, geeft Plinius van het gebied aan de monding een vrij aanschouwelijke beschrijving. Hij vermeldt drie hoofdtakken, waarvan de middelste de naahi Rijn behoudt, de linker zich verenigt met

1) Over het militaire district wordt in afdeling IV van dit hoofdstuk gesproken. de Maas en uitstroomt in de brede Maasmond, het Helinium ten zuiden van Terheide, de rechter door het gebied van de meren in het midden van ons land loopt en in de Noordzee mondt door het Flevum, de Vlietstroom. Voor de linkschen tak vindt men bij Tacitus, die, gelijk bekend, de hoofdwerken van Plinius heeft gebruikt, de naam Vahalis (of Vacalis). Men herkent de Waal, de Rijn en de Gelderse IJssel. Tussen deze takken liggen de eilanden van de Rijndelta. Het voornaamste is, volgens de opgaaf van Plinius, ten naaste bij 150 km lang en wordt bewoond door de Bataven en de Canninefates. Als bewoners van de andere eilanden worden de Friezen, Cauchen, Frisiavones, Sturii en

Marsaci genoemd. Met deze volkeren zullen wij ons beneden bezig houden.

Plinius verdeelt de volkeren van Germanië in vijf groepen, de Vandili in het noordoosten, de Inguaeones aan de Noordzee, de Istvaeones aan de Rijn, de Hermiones in het midden, de Peucini en de Bastarnae in het zuidoosten. Een dergelijke indeling heeft Tacitus in zijn *Germania* toegepast. Voor ons doel zijn alleen van belang de stammen, die in of nabij ons land hebben gewoond. Wij noemen hier van de door Plinius vermelde volkeren de Cauchen, die tot de Inguaeones (of Ingaevones) worden gerekend, de tot de Istvaeones (of Istaevones) behorende Sugambren aan de Rijn, dat wil zeggen, het deel van dit volk dat in Germanië is achtergebleven, ten slotte de Sueben, Chatten en Cherusken, die deel uitmaken van de Hermiones (of Herminones). Het is, opmerkelijk, dat Plinius slechts zo weinig volkeren in *Germania* vermeldt. Blijkbaar heeft hij zich beperkt tot de stammen, die voor zijn lezers belangrijk waren. Op die wijze heeft zijn opsomming zeer aan overzichtelijkheid gewonnen.

In het gebied ten zuiden van de grote rivieren noemt Plinius een aantal volksstammen, de bewoners van Gallia Belgica. Deze lijst is ontleend aan de statistiek van het Rijk door middel van het werk van Agrippa. Wij sommen hier de volkeren op in de volgorde, die men bij Plinius aantreft, maar beperken ons tot het gebied, dat voor de geschiedenis van Nederland belang heeft. Eerst worden de volkeren aan de kust genoemd, van de Schelde af, de Texandri, de Menapii, de Morini ¹⁾ en andere volkeren meer naar het westen. In het binnenland vindt men de Nervii (die als *liberi* worden

1) Met de raadselachtige toevoeging, dat zij door de pagus Gesoriacus zijn verbonden met de Oromarsaci. Men herkent de naam van Gesoriacum en in het laatst genoemde volk heeft men de naam van de Marsaci gemeend te ontdekken.

aangeduid), de Tungri, de Sunuci, de Frisiavones, de Baetasii. Tot de derde groep behoren alleen de Romeinse *coloniae Equestris* (te Nyon aan het Meer van Genève) en *Raurica* (Augst bij Bazel). De vierde groep wordt gevormd door de Germaanse volksstammen aan de Rijn, die uitdrukkelijk als bewoners van dezelfde provincie worden aangeduid, de drie volkeren aan de Middel-Rijn, de Nemetes, Triboci en Vangiones, verder de Ubii met de *Colonia Agrippinensium* (Keulen), de Cugerni (of Guberni), de Bataven en de andere reeds boven genoemde volksstammen op de eilanden in de Rijndelta. Later, in afdeling VI en VII van dit hoofdstuk, zullen wij uitvoeriger over deze volksstammen spreken.

Van de talrijke op ons land betrekking hebbende bijzonderheden, die wij in de *Naturalis Historia* van Plinius aantreffen, vermelden wij er hier slechts enkele. Onder de planten trekken onze aandacht de platanen in het land der Morini, de appels in het gebied van de Belgae, de *cassia* (wellicht wilde kaneel) die Plinius aan de rand van het Romeinse Rijk in het Rijnland op bijenkorven heeft zien groeien, de verschillende soorten van kersen, een vrucht die door Lucullus uit Klein-Azië naar Italië is ingevoerd en waarvan later in Belgica en aan de Rijn de Lusitaansche variëteit werd geteeld. Vervolgens noemen wij enige opmerkelijke dieren, de ganzen uit het land der Morini, die de tocht naar Rome op hun eigen voeten plachten te maken, en de bijzonder witte ganzen, door de Germanen *ganae* genoemd, waarvan het dons door de Romeinen zeer hoog werd geschat, de zalmen in de Rijn, lijsters die men in Germanië vooral 's winters ziet, kropganzen in het land aan de Noordzee, oerossen in de bossen van Germanië wier horens als drinkbekers werden gebruikt, dieren die volgens Plinius in uiterlijk gelijken op stieren, maar in afmetingen niet veel kleiner zijn dan een olifant. Andere bijzonderheden komen later, bij de beschrijving van de verschillende bestuurafdelingen

in het Achste hoofdstuk, nog ter sprake.

Het merkwaardigst is zonder twijfel de beschrijving, die Plinius geeft, van het gebied der Cauchen en Friezen met de terpen en de drijvende eilanden in de veenstreek. Daarbij blijkt duidelijk, dat hij in die streek is geweest en verhaalt wat hij met eigen ogen heeft aanschouwd. Plinius zegt het overigens zelf, dat hij de mensen, wier levenswijze hij in deze passage beschrijft, zelf heeft gezien. Wij geven zijn mededelingen hier vrijwel woordelijk weer.

Bij de Cauchen, zo verhaalt Plinius, vindt men mensen, die lot de armzaligste in de wereld behoren. Tweemaal per dag wordt hun gebied door de zee overstroomd, zodat men niet recht weet, of men het tot het land of tot het water moet rekenen. Daar woont dat ongelukkige volkje op kunstmatige heuvels, die zij zelf hebben opgeworpen tot een dusdanige hoogte, dat die heuvels ook boven de hoogsten vloed uitsteken. Op die heuvels hebben zij hun hutten gebouwd. Daar huizen zij als op schepen, wanneer het land in de omgeving ondergelopen is, en zij gelijken op schipbreukelingen, wanneer het water bij ebbe is geweken. Dan maken zij bij hun hutten jacht op de visschen, die met het water wegvluchten. Vee kunnen zij niet houden om zich als de bewoners van het naburige vaste land met melk te voeden. Evenmin kunnen zij op jacht gaan, want heinde en ver zijn geen struiken, waar het wild een schuilplaats zou kunnen vinden. Hun netten vlechten zij van zeegras en biezen. Als brandstof gebruiken zij een soort van modder, die zij meer in de wind dan in de zon laten drogen, en daarmee koken zij hun eten en verwarmen zij hun verkleumde ledematen. Zij drinken alleen regenwater, dat zij in een kuil voor in hun woning bewaren.

Uit deze beschrijving leert men iets over de levenswijze van een volk op de Waddeneilanden kennen. Men mag evengoed aan het noorden van ons land als aan de Oostfriesche eilanden denken. Plinius merkt zelf op, dat deze mensen, geheel anders leefden, dan de bewoners der kleistreken van het naburige vaste land, wier levensomstandigheden door de opgravingen in de Friesch-Groningsche terpen, voornamelijk in de terp te Ezinge, zijn bekend geworden. Waren de laatsten veehouders en woonden zij in grote goed gebouwde huizen, waar ook hun beesten een onderkomen vonden, het door Plinius beschreven volk bestond uitsluitend van de vischvangst en gebruikte als brandstof opgebaggerde derrie. De regenbakken, die Plinius vermeldt, kent men ook uit de terpen. Daar zijn het vijvers in het midden van de heuvels, omdat het water voornamelijk voor het vee was bestemd. Het is duidelijk, dat Plinius de bewoners van de kleistreek bedoelt, wanneer hij spreekt over de naburen van de waddenbevolking, die zich met melk voeden.

Niet minder opmerkelijk is de beschrijving, die Plinius geeft, van de bossen in de buurt van de zo-even vermelde Cauchen. Terwijl geheel Germanië door woud is bedekt, worden, naar Plinius verhaalt, de bomen in de streek, die van de Cauchen niet ver is verwijderd, buitengewoon hoog, vooral in de omgeving van een tweetal meren. Men mag daarbij denken aan het gebied in het midden van ons land, waar later de Zuiderzee is ontstaan. Langs de oevers van die meren groeien voornamelijk eiken en het komt voor, dat grote stukken grond door het water worden losgeslagen en door de wind weggevoerd, tezamen met de bomen die er op groeien. Door de wortels wordt de grond dan vastgehouden en boven grijpen de takken zóó in elkaar, dat het geheel in evenwicht blijft. De Romeinse schepen zijn dikwijls in grote ongelegenheid gekomen, wanneer zij 's nachts voor anker liggend door dergelijke drijvende eilanden werden aangevaren. Want de bemanning wist niet, hoe zij zich in zulk een watergevecht tegen bomen moest verdedigen.

Blijkbaar hebben de Romeinen deze zonderlinge ervaring opgedaan in het veengebied,

waar men dit verschijnsel door de bodemgesteldheid van de streek zeer goed kan verklaren. zoals wij het in afdeling II van het Eerste hoofdstuk hebben uiteengezet, had zich daar in de loop der eeuwen een machtig bos ontwikkeld. Door de stijgenden waterstand, ten gévolge van het wassen van de zee, was het veen hier en daar onderspoeld en werd dan soms door de wind losgeslagen. Op die wijze ontstaan gemakkelijk drijvende eilanden en zulke eilanden kunnen voor schepen, die in de takken worden verward, een groot gevaar opleveren.

De verschillende gegevens, die Plinius over ons land wist mede te delen, zullen wij later, bij de beschrijving van de bewoning in het Zesde en Zevende hoofdstuk, nog ter sprake brengen. Thans moeten wij ons bezig houden met de politieke indeling. Dat wil zeggen, wij zullen nagaan, hoe de territoriën zijn geweest van de verschillende door ons genoemde volksstammen. Maar voordat wij tot de bespreking van die territoriën overgaan, is het nodig de grondslag te leren kennen van de bestuursinrichting, die de Romeinen hebben ingevoerd. Wij beginnen met een beschouwing over de organisatie van Gallië door Caesar om daarna over te gaan tot het werk van Augustus op dit gebied en tot de ontwikkeling van het bestuur onder zijn opvolgers.

II. DE INRICHTING VAN HET BESTUUR DOOR CAESAR

Caesar heeft tijdens zijn commando in Gallië, gelijk het van zelf spreekt, tal van maatregelen genomen om het bestuur in het door hem veroverde land te organiseren. Hoe dat is geschied, weten wij niet in bijzonderheden. Want in zijn boek over de Gallische oorlogen spreekt Caesar bijna nooit over de politieke gevolgen van zijn krijgsdaden. De vredesvoorwaarden, die hij heeft opgelegd,, en de verdragen, die hij met de verschillende staten heeft gesloten, worden niet medegedeeld. Dat is begrijpelijk, wanneer men rekening houdt met de aard van Caesar's geschrift. Naar de vorm is het een rapport over zijn oorlogen, dat hij door de publicatie richtte tot het Romeinse volk, zoals hij dergelijke rapporten telkens na afloop van elk dienstjaar had uitgebracht aan de Senaat. Het zijn dus berichten over zijn krijgsdaden en voor de veldheer was officieel de taak afgelopen met de overgaaf van de door hem overwonnen vijand. Zeker heeft Caesar in de praktijk, als eerste bestuurder van het nieuw verworven gebied, steeds maatregelen moeten treffen om dit gebied in het Romeinse staatsverband op te nemen. Maar de Senaat was het lichaam, waaraan het recht toekwam verdragen te sluiten, en Caesar heeft in deze, toen hij zijn werk uitgaf, de autoriteit van de Senaat hoog willen houden.

Slechts in enkele gevallen kennen wij bijzonderheden over de verdragen, die tot stand zijn gekomen. Van het verdrag, dat met de Helvetii is gesloten, weten wij iets door de uitlating van Cicero, die in afdeling I van het Tweede hoofdstuk ter sprake is gekomen. Zij werden *f o e d e r a t i*, gelijkberechtigde bondgenoten, van Rome. De Remi, het tweede volk dat zich aan Caesar heeft onderworpen, kregen een dergelijke positie. Ook in lateren tijd heeft hun staat de titel van een *civitas f o e d e r a t a* behouden. De andere volkeren kwamen er niet zo goed af. Over het algemeen waren zij minder vrij; maar zij bleven ten minste onder het oppergezag van Rome bestaan. Men kan zeggen, dat de indeling in volksstaten, die Caesar bij zijn komst in Gallië aantrof, de grondslag is gebleven voor de latere organisatie van het bestuur. Aan deze volksstaten moeten wij thans nog een ogenblik aandacht geven.

Steden, met de rechten die men in de Oudheid aan een stad toekent, waren er in Caesar's tijd alleen in de oude Romeinse provincie, *Galia Narbonensis*. In de rest van Gallië bestonden er wèl versterkte plaatsen met een vaste bewoning. Maar die plaatsen bezaten geen bijzondere voorrechten en zij hadden ook geen eigen grondgebied. Gallië was verdeeld in staten, die naar de volksstammen werden genoemd. Want elke staat, of *c i v*

i t a s, was niet anders dan het territorium van een volksstam, of g e n s.

Het territorium van een volksstam was verdeeld in districten, die aan een bepaald geslacht waren toegewezen 1). Onder de Romeinse instellingen kan men wellicht het best een vergelijking maken niet de tribus uit de ouden tijd. Dit woord kan men evenwel voor

1) In het Grieksch wordt zulk een district om die reden als p h y l o n betiteld; in het Latijn wordt het woord p a g u s gebruikt; men vergelijke de Umbrische term p l a g a voor het begrip, dat in het Latijn tribus heet. Voor c i v i t a s wordt in het Grieksch het woord e t h n o s gebezigd.

de districten niet gebruiken, omdat de tribus in Caesar's tijd al lang geen territoriale aanduiding meer was. Men sprak van een p a g u s, hoewel die term in Italië werd gebezigd voor kleinere onderdelen, die geen politieke betekenis bezaten en evenmin iets met de geslachten hadden uit te staan. Hoe de verhouding was van de pagi tot de civitates en hoe het bestuur van de pagi was ingericht, is ons niet bekend. In elk geval waren de begrippen civitas en pagus in Gallië ouder dan Caesar. Naar ons wordt medegedeeld, waren er drie- tot vierhonderd pagi in het gehele land. Als nederzettingen in de civitates noemt Caesar o p p i d a (versterkte plaatsen of volksburchten), v i c i (open dorpen), c a s t e l l a (dergelijke dorpen die door een muur waren omgeven) en a e d i f i c i a (afzonderlijk liggende hoeven of kastelen).

Na zijn overwinning rustte op Caesar de taak, de Gallische volksstaten op te nemen in het Romeinse Rijk. Hij behoefde daarbij geen rekening te houden met grotere eenheden. Want een eigenlijke bond van staten was er in Gallië niet. Hoogstens kwam er af en toe voor het voeren van een gemeenschappelijken oorlog een min of meer losse overeenkomst tot stand, zoals bij de Belgae voor de strijd tegen Caesar in 57 v. Chr. of voor geheel Gallië om Vercingetorix te hulp te komen in 52 v. Chr. Maar zulk een overeenkomst had steeds een tijdelijk karakter. Wel was er een bepaald gevoel van saamenhoorigheid en Caesar heeft van dit gevoel ook herhaaldelijk gebruik gemaakt om een algemenen Gallischen raad, een bijeenkomst van de hoofden der Gallische staten, een c o n c i l i u m, bijeen te roepen. Deze instelling is later in stand gebleven en Augustus heeft getracht het Gallische saamenhoorigheidsgevoel te ontwikkelen door de gemeenschappelij ken cultus van de keizer bij het altaar voor Roma en Augustus te Lyon, waar alle Gallische staten waren vertegenwoordigd en waar ook de algemene Gallische raad bijeenkwam 1).

Caesar heeft bij zijn organisatie van het veroverde land, gelijk gezegd, de inheemse instellingen vrijwel intact gelaten. Alleen in het zuiden, in de oude provincie, heeft hij het beproefde systeem toegepast van kolonies met Romeinse veteranen om het land te beheersen. Zulke kolonies werden in Gallia Narbonensis telkens één in het gebied van eiken volksstam gesticht. Daarbij was het de bedoeling, dat de kolonie zou fungeren als het centrum van dit

1) Over deze instellingen wordt in afdeling II van het Achtste hoofdstuk gesproken.

gebied. De Gallische volksstaat werd het territorium van de Romeinse hoofdstad. Op die wijze was de Italiaansche organisatie naar municipia ingevoerd in Zuid-Gallië. Bovendien deden de kolonies dienst als vestingen voor de verdediging van het land en als een eerste linie voor de bescherming van Italië.

Ook voor de rest van Gallië heeft Caesar een reeks van maatregelen genomen, die

moesten strekken om de romanisering te bevorderen. Gallische koningen en vorsten, officieren die hem trouw hadden gediend en andere voornamen personen werden met het Romeinse burgerrecht begiftigd. Aan velen van hen gaf hij zelfs een zetel in de Senaat. In het algemeen was het Caesar's bedoeling de bevolking van Italië en van de provincies te laten samensmelten tot een geheel om op deze wijze een homogeen rijk te vormen, waarover hij als een vorst zou heersen. Om die reden heeft hij ook de assimilatie van Gallië zoveel mogelijk bevorderd.

Wat de politieke organisatie betreft, is Caesar voor het nieuw verworven gebied ten noorden van Gallia Narbonensis niet verder gekomen dan de eerste voorbereiding. Zelf heeft hij alleen Colonia Equestris, te Nyon (Noviodunum) aan het Meer van Genève in het gebied der Helvetii, als een Romeinse kolonie gesticht, in 45 of 44 v. Chr. Elders bleven de oude volksstaten de eenheden van de administratieve indeling. Dat betekent, dat er vooreerst nog geen municipaal bestuur kwam. Wel bezat elke civitas een centrale nederzetting. Maar zelfs als die plaats een stad was met Romeins of Latijnsch recht, is de oude politieke eenheid geen stadstaat geworden in antieken zin. Want naast het territorium van de stad bleef het gebied van de volksstam als civitas in stand. Waar geen nederzettingen aanwezig waren, die als hoofdplaats van de civitates konden dienst doen, wat in het grootste deel van Noord-Gallië het geval was, zijn zij onder de invloed van het Romeinse bestuur spoedig ontstaan. Later kregen deze plaatsen, als middelpunten van de territoriale eenheden en als zetels van het bestuur, ook politieke betekenis. Ten slotte hebben zij alle rechten van de steden in andere delen van het Rijk verworven ¹⁾. Maar in de tijd van Caesar bespeurt men nog nauwelijks het eerste begin van deze ontwikkeling.

Ook in het noorden van Gallië heeft Caesar de indeling naar de volksstaten gehandhaafd en zijn opvolgers als bestuurders hebben

1) E. Kornemann, *Zur Stadtentstehung in de ehemals Keltischetz und Germanischen Ländern des Römischen Reiches* (1898). - Over deze ontwikkeling wordt gesproken in afdeling I van het Achtste hoofdstuk.

dezen toestand bestendig. Maar nergens elders zijn, ten gevolge van Caesar's verdelgingsoorlogen en de komst van nieuwe volkeren, de veranderingen bij de bewoning zóó groot geweest als in het gedeelte, waartoe ons land behoort. Van de volksstammen, die in afdeling II van het Tweede hoofdstuk zijn opgesomd, waren later alleen de Nervii en de Morini in het bezit van hun oude woonplaatsen. De Menapii hadden een onderkomen gevonden in het zuiden van Vlaanderen, in de buurt van Cassel (Castellum Menapiorum). Geheel verdwenen waren de Atuatici, de Eburones, de Condrusi en de andere door Caesar als Germanen aangeduide stammen. In het westelijke deel van het land van deze volkeren vindt men later de Tungri, die gelijk de Eburones tot de Germanen behoorden. Langs de Rijn woonden eveneens Germaanse stammen, in het gebied van de delta de Bataven, hogerop de Cugerni en Baetasii, in de buurt van Keulen de Ubii. Deze volksstammen zullen in de volgende afdelingen van dit hoofdstuk ter sprake komen.

Op deze wijze begrijpt men, dat het niet goed mogelijk is uit te maken, hoe Caesar de toestand in het noordelijkste deel van Gallië heeft achtergelaten, toen hij die provincie in het begin van 49 v. Chr. verliet. Waarschijnlijk behoorde het gebied van de Menapii tot de door hem genoemde moerassige streken, die het Romeinse oppergezag nog niet hadden erkend. Men kan aannemen, dat dit volk eerst na Caesar's vertrek door de Bataven uit zijn land is verdreven. Wellicht hebben de Menapii, met toestemming van

de toenmaligen gouverneur van Gallië die verheugd was hun onderwerping te kunnen aanvaarden, een toevlucht gevonden in het zuiden van Vlaanderen. Wat de territoriën van de Atuatici en de Eburones betreft, is deze streek mogelijk door Caesar aan de Nervii afgestaan en wordt dit laatste volk om die reden door Strabo genoemd onder de bewoners van het Rijnland. Hoe de Tungri in hun latere vaderland zijn gekomen, weten wij niet.

Behalve voor de politieke organisatie heeft Caesar ook voor de verdere ontwikkeling van Gallië moeten zorgen. Hij heeft daar de instellingen ingevoerd, die voor de onderdanen van Rome karakteristiek zijn: de dienstplicht en de belastingen. Zelf had hij gedurende zijn oorlogen veel gebruik gemaakt van Gallische hulptroepen, voornamelijk ruitery. De manschappen dienden in door de Galliërs zelf samengestelde afdelingen en onder hun eigen commandanten. Als jaarlijksche schatting had Caesar een bedrag vastgesteld van veertig miljoen sestertie (iets meer dan vier miljoen gulden in goud), voor dit grote gebied zeker een betrekkelijk gering bedrag. Maar Caesar had het land geweldig uitgeplunderd en wellicht voorzag hij, dat hij in de eerst komende tijd nog meer behoefte zou hebben aan betrouwbare soldaten dan aan geld.

Overigens was het land geheel uitgeput en verdoofd door de lange jaren van harden oorlog. Het kwam er voor de Romeinen vooral op aan, daar het leven weer, op gang te brengen. Men kon ook gemakkelijk voorzien, dat Gallië niet lang in de positie van een overwonnen zou blijven. Gelijk eerst Latium, daarna Italië en ten slotte ook het door Kelten bewoonde noordelijke deel van het schiereiland Romeins waren geworden, zo mesten op de duur ook de met de Noorditaliaanse Kelten verwante bewoners van Gallië gelijke rechten krijgen. Het proces, waardoor de staatkundige en geestelijke assimilatie tot stand is gekomen, nam reeds onder Caesar /een aanvang.

Toen Caesar in het begin van 49 v. Chr. naar Italië vertrok, was Gallië nog niet geheel als provincie georganiseerd. Hij liet daar Decimus Brutus als bestuurder achter. Brutus was nog geen praetor geweest en heeft het gezag uitgeoefend als *legatus pro praetore* van Caesar. Als zodanig was hij werkzaam tot 46. Toen is hij naar Rome vertrokken om daar de praetuur voor het jaar 45 te aanvaarden. Hij werd opgevolgd door een anderen onderbevelhebber van Caesar, Aulus Hirtius die in 46 praetor was geweest. Kort vóór zijn vermoording, in de eerste helft van Maart 44, heeft Caesar als stadhouder in Gallië. aangewezen Lucius, Munatius Plancus, die eveneens onder hem had gediend. Zijn ambtsgebied zou het nieuw veroverde land omvatten. *Gallia Comata* (waar men het haar lang laat groeien), in tegenstelling met de oude provincie, *Gallia Togata* (waar men de toga, het Romeinse burgerkleed, draagt); daar zou Marcus Aemilius Lepidus als stadhouder optreden. Plancus heeft nog, op 17 Maart 44 v. Chr., in de Senaat straffeloosheid voor de moordenaars van Caesar voorgesteld en is korten tijd later naar zijn provincie vertrokken.

Plancus, die de titel van proconsul voerde hoewel hij het consulaat nog niet had bekleed, is door zijn werkzaamheid een der grondleggers geworden voor de romanisering van Gallië. Zonder twijfel waren de maatregelen, die hij nam, door Caesar voorbereid. De belangrijkste betroffen de stichting van twee kolonies, waartoe de Senaat in 43 v. Chr. besloot, te August bij Bazel en te Lyon. De kolonie te Angst, in het land van de Rauraci aan de Rijn, eerst Colonia Raurica genoemd, lag op een strategisch bijzonder belangrijk punt dicht bij de Bourgondische poort, die van de Rijn af toegang geeft naar Gallië, en aan de weg van de Rijn naar de Zwitserse meren. Naderhand heette de stad Colonia Augusta Raurica (vandaar Angst.) Te Lyon stichtte Plancus de stad, die later Colonia Copia Augusta Lugdunensium werd genoemd, op de hoogte van

Fourvières bij de samenvloeiing van Rhône en Saône. Er was ook daar een belangrijk kruispunt van wegen en al spoedig werd de stad het administratieve, commerciële en religieuze middelpunt van Gallië. Samen beheersten de drie vestingen, te Angst, Nyon en Lyon, de weg van de Rijn naar de Rhône, dat wil zeggen de toegangsweg naar Italië in de tijd, toen de pas over de Groten Saint-Bernard nog niet in handen van de Romeinen was. Ook op andere wijze heeft Plancus gewerkt voor de pacificatie van Gallië en het gelukte hem de rust in het land vrijwel volkomen te handhaven. Alleen tegen de Raeti heeft hij moeten vechten en daarbij heeft hij, naar het schijnt, succes gehad.

Nadat tussen Marcus Antonius, de jongen Caesar Octavianus en Lepidus het accord was tot stand gekomen, dat men het tweede driemanschap noemt, is Gallië, bij de overeenkomst die in November 43 te Bologna is gesloten, afgestaan aan Antonius, behalve Gallia Narbonensis dat onder het bestuur van Lepidus bleef. Bij het verdrag van Philippi in 42 kwam het geheel aan Antonius. Over zijn bestuur, dat hij aan legati overliet, is niets bekend. Toen Quintus Fufius Calenus, de stadhouder van Antonius in Gallië, was gestorven, heeft Caesar Octavianus het gezag over dat land aan zich getrokken en het door Quintus Salvidienus Rufus laten bezetten, naar hij voorgaf, om het leger, dat geen commandant had, voor Antonius onder zijn hoede te nemen. Antonius en Caesar Octavianus hebben daarop in de late zomer van 40 v. Chr. een bijeenkomst gehad te Brindisi en daar is besloten, dat Gallië in het vervolg tot het machtsgebied van Caesar Octavianus zou behoren. Het volgende jaar is de nieuwe gezagvoerder zelf naar Gallië gegaan en heeft daar de organisatie ter hand genomen.

III. DE ORGANISATIE VAN GALLIË DOOR AUGUSTUS

De aanvaarding van de heerschappij in Gallië door Caesar Octavianus betekende een ommekeer in de bestuurspolitiek. Niet alleen werd de regering krachtiger en ingrijpender, maar het gehele systeem werd veranderd. De nieuwe machthebber trachtte het Romeinse Rijk te hervormen tot een werkelijken staat. In die staat wilde hij het gezag volledig in handen hebben, zoveel mogelijk in samenwerking met het oude apparaat en met de Senaat, het lichaam dat vroeger de regering had gevoerd. De organisatie van Gallië, waarmee toen een aanvang werd gemaakt, had ten doel het bestuur intiemer te maken en meer onmiddellijk. Tot dat tijdstip was er slechts een zwakke band, die de verschillende onderdelen bijeenhield en elk van deze onderdelen met Rome verenigde. Caesar Octavianus streefde er naar het land tot een geheel te maken en meer ondergeschikt aan het Romeinse gezag. Dat gezag moest zich laten gelden in alle bijzonderheden van de administratie, de rechtspraak, het economische leven. Ook de zedelijke ontwikkeling werd bevorderd, ten einde Gallië tot een rechtsstaat te maken in Romeins zin. Om dat doel te bereiken werden de middelen toegepast, waarmee vroeger Italië was geassimileerd. Alleen heeft Augustus geen militaire kolonies gesticht. De hervorming moest niet tot stand komen door het importeren van vreemde elementen, maar door een langzame evolutie van binnen uit. Uitteraard zou het proces op die wijze wat langzamer verlopen. De verandering zou evenwel veel grondiger wezen.

Toen Caesar Octavianus in 39 v. Chr. naar Gallië ging, was hij, gelijk boven werd medegedeeld, vergezeld door Agrippa, die hij daar als gouverneur van het land, als legatus met de rang van een praetorius, heeft achtergelaten. Over de militaire handelingen van Agrippa hebben wij reeds gesproken. Een zijner daden was de opnemng van de Ubii in het Rijk. Van zijn werkzaamheid op administratief gebied was vooral belangrijk de aanleg van de grote wegen in Gallië, die in de zeer zaakkundige

beschrijving van Strabo worden vermeld.

Het centrum van het wegenstelsel was Lyon, de nieuwe hoofdstad en tevens de plaats die het dichtst lag bij de oude provincie. Van daar uit gingen wegen naar alle kanten. Het verkeer naar het zuiden volgde het dal van de Rliáne naar Marseille, met een verbinding over de Cottische Alpen naar Italië. Naar het westen liep een weg door de Cevennen in de richting van Aquitanië en Bordeaux. Een andere ging naar het oosten langs het dal van de Rhône naar het Meer van Genève en verder over Nyon en Augst bij Bazel naar de Rijn, met een verbinding door de Jura naar de weg in de richting van het Kanaal en de Neder-Rijn. Deze laatste liep naar het noorden tot het land der Lingones op het plateau van Langres; daar verdeelde deze weg zich in twee takken, een westelijke naar Gesoriacum aan het Nauw van Calais, door de landen van de Bellovaci (bij Beauvais) en de Ambiani (bij Amiens), en een oostelijke naar Trier, om zich daar opnieuw te splitsen in twee takken, de eerste langs het dal van de Moezel naar de buurt van Koblenz en de tweede door de Eifel naar Keulen en Neuss. Ook in andere opzichten moet Agrippa de organisatie van het land hebben ter hand genomen. Maar wij kennen geen bijzonderheden van zijn bemoeiingen, die in de volgende jaren door zijn opvolgers zijn voortgezet. Wij weten alleen, dat het werk in het jaar 27 v. Chr. zo ver was voltooid, dat toen de census van Gallië kon worden afgekondigd. Deze maatregel, waarvan wij de betekenis later zullen uiteenzetten, onderstelt een volledige organisatie van het land tot in alle onderdelen.

Toen na de val van Marcus Antonius en het einde van de burgeroorlogen de definitieve regeling van het bestuur in het Rijk werd gemaakt, in het begin van 27 v. Chr., behield Caesar Octavianus, die van dat tijdstip af Augustus werd genoemd, het commando over geheel Gallië. Krachtens het imperium p r o c o n s u l a r e, dat aan hem als een bijzonder gezag was verleend, bezat hij het opperbevel over alle legers in het Rijk en dus, volgens oudRomeins gebruik, ook het burgerlijke bestuur in de provincies, waar legers stonden. Augustus vertrouwde het commando in deze gewesten toe aan gouverneurs, met de titel van legatus pro praetore. Als zodanig placht de keizer senatoren te benoemen, en wel oud-praetoren (praetori1) in de provincies, waar niet meer dan één legioen lag, en oud-consuls (consulares) in de provincies met een groter garnizoen. Bij de nieuwe organisatie van het Rijk in 27 v. Chr. is Gallië in twee commandos verdeeld, waarvan het ene Aquitania en Narbonensis, het tweede de latere provincies Lugdunensis en Belgica omvatte. In elk van deze twee onderdelen lag een garnizoen, dat uit drie legioenen bestond. Het ambtelijke toezicht op Gallia Narbonensis, de oude provincie in het zuiden waar reeds een geheel burgerlijk bestuur was gevestigd, werd in 22 v. Chr. overgedragen aan de Senaat. Dat wil zeggen, de gouverneur van dat gewest werd in het vervolg benoemd door de Senaat en was aan dat lichaam verantwoording schuldig voor zijn beheer.

De rest van Gallië is onder het gezag van de keizer gebleven. Dat gebied omvatte de drie ons welbekende afdelingen, overeenkomend met het stamverschil, dat reeds door Poseidonios was onderscheiden en dat Caesar aan zijn beschrijving van Gallië had teil grondslag gelegd: de Aquitani in het zuidwesten tussen de oude provincie, de Pyrenaeën, de Oceaan en de Garonne, de Galli in het midden tot de Seine, de Marne en de Boven-Rijn, de Belgae in het noorden tussen de Seine en de Rijn. Intussen heeft Augustus zich ten behoeve van de nieuwe administratieve indeling niet aan de ethnographischen toestand gehouden. De volksstammen tussen de Garonne en de Loire werden bij de Aquitani gevoegd; de Lingones op het plateau van Langres, de Sequani ten noordwesten van de Jura, de Rauraci in het noorden en de Helvetii in het midden van westelijk Zwitserland werden aangesloten bij de Belgae. Vermoedelijk werden deze

grote af delingen voreerst nog niet als afzonderlijke provincies bestuurd, maar meer als districten beschouwd.

Een tijd lang heeft het gehele land onder één enkelen gouverneur gestaan, die het beheer over de districten en het commando over de legers aan legati opdroeg. Maar dit gezag was te omvangrijk. Door de grote troepenmacht, waárover hij het bevel voerde, zou zulk een gouverneur voor de keizer gevaarlijk kunnen worden. Om die reden is Gallië in de eersten tijd herhaaldelijk bestuurd door leden van het keizerlijke huis, als Agrippa, Tiberius, Drusus en Germanicus, die soms zelf in het bezit waren van het imperium proconsulare, maar ondergeschikt aan de keizer. Na de terugroeping van Germanicus, in 16 Onze Jaart., is dit niet meer voorgekomen. Gallië werd sedert die bestuurd door de stadhouders van de drie districten, die als afzonderlijke provincies werden beheerd, en door de commandanten van de legers, die in het land lagen. Al deze gezagvoerders stonden onmiddellijk onder de keizer.

Om de administratie te vergemakkelijken heeft Augustus van de aanvang af gestreefd naar de omzetting van de vroegere volksstaten in municipale eenheden. Daarbij kan men het principe opmerken zoveel mogelijk onderdelen van gelijke grootte te scheppen. Omvangrijke territoriën werden gesplitst en kleine staten samengevoegd. De uitzonderingspositie van de volkeren, die door een verdrag als nominaal gelijken met Rome waren verbonden, werd zoveel mogelijk afgeschaft. Alleen de titel van foederati bewaarde in sommige gevallen nog de herinnering aan de ouden toestand. Wellicht betekende de aanduiding *liberi* voor sommige volkeren, dat zij vroeger op de voet van gelijkheid met Rome hadden onderhandeld. De veranderingen, die in het noorden van Gallië sedert de tijd van Caesar hadden plaats gehad, hebben wij boven reeds vermeld. Later zullen wij een beschouwing wijden aan de verschillende volksstammen, hun territoriën en hun verhouding tot het Rijk. Wij moeten thans eerst nog enige vragen van de algemene politiek tegenover de volkeren van Gallië bespreken.

Augustus heeft voor elk der voornamen onderdelen van het land, waar dit enigszins mogelijk was, een stad als centrum aangewezen. Door de naam, die zij dragen, worden vele steden als stichtingen de keizer gekenmerkt: Augusta Suessionum (Soissons), Augusta Viromanduorum (Saint-Quentin), Augusta Treverorum (Trier), Augustodunum (Autun) en zoveel andere. De steden werden, als middelpunten voor het administratieve, het culturele het economische leven, meer en meer voorposten van de Romeinse invloed in het land. Veelal vervingen zij oude centra, die gunstig waren gelegen voor het verkeer, of nederzettingen op moeilijk toegankelijke plaatsen, waar de verdediging in geval van verzet tegen het Romeinse gezag te gemakkelijk zou wezen. Romeinse kolonies heeft Augustus, gelijk gezegd, in Gallië et gesticht. In dit opzicht paste hij een ander systeem toe dan Caesar; het nieuwe Gallië onderscheidde zich op deze wijze volkomen van de oude provincie. De keizer wenste een zekeren afstand tussen de Romeinen en de Galliërs. In het nieuw verworven gebied moest de organisatie rusten op de eigen krachten van het volk. De nationale eigenaardigheden werden geëerbiedigd en gelidelijk ontwikkeld. Ook dit was een manier om het land op de duur voor Rome te winnen.

Thans moeten wij nog een ogenblik aandacht geven aan het financiële beheer. De Romeinse instelling, waartegen de Galliërs het meeste bezwaar hadden, was de *census*. Deze instelling omvatte de registrering van alle personen met hun bezittingen als de grondslag voor een rechtvaardige verdeling van de schatting, die Gallië moest opbrengen. Het was, om zo te zeggen, het sprekende bewijs voor de onderwerping van het land aan Rome. Augustus is in 27 v. Chr., nadat zijn positie in de staat was geregeld, tot de afkondiging van de census overgegaan. Maar dat kon, gelijk gezegd, eerst geschieden, nadat de administratieve indeling gereed was en in alle districten de nodige

gegevens waren verzameld. In 12 v. Chr. is de census herhaald en toen afgesloten tijdens de aanwezigheid van Drusus. Er was bij die gelegenheid wel enige ontevredenheid, maar geen spoor van werkelijk verzet. Ook Germanicus heeft in 14 Onze Jaart. een census bekend gemaakt. Blijkbaar heeft de regering het wenselijk geacht, dat bij deze weinig populaire maatregel telkens een lid van het keizerlijke huis aanwezig was ten einde de bevolking in toom te houden.

Intussen was de financiële druk in Gallië geenszins overmatig zwaar. Behalve de hoofdelijken omslag, waarvoor de census werd gehouden, moest de bevolking nog een aantal indirecte belastingen opbrengen, als successierechten, havengelden, rechten bij in- en uitvoer (de veertigste penning). Daarnaast waren nog verplichtingen voor het presteren van bepaalde werkzaamheden, als voor het onderhoud van wegen. Maar dat alles betekende, naar onze begrippen, toch zeker geen zware last voor de bevolking. Hoogstens kon men soms terecht klagen over de manier, waarop de belastingen werden geïnd. Een zekere Licinius is berucht geweest om zijn afpersingen. Hij was een van de twee procuratores, die Augustus met het toezicht op het financiële beheer in Gallië had belast, de eerste voor Lugdunensis en Aquitania en de tweede voor Belgica. Ook het geldwezen, als de grondslag voor de handel, is door Augustus georganiseerd. Hij stichtte een inrichting voor het slaan van munten te Lyon. Verder liet de keizer op een aantal plaatsen grote geregelde markten vestigen ten behoeve van de handel.

De verschillende etappes, waarin deze organisatie is tot stand gekomen, kunnen wij niet goed overzien. Zonder twijfel zijn de richtlijnen vastgesteld door Augustus en Agrippa tijdens hun gemeenschappelijk verblijf in Gallië in 39 v. Chr. en heeft Agrippa gedurende zijn stadhouderschap van de eerstvolgende jaren de voor- naamste maatregelen voorbereid. Waarschijnlijk was de organisatie in hoofdzaak voltooid, toen de census van het jaar 27 v. Chr. is afgekondigd. Maar Agrippa is in 19 v. Chr. nog eens in Gallië geweest, waarschijnlijk bekleed met het imperium proconsulare. Over zijn werkzaamheid van die tijd is evenwel nagenoeg niets bekend. De nederlaag van Lollius, in het jaar 17 v. Chr., is voor Augustus aanleiding geweest om een verandering te brengen in de politieke gedragslijn, die hij tot dat tijdstip voor het noordwesten van het Rijk had gevolgd. Er kwam een nieuwe organisatie, tot stand, voornamelijk het land aan de Rijn betreffende. Deze nieuwe organisatie wordt in de volgende afdeling van dit hoofdstuk besproken.

De afsluiting van de organisatie van Gallië en, om zo 'te zeggen, de inleiding van een nieuw hoofdstuk voor de geschiedenis van het land was de wijding van het altaar voor de cultus van Roma en Augustus door Drusus op 1 Augustus 12 v. Chr. Van de cultus van de keizer verbonden met de stad Roma verwachtte Augustus veel om de banden tussen Gallië en het Rijk te verstevigen. Lyon werd op die wijze het geestelijke middelpunt van Gallië, zoals het dit reeds was voor het bestuur, voor het economische leven en voor het verkeer, door de grote wegen die Agrippa had laten aanleggen.

Intussen betekende de inwijding van het altaar te Lyon nog iets meer. Gallië was nu een zelfstandig lid van het Rijk geworden. Want het stond niet langer onder het onmiddellijke toezicht van de Romeinse legioenen. De plannen, die Augustus had voor de uitbreiding van het Rijk in Germanië, maakten een concentrering van de legermacht aan de Rijn noodzakelijk. Op die wijze begon ook voor het bestuur van het land aan deze rivier een nieuwe fase. Wij gaan thans tot een beschouwing van de organisatie in dat gebied over en naderen daarbij weder meer de geschiedenis van ons land.

IV. HET BEHEER VAN HET LAND AAN de RIJN

Om de toestand in het land aan de Rijn te begrijpen moet men bedenken, dat de macht van Rome steeds 'verder reikte dan het gebied, dat onmiddellijk onder het gezag van de magistraten der Stad stond. Zowel binnen als buiten de eigenlijke grenzen van het Rijk waren er staten, die zich zelf bestuurden, maar die een verdrag met Rome hadden gesloten en daarbij het oppergezag van het Rijk erkend. Wij weten slechts zeer weinig over de inhoud van deze verdragen. Het is ons echter wel mogelijk de verhouding van die staten tot het Rijk te beoordelen. Zij waren aan Rome onderdanig als een client aan zijn patroon. Om die reden spreekt men van clientenstaten of vazalstaten 1).

Deze term is gerechtvaardigd, omdat de Romeinen een volk dat zulk een verdrag had gesloten, aanduiden als een *gens fida*. Bij voorbeeld, wordt deze term gebruikt voor de Friezen, waarschijnlijk op grond van het verdrag dat zij met Drusus hadden gesloten. De leden van zulk een volk waren in *fide m recepti*, maar golden niet als onderworpenen (*editici*). Het begrip van de goede trouw stond bij een verhouding van die aard op de voorgrond.

Het is wellicht dienstig hier de verschillende termen, die in het algemeen worden gebruikt voor de volksstammen en hun verhouding tot het Rijk, nader te omschrijven. De term *ditici* duidt aan de leden van een volk, dat zich op genade of ongenade aan een Romeinse veldheer heeft overgegeven. De term *gentes* wordt in het algemeen gebruikt voor volkeren, die in vrede en vriendschap met Rome leven. Men noemt *gentiles* de inwoners van staten, die min of meer afhankelijk zijn van het Rijk, *liberi* de leden van volkeren, die indertijd op de voet van gelijkheid met Rome hebben onderhandeld en een zekere onafhankelijkheid genieten. Wanneer een verdrag op die voet is tot stand gekomen, dan

1) Verg. J. Klose, *Roms Klientel-Randstaaten am Rhein und Donau: Historische Untersuchungen*, Breslau, XIV (1934).

spreekt men van *foderati*); een dergelijk verdrag kan worden beschouwd als een vriendschapsverdrag en de verhouding van Rome tot dit volk wordt aangeduid als *amicitia*. Voor de autonome zich zelf besturende municipale departementen binnen het Rijk wordt de term *civitates* gebruikt.

Het doel van de verdragen met de vazalstaten, die naar de geest vriendschaps- en onderdanigheidsverdragen zijn, was verschillend. Men moet onderscheid maken bij deze verdragen, naarmate zij gelden voor volkeren binnen of buiten de grenzen van het Rijk. Verdragen, gesloten met volkeren binnen het Rijk, zijn bestemd om de opnemering in het kader van het provinciale bestuur voor te bereiden. Zulk een volk wordt voorlopig nog bestuurd door zijn eigen organen en volgens zijn eigen recht; het is schatplichtig en moet recruten leveren voor het Romeinse leger, overeenkomstig de bepalingen van het verdrag. Het is de bedoeling zulk een volk langzamerhand voor het Rijk te winnen. Daarbij spelen de leden, die in het leger hebben gediend en na afloop van hun diensttijd als Romeinse burgers in hun vaderland terugkeren, een belangrijke rol.

In de meeste gevallen zijn de verdragen evenwel gesloten met volkeren, die hun woonplaats hebben tussen het aan Rome onderdanige en het geheel onafhankelijke gebied. Zulke staten behouden, ook wanneer zij als vazalstaten kunnen worden beschouwd, hun eigen staatkundig leven en hun eigen recht. Steeds was het hun voornaamste plicht te zorgen voor de verdediging van de strook land aan de rand van het Rijk, waarvan Zij de bescherming op zich hadden genomen. Soms was dit hun eigen gebied, soms een deel van het grensland. In het verdrag, dat zij met Rome hadden gesloten, was hun taak nauwkeurig omschreven. Het Rijk beloofde van zijn kant steun,

indien de vazalstaat werd aangevallen. Soms werd die steun verleend in de vorm van een geldelijke subsidie. Maar oudtijds heeft Rome, naar het schijnt, zulke verplichtingen niet aanvaard. In het algemeen hebben de Romeinen zich om de vazalstaten buiten het Rijk zeer weinig bekommerd. Zij vroegen altijd meer dan zij gaven. Ook was de invloed van Rome op het leven en op de beschaving in deze staten zeer gering. Het konden koninkrijken zijn of door stamhoofden geregeerde volkeren (g en te s). Steden in antieken zin (m u n i c i p i a) kwamen in zulke staten niet voor.

1) Verg. H. Horn, Foederati (Diss. Frankfurt, 1930).

Caesar heeft verdragen van die aard met volkeren aan de Rijn gesloten. Men denke aan de positie, die hij aan de Helvetii verschaftte, aan de verhouding van amicitia tot Ariovistus, aan zijn overeenkomst met de Ubii en andere Germaanse volksstammen. Augustus heeft die politiek voortgezet, maar in de verschillende perioden van zijn regering niet altijd op dezelfde wijze. In het begin heeft hij, gelijk men zich zal herinneren, in samenwerking met Agrippa een reeks van randstaten langs de Rijn geschapen, de Helvetii en de Rauraci in Zwitserland, de Vangiones, de Nemetes en de Triboci aan de Middel-Rijn, de Ubii en wellicht de Cugerni aan de Neder-Rijn en, ten slotte, de Bataven en Canninefates in de Rijndelta. Later, toen het plan opkwam Germanië tot de Elbe te veroveren, is dit systeem opgegeven en aan de Rijn een andere regeling gemaakt. Toen zochten de Romeinen in Germanië zelf de medewerking van vazalstaten te verkrijgen. Hoezeer Augustus het belang van zulke verdragen heeft ingezien, blijkt uit de mededelingen over de verhouding van amicitia tot volkeren buiten het Rijk, die de Keizer opnam in het verslag over zijn regeringsdaden.

Wat het lot van zulke vazalstaten is geweest, weten wij in het algemeen niet. Sommige zijn op de duur bij de provincies ingelijfd, andere bleven in een los verband tot het Rijk staan. Gelijk gezegd, kennen wij de nauwkeurigen inhoud van geen enkel verdrag, dat Rome met een vazalstaat heeft gesloten. Slechts af en toe vernemen wij iets over de bepalingen. Wij weten, bij voorbeeld, dat de Bataven vrijgesteld waren van het betalen van schatting, maar in plaats daarvan meer manschappen moesten leveren voor het leger. In het verdrag, dat Drusus met de Friezen had gesloten, was bedongen, dat zij een schatting moesten opbrengen in de vorm van runderhuiden. Verder weten wij niets. Het is mogelijk, dat de verdragen in vele gevallen niet eens schriftelijk zijn vastgelegd. Zeker waren zij nooit uitvoerig. Men kan denken aan een soort van gewoonterecht, dat zich langzamerhand heeft gevormd voor het verkeer tussen Rome en de staten aan de randen van het Rijk.

Het voornaamste was zonder twijfel, dat de verhouding van vriendschap door beide partijen plechtig werd bezworen. De twee partijen hebben dan evenwel onder "vriendschap" gewoonlijk iets anders verstaan. Was uitdrukkelijk aan een verhouding van onderdanigheid gedacht, dan werden door de vazalstaat als pand van zijn trouw gijzelaars gesteld. Het behoeft ons overigens niet te verwonderen, dat de berichten bij de antieke auteurs, die gewoonlijk zeer weinig belang stelden in de buitenlandse volkeren, over deze verdragen zo schaarsch zijn. Intussen is het duidelijk, dat de Romeinse keizers, na de mislukking van de pogingen om Germanië te onderwerpen en tot een Romeinse provincie te maken, het systeem van de vazalstaten hebben behouden, ten einde de invloed van Rome in het land rechts van de Rijn althans enigszins te handhaven.

Tot de middelen, die de Romeinen toepasten om hun invloed bij de volkeren aan de rand van het Rijk te vestigen, behoorde de verlening van het burgerrecht. Men denke

slechts aan de Friesche koningen, Verritus en Malorix, die dit recht van Claudius (of Nero) ontvingen bij gelegenheid van hun vergeefsche reis naar Rome. Een ander middel was de versterking van de koningsmacht bij zulk een volk. Uiteraard was de verhouding tot een koning, en vooral tot een koning die in zijn positie door Rome werd gesteund, altijd gelukkiger en zekerder voor het Rijk dan tot de besturende raad van een volksstam. Om die reden hebben de Romeinen bij een volk, dat zij als hun client beschouwden, veelal een koning aangesteld of in zijn positie bevestigd, doordat de Keizer hem een diadeem verleende en de insigniën van de Romeinse magistraten om tegenover zijn onderdanen mede te pronken. Zij werden dan van het standpunt der Romeinen niet anders dan vazallen. Maar de koningen zelf hebben deze verhouding zeker evenmin erkend als Ariovistus dat deed tegenover Caesar. Het meest kenmerkende voorbeeld is zeker de positie van Italicus, de door Claudius aangestelden koning van de Cherusken.

De verhouding tot de volkeren aan de Rijn en in Germanië is tijdens Augustus grondig gewijzigd door de verandering in de grenspolitiek, waartoe de keizer heeft besloten na de nederlaag van Lollius in het jaar 17 v. Chr. Ten gevolge van het plan tot uitbreiding en afronding van het Rijk ten noorden en noordoosten van Gallië werd de defensieve houding van vroeger opgegeven. De voorbereiding van de veldtochten, die nodig waren om het land over de Rijn te veroveren, bracht een geheel andere organisatie en opstelling van de krijgsmacht met zich. In deze omstandigheden was het niet mogelijk te volstaan met het geringe aantal troepen, dat tot dusverre aan. De Rijn was gelegerd. Er moest ook een einde worden gemaakt aan de betrekkelijke vrijheid van de Germaanse staten, die aan deze rivier de verdediging van een gedeelte der grens op zich hadden genomen. Een volkomen verandering van de bestuursorganisatie was noodzakelijk en die verandering heeft haar sporen zelfs in veel later tijd nagelaten. De maatregelen, die toen werden genomen, betroffen voornamelijk Gallia Belgica, het gedeelte van Gallië waartoe ook ons land behoorde. Om die reden moeten wij er wat langer bij stilstaan.

Gallia Belgica omvatte, gelijk bekend, het vroegere gebied van de Belgae, dat ongeveer werd begrensd door de Noordzee, het Kanaal, de Seine, de Marne en de Rijn, met die verstande dat ook westelijk Zwitserland er toe behoorde 1). De gouverneur van dat district zetelde te Durocortum (Reims), de hoofdstad van het gebied der Remi. Waarschijnlijk was hij tot de reorganisatie van de jaren 16 tot 12 v. Chr. tevens de commandant van het leger in het noordoosten van Gallië. Dit leger lag, naar men aanneemt, grotendeels in het land van de Lingones op het plateau van Langres. Waarschijnlijk omvatte dit leger drie legioenen.

Ter voorbereiding van de veldtochten in Germanië werden twee nieuwe legers geformeerd, die Exercitus Germanicus Superior en Inferior werden genoemd. Het OverGermaanse leger had zijn hoofdkwartier te Mogontiacum (Mainz) en het NederGermaanse te Vetera (Birten bij Xanten). Naar men aanneemt, waren de troepen meestal 3:5 ingedeeld, dat in het hoofdkwartier twee legioenen lagen onder het commando van een afzonderlijken legatus, terwijl een derde af deling van die aard, eveneens onder het commando van een legatus, in het gebied van het leger elders was gestationeerd. Elke legercommandant had dus twee legati onder zich.

Op die wijze waren er in Belgica drie hoge gezagvoerders, de twee legercommandanten en de gouverneur van de provincie. De legercommandanten waren als consulaire hoger in rang dan de gouverneur, die uit de praetorii werd benoemd. Deze toestand was evenwel geenszins altijd gelijk. Wanneer, zoals in de eersten tijd herhaaldelijk is voorgekomen, een lid van het keizerlijke huis in Gallië gouverneur-generaal was, trad

hij uiteraard ook op als algemeen gezagvoerder over de troepen. Alleen voor de belastingen en alle financiële aangelegenheden bleef Belgica een geheel en deze toestand is later steeds gehandhaafd.

Volgens Romeins gebruik hadden de legercommandanten ook het burgerlijke gezag in het gebied, waar hun troepen lagen. De instelling van de linie langs de Rijn en de nieuwe organisatie van het bevel maakten het noodzakelijk het gebied, dat deze legercommandanten onder zich hadden, nauwkeurig af te grenzen. Met dit doel is een district gevormd, dat onder volkomen militair beheer

1) Verg. F. Stnelin, Die Schweiz in rdmischer Zeit (2de uitg. 1931), blz. 107; E. Stein, Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im rdmischen Deutschland (1932), blz. 4-10.

stond, gesplitst in twee afdelingen, het gebied van het OverGermaanse en van het NederGermaanse leger. Dit district omvatte de legioensvestingen met haar territoriën, het land waar de militaire linies, forten, wegen en waterwerken lagen, maar bovendien de territoriën van de volksstammen, die langs de Rijn woonden. Het is nodig aan de samenstelling van dit district, waartoe ook een deel van ons land behoorde, bijzondere aandacht te besteden 1).

De voornaamste Romeinse plaatsen waren de legioensvestingen, grote militaire kampementen, maar tevens belangrijke onderdelen voor de administratie. Zulke nederzettingen hebben behoefte aan veel levensmiddelen en het is voornamelijk het land in de buurt, dat die levensmiddelen moet verschaffen. Om die reden wordt de onmiddellijke omgeving aangewezen als territorium van de vesting en onder het beheer gesteld van de commandant der daar gelegeerde troepen 2). Maar bovendien is het gewenst, dat in de nabijheid gelegenheid bestaat voor het verkeer met de burgerbevolking in een nederzetting, die als markt- en winkelplaats dienst kan doen. Eerst is zulk een nederzetting niet anders dan een groep van tenten en barakken; daar wonen zoetelaars, marktensters en ander volk, dat het leger pleegt te vergezellen. Men spreekt van *canabae*; de bewoners worden *canabenses* of *canabarii* genoemd. Maar al spoedig vestigden zich er andere Romeinse kooplieden en oudgedienden, zodat men kan spreken van een dorp. In het jaar 69 hadden de *canabae* van Vetera al vrijwel het karakter van een stad. Elders vindt men een dergelijke ontwikkeling 3).

De Romeinse legioenskampen, met hun territorium en de burgerlijke nederzetting vóór hun poorten, waren belangrijke elementen voor de verbreiding van de Romeinse beschaving in de provincie. De *canabae* trokken niet alleen handelaars uit het zuiden; maar zij werkten mede om de vormen van het Romeinse leven, het huisraad en de architectuur, de zeden en gewoonten, ook het gebruik van de Latijnsche taal bij de omgeving ingang te doen vinden. De mensen in de provincie trachtten de Romeinen zoveel mogelijk in alles na te volgen. Zij streefden er ook naar het Romeinse burgerrecht te verkrijgen. Op die wijze ontstond in de *canabae* een belangrijke groep van Romeinse burgers. Zij ver-

1) A. Schuitens, Die Territorien in de beiden Germanien: Bonner Jahrbücher, 103 (1898), blz. 30-36.

2) A. Schuitens, Das Territorium Legionis: Hermes, 29 (1894), blz. 481-516. 3) Th. Mommsen, Die Römischen Lagerstätten: Hermes, 7 (1873), blz. 299-326 = Gesammelte Schriften, VI, blz. 176-203.

enigden zich daar tot een *conventus civium Romanorum*, met een *curator*

aan het hoofd. Maar deze Romeinse burgers hielden er alleen verblijf (de term daarvoor is *consietere*). Zij hadden er niet hun *domicilium*; zij waren er niet thuis. Want de *canabae* vormden een *vicus*; zij bezaten wel het recht van corporatie, maar nooit het karakter van een stad (*municipium*). Stad en legerplaats kunnen immers niet op het zelfde territorium naast elkaar bestaan; zij sluiten elkaar in het algemeen uit.

Intussen hebben de *canabae* zich op de duur soms ontwikkeld tot een gemeente met stadsrecht. Naar men aanneemt, is Traianus de eerste geweest; die aan een nederzetting in de buurt van een legerplaats stadsrechten heeft gegeven zonder het legioen te verplaatsen. Dat is geschied, toen hij de nederzetting bij Xanten tot een *municipium* en wellicht zelfs tot een *colonia* verhief, maar Legio XXX daar in garnizoen liet. Zonder twijfel is toen evenwel het territorium van het legioen verkleind ten voordele van de nieuw gestichte stad. Hadrianus, Marcus Aurelius en Septimius Severus zijn in deze zelfde richting werkzaam geweest. Vóór Traianus achtte men een dergelijk samengaan van stad en legioenskamp niet mogelijk. Toen Ara Ubiorum tot een *colonia* is verheven, waren de twee daar gelegerde legioenen reeds naar Bonn en Neuss verplaatst. Waarschijnlijk heeft de burgerlijke nederzetting bij het legioenskamp te Nijmegen ook eerst stadsrecht gekregen, nadat het daar gelegerde legioen zijn vesting had verlaten.

Het is evenwel niet volkomen zeker, dat de genoemde steden zich inderdaad uit de *canabae* der legioenen hebben ontwikkeld. Men kan ook denken aan oorspronkelijke inheemse nederzettingen, die behalve de *canabae* naast de legioensvestingen hebben bestaan, en de oorsprong van de latere steden in zulke nederzettingen zoeken ¹⁾.

Is deze laatste opvatting juist, dan zullen de Romeinse burgers, die zich in de *canabae* ophielden, hun verblijf naar de nieuwe stad hebben verplaatst bij het vertrek van het legioen, voorzover zij ten minste het legioen niet hebben vergezeld. Om dit vraagstuk te beslissen zijn uitvoerige onderzoekingen in de bodem nodig, zowel op het terrein van de *canabae* der legioenen, als op het gebied der latere steden. Voorzover het bekend is, pleiten de opgravingen voor een derde opvatting, daar vonden uit de tijd vóór de stichting op het terrein der steden veelal geheel ontbreken. In dat geval moet men aannemen, dat voor de nieuwe stad ook een

1) Dit is de opvatting van O. Bohn, *Rheinische Lagerstädte: Germania*, X (1926), blz. 25-36.

nieuw terrein is uitgezocht. Daar hebben zich dan zowel burgers uit de *canabae* en uit de omgeving als oudgedienden gevestigd. Dat was, bij voorbeeld, te Nijmegen het geval. De Romeinse praktijk is ook het meest met de laatste opvatting in overeenstemming.

Met de legioensvestingen hebben wij ons enigszins uitvoerig beziggehouden wegens het grote belang, dat deze militaire nederzettingen voor de gehele ontwikkeling van het bestuur hebben gehad. Wat de verderen omvang betreft van het militaire district, dat door Augustus in de jaren 16 tot 13 v. Chr. van de provincie Belgica is afgescheiden, tasten wij in het duister. In elk geval behoorden er toe de terreinen van de forten en andere werken, die waren aangelegd als een basis voor de aanvallen op Germanië, maar bovendien de territoriën van de volksstammen, die Plinius langs de Rijn opsomt ¹⁾.

Wij kunnen op die wijze vaststellen, dat de militaire strook uit de volgende delen was samengesteld. Voor het gebied van het NederGermaanse leger: de territoriën van de Canninefates en de Bataven, wellicht ook van de Frisiavones, de Sturii en de Marsaci, verder van de Cugerni (het deel der Sugambren dat door Tiberius is opgenomen in het land rechts van de Rijn) en de Ubii, benevens een strook langs de Rijn, die van het gebied der Treveri was afgenomen. In en tussen deze territoria der volksstaten lagen de

territoria van de legioensvestingen en ,kleinere kampen. De zuidelijke grens werd gevormd door de Vinxtbach, een riviertje dat tussen Remagen en Andernach in de Rijn uitmondt. Ten zuiden van de Vinxtbach begon het gebied van het OverGermaanse leger. De strook langs het dal van de Rijn zette zich voort tot Mainz. Daarna volgden de territoriën van de Nemetes, de Vangiones en de Triboci, het gebied van de Colonia Augusta Raurica (Angst) en wederom een strook langs de Rijn tot aan de grens van Raetia, waarin het gebied lag van de vesting te Vindonissa (Windisch), bij de samenvloeiing van de Aare en de Reuss.

Gewoonlijk neemt men aan, dat het militaire district uitgebreider was 2). In Neder-Germanië zouden dan de Baetasii en de Sunuci, maar bovendien de Tungri er toe hebben behoord, in Over-Germanië behalve de Rauraci ook de Helvetii, de Sequani en de Lingones.

1) Men vergelijke de uiteenzetting over deze passage in afdeling I en de beschouwingen over de verschillende volksstammen in afdeling VI en VU van dit hoofdstuk.

2) Verg. Jullian, Hist. De la Gaule, IV, blz. 135 n. 1; Stähelin, Die Schweiz, blz. 229 noot 4 en 5; E. Stein, Die kaiserlichen Beamten, blz. 3 noot 6.

Dit gehele gebied zou dan niet meer het karakter van een militair district hebben gehad en van de provincie Belgica was niet veel overgebleven. Het is evenwel niet mogelijk deze problemen thans te bespreken. Daarbij moet men rekening houden met de stichting van de provincies Germania Inferior en Superior, die in de tijd van Domitianus zijn tot stand gekomen, en met de omvang van deze provincies. Wij komen dus later op het vraagstuk van het militaire district terug 1).

Na de grote overwinningen van Drusus en Tiberius, vooral na de veldtochten van de laatsten in de jaren 4 tot 6 Onze Jaart., kon Germania Magna als een onderworpen land en als een deel van het Romeinse Rijk gelden. Dit gebied stond onder het gezag van de commandant der Germaanse legers, die aan de Rijn hun vaste kwartieren hadden. Hoe de toestand in het algemeen was, kunnen wij het best beoordelen naar de positie, die Varus in Germanië bezat. Hij had het bevel over de beide Germaanse legers. Bij de slag in het Teutoburger Woud was hij, zoals vroeger is verhaald, vergezeld door de drie legioenen, die tot het NederGermaanse leger behoorden, en de twee legati, die onder hem over deze legioenen het bevel voerden, de commandant van de twee legioenen uit Vetera en de commandant van het legioen, dat te Neuss of te Keulen lag. De twee legioenen van het OverGermaanse leger waren toen te Mainz, onder het bevel van de legatus, tevens de neef van Varus, Lucius Nonius Asprenas. Mogelijk omvatte het laatst genoemde leger nog een derde legioen, dat dan wellicht te Vindonissa of bij Straatsburg heeft gelegen.

In Germanië trad Varus op als burgerlijk gezagvoerder. Hij vorderde belastingen en sprak recht volgens de Romeinse regels. Tot ergernis van de Germanen vertoonde hij zich in de toga, het gewaad van de Romeinsen burger, optredend als een Romeinse magistraat. Het is niet zeker, hoe de verhouding van het land tot Rome op dat ogenblik was. Sommige van de Germaanse volksstaten waren onderworpen, nadat zij zich op genade of ongenade hadden overgegeven. Andere, die zich vrijwillig hadden aangesloten en het oppergezag van Rome erkend, kan men als vrije vazalstaten beschouwen.

Wat beter op de hoogte zijn wij van de toestand der Cheruscen. Uitdrukkelijk wordt medegedeeld, dat in 4 Onze Jaart. een verdrag tussen

1) Over de provincies Germania Inferior en Superior, verg. afdeling I van het Achtste hoofdstuk.

Tiberius en dit volk is tot stand gekomen. Zij hadden zich dus op vreedzame wijze bij het Rijk aangesloten en behoorden tot de voornaamste steunpunten van de Romeinse macht in Midden-Duitsland, zoals de Bataven in de Rijndelta. Tiberius, die niet veel mensenkennis had, meende op de Romeins gezinde partij in dit volk te kunnen vertrouwen en hoopte het geheel voor Rome te kunnen winnen. Inderdaad hebben vele voorname leden van de stam onder hem gediend, bij voorbeeld de zoons van Segimer, die de Romeinen Arminius en Flavus 1) noemden, als commandanten van troepenafdelingen, die uit de Cheruscan waren samengesteld. Segestes bezat het Romeinse burgerrecht. Arminius had als praefectus van een militair corps de rang van ridder.

Het is de vraag, of Germania niet zelfs tot een Romeinse provincie is geproclameerd. Is dat het geval geweest, dan moet er een formeel senaatsbesluit zijn tot stand gekomen, waardoor het nieuw veroverde gebied als een afzonderlijke afdeling van bestuur is geconstitueerd en bij het Romeinse Rijk ingelijfd 2). De overlevering zwijgt en dat is begrijpelijk. Want in de eerste plaats hadden de antieke auteurs voor zaken, die de administratie betreffen, niet veel belangstelling en in de tweede plaats is Germania in het jaar 9 O. J. vrijwel geheel verloren gegaan. Intussen vinden wij in de overlevering wel enige mededelingen, die ons in staat stellen over deze vraag tot een oordeel te komen. Er wordt gesproken van de wens, die Augustus zou hebben gehad, Germanië tot een provincie te maken en dat hij daarin zou zijn geslaagd, indien de Romeinen wat minder fouten tegenover de Germanen hadden begaan. Volgens een ander bericht zou Tiberius met zijn expedities van de jaren 8 tot 6 v. Chr. reeds zoveel succes hebben behaald, dat Germanië welhaast tot een schatplichtige provincie is gemaakt. Dat is toen dus niet geschied en er wordt ook niet gezegd, dat hij

1) Wellicht is naar deze Gaius Julius Flavus de Ala Gallorum Flaviana genoemd; verg. E. Stein, Die kaiserlichen Beamten, blz. 137.

2) Over het vraagstuk van de Romeinse provincie Germania verg. Jullian, *Ilisioire de la Gaule*, IV, blz. 135 n. 1; U. Wilcken, *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie*, 1932, blz. 233 noot 2; E. Stein, *Die kaiserlichen Beraden* (1932), blz. 2 noot 5; J. Klose, *Roms Klientel-Randstaaten* (1934), blz. 11-17. - E. Kornemann, *Staaten, Volker, Männer* (1934), blz. 118-121. - Volgens Kornemann is Varus in 6 of 7 O.j: naar Germanië gekomen als de bestuurder van een Romeinse provincie - De berichten, die uit de Oudheid tot ons zijn gekomen, spreken daar niet voor: Augustus, *Res gestae* 26; Velleius II 97, 4 en II 108, 1; Florus II 30, 22; Cassius Dio 56, 18, 1.

dit na zijn veldtochten van 4 tot 6 O. J. wèl zou hebben gedaan. Het is eerst Varus geweest, die een begin heeft gemaakt met de invordering van belastingen. Bij een derden schrijver, Cassius Dio, die over zeer goede bronnen beschikte, lezen wij, dat de Romeinen in de tijd van Varus slechts enkele delen van het land werkelijk bezet hielden, niet een goed samenhangend gebied, maar alleen de stukken, die volkomen waren onderworpen; de Romeinse invloed begon er pas door te dringen. Augustus zelf, ten slotte, vermeldt in het verslag over zijn regeringsdaden de onderwerping van de provincies Gallië en Spanje en van het land "Germanië, aan de Oceaan van Cadix tot aan de mond van de Elbe. Inderdaad kon hij dat, toen hij in 14 O. J. stierf, zeggen; want er lag in dat jaar nog een Romeins garnizoen bij de Cauchen. Maar het is opmerkelijk, dat de keizer in zijn zeer nauwkeurig geformuleerde redactie het woord provincie voor

Germanië niet heeft gebruikt.

Uit onze bronnen kan men dus niet afleiden, dat Germanië ooit tot een Romeinse provincie is geproclameerd. Mogelijk is het intussen wèl, dat dit toch is geschied en dat men dit feit later enigszins heeft verdoezeld. Gewoonlijk noemt men als een doorslaand bewijs voor de stichting van de provincie de aanwezigheid van een altaar voor Roma en Augustus te Keulen, dat voor Germanië dezelfde betekenis moet hebben gehad als het altaar te Lyon voor Gallië. Dit altaar kan zijn gewijd in 9 v. Chr., tijdens de aanwezigheid van Tiberius na de dood van Drusus, - maar toen was er zeker geen aanleiding voor, - of in de jaren 4 tot 6 Onze Jaart., na de overwinningen van Tiberius in Germanië, of in de tijd van Varus in 7 of 8. Overigens weten wij van het altaar te Keulen slechts zeer weinig 1).

Het is evenwel twijfelachtig, of de stichting van het altaar te Keulen inderdaad de inrichting van een provincie Germania veronderstelt. Men herinnere zich, dat het altaar te Lyon is ingewijd in 12 v. Chr., toen de census van Gallië werd afgekondigd. Er is geen sprake van, dat zo iets in Germanië mogelijk zou zijn geweest. Het land was daarvoor veel te weinig georganiseerd; maar het was ook nog geen afgerond geheel. Om een behoorlijke provincie te kunnen vormen was niet alleen, een veel verder voortgeschreden onderwerping nodig geweest, maar bovendien de verovering van het rijk van Marbod en van het zuiden, tussen de Donau en het Duitse Middelgebergte. Juist toen Tiberius met deze taak zou

1) Over het altaar te Keulen zal worden gesproken in afdeling II van het Achtste hoofdstuk.

beginnen, brak de opstand in Pannonië uit. Daarna was er voor de inrichting van een provincie Germanië geen aanleiding meer.

Er zijn evenwel enige andere redenen, die het niet waarschijnlijk maken, dat een provincie Germania Magna ooit is tot stand gekomen. In de eerste plaats is, naar het schijnt, het Germaanse district langs de Rijn vertegenwoordigd gebleven bij het altaar te Lyon. Was er inderdaad een provincie Germania geweest, dan had men deze toestand zeker niet bestendigd. Dan was immers de grens tussen Gallia Belgica en Germania definitief afgebakend en was het militaire district geheel van Gallië losgemaakt. In de tweede plaats is het zeker, dat er omstreeks het midden van de eerste eeuw geen provincie Germania bestond. Er waren toen aan de Rijn de territoriën van de twee Germaanse legers, die eerst onder Domitianus als provincies zijn georganiseerd. Het is niet aannemelijk, dat de Romeinse regering een provincie eenvoudig zou hebben laten ophouden te bestaan, wanneer zich nog een belangrijk deel onder het gezag van Rome bevond, zoals dat na de ondergang van Varus toch het geval was.

Wij hebben ons met het vraagstuk van de provincie Germania Magna zo lang beziggehouden, omdat het van belang is vast te stellen, of ons land als geheel ooit werkelijk tot de Romeinse provincies heeft behoord. Onze conclusie is, dat dit voor het noordoostelijke deel nooit het geval is geweest. Met de provincie Germania Magna zijn de Romeinen niet verder gekomen dan de eerste voorbereiding. Na de ondergang van Varus zijn zij uiteraard met dit werk niet voortgegaan. De territoriën van de Cauchen, Friezen, Canninefates, Bataven en enige andere volksstammen van geringer betekenis bleven onder het gezag van de commandant van het NederGermaanse leger. Toen Tiberius, in 16 o.J., het plan om Germanië te veroveren definitief opgaf, bleef het district in stand. Maar tegelijkertijd begon een geheel nieuwe politiek tegenover Ger-

manië. In plaats van de militaire verovering trad de vreedzame penetratie.

V. DE ONTWIKKELING VAN HET BESTUUR NA HET VERTREK VAN GERMANICUS

Toen Germanicus in het najaar van 16 het commando aan de Rijn had neergelegd en naar Italië terugkeerde om een taak in het Oosten te aanvaarden, was de verhouding met Germanië allerm minst duidelijk. De Romeinse macht werd in de eerste plaats vertegenwoordigd door de twee, elk uit vier legioenen bestaande legers aan de Rijn. Bij die legers was een groot aantal hulptroepen ingedeeld. Al deze af delingen hadden haar vaste garnizoenen in een district aan de linkeroever van de rivier, dat onder onmiddellijk militair gezag stond. Als basis voor de verdediging van het land diende een goed georganiseerde linie langs de Rijn, bestaande uit grote vestingen en kleinere kampementen, die door een met vaste posten bewaakten weg waren verbonden. Van deze linie uit konden aanvallen in het land rechts van de rivier worden ondernomen. Daarvoor waren met forten versterkte wegen, die naar het binnenland van Germanië voerden, beschikbaar. Een van deze wegen liep van Vetera uit langs het dal van de Lippe, met een fort aan de oorsprong van deze rivier, ad caput Lupiae, dat men in de buurt van Paderborn moet zoeken. Een brede zone aan de rechteroever van de Rijn, die vrij van bewoners werd gehouden, vergemakkelijkte de bewaking. Enige ten oosten van deze zone wonende volkeren waren door een verdrag met Rome verbonden en hadden op deze wijze de opperheerschappij van de Stad erkend. Maar alleen in de delta van de Rijn strekte de werkelijke macht van het Rijk zich verder uit. Daar behoorde ten minste het land van de Friezen nog tot het Romeinse bezit.

Aan de anderen kant was in Germanië een aantal machtige volkeren, die zeer vijandig tegenover de Romeinen stonden, als de Cherusken, de Chatten, de Bructeren, de Marsen. Zij hadden tegen de legers van Germanicus gevochten. Hun land was herhaaldelijk verwoest en geplunderd. Hun troepen hadden zware nederlagen tegen de Romeinen geleden. Maar zij waren niet tot onderwerping gebracht. Andere volkeren hadden wel verdragen met de Romeinen gesloten, als de Cauchen en de Angrivarii. Na het vertrek van Germanicus en nadat de offensieve politiek tegen Germanië was opgegeven, was de positie van deze laatste volkeren volkomen onzeker.

Het had toen voor de hand gelegen, een definitieve regeling te maken voor het bestuur van het deel van Germanië, dat in Romeins bezit bleef. Dat is evenwel niet geschied. Tiberius, die sedert hij keizer was geworden, slechts uiterst moeilijk tot het nemen van een besluit kwam, liet de zaak op haar beloop. Het militaire district langs de Rijn bleef bestaan; de verhouding tot Belgica werd niet geregeld. Wellicht heeft Tiberius aan de mogelijkheid gedacht, dat hij later de verovering van Germanië toch nog eens ter hand zou nemen; maar dat is niet waarschijnlijk. Definitief was alleen de deling van het commando. Sedert het vertrek van Germanicus werd het bevel over het Nedergermaansche en het OverGermaanse leger niet meer door één opper-officier gevoerd. Het altaar te Keulen voor de cultus van de Keizer, dat dienst had moeten doen voor geheel Germanië, bleef in stand, zoals blijkt uit de naam van die plaats, het centrum van het gebied van de Ubii, die eerst Oppidum Ubiorum en later Ara Ubiorum heette. De naam Ara is in de betiteling van de daar gestichte colonia bewaard.

De hoofdstad der Ubii was bestemd het administratieve middelpunt te worden van het gebied, dat Augustus had willen veroveren, een door hem te stichten provincie Germania Magna. Germanicus had er bij voorkeur geresideerd. Een van zijn

dochtertjes, Agrippina, die later met keizer Claudius zou huwen, was er geboren en te harer ere is Keulen, kort nadat zij keizerin was geworden, in het jaar 50, tot een Romeinse kolonie verheven. Dit is de belangrijkste verandering in het bestuur van het district der Germaanse legers, die men tussen het vertrek van Germanicus en de opstand der Bataven kan vermelden. Vóór de stichting van de kolonie werd daar een aantal veteranen gevestigd. Het was een kolonie naar Romeins recht, die ten minste in de derde eeuw in rang was gelijkgesteld met de steden in Italië. Waarschijnlijk had Keulen deze positie van oudsher. Haar naam was Colonia Claudia Augusta Ara Agrippinensium 1). Reeds enigen tijd te voren waren de twee legioenen, die te Keulen in garnizoen lagen, verplaatst: Legio I naar Bonn 2) en Legio XX naar Neuss 3).

De territoriën, die aan de legioensvestingen te Bonn en Neuss werden toegewezen, betekenden de grens van het gebied der colonia te Keulen in het zuiden en het noorden. In elk geval behoorden tot Keulen nog Tolbiacum (Zillpich) en Marcodurum (Duren). Keulen is de oudste stad van het land aan de Rijn, met

1) In deze volledige vorm komt de naam op inscripties niet voor; verg. CIL. IX 1584: Col(onia) Claud(ia) Aug(usta) Agrippinensium. - Voor een kolonie naar Romeins recht; verg. O. Hirschfeld, Sitzungsberichte Acad. Wien, 1883, blz. 319-328: Kleine Schriften, blz. 88-95, en E. Kornemann, Real-Encycl. IV, c. 543. - Voor Keulen als colonia iuris Italiae i; verg. Paulus, Digesta 50, 15, 8, 2. - J. Klinkenberg, Das Römische Kunstdenkmäler der Rheinprovinz, VI (1906); Bonner Jahrbücher, 140-141 (1936), blz. 259-298. - R. Schultze, Die Stadtanlage der Colonia Agrippinensis, Bonner Jahrbücher, 130 (1925), blz. 254-261.

2) Over het Romeinse Bonn verg. E. Sadée, Das Römische Bonn (1925); H. von Petrikovits, Germania, XXI (1937), blz. 233-235.

3) Over het Romeinse Neuss verg. H. Nissen en anderen, Novaesium: Bonner Jahrbücher, 111-112 (1904).

uitzondering van Augusta Rauracorum (Augst bij Basel). Als territorium is aan de stad het gebied van de Ubii, of wellicht slechts een deel van dat gebied, toegewezen 1). Maar dit territorium had geen gelijke rechten. Het was ondergeschikt aan de stad en had geen eigen magistraten en geen eigen jurisdictie. Langzamerhand is de naam van de Ubii in onbruik geraakt. Zowel de stedelingen als de bewoners van het platteland zijn zich in later tijd Agrippinenses gaan noemen (Afb. 21). Op de duur zijn de peregrini verdwenen. Alle leden van de stam der Ubii werden in een loop van de tijd tot stadsburgers. Van de bestuursorganen wordt de stadsraad, het concilium Agrippinensium, tijdens de opstand der Bataven genoemd. Wil men zich duidelijk snaken, welke veranderingen aan de Rijn hebben plaats gehad in de eerste eeuw na het begin onzer jaartelling, dan vergelijk men de lijsten van plaatsen bij Plinius en bij Ptolemaios 2). Het blijkt dan, dat in de tweede eeuw de Ubii en de Cugerni geheel waren vervangen door de Agrippinenses en de Traianenses.

Van de andere bestuursafdelingen, behalve Keulen, is er uit - de tijd vóór de opstand der Bataven niets bekend. Wel valt nog het een en ander te verhalen over de verhouding tussen het district aan de Rijn en Germanië. Nog altijd waren de landen aan de rechter- en de linkeroever van de rivier door allerlei belangen met elkaar verbonden. Het is intussen wel zeer merkwaardig, dat de Romeinse heerschappij en de langdurige oorlogen zo uiterst weinig sporen in het eigenlijke Germanië hebben achtergelaten. Voor de beschaving van het land schijnen de jaren van Drusus tot Germanicus welhaast zonder betekenis te zijn geweest. Dichter bij de rivier was de invloed van Rome groter. Daarbij moet men evenwel onderscheid maken tussen Over- en Neder-Germanië.

In Over-Germanië waren nog vrij grote stukken land aan de rechter oever van de Rijn onder Romeins gezag gebleven na het vertrek van Germanicus, bij voorbeeld, het land der Mattiaci. Ten tijde van Gaius en Claudius zijn ook weer pogingen gedaan om dat gebied uit te breiden. De grensweg, de limes, begon daar al vroeg de rivier als afsluiting te vervangen. In Neder-Germanië was het bezit van het Rijk rechts van de Rijn in de eerste tijd veel

1) Verg. A. Schuiten, Die Territorien in de beiden Germanien: Bonner Jahrbücher, 103 (1898), blz. 30-36.

2) Over Ptolemaios wordt gesproken in afdeling I van het Achtste hoofdstuk.

groter. De zo-even genoemde weg langs het dal van de Lippe, die met forten was versterkt, voerde diep in het Germaanse land, terwijl aan de Noordzeekust de Friezen en de Cauchen nog steeds het oppergezag van Rome erkenden. Bij de Friezen lagen Romeinse troepen, onder andere in het Castellum Flevum aan de Vlietstroom. Dit volk had zijn oude bestuursorganen behouden en was gesteld onder het toezicht van een Romeinse commissaris 1). Maar in 28 heeft het zich bevrijd, en de expeditie van Corbulo in het jaar 47 is geëindigd met de terugtrekking van de Romeinse troepen op bevel van de regering te Rome.

Uit de berichten over deze veldtochten vernemen wij iets meer over de Friezen. Toen Corbulo hen had onderworpen, heeft hij, zoo- als boven is verhaald, een nieuwe staatsregeling bij hen ingesteld en het Romeinse recht ingevoerd. Zonder twijfel bleven zij ook met het Rijk verbonden door een verdrag, dat Corbulo vóór zijn aftocht met hen heeft gesloten. Maar de nieuwe staatsinstellingen, die zo weinig in overeenstemming waren met hun nationale opvattingen, zijn niet in stand gebleven. Enige jaren later werden de Friezen ten minste al weer geregeerd door koningen. Schatting betaalden zij niet meer. Wellicht hebben zij echter nog wel manschappen voor de Romeinse legers geleverd. Bovendien werd handel met hen gedreven. De producten van hun land hadden betekenis voor de verpleging van de Romeinse troepen en van hun kant kochten de Friezen gaarne de voortbrengselen van de Romeinse nijverheid. Dat bewijzen de stukken aardewerk en de bronzen voorwerpen, huisraad en godenbeeldjes, die men in de terpen van Friesland en Groningen aantreft. Verder liep de weg voor de handel van de Rijndelta naar het noorden van Germanië door hun land. De Romeinen hebben ook het recht van de visscherij bij de Friezen gepacht. Maar de inscriptie, die ons daarover inlicht, dateert mogelijk uit de tijd van Corbulo 2). Zonder twijfel was de Romeinse invloed in het land van de Friezen ook na het midden van de eerste eeuw nog zeer groot. Een deel van het Romeinse Rijk was dit geweest na het jaar 47 toch definitief niet meer. Corbulo heeft niet alleen zijn nieuwe veroveringen moeten opgeven, maar bovendien alle troepen terugtrekken uit het land aan de rechteroever van de Rijn. Over zijn gehele ambtsgebied heeft

1) Zijn titel was "praepositus gentis Frisiorum"; verg. De inscriptie, aangehaald in Germania, 1917, blz. 132.

2) Over de vondsten in Friesland wordt gesproken in afdeling VI van het Zevende hoofdstuk. Op hun geschiedenis komen wij terug in afdeling VII van dit hoofdstuk en in afdeling VIII van het Achtste.

hij deze opdracht met grote nauwgezetheid uitgevoerd. De forten aan de Lippe in het

land van de Friezen werden ontruimd. In de delta van de Rijn werd de middelste tak uitgekozen om als grens te dienen. Ook de latere commandanten van het NederGermaanse leger hebben zich aan de door Corbulo ontvangen order moeten houden.

Een onbewoonde strook land langs de rechteroever van de Rijn in Neder-Germanië diende voor militaire doeleinden, ter bewaking en afsluiting van de grens. Boven hebben wij verhaald, hoe de Friezen en de Amsivarii, die pogingen deden om zich in deze strook te vestigen, zijn teruggejaagd. Daarbij is het opmerkelijk, dat de Friezen, die een verdrag van vrede en vriendschap met de Romeinen hadden gesloten, anders werden behandeld dan de Amsivarii. Maar ook de Friezen mochten in de gereserveerde strook niet blijven. Deze toestand is later bestendig. Alleen waren er langs de rivier enige wachtposten gevestigd, waarvan de sporen op het Montferland, de Duno, bij Wageningen en op de Grebbeberg zijn aangetroffen. Bovendien heeft reeds vroeg in het land aan de overzijde van de Rijn de *Transrhenana* bestaan, een grote pannembakkerij ten behoeve van het Romeinse leger 1).

In de jaren, toen geen oorlogen werden gevoerd, hebben de Romeinse commandanten hun troepen allerlei werken laten uitvoeren. Aan de linkeroever van de Rijn werd in de tijd van Claudius een reeks van versterkingen aangelegd. Deze forten, waarvan wij boven enige overblijfselen hebben genoemd, deden dienst ter onmiddellijke beveiliging van de grens. Maar ook in het binnenland zijn dergelijke sterkten gebouwd. Te Heerlen is, naar men aanneemt, in de tijd van Claudius een Romeinse vesting aangelegd. Verder herinnerde later de naam van *Praetorium Agrippinae*, de plaats in de kuststreek van Zuid-Holland, nog aan de gemalin van deze keizer. Niet minder belangrijk waren enkele waterwerken, die het Romeinse leger heeft uitgevoerd. Behalve het kanaal, dat Corbulo heeft laten graven in Zuid-Holland ter verbinding van de mond van de Rijn bij Leiden met de mond van de Maas, het *Helinium* bij Terheide, kan men de voltooiing van de dam van Drusus noemen. Gelijk men zich zal herinneren, had Drusus die dam laten aanleggen om het water van de Rijn te dwingen zoveel

1) Verg. H. Lehner, *Bonner Jahrbücher*, 111-112 (1904), blz. 291-296; H. Dragendorff, *Bericht Römisch-Germanische Kommission*, 1904, blz. 2829; *CIL*. XIII pars 6, blz. 129-131; E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten*, blz. 101-102.

mogelijk langs de middelsten tak af te vloeien. Dit werk is in de vijftiger jaren voltooid. Men heeft de indruk, dat het bezighouden van de troep de voornaamste taak voor de legercommandanten is geweest.

In deze zelf de tijd ging in Gallië de romanisering van het land snel verder. Meer en meer werd daar het bestuur naar Romeinse trant ingericht. De oude titels van de stedelijke magistraten verdwenen en werden vervangen door Latijnsche. Op grote schaal werd aan de Galliërs het Romeinse burgerrecht verleend. Zelfs kon Claudius in het jaar 48 het voorstel doen aan de vorname Galliërs het recht te verlenen Romeinse ambten te bekleden. De redevoering, die de keizer bij die gelegenheid in de Senaat heeft gehouden, is op een bronzen plaat gegrift om te worden opgesteld bij het altaar voor de cultus van de keizer te Lyon. Daar is een groot stuk van die plaat teruggevonden, zodat wij de rede voor een belangrijk deel kennen 1). In het militaire district langs de Rijn is de ontwikkeling voreerst nog niet zo ver gegaan. Alleen de stichting van de Romeinse kolonie te Keulen maakte een uitzondering. Anders overheerste daar nog het Romeinse leger.

Gedurende deze gehele periode waren in het militaire district ,acht legioenen, vier voor elk van de twee Romeinse legers 2). Behalve met deze afdelingen moet men rekening

houden met een groot aantal hulptroepen en de vloot op de Rijn. De legioenen, die in Neder-Germanië dienst deden, hebben wij boven opgesomd. Van enkele monumenten die deze corpsen hebben achtergelaten, zijn hier reproducties opgenomen (Afb. 11, 12 en 35).

Bij de hulptroepen vragen vooral de ruitersafdelingen, de alae, onze aandacht. Wij bezitten een aantal zeer opmerkelijke monumenten, die van deze afdelingen afkomstig zijn (Afb. 22, 23 en 36). Bovendien vermelden wij nog de trosknechten, de dienaren en slaven van de soldaten, de hofhouding en de staf van de commandanten, de zoetelaars en kooplieden, de vrouwen en kinderen, ten slotte de veteranen die niet van hun oude corps hadden kunnen scheiden, tezamen een menigte van ten minste 200 000 zielen.

Slechts een klein deel van deze mensen waren Italianen. Alleen de legioensoldaten kwamen nog voornamelijk uit het zuiden. De

1) F. Fabia, *La Table elaudienne de Lyon* (1929). - De redevoering is, in een enigszins vrij résumé, weergegeven door Tacitus in zijn *Annales* XI 24.

2) Voor de dislocatie van deze afdelingen verg. E. Ritterling, *Legio: Real-Encyclopaedie*, XII (1925), c. 1211-1829, en beneden, in afdeling 1 van het Vijfde hoofdstuk.

hulptroepen bestonden bijna geheel uit Galliërs en Germanen. Want de Romeinen waren er in deze tijd nog niet voor beducht de afdelingen te laten in het land, waaruit zij stamden. Bij de leden van de noordelijke volkeren waren de glorie van Rome en de eer Rome te mogen dienen machtiger factoren dan hun nog zo weinig ontwikkeld nationaal gevoel. Na afloop van hun dienstdaag in de hulptroepen werden zij beloond met het Romeinse burgerrecht, tezamen met de vrouwen en kinderen die zij bezaten. De aanvoerders der afdelingen, die in de regel tot denzelfden stam behoorden als de manschappen, waren steeds Romeinse burgers en meestal opgenomen in de ridderstand. De dienstplicht, die welhaast als een voorrecht werd beschouwd, was een van de voornaamste middelen om de volksstammen in de provincie voor het Rijk te winnen en hen rijp te maken voor de invoering van een burgerlijk Romeins bestuur. Wij gaan thans over tot de bespreking van deze volksstammen, voorzover zij op het grondgebied van Nederland woonden.

VI. DE VOLKSSTAMMEN IN HET ZUIDEN VAN NEDERLAND

Wij moeten thans een poging doen om vast te stellen, hoe de indeling voor het bestuur is geweest in het gedeelte van het Romeinse Rijk, dat tot het Nederlandse grondgebied behoorde. Dat wij tot een dergelijk onderzoek in staat zijn, danken wij vooral aan de mededelingen van Plinius, die in, afdeling I van dit hoofdstuk zijn ter sprake gekomen. Het gaat daarbij, gelijk men zich zal herinneren, om twee passages, de lijsten van de volksstammen in de Rijndelta en in Gallia Belgica. Allereerst merken wij op, dat twee volkeren, de Marsaci en de Frisiavones, in beide lijsten voorkomen. Daarbij behoeven wij niet te denken aan een vergissing van Plinius. Zulk een vergissing is niet waarschijnlijk, omdat deze auteur van de toestand zeer goed op de hoogte was. Mogelijk heeft hij de eerste lijst samengesteld op grond van zijn eigen aantekeningen en de tweede overgenomen uit de *Commentarii* van Agrippa. Wij mogen aannemen, dat de lijsten de namen bevatten van de volkeren, die aan Rome verbonden waren door verdragen. Mogelijk hebben zowel de Marsaci als de Frisiavones land bezeten aan beide oevers van de Waal en komen zij om die reden evengoed voor in de lijst van de

volkeren in de Rijndelta als in de opsomming aangaande Gallia Belgica.

De mededelingen van Plinius kunnen wij nog enigszins toelichten met gegevens, die wij bij Ptolemaios vinden. Daar de laatstge-, noemde rekening hield met de indeling naar civitates, kunnen wij door de vergelijking van de twee lijsten vaststellen, bij welke volkeren in de tijd van Plinius een stedelijke organisatie nog niet was ingevoerd. Ptolemaios kende in het gebied ten zuiden en ten westen van de Rijn overal een communaal bestuur. Bij hem vinden wij de civitates van de Morini en de Menapii in het kustgebied, van de Nervii en de Tungri in het binnenland, van de Agrippinenses, de Traianenses en de Bataven aan de Rijn 1).

Op grond van de lijst bij Plinius moet men aannemen, dat in de tijd toen hij zijn, gegevens verzamelde, de stedelijke organisatie was ingevoerd bij de Morini, de Menapii, de Nervii en wellicht ook bij de Tungri, maar nog niet bij de overige volksstammen. Naast de colonia van de Agrippinenses met haar territorium bestonden nog de volksstaten van de Ubii en de Sunuci. De Baetasii waren nog niet verenigd met de Cugerni en evenmin de Bataven met de andere stammen in de Rijndelta, te weten de Canninefates, de Marsaci, de Sturii en de Frisiavones, terwijl de Texandri waarschijnlijk op de duur zijn ingedeeld bij de Tungri of wellicht bij de Nervii. Naast deze autonome bestuursafdelingen waren er in het land aan de Rijn nog de gebieden, die onder onmiddellijk militair gezag stonden, bij de legioensvestingen en de kleinere sterkten. Deze gebieden werden bestuurd door de commandanten der verschillende troepenafdelingen.

Hier dient nog het een en ander te worden gezegd over de geschiedenis van de genoemde volksstammen. De Morini, de Menapii en de Nervii zijn reeds boven ter sprake gekomen, in afdeling II van het Tweede hoofdstuk. Evenals met de Tungri (Afb. 24) zullen wij ons nog met hen bezig houden in afdeling II van het Achtste hoofdstuk, dat is gewijd aan de lotgevallen van de civitates, waartoe delen van Nederland hebben behoord. Ook de Ubii zijn in het voorafgaande reeds herhaaldelijk genoemd. Overigens heeft, zoals later zal blijken, geen stuk van hun territorium zich uitgestrekt tot het Nederlandse grondgebied. Aan de andere volksstammen moeten wij hier een ogenblik aandacht geven 2). Wij beginnen met degenen, die ten zuiden van de grote rivieren woonden.

1) De lijst van Ptolemaios zal in afdeling I van het Achtste hoofdstuk ter sprake komen.

2) N. J. Krom, *De populi Germani antiquo tempore, patriam nostram incolentibus* (Diss. Leiden, 1908). - L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme* (1934 en volg.). - J. Scharf, *Studien zur Bevölkerungsgeschichte der Rheinlande* (1938),

De Texandri (of Texuandri) hadden hun gebied in het westen van Noord-Brabant, waar later de gouw Taxandria hun naam bewaarde. In de antieke overlevering worden zij uitsluitend

genoemd in de vroeger vermelde passage van Plinius. Verder komen zij voor op inscripties; maar die inscripties betreffen alleen leden van deze volksstam, die in afdelingen van het Romeinse leger hebben gediend 1). Op deze wijze blijkt de naam van de Texandri

1) Over leden van de Germaanse stammen in ons land, die tot het Romeinse leger hebben behoord, wordt gesproken in afdeling V van het Achtste hoofdstuk.

nog in de eerste helft van de tweede eeuw in gebruik te zijn geweest. - De woonplaatsen

van de M a r s a c i moet men zoeken op de Zeeuwsche en Zuidhollandse eilanden. Zij worden beschouwd als een deel van de Marsi, die naar de Rijndelta zijn uitgeweken, evenals de Bataven oorspronkelijk een deel vormden van de Chatten. In de geschiedenis van de opstand der Bataven worden zij nog eens terloops genoemd tezamen met de Canninefates, die het land aan de kust ten noorden van hen in bezit hadden. Overigens vindt men hun naam alleen op inscripties om de herkomst aan te duiden van enkele soldaten, die dienden in afdelingen van de hulptroepen en in het keurcorps van de equites singulares. Ook godinnen, de Matres Marsacae, bewaarden later de herinnering aan hun naam 1).

De Sturii worden in de literatuur slechts vermeld in de boven besproken passage van Plinius. Het is mogelijk, dat men hun naam moet aanvullen op een inscriptie; maar dit is volkomen onzeker. Zij woonden, naar men mag aannemen, in de buurt van de Marsaci. Een nauwkeuriger aanduiding van hun verblijfplaats is evenwel niet mogelijk. - De F r i s i a v o n e s (of Frisiaevones) moeten een deel zijn geweest van de Friezen, dat zich in de streek van de grote rivieren heeft gevestigd. Wellicht worden zij bedoeld met de Kleine Friezen, die Tacitus in zijn Germania vermeldt. Deze volksstam heeft blijkbaar een vrij grote betekenis gehad. Want er is meer dan één afdeling van hulptroepen naar hen genoemd. Wij kennen ook de grafsteen van een zekeren Hilarus, die tot deze stam behoorde en deel heeft uitgemaakt van de persoonlijke lijfwacht van Nero Caesar (niet de keizer, maar waarschijnlijk een van de zoons van Germanicus), en een betrekkelijk groot aantal grafschriften voor ruiters uit het corps der equites singulares, de lijfwacht van de keizers uit de tweede eeuw. Ten slotte vermelden wij nog godinnen, wier naam aan dit volk herinnert, de Matres Frisiavae.

De Sunuci woonden in de streek van Ziilpich en Aken, tussen de Tungri en de Ubii, vlak ten oosten van de Nederlandse grens. In de literatuur worden zij, behalve in de aangehaalde plaats van Plinius, slechts vermeld door Tacitus in het verhaal van de opstand der Bataven. Zij behoorden wellicht tot de Germaanse volksstammen aan de linker oever van de Rijn, waarvan Caesar spreekt. Maar liever zal men aannemen, dat zij eerst naderhand, tegelijk met de Tungri, in hun latere woonplaatsen zijn gekomen. Vroeger verbleven daar de Eburones en de Condrusi. Blijkbaar

1) De godsdienst komt ter sprake in afdeling VII van het Achtste hoofdstuk.

vormden zij nog een zelfstandigen volksstaat, toen het door Plinius gebruikte materiaal werd verzameld. Later zijn zij opgegaan in de civitas van de Agrippinenses. Wij kennen een naar deze stam genoemde legerafdeling, die in de eerste helft van de tweede eeuw behoorde tot het leger van Britannia, en enige inscripties, waarop uit deze stam afkomstige soldaten worden genoemd. Bovendien bezitten wij een aantal monumenten, gewijd aan Sunuxal, de voornaamste godheid van dit volk. Zij werd voornamelijk vereerd in de streek van Aken, Eschweiler en Zlpich.

De B a e t a s i i hebben ten noorden van de Sunuci gewoond, in het land aan de rechteroever van de Maas, ongeveer in de buurt van Gennep, Goch en Geldern. Een troep manschappen uit dit volk, bijeengebracht door Claudius Labeo, een neef van Civilis, komt ter sprake bij Tacitus in het verhaal van de opstand der Bataven. Ons is een naar dit volk genoemde legerafdeling bekend, die in de eerste helft van de tweede eeuw diende in het leger van Britannia en in dat land nog in de laten keizertijd aanwezig was. Verder vindt men Baetasii op inscripties, onder anderen een zekeren Phoebus, die behoorde tot de lijfwacht van keizer Nero, en enige ruiters uit het corps van de equites singulares. De laatsten worden aangeduid als Traianenses Baetasii. Op deze wijze blijkt het, dat de Baetasii waren opgenomen in de civitas van de Traianenses, die haar middel-

punt had in de Civitas of Colonia Traiana bij Xanten.

De volksstam, die gewoonlijk Cugerni wordt genoemd, heet op de besproken plaats van Plinius Guberni. Deze vorm van de naam komt ook elders voor. Op de inscripties vindt men de vormen Cugerni en Cuberni. Mogelijk wordt met deze naam dezelfde volksstam aangeduid; maar men kan ook aan twee verschillende volkeren denken. - De Cugerni, gelijk wij hen zullen noemen, woonden aan de Rijn tussen de Ubii en de Bataven. Wij weten evenwel niet, waar wij de grenzen van hun territorium moeten zoeken. Waarschijnlijk behoorden Gelduba (Gellep bij nirs), Asciburgium (Asberg bij Krefeld), Burginatum (bij Kalkar), en Quadriburgium (wellicht Qualburg bij Kleef) nog tot hun gebied. Maar Novaesium (Neuss) lag zeker in het land van de Ubii. Het territorium van de legioensvesting bij die laatste plaats heeft, gelijk gezegd, de grens gemarkeerd tussen de gebieden van de Traianenses en de Agrippinenses. De Cugerni zijn voortgekomen uit de Sugambren, die door de lateren keizer Tiberius, vermoedelijk in de jaren 8 of 7 v. Chr., van het land aan de rechteroever van de Rijn naar de linkeroever zijn overgebracht. Wellicht waren zij, evenals de Baetasii, een onderdeel van de groten stam der Sugambren. In dit verband is het opmerkelijk, dat Strabo, in zijn beschrijving van het Rijnland, Sugambren vermeldt op de plaats, waar later de Cugerni woonden. Tijdens de opstand der Bataven hebben zij zich bij Civilis aangesloten. Zij worden door Tacitus nog eens uitdrukkelijk genoemd in het bericht over de slag bij Vetera, waar Civilis door Cerealis is verslagen. Een naar dit volk genoemde legerafdeling behoorde in de eerste helft van de tweede eeuw tot het leger van Britannia. Toen keizer Traianus de naar hem genoemde stad stichtte in de nabijheid van het tegenwoordige Xanten, werden de territoriën van de Cugerni en van de Baetasii aan deze stad toegewezen. De bewoners noemden zich voortaan Traianenses, evenals de Ubii later als Agrippinenses bekend waren.

VII. DE VOLKSSTAMMEN IN DE RIJNDELTA

De B a t a v e n (Afb. 26) bewoonden enige eilanden in de Rijndelta, voornamelijk het naar hen genoemde eiland tussen Waal en Rijn. Maar hun gebied strekte zich ook verder naar het zuiden uit, over het Rijk van Nijmegen en het noorden van Noord- Brabant. Wellicht behoorde eertijds ook de Veluwe aan hen. Evenals hun naburen in het westen, de Canninefates, stamden zij af van de Chatten en maakten dus een deel uit van de grote groep der Herminones. Zij waren Wegens onenigheid met hun stamgenoten weggetrokken uit hun oorspronkelijke vaderland om zich te vestigen in de onbewoonde streek in het noorden van Galli(' aan de Rijn en in de Rijndelta. zo wordt het ons ten minste medegedeeld. Wanneer deze uittocht van de Bataven heeft plaatsgehad, weten wij niet. Geloofd men, dat de mededeling in Caesar's berichten over zijn Gallische oorlogen, waar over de Bataven wordt gesproken, een invoegsel van de schrijver zelf is of uit zijn tijd, dan zijn zij reeds vóór het midden van de eerste eeuw v. Chr. naar Nederland uitgeweken. Eerder zal men moeten aannemen, dat dit in wat later tijd is geschied. De streek, waar naderhand de Bataven woonden, heeft naar het schijnt, in Caesar's tijd aan de Menapii behoord. Waarschijnlijk was de Betuwe toen nog vrijwel geheel onbewoond. Zeker weten wij, dat de Menapii land aan de rechteroever van de Rijn in bezit hadden in de Graafschap Zutphen of wat verder naar het zuidoosten, in de tijd toen de Usipetes en de Tencteren hun inval in Gallië hebben gedaan, dus in de winter van 56 op 55 v. Chr.

Wij vernemen niets van de Bataven vóór het jaar 12 v. Chr., toen Drusus van hun land uit zijn eersten krijgstoct naar Germanië heeft ondernomen 1). Intussen moeten zij reeds vóór die tijd een verdrag hebben gesloten, waarbij zij de opperheerschappij van Rome erkenden. Dit verdrag was voor hen zeer gunstig. Want zij behoefden geen belastingen te betalen; alleen moesten zij manschappen leveren voor het leger. Op grond van dit verdrag heeft Drusus door hun gebied het kanaal laten aanleggen, waardoor een veiliger vaarweg ontstond van de Rijn naar de meren in het midden van ons land en naar de Waddenzee, en een dam laten bouwen om een betere verdeling te maken van het water, dat door de Rijn wordt aangevoerd. Bovendien heeft hij in het land van de Bataven enige versterkingen opgericht als een onderdeel van de linie aan de Rijn. Sporen van zulke forten meent men te kunnen aanwijzen bij Rindern, te Nijmegen en te Vechten.

De verandering van de Romeinse politiek tegenover Germanië na het jaar 16 O. J. en ook de opstand van de jaren 69 en 70 hebben in de verhouding van de Bataven tot het Rijk geen verandering gebracht. In zijn Germania spreekt Tacitus van een *antiqua societas*, een bondgenootschap dat van oudsher dateert. Zij hadden zich in de tijd van Drusus vrijwillig bij het Rijk aangesloten en zijn na de opstand op dezelfde voorwaarden in het Rijk teruggekeerd. In hun land kwamen dus geen Romeinse belastingambtenaren. Zij waren vrij van herendiensten, van leveranties ten behoeve van het leger en van werkzaamheden voor het onderhoud van wegen. Alleen als soldaten droegen zij in ruime mate bij tot de verdediging van het Rijk. Op deze wijze staan zij vrijwel alleen. Want ook de volkeren, die *fœderati* worden genoemd, betaalden wel degelijk belastingen. Intussen wordt de band, die hen met Rome bond, aangeduid als een *fœdus*, bondgenootschap, maar ook als een verhouding van afhankelijkheid, *obsequium*.

De bijzondere positie van de Bataven wordt voor een groot deel verklaard door de ligging van hun land op een zeer kwetsbare plaats aan de grens van het Rijk. Het beheerste de moeilijk toegankelijke Rijndelta en de Monden van de rivieren, waarlangs

het verkeer van de Rijn naar het Kanaal en naar Britannië ging. Dit gebied had grote betekenis voor de ravitaillering van de legers en de vestingen aan de Rijn, maar ook voor de aanvallende krijgstochten, eerst naar Germanië en daarna naar Britannië, nog later voor de

1) Het denkbeeld, dat Caesar reeds een verdrag met de Bataven heeft gesloten en dat Bataven hebben deelgenomen aan de oorlog tussen Caesar en Pompeius (verg. Lucanus, Pharsalia 1 431), berust op een misvatting.

verbinding tussen de Germaanse en Britannische legers. Hoezeer de leiding van de staat het gewicht van deze positie heeft ingezien, blijkt uit het grote aantal forten, dat in die streek is aangelegd. De zwaar versterkte linie van Vechten en Utrecht naar Katwijk moest niet alleen dienst doen ter verdediging van de weg langs de Rijn, maar voornamelijk als bescherming van de verbinding per schip langs de zuidelijke rivierarmen.

Voreerst waren evenwel nog niet de dode verdedigingswerken het belangrijkste, maar de Romeinse troepen, die in het land waren gelegd, en de afdelingen van de Bataven zelf. Reeds in 28 worden corpsen van Bataven genoemd, die intussen nog niet op Romeinse wijze waren ingedeeld en geoefend. Maar al spoedig deden de Bataafsche troepen in kracht niet onder voor de beste afdelingen van het Romeinse leger. Vooral waren beroemd en berucht de acht cohorten van Bataven en Canninefates, die eerst in Britannia, later tijdens de oorlogen over de troonopvolging na de dood van Nero en ten slotte in de geschiedenis van de opstand een zo belangrijke rol hebben vervuld. In die tijd waren er nog verschillende andere corpsen, die uit Bataven waren samengesteld. Civilis was de commandant van een dezer afdelingen. Door de geschiedenis van de opstand, waaraan het volgende hoofdstuk is gewijd, komt de betekenis van de Bataven als soldaten zeer duidelijk uit. De Romeinse legioenen konden alleen door hun overmacht in aantal ten slotte de overwinning behalen.

Ook in later tijd waren de Bataven zeer sterk vertegenwoordigd in de Romeinse legers. Dat blijkt uit de talrijke afdelingen, die naar dit volk zijn genoemd, maar ook uit de inscripties met de namen van Bataven, die dienden bij de troepen te Rome en elders in Italië (de cohortes praetoriae), de legioenen, de afdelingen voetvolk en ruitery van de bondgenoten, ook in het keurcorps van de equites singulares 1). Een zeer bijzondere plaats hadden de Bataven in de persoonlijke lijfwacht van de keizers uit de eerste eeuw, die voornamelijk uit Germanen was samengesteld (de corpore custodes). Deze lijfwacht behoorde niet tot het leger, maar tot het personeel van het keizerlijke huis. Er zijn inscripties bekend van Bataven, die in dit corps hebben gediend onder Claudius en onder Nero. 1-kin grafschriften zijn, bij voorbeeld, te Rome ontdekt bij de plek, waar de vrijgelatenen en slaven van keizer Claudius werden bijgezet.

1) Verg. II. I). J. van Schevichaven, Epigraphie der Bataafsche krijgsknechten (18M1).

De C a n n i n e f a t e s (Cannanefates, Cannenefates en in een groot aantal andere vormen) bewoonden het gedeelte van de eilanden in de Rijndelta ten westen van de Bataven, dat aan de Noordzee grenst, dus in de duinstreek en op de geestgronden ten noorden van de brede Maasmond, het Helinium (afb. 25). Oorspronkelijk hadden zij waarschijnlijk ook het land ten noorden van de Rijnmond bij Katwijk in bezit. Maar toen de Romeinse legers werden teruggetrokken op de linker oever van de rivier, hebben de Canninefates hun woonplaatsen ten noorden van de Rijn moeten ontruimen. Zij stamden, evenals de Bataven, af van de Chatten, spraken dezelfde taal en muntten

uit door hun dapperheid. In de geschiedenis zijn zij nauw met de Bataven verbonden. Toen in de Rijndelta de organisatie naar civitates werd ingevoerd, behoorden de twee volkeren tot hetzelfde departement, maar, gelijk wij het later zullen opmerken, bezaten de Canninefates een zekere zelfstandigheid.

Waarschijnlijk maakten zij deel uit van het Romeinse Rijk sedert Drusus. Maar het is mogelijk, dat zij eerst in het jaar 4 O. J. Door Tiberius zijn onderworpen. intussen zijn de namen in de passage van de geschiedschrijver Velleius Paterculus, waaruit men dit zou kunnen opmaken, zóó slecht overgeleverd, dat men over deze vraag geen zeker oordeel kan hebben. Uit hun verdere geschiedenis zijn slechts enkele feiten bekend. Een ruiteraf deling, bestaande uit Canninefates, wellicht een deel van hun landstorm, wordt vermeld in de oorlog tegen de Friezen van het jaar 28. Bij de aanval van de Cauchen, die de aanleiding is geweest voor de expeditie van Corbulo in het jaar 47, behoorde de aanvoerder van deze Cauchen, Gannascus, die vroeger in een afdeling hulptroepen van het Romeinse leger had gediend, tot hun stam. Maar zij zelf zijn, evenmin als de Bataven, in die oorlog betrokken geweest. Door hun gebied heeft Corbulo, nadat hij zijn expeditie tegen de Cauchen had moeten afbreken, het naar hem genoemde kanaal laten graven, dat een verbinding voor de scheepvaart moest tot stand brengen tussen de mondingen van de Rijn en de Maas. Een zekere vermaardheid heeft het lid van dit volk Brinno, die de leiding had bij het uitbreken van de opstand der Bataven in 69. Zijn vader, wiens naam ons niet wordt medegedeeld, heeft, naar Tacitus verhaalt, ongestraft de draak gestoken met de expeditie van keizer Gaius in het jaar 39.

De Canninefates hebben dikwijls in dezelfde afdelingen gediend als de Bataven. De acht beroemde cohorten, die een rol hebben gespeeld in de tijd van de opstand, waren uit leden van beide volksstammen samengesteld. Het is ook mogelijk, dat één van deze afdelingen uitsluitend uit Canninefates bestond. Er was in die tijd evenwel nog een ander naar dit volk genoemd corps en later was de Ala I Cannanefatium civium Romanorum een der bekendste ruiterafdelingen van het leger. Ook uit andere berichten blijkt het, dat dit volk ruimschoots zijn aandeel heeft gehad in de verdediging van het Romeinse Rijk.

De Friezen (Afb. 27) worden, in tegenstelling, met de Bataven en de Canninefates, beschouwd als een transrhenana gens, een volk dat thuis hoort aan de rechterzijde van de Rijn. Hun woonplaatsen lagen op de kleigronden van Noord-Holland, Friesland en Groningen, aan de Noordzeekust achter de wadden, ten noorden van het gebied der meren in het midden van ons land, waar later de Zuiderzee is ontstaan. In het westen grensden zij aan de Canninefates, die de Hollandse duinstreek in hun bezit hadden, in het oosten aan de Cauchen, de volksstam in Oost-Friesland die van de Friezen door de Eems was gescheiden, en in het zuidoosten aan de bewoners van de hoge gronden in Overijssel, Drente en Groningen, waarschijnlijk de Amsivarii. Het land van de Friezen was in het zuiden en zuidoosten geheel afgesloten door de meren en veenmoerassen, waarvan Plinius een zo aanspouwelijke beschrijving geeft. Zelfs te water moet het verkeer daar, door de steeds wisselende waterlopen, langs de killen en kreken, met de losgeslagen stukken veen die als eilanden rondreven, zeer bezwaarlijk zijn geweest.

Bij de Romeinse schrijvers worden verschillende Friezen onderscheiden. Evenals de Cauchen en de Bructeren, waren zij verdeeld in de Grote en de Kleine Friezen. Men zoekt de Kleine Friezen ten westen en de Grote ten oosten van de Vliestroom. De reeds bovengenoemde Frisiavones waren mogelijk een deel van de stam, dat om de een of andere reden naar het zuiden van de Rijn- delta was uitgeweken, wellicht oorspronkelijk de bewoners van het Friesche gebied in Holland, dat voor militaire doeleinden op last van de Romeinen was ontruimd.

Voor zover wij het weten, zijn de Friezen voor het eerst met de Romeinen in aanraking gekomen bij gelegenheid van de expeditie van Drusus in het jaar 12 v. Chr. Zij zijn toen onderworpen en hun is een verdrag opgelegd. Volgens de bepalingen van dit verdrag waren zij verplicht een schatting op te brengen, bestaande uit runderhuiden ten behoeve van het Romeinse leger, en soldaten te leveren. Die schatting was gering, in overeenstemming met de economische omstandigheden van de Friezen, zoals de opgravingen in de terpen het ons hebben geleerd, bestond hun enige bezit van waarde inderdaad uit vee. Maar door die opgravingen is het eveneens duidelijk geworden, dat de Friezen geenszins armelijk leefden. Integendeel bezaten zij reeds voor de Romeinse tijd vrij aanzienlijke woningen. Ook het aantal soldaten, dat de Friezen leverden, is, naar het schijnt, niet groot geweest. Wij vernemen evenwel, dat al dadelijk tijdens de eerste veldtocht van Drusus een hulpcorps uit dit volk de vloot over land heeft begeleid en goede diensten bewees, toen de schepen bij ebbe op de ondiepten bleven steken.

Door het verdrag met de Friezen wilde Drusus zich het ongestoorde verkeer voor zijn schepen naar het noorden van Germanië verzekeren. Zijn kanaal, de Fossa Drusiana, had hij laten aanleggen om een betrouwbare verbinding te verkrijgen door middel van de Vecht tussen de Rijn en de meren in het midden van ons land. Verder ging de vaart waarschijnlijk door de Vliestroom. Langs die scheepvaartweg zijn ook enkele forten gebouwd. De naam van een van die forten, Castellum Flevum, is ons uit Tacitus bekend. Waar het lag, wordt niet gezegd en ook de gegevens, die men bij Ptolemaios vindt, helpen ons niet verder. In elk geval lag het aan de Vliestroom en, zoals uitdrukkelijk wordt vermeld, niet ver van de zee 1), wellicht dus bij de plaats, waar de Vliestroom in de Waddenzee uitmondde. Van de andere forten in het land van de Friezen, die alleen terloops worden genoemd, weten wij in het geheel niets. Bovendien kreeg het eiland Burcana (of Byrchanis, zoals het bij Strabo heet), dat men met Borcum mag identificeren, een Romeinse bezetting. Blijkbaar is Drusus met de grootste zorg te werk gegaan.

Deze scheepvaartweg met zijn versterkingen komt overeen met een weg te land, zoals door Tiberius is aangelegd, een linies. Maar het is volkomen buitengesloten, dat de linies van Tiberius door het land van de Friezen zou hebben gelopen, gelijk men het heeft ondersteld 2). Het terrein was daar voor zulk een open gekapte baan ten behoeve van het verkeer voor de Romeinse troepen ten ene male ongeschikt. Wèl was het mogelijk met bereden afdelingen door het land van de Friezen te trekken. In de jaren 15 en 16 O. J. heeft de praefectus Peditus ten minste de ruitery van het leger van Germanicus door die streek geleid.

1) Om die reden is het niet mogelijk Castellum Flevum te identificeren met het bij Vechten ontdekte Romeinse fort.

2) Deze opvatting is verdedigd door E. Kornemann, *Klio*, IX (1909), blz. 422-449.

Na de onderwerping van de Friezen werd het toezicht bij hen van wege het Romeinse gezag uitgeoefend door een commissaris, benoemd door de commandant van het NederGermaanse legioen, zoals dat gebruikelijk was bij volksstammen, die geen geregeld bestuur met een behoorlijke administratie bezaten. Zulke ambtenaren waren vergezeld door enige troepen en een kleinen staf van beambten. Zij oefenden het politietoezicht uit, spraken recht en controleerden het bestuur. Hun macht was vrijwel onbeperkt en zij maakten zich dikwijls schuldig aan afpersingen en allerlei willekeurige handelingen. Het optreden van zulk een commissaris, een zekere Olennius, oud-hoofdofficier van een legioen, bij de Friezen in het jaar 28 was aanleiding voor een opstand, die met de be-

vrijding van de Friezen is geëindigd.

In 47 heeft Corbulo de Friezen nog eens tot onderwerping gebracht en op plechtige wijze is bij die gelegenheid aan hem, als de vertegenwoordiger van de Romeinsen staat, het bezit van het land overgedragen. Dit geschiedde door het aanbieden van gras door de overwonnenen, ten teken, dat zij afstand deden van de bodem en wat daarop groeit. Deze ceremonie wordt door Plinius vermeld. Wellicht is hij er zelf bij aanwezig geweest. Als onderpand voor hun trouw moesten de Friezen gijzelaars leveren. De onderwerping ging, zoals boven is verhaald, gepaard met een verandering in de regeringsvorm. Deze maatregelen bewijzen, dat Corbulo zich niet wilde vergenoegen met een verhouding van de Friezen tot het Rijk als een vazalstaat, maar dat hij het land wilde annexeren. Bovendien heeft hij een versterkt kamp aangelegd voor een vast garnizoen. Gelijk bekend, liepen zijn plannen echter op niets uit, daar hij uit Rome order kreeg zijn troepen terug te trekken.

Intussen waren de Friezen na het vertrek van Corbulo nog niet geheel vrij. Natuurlijk heeft de Romeinse veldheer er voor gezorgd, dat zij bij verdrag het oppergezag van Rome erkenden. Wel hebben zij de Romeinse instellingen na het vertrek van de troepen zo spoedig mogelijk opgeruimd. Enkele jaren later waren zij ten minste weer in het bezit van "koningen". Maar die koningen waren toch niet geheel onafhankelijk. Want zij zijn niet lang vóór 57, tijdens de regering van keizer Claudius (of wellicht van Nero), naar Rome getrokken om land voor hun volk te vragen. Hun verzoek werd geweigerd; maar zij werden begiftigd met het Romeinse burgerrecht, een bewijs dat de regering hen aan het Rijk wenste te binden.

De Friezen hebben deelgenomen aan de opstand van het jaar 69. Daarna vernemen wij voreerst niets meer over hen. Mogelijk zijn zij in een verhouding van afhankelijkheid tot het Rijk teruggekeerd. Daarvoor zou de te Beetgum gevonden inscriptie spreken, waarin sprake is van het pachten der visscherij in de Friesche wateren, indien dit monument uit de tijd na 70 dateert. Maar het kan evengoed uit de tijd omstreeks het midden van de eerste eeuw stammen. Wij weten ook niet veel van Friezen, die in het Romeinse leger hebben gediend. Tot dit volk behoorde een soldaat van de keizerlijke lijfwacht, die waarschijnlijk bij Nero, de zoon van Germanicus, heeft dienst gedaan. Een bereden afdeling van Friezen, een Cuneus Frisiorum, is ons uit de derde eeuw bekend. In elk geval waren er, zoals uit de vondsten in de terpen blijkt, in de tweede en derde eeuw levendige handelsbetrekkingen tussen Friesland en het Romeinse Rijk 1).

VIII. DE VOLKSSTAMMEN IN HET OOSTEN

Het onderzoek betreffende de volksstammen, die in het oosten van ons land hebben gewoond, gaat met grote moeilijkheden gepaard. Daar wij geen mededelingen van enige betekenis bij Plinius vinden, beschikken wij in dit geval alleen over de gegevens, die wij aan Strabo, aan de Germania van Tacitus en aan Ptolemaios kunnen ontlenen. Maar deze gegevens dateren uit verschillende perioden en wij moeten rekening houden met een voortdurend heen en weer trekken van de volkeren. Wij beschikken slechts over één enkel direct bericht. Toen de Amsivarii zich in de jaren omstreeks 55 of 60 Onze Jaart. wilden vestigen in een deel van het militaire district rechts van de Rijn, beweerden zij, dat die landstreek eerst was bewoond geweest door de Chamaven, daarna door de Tubantes en nog later door de Usipi (waarschijnlijk dezelfde, die vroeger Usipetes werden genoemd). Het is ons bekend, dat de Usipetes ten tijde van Drusus het gebied tussen de Lippe en de Gelderse IJssel, wellicht ook de Veluwe in bezit hadden. Wij kunnen dus ook ongeveer vaststellen, waar eertijds de Tubantes en daarvoor de

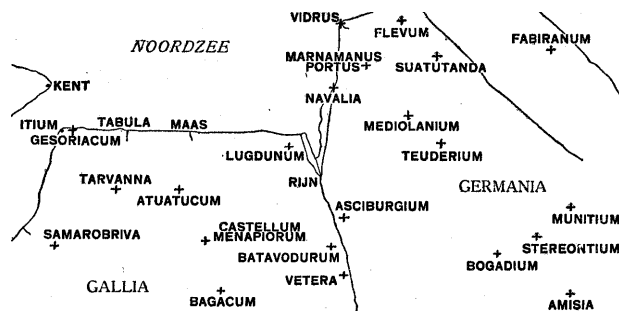
Chamaven hebben gewoond. Maar wij begrijpen niet goed, wanneer dat is geweest. Ook valt het moeilijk te bepalen, welke volkeren in Twente en in Drente met de omgevende hoge gronden hebben gehuisd. Om ons althans enigszins een oordeel te kunnen vormen, moeten wij aandacht geven aan de bewoners van het gehele noordwesten van Germanië.

1) De vondsten komen in afdeling VI van het Zevende hoofdstuk, de betekenis van de Friezen in afdeling VIII van het Achtste hoofdstuk ter sprake.

Wat wij bij S t r a b o lezen, brengt ons niet veel verder. Zijn beschrijving van de volksstammen in Germanië is tamelijk verward. Zoals hij het zelf zegt, dankt hij zijn kennis aan de gegevens, die zijn bijeengebracht tijdens de veldtochten onder Augustus. Wellicht heeft hij daar nog het een en ander aan toegevoegd, dat hij bij gelegenheid van de triumpf van Germanicus heeft vernomen. Slechts van enkele stammen deelt hij iets meer mede. De Sugambren zijn, naar Strabo verhaalt, gedeeltelijk door de Romeinen overgebracht naar het land aan de linkeroever van de rivier, maar voor een klein deel in hun oude gebied gebleven. In die tijd zijn de Marsen, die tussen de Lippe en de Ruhr woonden, teruggeweken naar het binnenland. Strabo bericht verder, dat de Bructeren aan de Eems woonden, waar zij door Drusus zijn verslagen, de Kleine Bructeren aan de bovenloop van de Lippe, de Sueben tussen Rijn en Elbe, Maar gedeeltelijk ook ten oosten van laatstgenoemde rivier. Bovendien vinden wij in de tekst van Strabo een groot aantal namen van volkeren, die blijkbaar slecht zijn overgeleverd. Van enkele dezer volkeren kennen wij de woonplaatsen. De Chasuarii horen thuis aan de Haase, een zijrivier van de Eems. Wellicht zijn zij het volk, dat ook Chattuarii wordt genoemd. De Cherusken hadden hun land tussen Elbe en Wezer, maar ook nog ten westen van de laatstgenoemde rivier, ten noorden van de Harz. Verder herkennen wij de namen van de Chatten, de Cauchen, de Usipi, de Tubantes, de Dulgubnii. Merkwaardigerwijze noemt Strabo geen van de volkeren in de Rijndelta, noch de Bataven, noch de Canninefates, noch de Friezen.

Iets meer kunnen wij ontleen aan de Germania van T a c i t u s, omdat deze schrijver bij zijn beschouwingen over de volkeren steeds iets mededeelt over hun woonplaatsen. Ten noorden van de Taunus woonden de Mattiaci en, in aansluiting bij dit volk aan de zijde van de Rijn, eerst de Usipi en dan de Tencteren; achter deze volkeren vals de Rijn af was het gebied der Chatten. Bij de Tencteren, die men ongeveer ter hoogte van Keulen moet plaatsen, sloten de Bructeren aan. Maar hun land was aan het einde van de eerste eeuw, kort voordat Tacitus zijn Germania schreef, veroverd door de Angrivarii en de Chamaven, die het van het noordoosten uit hadden aangevallen. Achter deze laatste volkeren woonden de Dulgubnii en de Chasuarii, vóór hen de Friezen, verdeeld in de Grote en de Kleine Friezen, tot aan de Noordzee. In het noorden was het land van de Cauchen, dat zich van de Friezen tot de Chatten uitstreckte. Bij de Cauchen en de Chatten sloten de Cherusken aan, die kort vóór de tijd van Tacitus door de Chatten waren verslagen. zo ongeveer kan men ten minste de mededelingen van Tacitus over het gebied, dat onze aandacht heeft, verklaren.

Ten slotte moeten wij de lijst der volkeren bespreken, die wij aantreffen in het geografische werk van P t o l e m a i o s 1). Deze geleerde, die in de tweede helft van de tweede eeuw schreef, heeft de meeste van de door hem medegedeelde gegevens overgenomen uit het werk van zijn ouderen tijdgenoot Marinus van Tyros. Op zijn

VIDRUS
 FLEVUM
 MARNAMANUS
 PORTUS+ SUATUTANDA
 NAVALLIA
 FABIRANUM
 KENT
 NOORDZEE
 TABULA IACUM
 GERMANIA
 ASCIBURGIUM
 MUNITIUM
 GALLIA
 AMISIA
 ITIUM
 GESO
 SAMAROBRIA
 STERONTIUM BOGADIUM
 MAASMEDIOBANUM
 LUGDUNUM+ MTEUDERIUM
 TARVANNARIJN
 ATUATUCUM
 TRILOLigIrM BATAVODURUM
 VETERA+
 BAGACUM
 AGRIPPINENSIS+

Fig. 8. Noord-Gallië en Noordwest-Germanië naar Ptolemaios

beurt heeft laatstgenoemde veel materiaal ontleend aan een geschiedenis van de oorlogen der Romeinen tegen de Germanen, waarschijnlijk het reeds vermelde boek van Plinius. Om die reden is Ptolemaios een bron van betekenis, juist voor het tijdvak dat thans onze aandacht heeft.

Er moeten intussen in zijn opgaven allerlei fouten schuilen. Die fouten worden voor een deel veroorzaakt door de verkeerde voorstelling, die Ptolemaios had van het land. Dit blijkt, wanneer men zijn kaart reconstrueert met hulp van de mededelingen over de geografische lengte en breedte van de plaatsen, die men in zijn

1) G. Holz, Ober die germanisehe Viilkertafel des Ptolemaios (1894). - O. Cuntz, Die Geografie des Ptolemaios: Galliae Germania, etc. (1923).

geschrift aantreft 1). Deze getallen berusten slechts voor een zeer klein deel op waarnemingen met astronomische instrumenten. Bijna altijd zijn zij berekend op grond van beschrijvingen van reisroutes en van de getallen, die daarbij worden opgegeven voor de afstanden tussen de verschillende plaatsen. Onder de namen, die men bij Ptolemaios vindt, zijn er enkele, die wij uit geen andere bron kennen. Zeker zijn zij evenwel aan Romeinse schrijvers ontleend. Voor een deel zijn zij door de overlevering van de tekst geheel bedorven. Behalve de namen van volkeren vindt men ook namen van plaatsen in Germanië, oude Romeinse forten, handelsposten en dorpen, wellicht ook van Germaanse versterkingen. Wij bepalen ons hier tot de volkeren.

Zeer duidelijk zijn de mededelingen over de volkeren aan de Noordzee, zoals Ptolemaios het uitdrukkelijk zegt, strekte het land van de Friezen zich daar oostwaarts uit tot aan de Eems. In oostelijke richting volgden dan de Kleine Cauchen tussen Eems en Wezer, de Grote Cauchen tussen Wezer en Elbe 2) en de Saksen, die op deze plaats voor het eerst in de overlevering optreden, ten oosten van de Elbe tot het begin van het Cimbrische schiereiland. De beschrijving van de rest van Germanië is minder begrijpelijk.

Als bewoners van het land rechts van de Rijn noemt Ptolemaios, van het noorden naar het zuiden, eerst de Kleine Bructeren en de Sugambren, daarna de Tencterer en vervolgens de Usipi. Deze laatste sluiten aan bij het vroeger door de Helvetii bewoonde, maar later geheel verlaten gebied ten zuiden van de Main. Achter de Kleine Bructeren en de Sugambren wordt aan de Langobardische Sueben een plaats gegeven; maar deze volksstam kan men daar toch niet goed onderbrengen. De Sueben strekten zich uit tot aan de Elbe en ook nog ten oosten van die rivier. Tussen de Kleine Cauchen en de Sueben woonden de Grote Bructeren, tussen de Grote Cauchen en de Sueben de Angrivarii. Bij de Bructeren sluiten aan de ene zijde de Friezen en aan de andere zijde de Chamaei aan. De laatste naam zegt ons niets; wellicht moet men aan de Chamaven denken. De Chamaven worden evenwel later genoemd tezamen met de Cherusci en nog eens met de Chatten en de

1) Ptolemaios gaf de lengtemaat naar de meridiaan van Alexandrië. - Voor een reconstructie van zijn kaart verg. Geschiedkundige atlas van Nederland: de Romeinse en Frankische tijd (1929), Blad 4. - Een uittreksel uit deze kaart is hier als Fig. 8 gereproduceerd.

2) Volgens Tacitus (Germania 35) woonden de Grote Cauchen tussen Eems en Wezer en de Kleine Cauchen tussen Wezer en Elbe.

Tubantes. Ook de Chasuarii komen in de tekst van Ptolemaios voor 1).

Volgens Ptolemaios woonden dus in de streek, die overeenkomt met het oosten van ons land en het westen van Duitsland, van het noorden naar het zuiden, eerst de Kleine Cauchen, vervolgens de Grote en dan de Kleine Bructeren, de laatste in de nabijheid van de Rijn. Het is evenwel opmerkelijk, dat de Bructeren, volgens de mededeling van Tacitus, reeds vóór het einde van de eerste eeuw als volk waren vernietigd. - Wij zullen thans aan deze verschillende volksstammen, voorzover zij voor de geschiedenis van ons land belang hebben, afzonderlijk aandacht geven.

De Cauchen (gewoonlijk geschreven Chauci, maar wellicht het best als Chauch¹) woonden aan de kust van de Noordzee tussen de Eems en de Elbe, verdeeld in verschillende stammen. Door de Eems werden zij van de Friezen gescheiden en door de Elbe van de Saksen. Ten zuiden van hen woonden de Amsivarii aan de Eems, de Chasuarii aan de Haase, de Angrivarii en de Cherusci tot aan de Elbe. Zij behoorden

tot de belangrijkste Germaanse volkeren. Zowel Velleius als Tacitus spreken van hun grote aantal en van hun voortreffelijke eigenschappen. Vooral hun trouw wordt geprezen.

Voor het eerst treden zij in de geschiedenis op tijdens de krijgstochten van Drusus, die hen trachtte te winnen, zoals hij het de Friezen had gedaan. Maar zij zijn pas onderworpen door Tiberius in het jaar 5 Onze Jaart. Na de ondergang van Varus bleven zij onder Romeins gezag. Er lag ten minste nog een garnizoen bij hen in 14. Gedurende de veldtochten van Germanicus bewezen de Cauchen goede diensten. Zij leverden ook troepen, het enige corps uit dit volk, voor zover wij het weten, dat ooit in het Romeinse leger heeft gediend.

Het is niet bekend, wanneer de Cauchen hun vrijheid hebben herkreten. Mogelijk is dit geschied in 14 of in 28, tegelijk met de Friezen. In 41 hebben zij een aanval gedaan op het Romeinse gebied, waarschijnlijk over zee met hun lichte schepen, en dien

1) Waarschijnlijk heeft Ptolemaios (of Marinos) verschillende bronnen gebruikt. Een van die bronnen vereenvoudigde de toestand, doordat de kleinere volkeren als onderdelen van de grotere werden opgevat, de Amsivarii bijvoorbeeld als een deel van Cauchen, terwijl de Sueben evengoed de Cherusken en de Chatten als een aantal andere volkeren omvatten. Maar in een andere bron werden die kleinere volkeren wel genoemd en dus hebben zij toch een plaats in het werk van Ptolemaios gekregen.

aanval hebben zij in 47 herhaald. Deze laatste gebeurtenis was de aanleiding voor de bekende expeditie van Corbulo. Bij die gelegenheid is Plinius in hun land geweest en heeft hij het materiaal verzameld voor zijn beschrijving van het Cauchische visschersdorpje aan de Waddenzee, waaraan wij in afdeling I van dit hoofdstuk het een en ander hebben ontleend. Dezelfde schrijver vermeldt ook hun schepen, bestaande uit een enkelen groten boomstam, die wel dertig man konden bevatten.

Korten tijd na de expeditie van Corbulo begon de grote expansie van de Cauchen. Tacitus verhaalt, hoe zij de Amsivarii uit hun woonplaatsen aan de Eems hebben verdreven. Waarschijnlijk zijn ook de Chasuarii door de Cauchen uit het land aan de Haase verjaagd. Dit laatste volk heeft een toevlucht gevonden aan de bovenloop van de Lippe en later nog verder naar het zuiden. Tijdens de opstand der Bataven heeft Civilis herhaaldelijk hulp van Cauchische troepen gehad. Na die tijd wordt hun naam slechts enkele malen vermeld. Toch zijn zij het vermoedelijk geweest, die kort vóór het einde van de eerste eeuw de Angrivarii hebben verdreven, en op die wijze werden zij de oorzaak voor de ondergang van de Bructeren. Daarna grensden zij aan de Chatten, zodat zij vrijwel geheel Noordwest-Duitsland onder hun gezag hadden, en dit grote gebied was niet alleen in het bezit van de Cauchen, maar, zoals Tacitus het uitdrukt, zij wisten het ook te vullen. In de tweede helft van de tweede eeuw worden zij nog eens genoemd als aanvallers op het Romeinse gebied. Daarna komt hun naam alleen voor als een herinnering aan lang vervlogen tijden. Want zij zijn dan geheel opgegaan in het grote stamverband van de Saksen.

De A m s i v a r i i (of Ampsivarii), woonden, zoals hun naam het aanduidt, aan beide oevers van de Eems, waarschijnlijk aan de benedenloop van de rivier, dus ook in het zuidoosten van Groningen en wellicht in Drente. In hun land lag de Romeinse sterkte Amisia. Drusus heeft hen in 12 v. Chr. onder het gezag van het Rijk gebracht en het bij die gelegenheid gesloten verdrag is in 5 Onze Jaart. Door Tiberius vernieuwd. Tijdens de opstand der Cherusken van het jaar 9 O. J. hebben zij de partij van de Romeinen gekozen en hun aanvoerder Boiocalus is door Arminius gevangen gezet, omdat men hem in de omgeving van Varus had aangetroffen. Ook in de tijd van Germanicus waren

de Amsivarii op de hand van het Rijk. Opgejaagd door de Cauchen, trachtten zij zich, niet lang vóór 58, te vestigen in het militaire gebied rechts van de Rijn, vermoedelijk in de Graafschap Zutphen. Maar zij zijn ook van daar verdreven en, volgens Tacitus, enigen tijd later op hun zwerftocht door Germanië volkomen vernietigd. Intussen moet een deel van het volk een woonplaats hebben gevonden aan de bovenloop van de Lippe, niet ver van de Rijn. Van daar uit hebben zij de grenzen van Gallië onveilig gemaakt. De latere keizers hebben de vrede hersteld en een verdrag met de Amsivarii gesloten. Krachtens dit verdrag leverden zij manschappen voor het Romeinse leger. Een naar hen" genoemde afdeling van de auxilia palatina moet uit die tijd dateren. Naderhand zijn zij opgegaan in de Franken.

De C h a s u a r i i (of Casuarii) hadden hun land aan de Haase, een zijrivier van de Eems. In het westen grensden zij aan de Amsivarii en in het oosten, tezamen met de D u l g u b n i i, aan de Angrivarii en de Chamaven. Ook de Chasuarii zijn verdreven door de Cauchen. Daarna vindt men hen, evenals de Usipi, vóór de limes en toen waren zij aan Rome onderdanig. - Wellicht waren de Cha ttu a r i i hetzelfde volk; maar gewoonlijk beschouwt men hen als een deel van de Chatten, dat was uitgeweken naar het land aan de Ruhr. Zij vormden later een afzonderlijken stam van de Ripuarische Franken.

De A n g r i v a r i i, die ten zuiden van de Cauchen aan de Wezer woonden, behoeven ons niet lang op te houden. Opgejaagd door de Cauchen, hebben zij kort vóór het einde van de eerste eeuw, tezamen met de Chamaven, de Bructeren vernietigd. Sedert die tijd woonden zij in Westfalen. - Ook over de C h e r u s c e n kunnen wij zeer kort zijn. Hun gebied lag aan beide oevers van de Wezer en strekte zich in het oosten uit tot aan de Elbe noordelijk van de Harz. Ten tijde van Arminius hadden zij hun grootsten bloei; maar al spoedig daarna zijn zij door innerlijke twisten in verval geraakt. Omstreeks het midden van de eerste eeuw behoorden zij onder hun koning Italicus tot de Romeinse vazalstaten. Tegen het einde van die eeuw waren zij als de machtigste stam van Midden-Germanië vervangen door de Chatten.

De B r u c t e r e n waren, evenals de Friezen en de Cauchen, verdeeld in de Grote en de Kleine Bructeren. De Kleine Bructeren woonden dicht bij de Rijn, in Westfalen van de Lippe af naar het westen en ook nog in het oosten van ons land, de Grote Bructeren meer naár het noorden aan de Eems. Na de nederlaag, die zij tegen Drusus hadden geleden, trokken zij zich verder naar het binnenland terug. Maar toen de Sugambren naar het land over de Rijn waren verplaatst en de Tencteren naar het zuiden waren opgeschoven, zijn de Bructeren hen gevolgd.

In 4 O. J. zijn zij door Tiberius onderworpen. Zij hadden een groot aandeel in de nederlaag van Varus en kregen als deel van de buit de adelaar van Legio XIX, die Germanicus hun weder afhandig maakte. In 11 is hun land door Tiberius verwoest; in 14 namen zij deel aan de oorlog tegen Germanicus en hadden in 15 een inval te verduren. Tijdens de moeilijkheden met de Amsivarii omstreeks 57 werden zij door een Romeins leger in bedwang gehouden. Nadat de Usipi hun land hadden verlaten, hebben de Bructeren ook dat gebied bezet. Dit kan alleen zijn geschied met goedvinden van de Romeinen. Er moet dus een verdrag hebben bestaan, waardoor zij enigszins onderdanig waren aan het Rijk.

De Bructeren waren tijdens de opstand der Bataven de pelangrijkste volksstam uit het vrije Germanië, die bij deze gebeurtenis was betrokken. Samen met de Tencteren verschenen zij voor Keulen en namen deel aan de slagen bij Trier en Vetera. Vooral hun ziele, neres Velede heeft, door het algemene aanzien dat zij genoot, in die tijd een rol van betekenis gespeeld. Na deze opstand hebben de Bructeren spoedig hun betekenis

verloren. Zij voerden nog oorlog tegen de commandanten van het NederGermaanse leger en ten slotte hebben zij iemand, die de Romeinen hun opdrongen, moeten aanvaarden als hun koning. Toen was hun rol uitgespeeld. Nog vóór het jaar 97 zijn zij vernietigd door een coalitie van Angri vari en Chamaven. Volgens -de mededeling van Tacitus, kwamen bij die gelegenheid niet minder dan 50 000 Bructeren om het leven. De overblijfselen van het volk hebben een toevlucht gevonden in de streek tussen Lippe en Ruhr; maar spoedig daarna zijn zij uit de geschiedenis verdwenen.

De C h a m a v e n worden voor het eerst genoemd in het verhaal van de gebeurtenissen in het jaar 58, als vroegere bewoners van de militaire strook rechts van de Rijn, die na hen door de Tubantes en nog later door de Usipetes is bezet geweest. Wij moeten denken aan het land tussen de Gelderse IJssel en de Lippe. Het is niet bekend, hoe de Chamaven uit die streek zijn verdwenen, en wij kennen ook hun latere verblijfplaats niet, totdat zij zich omstreeks 95 hebben meester gemaakt van een deel van het land der Bructeren. Daarna woonden zij in Westf alen en Overijssel tot aan de Gelderse IJssel. Als een onderdeel van de Salische Franken hebben de Chamaven later in de geschiedenis nog een belangrijke rol gespeeld. -- Wellicht waren de Tuihanti (Afb. 28 en 29), de volksstam waaraan het landschap Twente zijn naam dankt, een deel van hen. Wij kennen dit volk intussen alleen door twee inscripties uit de tijd van keizer Severus Alexander, die in Enge-

_ land zijn gevonden. In die inscripties worden leden van deze volksstam genoemd, die dienden in de Cul eus Frisiorum, waarschijnlijk een afdeling gerecruteerd uit volkeren van buiten het Rijk.

De T u b a n t e s, die men wel eens met de Tuihanti in verband brengt, zijn in de geschiedenis opgetreden tezamen met de U s i p e t e s en de T e n c t e r e n. In de tijd van Augustus vormden de drie volkeren een groep, die aan de Romeinen veel last bezorgde. Zij woonden ongeveer aan de benedenloop van de Lippe. Toen Drusus met zijn krijgstochten begon, bezaten de Usipetes (of Usipi, gelijk zij later meestal werden genoemd) het land tussen de Gelderse IJssel en de Lippe aan de rechteroever van de Rijn, tegenover het eiland van de Bataven. De andere volksstammen woonden verder naar het oosten. Na hun onderwerping door de Romeinen en hun bevrijding door Arminius, traden zij op tijdens de oorlogen met Germanicus, die bij zijn terugtocht van de expeditie aan de Lippe in het jaar 14 werd aangevallen door Bructeren, Tubantes en Usipetes. Uit het verhaal van de gebeurtenissen in 58 blijkt, dat deze volkeren toen verder naar het zuiden woonden. De Amsivarii werden tenminste, volgens dat verhaal, verjaagd door de Bructeren en de Tencteren; daarna vluchtten zij naar de Usipetes en de Tubantes. Waar het land van deze volkeren was gelegen, kan men opmaken uit de gebeurtenissen tijdens de opstand der Bataven. De Tencteren hadden hun gebied toen tegenover Keulen en de Usipi meer naar de kant van Mainz. Later waren deze volkeren, die vóór de limes woonden, onderdanig aan het Rijk. Wij kennen tenminste een Cohors Usiporum, die in de zomer van 83 op transport naar Britannia aan het muiten is geslagen, en af delingen van Tubantes in de legers van de lateren Keizertijd. Naderhand zijn deze volksstammen opgegaan in de Ripuarische Franken.

De S u g a m b r e n hebben reeds een rol gespeeld in de tijd van Caesar. Zij woonden toen in het land aan de rechteroever van de Rijn ten zuiden van de Lippe. Het gebied ten noorden van die rivier hebben zij in 55 v. Chr. afgestaan aan de overblijfselen van de Usipetes en de Tencteren, die aan de troepen van Caesar waren ontkomen. Drusus is in hun land gevallen en waarschijnlijk in 8 of 7 v. Chr. is het grootste deel van het volk overgebracht naar de overzijde van de Rijn en gevestigd in het vroegere gebied van de Menapii. Naar ons wordt medegedeeld, hebben toen 40 000 zielen als d e d i t i c i i een

nieuwe woonplaats gekregen. Een deel van het volk bleef evenwel aan de overzijde van de Rijn achter en is daar langzamerhand in andere volksstammen opgenomen.

De Marsen moeten oorspronkelijk een Germaanse stam van grote betekenis zijn geweest, daar hun naam werd gebruikt om een groep van volkeren aan te duiden. Hun woonplaatsen lagen aan de bovenloop van de Lippe en aan de Ruhr. Toen de Sugambren zijn verplaatst naar de overzijde van de Rijn, hebben de Marsen zich in het binnenland van Germanië teruggetrokken. Zij hebben in 9 O. J. meegevochten tegen Varus en een van de bij die gelegenheid buitgemaakte legioensadelaars in hun bezit gekregen. In 14 deed Germanicus een inval in hun land en verwoestte het heiligdom van de godin Tamfana, het middelpunt van een wijd en zijd verbreiden cultus. Behalve door de Marsen zelf werd deze godin ook vereerd door de Tubantes, de Usipi en de Bructeren. De Marsen zijn in 15 nog eens beoorlogd door Caecina en in 16 door Germanicus. Zij waren vertegenwoordigd bij de triumpf van deze laatsten veldheer in het jaar 17. Daarna worden zij niet meer vermeld.

Uit het voorafgaande blijkt, dat wij slechts zeer weinig met zekerheid kunnen zeggen aangaande de Germaanse volksstammen, die in het oosten van ons land hebben gewoond. Het best zijn wij op de hoogte van de toestand geheel in het noorden. De kleistreek van Friesland en Groningen tot aan de Eems was in het bezit van de Friezen. Ten oosten van de Eems behoorde het kustgebied aan de Cauchen. Aan de benedenloop van deze rivier vond men de Amsivarii. Men mag aannemen, dat de bevolking in het zuidoosten van de tegenwoordige provincie Groningen tot hen behoorde. Wellicht waren zij ook de bewoners van Drente en de aangrenzende hoge gronden. Men zou ook kunnen denken aan de Grote Bructeren, (lie later door de Chamaven zijn vervangen. Het is evenwel zeer goed mogelijk, dat dit geheel afgesloten land in het bezit was van een volksstam, waarvan de naam ons niet is overgeleverd.

In Twente kunnen wij de Tuihanti plaatsen; maar hun naam is ons eerst uit de derde eeuw bekend. Vermoedelijk waren zij niet anders dan een onderdeel van de Chamaven, die de streek tot aan de Gelderse IJssel tegen het einde van de eerste eeuw hebben veroverd. Vóór die tijd moeten daar Bructeren hebben gewoond. I let land dicht bij de Rijn, voornamelijk de Graafschap Zutphen, was in de tijd van Drusus bezet door de Usipetes of Usipi, zoals zij later werden genoemd. Merkwaaardigerwijze wordt ons medegedeeld, dat daar vroeger Tubantes en nog eerder Chamaven hadden gewoond. In de tijd van Caesar behoorde dat gebied aan de rechteroever van de Rijn tot het bezit van de Menapli. Tenminste van het midden der eerste eeuw O. J. af was deze gehele streek onbewoond. Wanneer de ontruiming heeft plaats gehad, is ons niet bekend. Over de bevolking van de Veluwe, het heuvelland van Utrecht en het Gooi zijn wij in het geheel niet ingelicht. Het was daar evenwel, evenals in de Graafschap Zutphen, omstreeks het jaar 55 O. J. een vrijwel volkomen verlaten oord.

Het is dus uiterst weinig, wat wij over de geschiedenis van de volksstammen in het oosten van ons land kunnen mededelen. Ook over hun beschaving valt niet veel te zeggen; want de vondsten uit dit gebied, die in afdeling IV en V van het Zevende hoofdstuk ter sprake zullen komen, zijn zeer gering in aantal en verschaffen ons weinig licht. Van hun wezen en hun mentaliteit kunnen wij ons in het geheel geen voorstelling maken. Dat geldt intussen voor alle inheemse bewoners van ons land, totdat zij naar voren treden als handelende personen tijdens de gebeurtenissen, die bekend zijn als de opstand der Bataven. De geschiedenis krijgt dan in eens een geheel andere kleur. Tot die periode gaan wij thans met ons verhaal over.

VIJFDE HOOFDSTUK

DE OPSTAND DER BATAVEN EN ZIJN GEVOLGEN

I. HET VIERKEIZER JAAR

Door de dood van Nero, op 9 Juni 68, stond de weg naar het keizerschap voor Galba open. Hij werd evenwel nog niet dadelijk algemeen als leider van de staat erkend. In Italië was Legio XIV Gemina, die Nero tezamen met de bij haar ingedeelde Bataafsche cohorten uit Britannië had laten komen, niet op zijn hand. Dit legioen kon echter niets ondernemen, omdat de Bataafsche cohorten, die op dat tijdstip ook nog in Italië waren, Galba als keizer wensien. De legers in Germanië wilden in het geheel niets van hem weten. Wederom werd daar een poging gedaan om van Verginius Rufus de toestemming te verkrijgen, dat hij zich tot keizer zou laten uitroepen; maar ook ditmaal weigerde hij. Alleen Fabius Valens, een der legioenscommandanten van het NederGermaanse leger, trad als pleitbezorger van Galba op. Ten slotte heeft eerst het NederGermaanse en daarna ook het OverGermaanse leger hem als hun opperbevelhebber aanvaard. Intussen geschiedde dat niet van harte en de gevolgen van de ontstemming, die bij de troepen aanwezig bleef, zouden zich al spoedig laten gevoelen.

Galba (Afb. 18) was een opper-officier van 72 of 73 jaar, die een lange carrière achter de rug had, toen hij aan de regering kwam. Als commandant van het OverGermaanse leger in de jaren omstreeks 40 hebben wij hem reeds leren kennen. Blijkbaar had hij geen goede herinneringen bij de troepen achtergelaten. In zijn nieuwe waardigheid toonde hij terstond zijn gebrek, aan mensenkennis en zijn onhandigheid in de binnenlandse politiek. Hij verslond niet de kunst zijn omgeving voor zich te winnen en was ongelukkig in de keus van zijn medewerkers. Al spoedig verspeelde hij de sympathie, die hij als een van Nero zo volkomen verschillende persoonlijkheid gemakkelijk had kunnen verwerven. De Senaat maakte hij tegen zich door een reeks van veroordelingen zonder vorm van proces. Te Rome ergerde men zich aan het wangedrag van de mensen, die hij zijn vertrouwen schonk, en men werd gehinderd door zijn overmatige zuinigheid.

Ook de benoemingen, die Galba deed, wekten ontevredenheid. De commandanten van de twee Gertnaansche legers moesten worden vervangen. Fonteius Capito, die het NederGermaanse leger had aangevoerd, was gedood door de reeds genoemden Fabius Valens en door Cornelius Aquinius, een anderen legioenscommandant, omdat hij tegen de keizer ageerde. In zijn plaats werd door Galba benoemd Aulus Vitellius (Afb. 19), een zoon van Lucius Vitellius, de vertrouweling van keizer Claudius, met wien hij tezamen censor was geweest. Dat was ook zijn enige aanbeveling. Hij stak diep in de schulden en was berucht om zijn liefde voor het dobbelspel en voor tafelgenot. Maar hij gold voor een ongevaarlijke persoonlijkheid en had om die reden de voorkeur van de keizer.

Verginius Rufus, aan wien Galba voor een groot deel zijn waardigheid dankte, werd op eervolle wijze van zijn commando ontheven en vervangen door Hordeonius Flaccus, een ziekelijken man die door de jicht werd geplaagd, waarschijnlijk alleen omdat de keizer meende, dat van hem niets was te vreezen. Bij het OverGermaanse leger bezat Flaccus geen gezag en toch was het juist nodig geweest aan het hoofd van die onrustige troepen een bijzonder krachtige persoonlijkheid te plaatsen. Bovendien had Galba zich bij het NederGermaanse leger Fabius Valens, die zich gepasseerd achtte, tot vijand gemaakt.

Op 24 December 68 werd Galba 73 of 74 jaar oud en men verwachtte algemeen, dat hij bij die gelegenheid iemand als zoon zou adopteren en op die wijze tot opvolger aanwijzen. Degene die het meest in aanmerking kwam, was Marcus Salvius Otho. Vroeger had hij tot de kring van Nero behoord. Maar in 58 was hij als stadhouder naar Lusitanië in het westen van het Iberische schiereiland gezonden, daar Nero hem van zijn echtgenote, Poppaea Sabina, wilde verwijderen. Nadat een scheiding was bewerkstelligd, is Nero met haar gehuwd. Maar Otho is niet uit Spanje teruggekeerd, ook niet na het overlijden van Poppaea. Toen Galba tot keizer was uitgeroepen, had Otho zich onmiddellijk bij hem aangesloten en was in zijn gevolg naar Italië gekomen. Hij gold voor iemand, die bij Galba in de gunst stond, en hij had zich vooral bij de garde zeer geliefd gemaakt door zijn vrijgevigheid. Maar Galba, die een eigenzinnige oude heer was, wilde zich niet laten overhaasten en ook op de 1 sten Januari 69, bij de aanvaarding van het consulaat dat hij voor dat jaar zou bekleden, sprak hij niet over een adoptie.

Het was toen trouwens al te laat. Want die zelf de dag hadden de troepen van het OverGermaanse leger geweigerd de eed van trouw aan Galba te hernieuwen en een anderen keizer geëischt. Pompeius Propinquus, de procurator van de provincie Belgica die een aanhanger van Galba was, had dit terstond naar Rome bericht. Daar vatte men de gebeurtenis evenwel niet zo ernstig op, omdat geen ander tot keizer was uitgeroepen, maar de keus was overgelaten aan de Senaat en het Volk van Rome. Intussen maakte Galba, terstond nadat hij deze tijding had vernomen, op 10 Januari 69, bekend, dat hij Lucius Calpurnius Piso Licinianus, een nog jongen man van 30 jaar, als zoon had aangenomen.

Otho was diep teleurgesteld en gegriefd. Onmiddellijk stelde hij zich in verbinding met de praetorianen en liet zich op 15 Januari tot keizer uitroepen. Galba en Piso werden op het Forum vermoord en de Senaat kon niet anders doen dan de keus van de soldaten bekrachtigen. Inmiddels was ook Vitellius te Keulen tot keizer uitgeroepen en op die wijze stonden voor het, eerst in de geschiedenis van het Rijk twee keizers tegenover elkaar. Een burgeroorlog, als sedert een eeuw niet had plaats gehad, was onvermijdelijk. Daarbij kon Otho rekenen op de steun van de troepen in Italië en van de hoofdstad. Van zijn kant had Vitellius de beschikking over de meest geduchte legers van het Rijk. Wij moeten thans eerst verhalen, hoe zijn verheffing tot keizer was tot stand gekomen.

De twee legers aan de Rijn telden tezamen zeven legioenen, waarvan er vier aan de Neder- en drie aan de Boven-Rijn lagen. Het is goed de geschiedenis van deze afdelingen, die in het vervolg van ons relaas een belangrijke rol zullen spelen, hier nog eens op te halen. In Neder-Germanië lag de voornaamste troepenmacht, bestaande uit twee legioenen, te Vetera (Birten), even ten zuiden van Xanten. Legio V Alaudae was daar sedert 14 gelegerd, eerst tezamen met Legio XXI Rapax en, nadat deze afdeling in 43 naar Over-Germanië was vertrokken, met Legio XV Primigenia. Legio V nam de ereplaats, de rechter zijde, van de grote vesting in. In de gevechten met de Friezen van het jaar 28 had dit legioen zich onderscheiden. Wij hebben toen haar commandant Cethegus Labeo leren kennen. In 69 stond Legio V onder bevel van Fabius Fabullus. Legio XV was geformeerd door keizer Gaius bij de voorbereiding van zijn expeditie aan de Rijn, had eerst korten tijd in Over-Germanië gelegen, maar was zeker reeds in 45 te Vetera. Daar zijn haar staf en haar adelaar in 69 achtergebleven, terwijl een groot detachement van haar manschappen voor de oorlog tegen Otho naar Italië is gezonden. Haar commandant was Munius Lupercus.

Van de beide andere NederGermaanse legioenen lag Legio XVI te Novaesium (Neuss), onder het bevel van Numisius Rufus. Deze afdeling was reeds

tijdens Drusus in Germanië, lag in 14 te Mainz en is in 43 naar Novaesium overgeplaatst, ter vervanging van Legio XX Valeria Victrix (Afb. 11), die toen naar Britannia is vertrokken. In 69 zijn de staf en de adelaar in Germanië achtergebleven. Het vierde legioen, Legio I Germanica (Afb. 12), was na de ondergang van Varus opgericht, had eerst tezamen met Legio XX te Ara Ubiorum (Keulen) gelegen en was omstreeks 40 naar Bonna (Bonn) overgeplaatst. In het begin van 69 stond dit legioen onder het bevel van de ons reeds bekenden Fabius Valens en, nadat deze laatste als een der legeraanvoerders van Vitellius naar Italië was vertrokken, onder het commando van Herennius Gallus.

De voornaamste troepenmacht van het OverGermaanse leger lag te Mogontiacum (Mainz), bestaande uit Legio IV Macedonica, die werd gecommandeerd door Aulus Caecina Alienus, en Legio XXII Primigenia, die onder het bevel stond van Gaius Dillius Voluta. Het derde legioen, Legio XXI Rapax lag te Vindonissa (Windisch, aan de samenvloeiing van de Aare en de Reuss) in Zwitserland; wie toen de commandant van dit corps was, is niet bekend. - In de geschiedenis van de opstand der Bataven zullen deze legioenen en hun commandanten herhaaldelijk ter sprake komen.

In de twee Germaanse legers was de stemming onder de manschappen slecht. De soldaten van de legioenen voelden zich als Romeinse burgers en zij konden het niet verkroppen, dat Galba keizer was geworden buiten hun medewerking. Vooral ergerden zij zich, dat dit was geschied door toedoen van Vindex, tegen wien het OverGermaanse leger had gestreden. Door Caecina en Valens, die grieven tegen de nieuwen keizer hadden, werden zij opgestoot.

Hordeonius Flaccus, die wellicht op de hand van Galba was, had niet het minste gezag en Vitellius trachtte op alle manieren de gunst van de troepen te winnen. Terstond nadat hij, in het begin van December 68, aan de Neder-Rijn was aangekomen, had hij een bezoek aan de verschillende legerafdelingen gebracht. Door het opheffen van straffen en het herstellen van onrecht, waaraan zijn voorganger zich volgens de mening der soldaten had schuldig gemaakt, wist hij zich al dadelijk bemind te maken. Hij heeft ook, naar alle waarschijnlijkheid, reeds kort na zijn aankomst met Caecina en Valens in verbinding, gestaan en van hun plannen afgeweten.

Het verzet tegen Galba is, gelijk reeds werd medegedeeld, uitgebroken op 1 Januari 69. Bij gelegenheid van de Nieuwjaarsdag moest, zoals gebruikelijk was, de eed van trouw aan de keizer door de troepen worden hernieuwd. De legioenen te Mainz weigerden die eed af te leggen. Zij rukten de beeltenissen van Galba van de veldtekens en zwoeren trouw aan de Senaat en het Volk van Rome. Voorloopig wist Hordeonius Flaccus hen evenwel nog in toom te houden. In Neder-Germanië legden de troepen eden eed wél af, maar na enige aarzeling. Er werden zelfs stenen tegen de portretten van Galba geworpen.

Waarschijnlijk hadden de manschappen te Mainz reeds dadelijk Vitellius, die als een soldatenvriend gold, tot keizer willen uitroepen. De adelaardrager van Legio IV, dat wil zeggen degene die steeds als de vertrouwensman van de manschappen optrad, is ten minste nog op 1 Januari naar de Neder-Rijn gereden. Na een kort oponthoud te Bonn, waar hij Valens van het voorgevallene op de hoogte heeft gesteld, bereikte hij in de nacht van 1 op 2 Januari Keulen en vond daar de legercommandant aan een feestmaal. Terstond werden boden gezonden naar de verschillende legioenskampen, te Vetera, Neuss en Bonn, om te melden, wat was geschied. De volgende dag verscheen Valens met een aantal ruiters uit Bonn te Keulen en riep Vitellius tot keizer uit. Weldra volgden de andere afdelingen dit voorbeeld. De legioenen te Mainz hebben reeds op 3 Januari

trouw aan Vitellius gezworen.

De nieuwe regering begon met enige 'veroordelingen'. De procurator van België, Pompeius Propinquus, een aanhanger van Galba die de gebeurtenissen van de 1 ste Januari te Mainz dadelijk naar Rome had overgebriefd, werd gedood, evenals een zekere Crispinus, de officier die de soldaten voor schuldig hielden aan de moord op Capito. Julius Burdo, de commandant van de vloot op de Rijn, werd gevangen gezet. Daarentegen werd Julius Civilis 1), de commandant van een cohorte Bataven, uit de gevangenschap ontslagen. Hij stond in hoog aanzien bij zijn volk. Maar bovendien wilde Vitellius de gevoeligheid van de acht Bataafsche cohorten ontzien. Deze afdelingen die onder het commando van de praefectus castrorum Alfenus Varus stonden, behoorden tot de beste troepen van het Romeinse leger en waren, gelijk bekend, oorspronkelijk ingedeeld bij Legio XIV. In het voorjaar van 68 waren zij evenwel van dit corps gescheiden, omdat zij op

1) zo luidde zijn naam. Waar die gebeurtenis door Tacitus wordt verhaald, vindt men de naam in deze vorm, evenals bij Frontinus en Plutarchus. Alleen in Tacitus, *Historiae* IV 13, bij het begin van het verhaal van de opstand, is in het handschrift sprake van Claudius Civilis.

de hand van Vindex waren. Legio XIV behoorde tot de afdelingen, die het langst aan Nero waren trouw gebleven. De Bataafsche cohorten waren door Galba teruggezonden naar hun vroegere standplaats in Britannia en bevonden zich op dat ogenblik in Gallië in het gebied der Lingones op het plateau van Langres. Het was zaak deze cohorten, waarop Vitellius meende te kunnen rekenen, niet van zich te vervreemden. Al spoedig vielen van Galba af Valerius Asiaticus, de stadhouder van Gallia Belgica wien Vitellius zijn dochter tot vrouw gaf, en Julius Blaeso, de stadhouder van Gallia Lugdunensis, met Legio I Italica, een afdeling die Nero had laten formeren uit soldaten van de vloot, en de Ala Tauriana, die te Lyon in garnizoen lag. Britannië, Spanje en Raetia volgden. Maar het Oosten, ook de provincies aan de Donau, verklaarden zich voor Otho.

Vitellius had de beschikking over een grote krijgsmacht en besloot onmiddellijk van dit voordeel gebruik te maken, omdat zijn tegenstander, - hij rekende met Galba, zijn troepen nog moest concentreren. Er werden twee legers geformeerd. Het eerste, onder het commando van Caecina, bestond uit 30 000 man, met de gehele Legio XXI uit Vindonissa en sterke detachementen uit de legioenen te Mainz, het tweede, dat door Valens werd aangevoerd, uit 40 000 man van het NederGermaanse leger, met Legio V, een aantal afdelingen ruitery en voetvolk van de hulptroepen. In beide corpsen waren Germaanse formaties aanwezig en Vitellius vulde zoveel mogelijk de afdelingen, die aan de Rijn zouden blijven, met Germanen aan. Caecina, die het eerst op weg kon gaan, had opdracht de kortste route naar Italië te volgen, door westelijk Zwitserland en over de Groten Saint-Bernard. Valens moest marcheren door Gallië, langs Lyon en over de pas van de Mont Genève. Nog in Januari begaven de troepen zich op weg. Vitellius zou later met de hoofdmacht volgen.

De tocht naar Italië ging zeer voorspoedig. Valens ontving het bericht over de troonsbestijging van Otho, toen hij in het land van de Leuci, bij de Boven-Marne en de Moezel, was aangekomen. Noch voor de soldaten van het leger van Vitellius, noch voor de Galliërs maakte de troonswisseling te Rome enig verschil. De laatsten vreesden de troepen, die in hun land waren, en erkenden om die reden Vitellius terstond. Valens kon eerst de acht Bataafsche cohorten en daarna Legio I Italica en de Ala Tauriana in zijn leger opnemen. liet kwam evenwel al dadelijk tot twisten tussen de Bataven en de legioensoldaten, waartegen Valens zeer krachtig moest optreden.

Enige schermutselingen hadden alleen plaats in de Zee-Alpen tussen soldaten van de vloot, die door Otho naar Zuid-Frankrijk waren gezonden, en twee cohorten van Tungri uit het leger van Valens, benevens vier eskadrons ruitery en de gehele Ala Treverorum, die onder commando van Julius Classicus stond. Deze laatsten zullen wij later nog ontmoeten als een der leiders van het verzet in Gallië. De gevechten hadden geen gunstig verloop voor de troepen van Vitellius, maar verhinderden de opmars van het leger toch niet. De commandanten van de beide afdelingen der Tungri kwamen daarbij om het leven. Een grafsteen van een soldaat van Cohors II Tungrorum, die bij deze gevechten moet zijn gesneuveld, is te Vienne ontdekt.

Inmiddels was Caecina reeds Italië binnengerukt. De tocht over de Alpen in het slechte jaargetijde heeft het leger blijkbaar niet veel moeite gekost. In de Po-vlakte was de Ala Siliana, de enige troepenafdeling die daar aanwezig was, terstond naar hem overgelopen en zijn voorhoede had de Po reeds bereikt. De rivier herinnerde de Bataven en de andere Germaanse soldaten aan de Rijn en, uitnemende zwemmers als zij waren, gingen zij dikwijls over de stroom en deden de troepen van Otho afbreuk. Met de hoofdmacht had Caecina echter minder succes. Hij had kans gezien de rivier over te steken; maar een door hem ondernomen aanval op Placentia mislukte en hij moest weer naar de linker oever terugkeren. Daar trok hij in oostelijke richting naar Cremona. Onderweg sloot Julius Briganticus, de commandant van de „Ala Singularium, een geboren Bataaf die wij naderhand nog zullen ontmoeten, zich bij hem aan. Ook voor Cremona had Caecina geen succes. Hij leed daar zelfs een nederlaag, die evenwel voor de partij van Vitellius geen verdere gevolgen had.

Valens was in die zelf de tijd in Italië aangekomen en had Ticinum (Pavia) bezet. Daar kreeg hij weer moeilijkheden met de Bataafsche cohorten. De manschappen van deze troepenmacht waren even lastig voor hun medesoldaten als voor hun commandant wegens hun mateloze zelfingenomendheid en hun gebrek aan discipline. Valens had een deel van hen naar Zuid-Gallië willen zenden om de troepen, die daar door de manschappen van de vloot waren verslagen, bij te staan. Maar dit plan moest hij opgeven ten gevolge van de ontevredenheid, die het zowel bij de Bataven als bij de andere legerafdelingen wekte. Kort daarop verenigde hij zich met Caecina.

Otho had tijdens deze gebeurtenissen de troepen, waarop hij kon rekenen, voornamelijk de cohortes praetoriae, verzameld en was in Boven-Italië aangekomen. In zijn omgeving was men het niet eens over de te volgen gedragslijn. De meest ervaren krijgsman, Suetonius Paulinus, raadde aan de oorlog te rekken, daar troepen uit Pannonië in aantocht waren en de tegenpartij geen noemenswaardige krijgsmacht uit het noorden meer kon verwachten. Bovendien meende hij, dat de Bataven en de andere Germanen het klimaat van Italië op de duur slecht zouden verdragen. Anderen, ook Otho zelf, waren er evenwel voor, spoedig een beslissing uit te lokken.

Bij de schermutselingen, die in die dagen aan de Po plaats hadden, wordt een gevecht vermeld tussen de Bataven van Alfenus Varus en een troep gladiatoren, die tot het leger van Otho behoorden. Daarbij behaalden de Bataven door hun grote bedrevenheid in het zwemmen de overwinning. Otho had intussen de hoop, dat hij de legers van Vitellius zou kunnen tegenhouden, totdat de hulp, die hij uit Illyricum verwachtte, was aangekomen. Met dit doel liet hij zijn leger de Po oversteken. Het kwam bij Bedriacum, een 30 km ten oosten van Cremona, op 15 April tot een gevecht. Daarbij gaven de Bataven onder Alfenus Varus; nadat zij de gladiatoren uit het leger van Otho hadden verslagen, een beslissende wending aan de strijd. Het werd een volledige overwinning voor de partij van Vitellius. Otho, die niet bij de slag was aanwezig geweest, doodde zich zelf de volgende dag en op 19 April werd Vitellius door de Senaat als keizer

erkend.

Vitellius was ondertussen, nog voordat hij het bericht over de zege van zijn legers had vernomen, opgebroken naar het zuiden. Hem vergezelde het grootste deel van de troepen in Germanië, onder andere de gehele Legio XXII uit Mainz en 8000 uitgelezen manschappen van het leger in Britannia. In de legerkampen aan de Rijn liet hij slechts weinig oudgediende soldaten achter. Met groten spoed werden in Gallië recruten gelicht om de legioenen aan te vullen. Het gehele commando over de linie langs de Rijn had Vitellius opgedragen aan Hordeonius Flaccus. Weinige dagen, nadat hij zich op weg had begeven, vernam hij de overwinning van zijn legers en dat de oorlog door de dood van Otho was geëindigd.

Langzaam trok Vitellius naar Rome en deed daar in het begin van Juli zijn intocht, omgeven door de adelaars van vier legioenen, de vaandels der detachementen van vier andere, de veldtekens van 12 afdelingen ruitery en van 34 cohorten der hulptroepen, voornamelijk van Germaanse stammen. De Bataafsche cohorten, die in de veldtocht tegen Otho een zo belangrijke rol hadden gespeeld, waren daar niet bij. Zij waren al vroeger naar Britannië teruggestuurd tezamen met Legio XIV. Deze laatste af deling had deel uitgemaakt van het leger van Otho, maar was bij de slag van Bedriacum alleen vertegenwoordigd geweest door een klein detachement. Het legioen beschouwde zich dus niet als overwonnen. Om die reden wenste Vitellius het niet in Italië te laten. Hij had het wederom verenigd met de Bataafsche cohorten, die er ook oorspronkelijk bij waren ingedeeld, in de mening, dat de twee corpsen, wanneer zij tezamen optrokken, door hun oude rivaliteit voor hem ongevaarlijk zouden zijn. Maar die rivaliteit was zóó groot, dat het in Turijn tot een regelrecht gevecht kwam tussen de Bataven en het legioen. Aan dat gevecht werd eerst een einde gemaakt door het ingrijpen van twee cohortes praetoriae, die de zijde van Legio XIV kozen. Vitellius heeft het legioen daarop over Ivrea, Aosta, de Kleinen Saint-Bernard, Chambéry en Lyon naar Gallië gezonden om door te gaan naar Britannia. Want hij wilde het niet over de Mont Genève, Grenoble en Vienne laten marcheren, daar hij de laatst genoemde stad niet vertrouwde. Maar op de duur kon hij het ook niet vinden met de Bataven en, na een oproer te Pavia, zond hij de cohorten naar Germanië. Daar zullen wij dit corps later terugvinden. Ook Legio XIV heeft nog een rol in de geschiedenis van de opstand der Bataven gespeeld.

Intussen had Vitellius weldra smet veel ernstiger moeilijkheden te kampen. Op 1 Juli 69 is Titus Flavius Vespasianus (Afb. 30), de veldheer die met de leiding van de oorlog tegen de joden was belast, te Alexandrië tot keizer uitgeroepen. De provincies in het Oosten hebben hem spoedig erkend onder de leiding van Gaius Licinius Mucianus, de gouverneur van Syrië. Ook de legers van de Balkanlanden sloten zich bij hem aan. Marcus Antonius Primus, de commandant in Pannonië, maakte zich onmiddellijk gereed naar Italië op te rukken en drong door tot de buurt van Padua en Este. Ook Mucianus was in aantocht.

Van de zijde van Vitellius werden slechts aarzelend tegenmaatregelen genomen. Wèl ontbood de keizer troepen uit Germanië, Britannia en Hispania. Maar nergens toonde men veel bereidheid hem te steunen. Zelfs Hordeonius Flaccus draalde met het zenden van hulp, daar hij de Bataven niet vertrouwde en beducht was, dat hij binnenkort zelf in Germanië een oorlog zou moeten voeren. De af delingen, waarmede Caecina, Valens en Vitellius naar Italië waren gekomen, hadden veel te lijden gehad. Er was dus geen behoorlijke krijgsmacht in dat land. Bovendien was Valens ziek, zodat de leiding van het leger aan Caecina moest worden overgelaten. Deze laatste trachtte evenwel zijn troepen door overrompeling voor Vespasianus te winnen en werd door zijn eigen manschappen gevangen gezet. Van de verwarring, die daarop volgde, maakte Antonius

Primus gebruik om een aanval te doen. Het leger van Vitellius werd in October 69, wederom bij Bedriacum, verslagen en capituleerde de volgende dag. Daarmede was het lot van Vitellius als keizer beslist.

Na deze overwinning werd Alpinus Montanus, uit de stam der Treveri, de commandant van een cohorte die tot de partij van Vitellius had behoord, naar Germanië gezonden om daar in persoon de nederlaag van de keizer te berichten. Tegelijkertijd werden de passen over de Alpen bezet ten einde te beletten, dat troepen uit Germanië aan Vitellius te hulp zouden komen. Valens, die eerst kort te voren had kunnen opbreken, trachtte nog de overgang van de Apennijnen te verdedigen. Toen dat was mislukt, scheepte hij zich te Pisa in om in Gallië en Germanië een leger voor Vitellius op de been te gaan brengen. Maar hij werd door de procurator van de Zuid- Gallische provincie gevangen genomen en aan de legercommandant van Vespasianus uitgeleverd. In Urbino is hij ter dood gebracht.

Inmiddels rukte Antonius Primus naar Rome op zonder ernstigen tegenstand te ontmoeten. Er werden onderhandelingen aangeknoopt en Vitellius verklaarde zich bereid afstand van de regering te doen. Maar zijn troepen en het volk van Rome hebben hem dat belet. Toen probeerden de aanhangers van Vespasianus door een opstand onder leiding van Flavius Sabinus zich van het gezag meester te maken. Zij bezetten het Capitool, maar werden overmeesterd. Bij die gelegenheid ging de Tempel van Juppiter Capitolinus in vlammen op. Antonius Primus verscheen de volgende dag, op 20 December 69, voor de Stad en drong daar onder bloedige gevechten binnen. Vitellius werd op gruwelijke wijze gedood en de Senaat erkende terstond Vespasianus als keizer. Kort na later kwam Mucianus te Rome aan en nam het bestuur uit naam van Vespasianus op zich. Als vertegenwoordiger van de dynastie trad Domitianus, de jongste zoon van de nieuwen keizer, op. Intussen was reeds enige maanden te voren aan de Neder-Rijn de opstand der Bataven uitgebroken. Wij gaan thans over tot het verhaal van deze voor de geschiedenis van Nederland zo uiterst belangrijke episode.

II. HET BEGIN VAN de OPSTAND

Een uitvoerig verslag van de gebeurtenissen, die wij de opstand der Bataven noemen, vinden wij in de *Historiae* van Tacitus. Deze geschiedschrijver heeft die strijd gewichtig genoeg gevonden om er in de inleiding van zijn werk op te zinspelen. Verder blijkt zijn belangstelling door de uitvoerigheid van zijn verhaal. Het bevat veel meer bijzonderheden dan, bij voorbeeld, het relaas over de oorlog tegen de Joden. Het is bovendien duidelijk, dat Tacitus de beschikking heeft gehad over een voortreffelijke bron, het boek van iemand die de krijgsbedrijven van nabij moet hebben meegemaakt of althans een verslag uit de eerste hand heeft gebruikt. Maar Tacitus heeft, naar zijn gewoonte, de gegevens, die hij aan die bron ontleende, op een zeer persoonlijke manier bewerkt. Hij vertelt in episodes, brengt bepaalde feiten naar voren, die hij in sprekende trekken kan tekenen, en tracht op die wijze krachtige effecten te bereiken. Voor hem is het pakkende moment van meer betekenis dan het doorlopende verhaal. Hij zoekt juist afwisseling in het tempo door de gebeurtenissen nu eens uitvoerig te schilderen en dan weer met enkele woorden alleen even aan te stippen. Wie een verhaal van Tacitus tracht na te vertellen, zal zelf uit de door hem beschreven episodes een doorlopende geschiedenis moeten opbouwen 1).

De schrijver van het werk, dat door Tacitus als de voornaamste bron voor de geschiedenis van de opstand der Bataven is gebruikt, was een militair deskundige, naar alle waarschijnlijkheid niemand anders dan de ons welbekende Plinius. Op die wijze

kan men het gemakkelijk verklaren, dat de feitelijke gegevens, die het verhaal bevat, zo opvallend juist zijn. Intussen heeft Tacitus in elk geval voor het °relaas van de gebeurtenissen, die onmiddellijk aan de opstand voorafgingen, nog een anderen auteur gebruikt. Uit deze tweede bron stammen, bij voorbeeld, de mededelingen over de lotgevallen van de acht Bataafsche cohorten en over de arrestatie van Civilis. Het trekt de aandacht, dat later, als de cohorten en Civilis wederom ter sprake komen, met geen woord van de vroegere vermelding wordt gerept.

Er zijn nog twee andere bijzonderheden, die onze aandacht verdienen. In de eerste plaats spreekt Tacitus zo min mogelijk over

1). Over de geschiedenis van de opstand verg. H. Nissen, *Bonner fahrbcher*, 111-112 (1904), blz. 60-80; C. Jullian, *Histoire de la Gaule*, IV (1913), blz. 202-217; A. Stein, *Real-Encyclopedie*, X (1917), c. 550-567; L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme: Die Westgermanen*, 11 (1940), blz. 150-161.

Domitianus. Uit enkele berichten, die wij bij andere schrijvers, voornamelijk bij Frontinus, vinden, blijkt het bestaan van een traditie, waarin Domitianus een veel belangrijker rol heeft gespeeld. Mogelijk heeft ook Plinius zich in die zin geuit en heeft Tacitus om die reden de voorgeschiedenis naar een ander werk verhaald. Men kan evenwel nog een tweede verschil van opvatting vaststellen bij de auteurs, die door Tacitus zijn gebruikt. In het verslag van de gebeurtenissen, die aan de opstand voorafgingen, wordt de opvatting gehuldigd, dat het voornamelijk een strijd was tussen verschillende afdelingen van het leger. Deze strijd zou dan zijn veroorzaakt door gebrek aan discipline en aan organisatie, het gevolg van de verwaarloozing van het leger door de regering. Deze opvatting stamt uit de kring van de Senaat, waar men de opstand weet aan de militaire politiek van het principaat. Maar in de geschiedenis van de opstand zelf worden de gebeurtenissen veeleer voorgesteld als een bevrijdingsoorlog van de Galliërs en Germanen. Dit is ook de geest, waarin Tacitus zijn verslag heeft opgesteld. Hij maakt een aanvang met dit verslag, nadat hij de verovering van Rome door de partijgenoten van Vespasianus heeft medegedeeld, de dood van Vitellius, op 20 December 69, en de intocht van Mucianus in Rome, enkele dagen later. Voor het verhaal van hetgeen in Germanië is geschied moet hij dan ettelijke maanden teruggaan.

Door de ongeregelde toestanden in het Rijk na de dood van Nero, voornamelijk door het terugtrekken van een groot deel der troepen aan de Rijn door Vitellius, is de mogelijkheid ontstaan voor een van de grootste en gevaarlijkste opstanden van onderdanen, waarmede Rome te kampen heeft gehad. Deze opstand is uitgegaan van de Bataven, de Germaansen volksstam, die de eilanden in de Rijndelta tussen de westelijke en de middelsten tak van de rivier in hun bezit hadden. De bewoners van de streek aan de kust van de Noordzee in dat gebied werden Canninefates genoemd. Waarschijnlijk waren zij niet anders dan een onderdeel van de Bataven; zij waren althans in elk opzicht aan deze laatsten gelijk. zoals men zich zal herinneren, hadden de Bataven een bevoorrechte positie, daar zij als onderdanen van het Rijk geen belasting behoeften te betalen, maar alleen soldaten leverden voor het Romeinse leger. Als krijgslieden waren zij beproefd in de oorlogen onder Drusus, Tiberius en Germanicus. Ook tijdens Gaius en Claudius hadden zij voor de Romeinen gevochten. Maar de grootsten krijgsroem hadden zij behaald tijdens de oorlogen in Britanni door de daden van de acht Bataafsche cohorten, die in het voorafgaande herhaaldelijk zijn genoemd. Deze cohorten behoorden tot de beste troepen van het Romeinse leger. Ook in het stamland waren nog enige afdelingen, voornamelijk van ruitery die was geoefend om in gesloten formatie rivieren over te zwemmen. Al deze afdelingen werden gecommandeerd door aanzienlijke leden

van de volksstam.

In de laatste jaren van keizer Nero waren Julius Paulus en Julius Civilis verreweg de voornaamsten van de Bataven 1). Zij stamden af van de vroegere koningen en reeds hun vader moet het Romeinse burgerrecht hebben bezeten. Paulus was, waarschijnlijk in verband met de opstand van Vindex, beschuldigd van hoogverraad en, na een veroordeling door de legercommandant Fonteius Capito, ter dood gebracht. Civilis was bij die gelegenheid gevangen genomen en naar Rome gezonden om door Nero te worden gevonnist. Door Galba was hij vrijgesproken en in zijn commando hersteld; maar nadat Vitellius tot keizer was uitgeroepen, verkeerde hij wederom in gevaar. De legioensoldaten hadden niet vergeten, dat hij tegen Nero had geageerd en eisten, dat hij ter dood zou worden gebracht.

Civilis had dus alle reden om de Romeinen te haten. In het Vierkeizerjaar voerde hij het bevel over een cohorte, bestaande uit Bataafsche manschappen. Waarschijnlijk had hij de rang van ridder, maar dit wordt nergens vermeld. Bij het begin van de opstand had hij 25 dienstjaren en was in het bezit van een niet-volwassen zoon. Hij was dus omstreeks 45, hoogstens 50 jaar oud en is kort vóór 25 geboren. Naar ons uitdrukkelijk wordt medegedeeld, was hij verstandiger dan de meeste Germanen en dat wordt ook door zijn optreden bewezen. Hij miste een oog, evenals Hannibal en Sertorius, en dacht een dergelijke rol te kunnen spelen als deze geduchte tegenstanders van de Romeinen.

In de voor de staat zo moeilijke omstandigheden na de dood van Nero werd van verschillende kanten geïntregeerd om zijn medewerking te verkrijgen. Blijkbaar kende men zijn bekwaamheid en hoopte men van zijn invloed gebruik te kunnen maken. Antonius Primus had hem geschreven en hem verzocht te bewerkstelligen,

1) In het handschrift van Tacitus leest men bij het begin van het verhaal van de opstand: "Iulius Paulus et Claudius Civilis". Elders wordt hij, gelijk boven reeds is medegedeeld, Julius Civilis genoemd. Mogelijk heette hij Julius Claudius Civilis. - De naam Julius bewijst, dat zijn vader het Romeinse burgerrecht heeft gekregen van een van de keizers van Caesar tot Gaius; verg. H. Dessau, *Geschichte der Römischen Kaiserzeit*, II 1 (1926), blz. 377,

dat de Bataafsche hulptroepen, die Vitellius had ontboden, niet zouden worden gezonden. Bovendien had hij hem opgedragen een aanval van de zijde der Germanen uit te lokken om te verhinderen, dat de legioenen van de Rijn naar Italië zouden vertrekken. Aan de anderen kant had ook Hordeonius Flaccus, de commandant van de Germaanse legers, dergelijke aanwijzingen aan Civilis doen toekomen. Flaccus was op de hand van Vespasianus. Maar bovendien achtte hij het een ramp voor Italië, wanneer zoveel troepen naar dat land zouden worden gezonden en daar de burgeroorlog opnieuw zou uitbreken. Waarschijnlijk heeft hij vooral gedacht aan de acht Bataafsche cohorten, die door Vitellius uit Italië naar Germanië waren gezonden; op dat tijdstip was dit corps te Mainz.

Wat Civilis zelf betreft, hij zag een kans om zijn volk te bevrijden van de Romeinse overheersing. Het leger aan de Rijn was zeer verzwakt en hij had de beschikking over enig betrouwbaar voetvolk en ruitery uit zijn eigen stam. Maar bovendien meende hij te mogen rekenen op de medewerking van de acht Bataafsche cohorten, op de steun van de Germanen buiten het Rijk, de stamverwanten van zijn volk, en op de hulp van de Galliërs, die de Romeinse heerschappij moede waren. Verder wist hij, dat een opstand in Germanië aan een partij onder de Romeinen niet onwelkom zou wezen. Bij een slechten afloop, zo redeneerde hij, zou het altijd mogelijk zijn de schuld op Vespasianus te schuiven. Had hij succes, dan was hij aait niemand verantwoording schuldig.

Intussen meende Civilis goed te doen, zijn ware bedoeling, de definitieve bevrijding van zijn volk, zo lang mogelijk verborgen te houden. Dat hij van de aanvang af er naar heeft gestreefd de heerschappij van Rome in Germanië te breken, is de opvatting, die Tacitus aan Plinius heeft ontleend. Naar alle waarschijnlijkheid, was de vriendschap voor Vespasianus, die hij voorwendde, slechts een middel om zijn ware gezindheid te verbergen. Ondertussen nam hij zijn maatregelen en bereidde het uitbreken van de opstand voor. De aanleiding om te kunnen losslaan, waarnaar hij uitzag, liet niet lang op zich wachten.

In de zomer van 69 kwam er een bevel van Vitellius, die dringende troepen nodig had voor de oorlog tegen Vespasianus, om manschappen voor de krijgsdienst te lichten bij de Bataven. Een dergelijk bevel was altijd onaangenaam voor het betrokken volk. Maar het werd nog veel hinderlijker door de manier, waarop het in de regel werd uitgevoerd. Want de ambtenaren, die met het lichten van de troepen waren belast, plachten zich aan allerlei wandaden schuldig te maken. Zij hadden de gewoonte oudere mannen en nog niet volwassen knapen voor de dienst in te lijven. Daarbij was het hun bedoeling zich te laten betalen om zulke vergissingen te herstellen. Bovendien maakten zij zich schuldig aan vergrijpen tegen de zeden. Het bevel over het lichten van manschappen werd dus met groot misnoegen bij de Bataven ontvangen en de leiders van de opstand, waartoe in principe reeds was besloten, hadden weinig moeite hun mannen te overreden, dat zij zich tegen de maatregel zouden verzetten. Civilis riep de voornaamste hoofden en de meest vastberaden leden van de stam bijeen in een bos onder voorwendsel van een heiligen maaltijd. Daar zette hij uiteen, waarom de kansen voor een opstand op dat ogenblik gunstig waren. Hij kon hen gemakkelijk overtuigen en allen verbonden zich op de voorvaderlijke wijze plechtig tot wapenbroederschap. Er werden boden gezonden naar de Canninefates om hen uit te nodigen zich bij de opstand aan te sluiten. Verder stelde Civilis zich heimelijk in verbinding met de Bataafsche cohorten te Mainz.

De opstand is in Augustus 69 uitgebroken bij de Canninefates. Als leider was daar Brinno gekozen. Hij was iemand, die uitmuntte zowel door zijn dapperheid als door zijn afkomst. Want zijn vader had indertijd ongestraft de draak gestoken met de expeditie van keizer Gaius, gelijk wij dat reeds vroeger hebben verhaald. Naar oud gebruik, werd Brinno op een schild geplaatst, dat de mannen op hun schouders tilden, en op die wijze tot aanvoerder verheven. Terstond zond hij boden naar de Friezen over de Rijn om hen te verzoeken hulp te zenden.

Al dadelijk hadden de Canninefates succes. Zij vielen het winterkamp aan van twee cohorten, dat in de kuststreek was gelegen. De aanval kwam volkomen onverwacht. Maar het was toch voor de bezetting niet mogelijk geweest, zich op voldoende wijze te verdedigen, omdat een groot deel van de manschappen was weggetrokken voor de veldtocht naar Italië. Zonder veel moeite konden de Canninefates het kamp veroveren en verwoesten. Waar het was gelegen, is ons niet bekend. Want tot nu toe zijn geen sporen van een fort van dergelijke afmetingen in de kuststreek ontdekt. Vervolgens overvielen de Canninefates en de met hen verbonden stammen de kooplieden en winkeliers, die zich in dat gebied ophielden, alsof het volle vrede was, en doodden allen, die zij daar aantroffen. Zij bedreigden ook de andere grensforten in de omgeving. Die forten konden al evenmin met enige kans op succes worden verdedigd en de commandanten besloten dus hun versterkingen in brand te steken. Bij die gelegenheid zijn, bij voorbeeld, de forten, waarvan de overblijfselen te Utrecht en te Vechten zijn ontdekt, door de Romeinse troepen verlaten. Een schat van een vijftigtal gouden munten, meestal van Nero en speciaal uit de laatste tijd van deze keizer, die in de overblijfselen van het fort te Utrecht zijn gevonden (Afb. 34), bewijzen, ten

duidelijkste, wanneer dit is geschiede). Vrijwel zonder slag of stoot was het gehele gebied van de Canninefates bevrijd.

De Romeinse troepen, die op deze wijze beschikbaar kwamen, met de vaandels en de standaards van de verschillende afdelingen en met het gehele verdere personeel, werden samengetrokken in het oostelijke deel van het eiland der Bataven. Als hun bevelhebber fungeerde een zekere Aquilius, een der fortcommandanten die vroeger eerste officier van een legioen was geweest. Maar deze troepen hadden niet veel militaire waarde, omdat Vitellius de beste soldaten naar Italië had medegenomen en de afdelingen waren aangevuld met manschappen, die bij de Nervii, de Tungri en de andere Germaanse stammen in de buurt waren gelicht. Daar in de Over- Betuwe was Civilis aanwezig met de cohorte Bataven, waarover hij het bevel voerde. Deze afdeling was, evenals de Ala Batavorum die wij aanstonds zullen vermelden, in Germanië achtergebleven. Bij de Bataven was het nog rustig. Civilis achtte het beter voreerst het masker niet af te werpen. Zelfs verweet hij de commandanten, dat zij hun forten hadden verlaten, en trachtte hen over te halen weer naar hun posten terug te keren. Hij gaf voor, dat hij met de afdeling, waarover hij het bevel voerde, de Canninefates weer spoedig tot gehoorzaamheid zou brengen.

Intussen gingen de Romeinse commandanten niet op het voorstel van Civilis in. Zij begrepen heel goed, dat het veel gemakkelijker zou wezen hun afdelingen te overweldigen, wanneer zij verspreid waren. Bovendien kwam het al spoedig uit, dat niet Brinno maar Civilis de eigenlijke leider van de opstand was, door uitlatingen van de Germanen, die, krijgslustig als zij zijn, nu eenmaal niet gemakkelijk een geheim verborgen kunnen houden. Civilis moest de aangenomen houding spoedig opgeven en ging openlijk tot de tegenstanders van de Romeinen over. Het was zijn plan zo veel mogelijk een slag te leveren, voordat de troepen in de Betuwe versterking konden krijgen. Met dit doel trok hij alle

1) De bij de opgraving van het fort te Utrecht gevonden overblijfselen van insecten bewijzen, naar men aanneemt, dat dit fort reeds omstreeks 1 Mei is verwoest; verg. L. A. W. C. Venmans, *Mnemosyne*, 34 s. III (1935-'36), blz. 83-87. Deze datum is evenwel niet in overeenstemming met de andere gegevens, waarover wij beschikken.

manschappen, waarover hij de beschikking had, uit de Canninefates, Friezen, Bataven en wellicht ook nog uit andere volksstammen in de buurt, samen tegen de Romeinse afdelingen.

Civilis had evenwel niet voldoende vertrouwen in zijn troepen om de slag, die hij moest leveren, uit te vechten met een linie naar Romeinschen trant. Zijn manschappen waren niet goed bewapend. Slechts weinigen bezaten pantsers, helmen en metalen schilden. Meestal waren hun schilden van hout of van vlechtwerk, overtrokken met leder. De lange lansen, waarover zij beschikten, waren moeilijk te hanteren en hun korte speer, de *frama*, was een veel minder geducht wapen dan het *pilum* van de Romeinen. Civilis stelde de manschappen van de verschillende stammen afzonderlijk op in colonnes, dus in diepe formaties waarbij de flanken gemakkelijk kunnen worden gedekt, omdat ook naar de zijden front kan worden gemaakt. De Romeinen kozen de opstelling in een lange linie, een slagorde die grote voordelen biedt, zoolang de flanken voldoende zijn beschermd. Hun rechter vleugel sloot aan bij de Rijn en moest daar worden ondersteund door de vloot, die na de ontruiming van de forten in het westen bij de Betuwe was gestationneerd. Op de linkervleugel was een cohorte van Tungri opgesteld.

Het verloop van het gevecht was zeer gunstig voor Civilis. Bij de aanvang liep de cohorte van de Tungri over naar de Germanen en op die wijze werd de linkervleugel

van de Romeinen ontredderd, omdat de soldaten daar geheel onverwachts zowel tegen hun vijanden als tegen hun vroegere krijgsmakkers moesten vechten. Ook de rechtervleugel van de Romeinen had het zwaar te verantwoorden. Daar lagen de schepen van de vloot met de voorsteven naar de Germanen gekeerd om zo nodig te kunnen ingrijpen. Maar ook dit onderdeel maakte gemene zaak met de partij van Civilis. De roeiers, die meestal uit Bataven bestonden, begonnen de bewegingen van de matrozen en zeesoldaten te hinderen, eerst alsof zij de bevelen niet begrepen, maar al spoedig in openlijk verzet. Zij hielden van de linkeroever af, met het gevolg, dat de verbinding met het leger werd verbroken, en richtten het zóó in, dat de schepen met de achtersteven tegen de rechteroever kwamen te liggen. Ten slotte doodden zij de stuurlieden en de officieren, die zich niet bij hen wilden aansluiten, en de gehele vloot van 24 schepen liep over of werd door de Germanen buitgemaakt. Op die wijze waren beide vleugels der Romeinse linie van hun dekking beroofd. Het was toen voor de Germanen gemakkelijk de slagorde van hun tegenstanders te verbreken. Een groot deel van de Romeinse troepen werd in de pan gehakt. De rest sloeg op de vlucht. Ten gevolge van deze nederlaag, die omstreeks het einde van Augustus heeft plaats gehad, hebben de Romeinen de Betuwe ontruimd.

De indruk, die de overwinning van Civilis maakte, was zeer groot. Reeds zag men in hem de bevrijder van Gallië en Germanië. Zijn leger werd voorzien van wapens en schepen, waaraan hij grote behoefte had. De Germanen zonden gezanten om hulp aan te bieden. Voor Civilis was het evenwel van het grootste belang Gallië voor zijn plannen te winnen. De manschappen van de afdelingen, waartegen hij had gestreden, waren voor het grootste deel uit dat land afkomstig. Om die reden zond hij de commandanten, die hij had gevangen genomen, naar hun volk terug. Aan de soldaten werd de keus gelaten, eveneens te vertrekken dan wel zich bij de Germanen aan te sluiten. Civilis kon hun een fraaie toekomst voorspiegelen en een gemakkelijke overwinning. Aan de Rijn waren immers, naar zijn zeggen, geen troepen van betekenis meer en de Romeinen werden in beslag genomen door de burgeroorlog tussen Vitellius en Vespasianus. De Bataven hadden daarentegen in de oorlogen van de laatste jaren altijd veel succes gehad. Zij waren het geweest, die in de strijd tegen de troepen van Vindex de beslissende overwinning hadden behaald en thans konden zij de steun verwachten van de vermaarde uit hun landgenoten bestaande cohorten.

Hordeonius Flaccus, die op dat ogenblik het bevel voerde over de legers aan de Rijn, had eerst Civilis zijn gang laten gaan, waarschijnlijk omdat hij meer vertrouwen in Vespasianus had dan in Vitellius. Maar toen berichten binnenkwamen over de verovering van forten, over de ondergang van legerafdelingen bij de slag in de Betuwe en over de ontruiming van dat land door de Romeinse troepen, moest hij wel in actie komen. Hij zond een order aan Munius Lupercus, de commandant van Legio XV die het bevel voerde over de troepen te Vetera, tegen de Bataven op te trekken. Lupercus beschikte over de manschappen van Legio V en XV, voorzover zij aan de Rijn waren achtergebleven, hulptroepen van de Ubii, ruitery van de Treveri en de Ala Batavorum, die werd aangevoerd door Claudius Labeo, een neef van Civilis. De laatst genoemde afdeling veinsde nog trouw aan de Romeinen om later met des te meer succes te kunnen overlopen.

In aller ijl liet Lupercus zijn troepen oversteken naar het eiland van de Bataven om zo spoedig mogelijk een einde aan het verzet te maken. Daar stootte hij op de legermacht van de Germanen. Civilis had de veldtekens, die in de vorigen slag waren buitgemaakt, laten bijeenbrengen en opstellen bij de plaats, waar hij de bewegingen van zijn manschappen leidde. Op die wijze hoopte hij het vertrouwen van zijn eigen soldaten te

vergroten en zijn vijanden schrik in te boezemen. Bovendien had hij achter de Germaanse linie de vrouwen en kinderen verzameld om de mannen door hun geschreeuw aan te vuren. De slag, die ongeveer begin September 69 heeft plaats gehad, nam een dergelijk verloop als de vorige. Terstond bij het begin keerde de Ala Batavorum, die aan de linkervleugel was opgesteld, zich tegen de Romeinse linie. Er ontstond een grote verwarring. Weliswaar hielden de legioensoldaten stand; maar de Ubii en de Treveri sloegen op de vlucht. Daar de Germanen zich vooral tegen hen keerden, konden de legioensoldaten zonder veel verliezen naar Vetera terugtrekken. Intussen had Civilis de aanval glansrijk afgeslagen. Met zijn neef Claudius Labeo kon hij het evenwel niet vinden. Voor alle zekerheid werd Labeo bij de Friezen geïnterneerd. Later zou hij nog een rol spelen.

De behaalde overwinningen van Civilis hadden zeer veel beroering verwekt bij de bekende acht cohorten van Bataven en Canninefates. Zij waren op dat ogenblik te Mainz en stonden op het punt naar Italië te vertrekken volgens van Vitellius ontvangen orders. Nadat zij vernomen hadden wat er gaande was, begonnen zij eisen te stellen: een gratificatie in geld voor de tocht naar het zuiden, verdubbeling van soldij, vermeerdering van het aantal bereden manschappen per cohorte. Dit alles was hun reeds toegezegd door Vitellius; maar zij stelden hun eisen niet zoozeer om ze ingewilligd te krijgen, als wel om een aanleiding te hebben voor muiterij. Door toe te geven bereikte Flaccus alleen, dat zij nog meer gingen vragen en verlangens uitten, waarvan zij wisten, dat hij ze niet kon vervullen. Eindelijk zegden zij de gehoorzaamheid op en vertrokken naar Neder-Germanië om zich daar bij Civilis aan te sluiten.

Hordeonius Flaccus belegde daarop een krijgsraad met de officieren van zijn staf en van de legioenen, die te Mainz in garnizoen lagen, om te overleggen, of hij iets tegen de opstandige afdelingen zou ondernemen. Zelf was hij allesbehalve een held. Zijn onderbevelhebbers vertrouwden de stemming van de hulptroepen niet en vreesden, dat de kort geleden bij de legioenen ingelijfde manschappen nog niet voldoende waren geoefend om een gevecht te wagen. Om die reden werd eerst besloten, het leger niet tegen de Bataven te laten uitrukken. Maar al spoedig zag men in, dat een dergelijke houding toch onwaardig was, en Flaccus zond een bode aan Herennius Gallus, de commandant van Legio 1 te Bonn, met de order, tegen de Bataven in het veld te komen; hij zelf, de opperbevelhebber, zou met het leger uit Mainz het muitende corps in de rug aanvallen. Dit plan had heel goed succes kunnen hebben en de Bataafsche cohorten zouden zeker zijn verslagen, wanneer zij door de troepen van Flaccus en van Gallus waren ingesloten. Maar Flaccus gaf het denkbeeld weer op en zond een nieuwe order aan Gallus, met het bevel de Bataven bij hun doortocht niet te hinderen. Op die wijze laadde hij de verdenking op zich, dat hij de oorlog wilde aanwakkeren. Daarna konden de Romeinen alles wat geschiedde, zoals Tacitus het uitdrukt, wijten aan het verraad van hun commandanten en niet aan de slapheid van hun soldaten of aan de dapperheid van de Germanen.

Toen de Bataafsche cohorten in de buurt van de legioensvesting te Bonn waren aangekomen, zonden zij een bode naar Gallus met het bericht, dat zij geen strijd wensten met de Romeinen, voor wie zij zo dikwijls hadden gevochten. Het was alleen hun wens naar hun vaderland terug te keren, daar zij het oorlogvoeren moe waren. Zij vroegen dus een onbelemmerden doortocht. Werd dit verzoek geweigerd, dan zouden zij geweld gebruiken. Gallus aarzelde een ogenblik, maar werd door zijn soldaten gedwongen te vechten. Er waren in het kamp 300 legioensoldaten, enige afdelingen van Belgae, die niet op Romeinse wijze waren geoefend, en een aantal landeigenaars en

handelaars, een troep die niet de minste militaire waarde bezat, maar des te overmoediger was vóór de strijd. De enige bruikbare weg liep door een betrekkelijk nauw terrein tussen de legioensvesting en een moerassig gebied aan de voet van de heuvels 1).

Toen de Bataafsche cohorten daar waren aangekomen, werd door de troepen uit de vesting door alle poorten tegelijk een uitval gedaan. Het was daarbij de bedoeling de Bataven, die geringer in aantal waren, te omsingelen. Maar de aangevallenen, doorkneed in de krijgsdienst als zij waren, stelden zich op in diepe colonnes, die naar alle zijden front konden maken, en braken gemakkelijk door de dunne Romeinse slaglinie heen. De Belgae werden uiteengeslagen en de legioenssoldaten moesten overhaast terug wijken naar het kamp. Het werd een wilde vlucht naar de poorten en er kwamen nog meer manschappen om in de gracht en door hun eigen wapens dan in het gevecht waren gevallen. De Bataven trokken zich verder van de bezetting van Bonn niets aan, marcheerden in een groten boog om Keulen heen en begingen verder geen krijgsbedrijven. Zij verontschuldigten zich voor het gevecht bij Bonn met de mededeling, dat zij daartoe waren gedwongen, nadat zij zelf om een vreedzamen doortocht hadden verzocht. De commandant van Vetera waagde het niet hen verder lastig te vallen en ongehinderd konden zij zich met de krijgsmacht van Civilis verenigen.

III. HET BELEG VAN VETERA

Nadat de Bataafsche cohorten omstreeks half September 69 waren aangekomen, had Civilis de beschikking over een ware leger-. macht. Hij wilde evenwel nog niet openlijk tegen Rome optreden, daar hij de macht van het Rijk kende. Om die reden liet hij zijn troepen de eed van trouw aan Vespasianus afleggen en zond een bode naar Vetera om de twee legioenen, die daar de wijk hadden genomen, over te halen zich bij hem aan te sluiten. Er kwam een hooghartig antwoord terug. De Romeinse legioenen, zo werd gezegd, verwachtten geen raad van verraders of vijanden; zij beschouwden Vitellius als hun keizer, voor wien zij tot hun laatsten ademtocht zouden vechten; een Bataafsche rebel diende zich niet te bemoeien met hun zaken, maar moest alleen zijn verdiende straf afwachten. Toen deze poging op niets was uitgelopen, besloot Civilis tot een aanval op Vetera. Hij riep het gehele volk der Bataven te wapen en ontving hulp van de Bructeren en Tencteren, die aan de bovenloop van, de Eems en van de Lippe woonden. Verder nodigde hij alle Germaanse volksstammen uit zich bij hem aan te sluiten, ten einde buit en krijgsroem te behalen.

Munius Lupercus, de bevelhebber te Vetera waar Legio V met de staf van dit corps en een aantal daar achtergebleven manschappen van Legio XV lagen, en Numisius Rufus, de commandant van Legio XVI te Neuss, brachten tegenover deze oorlogsbedreiging hun vestingen zo goed mogelijk in staat van tegenweer. De wal en de palissade werden versterkt. Bij Vetera werd de burgerlijke nederzetting, die in de buurt van de vesting was ontstaan, neergehaald. Maar er was aan de soldaten toegestaan de voorwerpen van waarde, die bij dit werk werden aangetroffen, voor hen zelf te houden en op die wijze werd er niet voldoende voor gezorgd, allen leeftocht binnen het kamp te brengen. Wij weten nog het een en ander van de toen genomen maatregelen door de vondsten bij de opgravingen. Te Neuss zijn grafstenen aan het licht gekomen, die bij het opruimen van het terrein vóór de legerplaats zijn gebroken. Men heeft binnen de vesting de sporen gevonden van haastig gebouwde korenschuren. In de overblijfselen van die schuren, die in Februari 70 bij de verovering door de Germanen in vlammen zijn opgegaan, werd

veel verkoold graan ontdekt 1).

Al spoedig, nog in de tweede helft van September, verscheen Civilis met zijn troepen voor Vetera. De kern van zijn leger werd gevormd door de Bataven, voornamelijk de acht cohorten van oudgedienden. Verder liet hij aan beide oevers van de Rijn Germaanse afdelingen optrekken, ten einde aan de Romeinen schrik in te boezemen. Zijn ruitery vertoonde zich in de gehele omgeving. Ten slotte verscheen de buitgemaakte vloot op de Rijn voor de vesting. Het was een wonderlijk schouwspel, daar de vaandels van de Bataafsche cohorten uit het Romeinse leger te zien optrekken naast de afbeeldingen van wilde dieren, de veldtekens der Germanen die uit de heiligdommen in de oerwouden waren te voorschijn gehaald. Dit tafereel maakte op de bezetting van Vetera een verbijsterenden indruk, omdat men in tweestrijd was, of een Romeins dan wel een vreemd leger tegen de sterkte optrok.

Bovendien was de toestand te Vetera verre van gunstig. In de vesting, die voor een bezetting van twee legioenen was aangelegd, waren niet meer dan 5000 Romeinse gewapenden aanwezig. Alleen werd dit getal nog enigszins aangevuld door handelaars, die binnen de omwalling een toevlucht hadden gevonden en daar van wapens waren voorzien. Maar ook de ligging van de vesting was niet bijzonder sterk 2). De omwalling was gebouwd tegen een zwakke helling en gedeeltelijk zóó, dat men de palissade over een vlak terrein kon naderen. De aanleg dateerde oorspronkelijk uit de jaren kort vóór 12 v. Chr., toen de veldtochten van Drusus werden voorbereid. Het was toen alleen de bedoeling geweest een winterkamp te maken voor de legers, die in Germanië zouden opereren. Later was de vesting telkens op die zelfde plaats herbouwd en sedert de regering van Claudius met bijzondere zorg ingericht. Men had evenwel nooit ernstig aan de mogelijkheid gedacht, dat Romeinse troepen daar zouden worden belegerd. Om die reden was niet uitgezien naar een plaats, die minder ongunstig lag voor de verdediging, of er aan gedacht de verdedigingswerken te verbeteren. Vetera had als enige bescherming een aarden wal met een palissade. Steeds had men uitsluitend vertrouwd op de kracht van de Romeinse legers. Dat wreekte zich bij deze gelegenheid, toen een regelrecht beleg voor de vesting werd geslagen.

1) Over de opgravingen te Neuss verg. Bonner Jahrbücher, 111-112 (1904).

2) Over de opgravingen te Vetera verg. H. Lehner, Vetera (1930). - Zie het plan bij F. Koepp, Die Rijmer in Deutschland, afb. 6, en Germania Romano., I, pl. I.

Intussen hadden de Germanen slechts zeer, weinig ervaring in de belegeringskunst. Daarbij pasten zij dezelfde tactiek toe als in hun veldslagen. De Bataven en de stammen van over de Rijn, de Friezen, de Bructeren, de Tencteren, hadden zich bij deze gelegenheid afzonderlijk opgesteld, om de betekenis van de verschillende stammen duidelijker te laten uitkomen. In deze formatie begonnen zij de eersten aanval op de vesting. De bestorming werd ingeleid door een beschieting met werptuigen. Al spoedig bleek het evenwel, dat met deze manier van strijden niet veel succes viel te behalen. De schichten van de Germanen bleven in de torens en de tinnen van de houten muur steken, terwijl de aanvallers door de stenen, die de belegerden tegen hen slingerden, gemakkelijk werden getroffen. Ook met de stormloop tegen de palissade, die volgde, bereikten de Germanen hun doel niet. Zij trachtten met ladders en door op elkaars schilden te klimmen boven te komen. Maar zij die op de muur kwamen, werden door de verdedigers naar beneden geworpen en aan de voet van de omwalling met speerworpen gedood. Op die wijze werd de aanval op Vetera afgeslagen.

Anders dan gewoonlijk gaven de Germanen na deze eersten tegenslag de strijd niet op.

Zij zetten de belegering voort en begonnen met de bouw van allerlei toestellen, die moesten dienst doen om de wal te veroveren. Zelf hadden zij daarvan geen verstand. Maar zij lieten zich door overlopers en gevangenen voorlichten. Op die wijze zagen zij káns een toren te bouwen op rollen, met een brug die op de muur kon worden neergelaten, ten einde de wal van beneden te ondergraven en tegelijkertijd de palissade van boven aan te vallen. Bovendien construeerden zij allerlei schermen en schilden, die de manschappen bij het naderen van de versterking moesten beschutten.

De Romeinen waren evenwel bekend met de middelen tegen dergelijke belegeringstoestellen. Zij vernielden de toren met stenen kogels van hun geschut en de schermen werden door werptuigen uit de catapulten, waaraan fakkels waren bevestigd, in brand gestoken. Toen ook deze pogingen mislukt waren, besloten de Germanen zich voorloopig te bepalen tot een insluiting van de vesting. Het was hun bekend, dat er in Vetera slechts weinig levensmiddelen aanwezig waren. Bovendien bevonden zich binnen de omwalling een groot aantal lieden, die niet in staat waren oorlog te voeren. De Germanen hoopten op verraad ten gevolge van de slechte voeding, op de onbetrouwbaarheid van de slaven en op de wisselvalligheid van de krijg.

Ondertussen had de opperbevelhebber aan de Rijn, Hordeonius Flaccus, te Mainz bericht gekregen over de belegering van Vetera en hij begon maatregelen te nemen om de vesting te ontzetten. Naar de verschillende staten in Gallië werden boden gezonden, ten einde hulp te vragen. Een leger werd samengesteld uit de troepen van Over-Germanië. Met het bevel werd Dillius Vocula, de commandant van Legio XXII, belast en hij kreeg order met geforceerde marsen naar het noorden op te rukken. Zelf volgde Flaccus per schip, daar hij aan podagra leed. Bij de soldaten was hij niet gezien. Hij werd veracht om zijn kwaal en men meende, dat hij het met Vespasianus hield en om die reden zo weinig krachtig tegen Civilis optrad. Daar hadden de soldaten wel reden voor. Want Flaccus had een brief van Vespasianus, waarin om medewerking werd verzocht, voor de troep laten voorlezen, om te ervaren, welken indruk die brief zou maken. Intussen had hij, toen hij bespeurde, dat bij het leger geen neiging bestond om van Vitellius af te vallen, de boden die de brief hadden overgebracht, laten gevangen zetten en naar Vitellius gezonden. Op die wijze waren de manschappen althans voorloopig enigszins gekalmeerd. Maar de stemming in het leger was toch zeer slecht en oproerig.

De bezetting van Bonn, waar Legio I in garnizoen lag, was nog heftiger op Flaccus gebeten, daar de soldaten hem de schuld gaven van de nederlaag, die zij kort tevoren tegen de Bataafische cohorten hadden geleden. Toen Flaccus daar aankwam, werd hij onmiddellijk lastig gevallen. De soldaten verweten hem, dat hij de ernst van de toestand niet elders had bekend gemaakt en om hulp had verzocht ten einde de opstand spoedig meester te worden. Om de storm te bezweren wist Flaccus niet beter te doen dan voor het front de minuten te laten voorlezen van de brieven, waarin hij had verzocht troepen te zenden uit Gallië, Britannië en Spanje. Bovendien deed hij de zonderlinge toezegging, dat alle binnenkomende brieven zouden worden overhandigd aan de adelaardrager, die als de vertrouwensman van de troep optrad, om ze aan de legioen-soldaten voor te lezen, zelfs voordat zij aan de officieren werden bekend gemaakt. Bovendien liet hij een van de raddraaiers gevangen zetten, meer om indruk te maken op de soldaten dan omdat een enkeling schuld had aan de onrust in het leger.

Vervolgens werd opgerukt naar Keulen. Daar sloot een aantal hulptroepen uit Gallië zich bij het leger van Flaccus aan. Eerst had men nogal wat animo getoond om met de Romeinen tegen de Germanen te vechten. Maar toen Civilis enig succes had, behaald, verminderde die animo sterk en de meeste staten namen de wapens op tegen Rome, in

de hoop de vrijheid te herkrijgen en wellicht zelf over anderen te heersen. In deze omstandigheden nam de oproerigheid bij de soldaten nog steeds toe. Zij waren allermint afgeschrikt door de gevangenneming van één hunner. Bovendien beweerde de man, dat hij brieven had overgebracht tussen Flaccus en Civilis en dat Flaccus hem alleen als een lastigen getuige uit de weg wilde ruimen. Dat was dus een openlijke beschuldiging van verraad tegen de opperbevelhebber. Toen greep Vocula in en liet de soldaat ondanks zijn geschreeuw ter dood brengen. Dat imponeerde de manschappen. De rust werd hersteld en op algemeen verlangen droeg Flaccus het opperbevel van het leger aan Vocula over.

Er waren evenwel nog allerlei andere redenen voor de soldaten om ontevreden te wezen: gebrek aan geld om soldij uit te betalen, schaarschte aan broodgraan, de weigering van Gallië om schatting op te brengen en om troepen te leveren, ten slotte de ongewoon lage waterstand van de Rijn. De toestand was zóó, dat de scheepvaart op de rivier bijna geheel was gestremd, met het onaangename gevolg, dat er geen toevoer te water mogelijk was. Bovendien was het noodzakelijk, overal langs de linkeroever wachtposten te stationneren om te verhinderen, dat de Germanen de rivier zouden doorwaden en rooftochten in Gallië onderriemen. De soldaten dachten aan een wonder, alsof de goden zelf dit verdedigingsmiddel waardeloos hadden gemaakt en het Rijk in de steek lieten.

In die stemming zette het leger de tocht naar het noorden voort en bereikte Neuss. Daar ontving Vocula de medewerking van Legio XVI, die het garnizoen vormde, en van de commandant Herennius Gallus. De bevelhebbers waagden het evenwel niet onmiddellijk tegen de Germanen op te rukken, maar sloegen een kamp op bij Gelduba (Gellep, niet ver van Krefeld), op een 18 km van Neuss en 36 km van Vetera. De oorlog werd met bijzonder weinig energie gevoerd. Er was behalve de slechte stemming onder de soldaten ook een bepaalde tegenstelling tussen de officieren en de troep. Terwijl de commandanten en de stafofficieren op de hand waren van Vespasianus, die zij als de beteren leider van de staat beschouwden, hielden de manschappen het met hun vroegeren opperbevelhebber Vitellius, die zij tot keizer hadden uitgeroepen. Dit gaf aanleiding tot onderling wantrouwen. Voortdurend waren er wrijvingen, grote en kleine botsingen, muiterijen en straffen.

Daar de zenuwachtige spanning in het leger alle actie onmogelijk maakte, was het in de eerste plaats nodig de discipline bij de troep te herstellen. De bevelhebbers trachtten dit te doen door de soldaten te oefenen in het gevechtsexerceren en' in pionierswerk. Bovendien ondernam Vocula een plundertocht in de naburige districten van de Cugerni die zich bij Civilis hadden aangesloten. Gallus bleef met een deel van de troepen in het kamp achter. Daar kwam het tot een ernstige uitbarsting. Een schermutseling tussen de Romeinen en de Germanen om een schip met koren, dat op een ondiepte was blijven steken, werd de aanleiding. De Germanen trachtten dat schip naar de rechteroever weg te sleepen en inderdaad gelukte hun dat. Bij die gelegenheid kwam een vrij groot aantal Romeinse soldaten om het leven. Ook nu weer kreeg de commandant de schuld. In hun zinnelooze woede haalden de manschappen Gallus uit zijn tent, scheurden hem de kleren van het lijf en ranselden hem af. Zij beschuldigden hem een handlanger te zijn van Hordeonius Flaccus, de verrader, en zij hadden hem gedood, wanneer hij niet zelf onder dreigementen de beschuldiging als juist had erkend. Hij werd gevangen gezet en eerst door de terugkomst van Vocula bevrijd. De volgende dag werden de leiders van de muiterij ter dood gebracht, zonder dat de soldaten zich daartegen verzetten. zo groot was de wankelmoedigheid bij het leger.

In die tussentijd was de macht van Civilis aangegroeid, vooral' door de hulp die hij uit Germanië had gekregen. Met tal van volkeren had hij een verdrag gesloten en deze

verdragen waren door het. uitwisselen' van gijzelaars bevestigd. Behalve aan de Bructeren en de Tencteren, die ongeveer tegenover Vetera en Keulen woonden, moet men denken aan de Chatten, de Usipi en de Mattiaci, uit de buurt van Over-Germanië. Deze laatste volkeren ondernamen een strooptocht in het gebied van de Ubii en de Treveri. Van zijn kant zond Civilis een expeditie over de Maas om het land van de Menapif en van de Morini in het noorden van Gallië, die aan Rome waren trouw gebleven, te brandschatten. Bij deze twee tochten werd veel buit behaald. Vooral de Ubii hadden het moeten ontgelden. Op hen waren de Germanen zeer gebeten, omdat zij hun afkomst verloochenden en zich met de Romeinsen naam Agrippinenses noemden, naar hun hoofdstad, de door Claudius gestichte Colonia Agrippina. Het ergst voor hen was de vernietiging van hun cohorten te Marcodurum (Duren), waar zij geheel onverwacht werden overvallen en in de pan gehakt, omdat zij zich daar, ver van de Rijn, veilig waanden. Om zich te wreken vielen gewapende afdelingen van de Ubii in het land van de Tencteren en plunderden daar. Maar ook deze afdelingen werden vernietigd. Over het algemeen hebben de Ubii zich in deze oorlog meer onderscheiden door hun trouw aan de Romeinse zaak dan door hun geluk.

Het was inmiddels October geworden en Civilis voelde zich door de nederlagen, die de Ubii hadden geleden, zekerder van zijn zaak. Zijn prestige was toegenomen en zijn krijgsmacht was aangegroeid. Hij achtte het nu nodig, de belegering van Vetera met meer energie ter hand te nemen en liet de vesting streng door patrouilles bewaken om te verhinderen, dat de bezetting iets vernam over de hulp, die uit het zuiden naderde. Nu hij over een zo groot aantal manschappen beschikte, meende hij ook een nieuwen aanval op de sterkte te moeten ondernemen, in de hoop Vetera te veroveren, voordat het ontzettingsleger te dicht was genaderd. Aan de Bataven droeg hij op met de nieuw gebouwde belegeringsmachines een beslissenden aanval te ondernemen. De Germanen van over de Rijn kregen tot taak door herhaalde stormlopen de bezetting af te matten. De eerste dag van het verscherpte beleg werd uitsluitend gevuld door bestormingen van de wal door de Germanen. Telkens als zij afgeslagen waren, keerden zij weer terug. Verliezen kwamen er bij hen niet veel op aan, daar zij zo groot in aantal waren, en bovendien konden zij gemakkelijk door anderen worden vervangen. Het invallen van de nacht maakte geen einde aan de gevechten. Er werden vuren ontstoken en maaltijden aangericht. Onder de invloed van de wijn sprongen de Germanen telkens op om een nieuwen stormloop te ondernemen. Succes behaalden zij daarbij niet. Want door de duisternis waren zij niet in staat te zien, waarheen zij hun werptuigen richtten. De Romeinen daarentegen vermochten door het schijnsel van de vuren hun aanvallers duidelijk te onderscheiden en waren op die wijze zeer in het voordeel. Civilis begreep dit en beval de vuren te doven. Daarna werd in het donker gevochten, zonder dat de aanvallers en de aangevallenen elkaar konden zien. Maar ook op deze wijze hadden de Romeinen het gemakkelijker, omdat zij konden horen, waar ladders werden neergezet, en zij de Germanen van boven met stenen en speren, die zij naar beneden wierpen, konden treffen.

Toen de dag aanbrak, rolden de Bataven een houten toren van twee verdiepingen aan tegen de poort aan de westzijde van de vesting, waar het terrein vlak was en de wal het gemakkelijkst kon worden benaderd. De Romeinen hadden evenwel hun maatregelen genomen en een afweermachine opgesteld. Op die wijze gelukte het deze toren met zware balken stuk te rammeien, voordat schade aan de wal was toegebracht. Velen van de bezetting van de toren vonden daarbij de dood. Toen de Germanen door dit verlies in verwarring waren gebracht, deden de Romeinen een onverwachten uitval en vergrootten nog hun voordeel. Bovendien hadden de legioensoldaten, die in dit soort van werken

bedreven waren, ook van hun kant allerlei machines geconstrueerd. De grootsten schrik hadden de Germanen voor een soort van kraan, waardoor een of meer aanvallers werden gegrepen en door een omzwaai binnen de omwalling neergesmaakt. In de literatuur over zulke machines wordt dit toestel een "tollens" genoemd. Eindelijk gaf Civilis de aanvallen op en bepaalde zich tot een nauwe insluiting van de vesting. Hij deed evenwel ondertussen allerlei pogingen om de trouw van de bezetting door schone beloften aan het wankelen te brengen.

Korten tijd later, in het begin van November, kwam de tijding over de slag te Bedriacum en de zware nederlaag, die het leger van Vitellius daar tegen het einde van October had geleden. Antonius Primus, de aanvoerder van de troepen die voor Vespasianus stredden, deelde het bericht aangaande zijn overwinning mede in een aan het Germaanse leger gericht brief. Bij die brief was gevoegd de proclamatie van de consul Caecina, die van Vitellius was afgefallen, met de raad aan de burgerij en aan de troepen, Vespasianus als keizer te erkennen. Deze documenten werden overgebracht, zoals reeds boven werd medegedeeld, door Alpinus Montanus, een lid van de stam der Treveri die de commandant van een cohorte in het leger van Vitellius was geweest. In persoon kon hij de nederlaag van de partij, waarvoor hij had gestreden, bevestigen.

Hordeonius Flaccus kwam zelf naar het leger te Neuss om de soldaten over te halen, zich voor de zegevierenden keizer te verklaren. Bij de troepen was de stemming verdeeld. De Gallische afdelingen, die geen voorkeur hadden, maakten zich op aandrang van hun commandanten terstond van Vitellius los. De legioenssoldaten aarzelden. Ten slotte legden ook zij onder de invloed van Flaccus en van de staf officieren de eed van trouw aan Vespasianus af, maar zonder de minste geestdrift en meestal zonder de naam van de nieuwen keizer te noemen. Bovendien kregen de troepen een brief van Antonius Primus aan Civilis te horen. Deze brief maakte de argwaan van de soldaten gaande en greefde hen. Want daarin werd Civilis toegesproken als een bondgenoot, terwijl tegen het Romeinse leger in Germanië vijandige gevoelens werden geuit. Deze gebeurtenissen herhaalden zich bij de troepen, die te Gelduba lagen. Ook daar was niet het geringste enthousiasme voor Vespasianus.

Vervolgens werd Montanus naar Civilis gezonden om hem de brief van Antonius Primus te overhandigen en hem te gelasten de Nirijs te staken. Indien hij immers terecht had voorgegeven alleen ten voordele van Vespasianus te vechten, dan had hij zijn doel bereikt. Er was dus voor hem geen reden meer de strijd voort te zetten. Deed hij dat toch, dan zou hij laten blijken, dat hij in werkelijkheid tegen het Romeinse Rijk ten oorlog was gegaan. Civilis gaf eerst een ontwijkend antwoord. Maar toen hij begreep, dat Montanus niet ongenegen was zich bij hem aan te sluiten, begon hij hem op te stoken. Hij wees eerst op al het onrecht, dat hem zelf was aangedaan, hoe hij na een krijgsdienst van vijftig jaren was beloond door de doodstraf van zijn broeder, gevangenschap voor hem zelf en de eis van de soldaten ook hem ter dood te brengen. Vervolgens bracht hij Montanus onder het oog, wat al ellende de Treveri en de andere onderworpen volkeren te verduren hadden: de krijgsdienst, de eeuwig durende belastingen, de roeden- bundels en de bijlen van de Romeinse beulen, de ondragelijke willekeur van de commandanten. Ten slotte maakte hij Montanus duidelijk, hoe gunstig het ogenblik was om van de Romeinen af te vallen. Hij zelf, Civilis, de praefectus van één enkele cohorte, had tezamen met de Bataven en de Canninefates, die toch niet meer clan een miniem deel van Gallië waren, een aantal Romeinse vestingen deels veroverd en deels ingesloten. Hoeveel gemakkelijker zou de oorlog wezen, wanneer geheel Gallië zich bij hem aansloot! Gevaar was er niet te duchten. Bij een overwinning was de, vrijheid verzekerd. Na de nederlaag kon het voor hen niet ongunstiger worden, dan het

was geweest. Op deze wijze bracht hij Montanus het hoofd op hol. Hij gaf hem evenwel opdracht zich zeer omzichtig tegenover de Romeinen uit te laten. Toen Montanus terugkwam, berichtte hij alleen, dat zijn zending was mislukt, maar deelde niets mede over wat verder was besproken. Dat zou intussen spoedig genoeg aan het licht komen.

IV. DE BEVRIJDING VAN GERMANIË

Omstreeks half November besloot Civilis gebruik te maken van de slechte stemming bij de Romeinse troepen om een aanval op het leger te Gelduba te doen. Zelf bleef hij met een deel van zijn manschappen voor Vetera ter bewaking van de vesting. Voor de strijd tegen Vocola zond hij de acht Bataafsche cohorten van oudgedienden en de meest krijgshaftige Germaanse afdelingen onder het bevel van Julius Maximus en Claudius Victor, de zoon van zijn zuster. Onderweg verwoestten deze troepen het winterkamp van een afdeeling ruitery, de Ala Moesica, te Asciburgium (Asberg, tegenover de mond van de Ruhr) en zij verschenen zóô onverwacht voor Gelduba, dat Vocola geen gelegenheid had zijn troepen in slagorde op te stellen en toe te spreken. Hij kon alleen order geven, dat de legioensoldaten zich in het centrum moesten opstellen en de hulpstroepen aan de flanken.

De slag, die zich daarop ontwikkelde, had eerst een ongunstig verloop voor de Romeinen. Hun ruitery werd bij een aanval teruggeslagen en bracht door haar vlucht verwarring in de gelederen. De cohorten van Nervii, die in 69 door Vitellius waren gelicht, sloegen, hetzij uit verraad, hetzij uit lafheid, op de vlucht en ontblootten een der flanken van de slagorde. zo konden de Germanen de legioensoldaten aangrijpen en drongen hen achteruit. Reeds hadden de Romeinse troepen hun veldtekens in de steek moeten laten en waren teruggeworpen in het kamp, toen de krijgskans keerde. Toevallig waren enige cohorten van Vascones in aantocht, die door Galba waren gelicht en naar Gelduba werden gedirigeerd. Op het gerucht van de strijd kwamen zij in de loopas aanzetten en vielen de Germanen, die daar in het geheel niet op verdacht waren, in de rug aan. Zij veroorzaakten een veel groteren schrik dan door hun aantal gerechtvaardigd was, omdat de aangevallenen dachten, dat de troepen uit Neuss of het gehele leger uit Mainz in aantocht was. De Romeinen schepten weer moed en het gejuke hun de Bataafsche kerntroepen te verslaan. De ruitery van de Germanen ontkwam evenwel met de veldtekens en de gevangenen, die tijdens het begin van de slag waren buitgemaakt. Voor de Romeinen waren de verliezen ten slotte het grootst. Maar de Germanen hadden hun beste troepen verloren.

Men kan zeggen, dat beide aanvoerders waren te kort geschoten en niet het juiste gebruik hadden gemaakt van de omstandigheden. Het is welhaast onbegrijpelijk, dat Civilis niet zelf het commando over het expeditiecorps op zich heeft genomen en dat hij niet meer troepen heeft gezonden. Had hij dat gedaan, dan zou zijn leger niet door een zóô klein aantal cohorten zijn overrompeld en had hij het kamp van Gelduba kunnen veroveren. Van zijn kant had Vocola zich nooit mogen laten verrassen. Bovendien draalde hij, nadat hij de overwinning had behaald, met de vervolging. Was hij terstond de vluchtende Germanen achterna opgerukt, dan had hij Vetera in één aanloop kunnen ontzetten. Nu hij dit naliet, kon Civilis nog een poging doen om de bezetting van Vetera te intimideren door de veldtekens en de gevangenen, die hij vóór de vesting liet paraderen, alsof de Germanen de overwinning op de Romeinen hadden behaald. Intussen riep een der gevangenen aan de belegerden toe, wat was geschied. Wél werd hij onmiddellijk neergestoten. Maar de manschappen te Vetera waren toch gewaarschuwd en bovendien bespeurden zij spoedig in de verte de rook van brandende

hoeven en begrepen op die wijze, dat inderdaad een Romeins leger in aantocht was. Toen hij in het zicht van Vetera was gekomen, gaf Vocula order halt te houden en een kamp op te slaan. Het was zijn wens een beslissenden slag te leveren, nadat hij de bagage en de bepakking van de troepen daar had gedeponneerd. Maar de soldaten waren door hun recente overwinning overmoedig geworden. Zij eisten dat terstond zou worden gevochten, en zij waren gewoon hun verlangens met bedreigingen door te zetten. Zelfs gunden zij zich geen tijd voor de opstelling van een behoorlijke slaglinie, maar vielen in marsorde aan. zo begerig waren zij zich op de Germanen te wreken. Ook Civilis was niet ongenegen te vechten, daar hij evenzeer rekende op de fouten van zijn tegenstanders als op de dapperheid van zijn manschappen. De strijd bleef lang onbeslist, totdat de belegerden een uitval deden en de Germanen in de rug aanvielen. Het toeval wilde, dat Civilis juist toen van zijn paard viel, en het gerucht verspreidde zich in beide legers, dat hij was gedood of ernstig gewond. De Germanen geraakten in verwarring en sloegen op de vlucht. Daarmede was de slag beslist. Vetera was ontzet.

Ook na dit gevecht, dat omstreeks 20 November 69 moet hebben plaats gehad, verzuimde Vocula zijn kans. Hij vervolgde de Germanen niet en verspeelde op die wijze de mogelijkheid reeds toen een einde aan de oorlog te maken. zo herhaaldelijk liet hij na de vruchten van zijn overwinningen te plukken, dat men hem wel moest verdenken de oorlog te willen rekken. Hij besteedde de tijd met de versterking van de palissade en de torens van Vetera, alsof een nieuwe belegering dreigde. Na het ontzet van de vesting had hij de beschikking over een 30 000 man; maar met die troepen ondernam hij niets.

Intussen moet men rekening houden met de grote moeilijkheden, waarmede Vocula te kampen had voor de proviandering van het leger. Zelfs moest hij het besluit nemen de bagage en de non-combattanten naar Neuss te zenden en van daar uit koren te laten aanvoeren. Dat moest over land geschieden, daar de Germanen de rivier beheersten, sedert zij de Rijnvloot hadden buitgemaakt. Een eerste transport van die aard kwam ongehinderd te Vetera aan. Er werd vooreerst niets ondernomen door de tegenpartij, omdat Civilis, die in elk opzicht de leider van de opstand was, zich nog Melk van zijn val had hersteld. Maar reeds het tweede transport ondervond grote moeilijkheden. De Germanen hadden in de buurt van Gelduba enige bruggen en nauwe plaatsen bezet en overvielen daar het transport, dat met onvoldoende veiligheidsmaatregelen optrok. Tussen de cohorten, die het transport bewaakten, en de Germanen werd enigen tijd zonder resultaat gevochten, totdat de nacht inviel en een einde aan de strijd maakte. Wèl kon het transport te Gelduba, waar het kamp door een bezetting werd bewaakt, in veiligheid worden gebracht. Maar het was toch duidelijk geworden, dat een proviandering van de troepen te Vetera op deze wijze niet mogelijk was.

Vocula nam in deze omstandigheden het besluit met een groot deel van het leger terug te trekken naar de Middel-Rijn. In Vetera blijven kon hij niet. De winter stond voor de deur. De Germanen waren nog een te ernstige bedreiging en het was bij een zo lange etappelijn niet mogelijk het grote aantal soldaten op behoorlijke wijze te verzorgen. Er was evenwel nog een andere reden, die Vocula noodzaakte naar Mainz terug te gaan. De beweging onder de Germanen, die aan de Neder-Rijn reeds zo grote afmetingen had aangenomen, dreigde over te slaan naar het zuiden. In het najaar waren aan de Middel-Rijn enige Germaanse stammen in het Romeinse gebied gevallen. De Chatten uit Hessen, de Mattiaci uit de Taunus, de Usipi uit het land tussen Lahn en Sieg waren de Rijn overgestoken, gebruikmakend van de afwezigheid der Romeinse troepen, en hadden het beleg voor Mainz geslagen. Wèl hadden zij geen doorslaand succes behaald. Mainz hadden zij niet kunnen veroveren. Zelfs hadden zij zware verliezen geleden en zij

waren ook weer naar hun land teruggekeerd. Maar zij hadden groten buit behaald en vooral de Treveri hadden veel van hen te lijden gehad. Het gevaar bleef evenwel bestaan, dat zij zouden terugkeren en de Treveri hadden met het oog op deze mogelijkheid hun grens met een wal en een palissade versterkt.

Er was dus kans, dat het leger in Neder-Germanië van zijn basis zou worden afgesneden, en voor Vocula bleef geen andere mogelijkheid dan terug te trekken. Maar hij kon het toch ook niet over zijn hart verkrijgen Vetera geheel op te geven. Er was intussen geen voldoende leeftocht voor een behoorlijk aantal troepen. Om die reden gelastte Vocula, dat nog duizend man van de legioenen V en XV, die het garnizoen van de vesting vormden, met hem mee zouden gaan. De rest zou als bezetting achterblijven om Vetera te bewaken, totdat het leger in het voorjaar zou terugkeren. In de vesting lagen krachtige en goed geoefende troepen; maar zij waren ontevreden en slecht gedisciplineerd, bovendien onhandelbaar, om dat zij geen vertrouwen hadden in hun commandanten. Van krijgstucht bij deze afdelingen kan men nauwelijks meer spreken. Toen Vocula uit Vetera vertrok, gingen er meer manschappen mede, dan hij had gelast, uit angst voor gebrek en uit afkeer van hun officieren. Zij die achterbleven klaagden, en niet ten onrechte, dat zij werden opgeofferd. Die weggingen waren onbruikbaar wegens hun ontevredenheid. Men begrijpt, dat in deze omstandigheden de verdediging van het land aan de Rijn door de Romeinen spoedig geheel is ineengestort.

Civilis, die uitteraard kennis droeg van de toestand bij het Romeinse leger, volgde Vocula op de voet. Maar hij achtte het beter thans geen aanval te doen. Hij begreep, dat hij weldra vrijwel zonder strijd van zelf meester van het terrein zou worden. Terstond sloeg hij wederom het beleg voor Vetera en het gelukte hem ook Gelduba te bezetten. Novaesium heeft hij evenwel nog niet ingenomen. Toen zijn ruiters zich voor die plaats vertoonden, werden zij teruggeslagen. De Romeinen konden de belangrijke vesting, waardoor Keulen werd gedekt, niet opgeven.

Intussen was de stemming bij de troepen ook daar zeer slecht, vooral nadat, in het begin van December, de manschappen van de legioenen V en XV uit Vetera waren aangekomen en de bezetting met deze ontevreden en oproerige elementen was versterkt. Het kwam tot een zeer ernstige uitbarsting, toen bekend was geworden, dat er een zending met geld was aangekomen. Het was het geld, dat Vitellius vóór zijn nederlaag had afgezonden, om te dienen voor een geschenk aan het leger bij zijn troonsbestijging. De soldaten eisten, dat dit geschenk thans onmiddellijk zou worden uitbetaald, en Flaccus, die nog te Neuss was, durfde dit niet te weigeren. Maar hij liet het geld uitkeren uit naam van Vespasianus. Dit was een nieuwe reden voor ontevredenheid, daar de soldaten op een tweede geschenk van deze keizer hadden gerekend. De volgende nacht werd feest gevierd en onder de invloed van de wijn laaide de wrok tegen Flaccus weer op. Zonder dat de legioenscommandanten en de stafofficieren zich er tegen durfden verzetten, werd de opperbevelhebber uit zijn kwartier gesleept en doodgeslagen. Vocula zou hetzelfde lot hebben ondergaan, als hij niet onder bedekking van de duisternis en in de kleding van een slaaf was ontsnapt.

Op die wijze was het leger zonder eigenlijke aanvoerders en er heerste de grootste verwarring. De opwindings was intussen spoedig voorbij en de angst voor de Germanen kreeg weer de overhand. Er werden officieren gezonden naar de verschillende staten in Gallië ten einde om hulp troepen en geld te verzoeken. Toen op een gegeven ogenblik het gerucht werd verspreid, dat Civilis in aantocht was, maakte het leger zich eerst klaar om slag te leveren. Maar terstond werd van dit voornemen weer afgezien en alles in gereedheid gebracht om overhaast naar het zuiden te vertrekken. Wat daarna is geschied, weten wij niet. Er kwam evenwel, zoals het gaat, spoedig onenigheid onder de troepen. De legioenen IV en XXII van het OverGermaanse leger scheidden zich van de

andere af en plaatsten de portretten van Vitellius, die zij als de rechtmatigen keizer beschouwden, weer op de veldtekens. Hetzelfde geschiedde ook bij de naburige staten van de Belgae, hoewel Vitellius, die op 20 December 69 was gedood, toen reeds niet meer tot de levenden behoorde. Kort na later kwam ook Legio I, die haar garnizoen te Bonn had, tot inkeer. Deze drie afdelingen stelden zich wederom onder het commando van Vercingetorix en legden in zijn handen de eed van trouw aan Vespasianus af. Hij keerde vervolgens met het OverGermaanse leger naar Mainz terug en kwam daar nog vóór het einde van het jaar 69 aan. Zijn gezag reikte tot Bonn en Keulen. Maar over de troepen van het vroegere NederGermaanse leger, die te Neuss waren achtergebleven, had hij op dat ogenblik niets te zeggen.

Met het begin van 70 waren Vespasianus en zijn oudste zoon Titus als consuls opgetreden, hoewel zij niet te Rome aanwezig waren. Uit hun naam werd daar, gelijk bekend, geregeerd door Mucianus, terwijl de jongste zoon van Vespasianus, Domitianus, optrad als vertegenwoordiger van het keizerlijke huis. Een der eerste daden van de nieuwe regering was een bevel aan een deel van het overwinnende leger naar Germanië te gaan ten einde aan de opstand een einde te maken. Het zou evenwel nog geruimen tijd duren, voordat die troepen daar aankwamen.

In Gallië en Germanië was ondertussen bekend geworden, dat Rome door de troepen van Vespasianus was ingenomen en dat Vitellius bij die gelegenheid was gedood. De positie van de Romeinen was tengevolge van die berichten nog slechter geworden. Want Civilis verklaarde, dat hij niet langer als een partijgenoot van Vespasianus moest worden beschouwd, maar als een tegenstander van de Romeinse heerschappij. Het gedeelte van het leger, dat de gehoorzaamheid aan Vercingetorix had opgezegd, beweerde liever de slaven te willen wezen van de Germanen dan Vespasianus als hun opperbevelhebber te aanvaarden. Het merkwaardigst was evenwel de omslag van de stemming in Gallië. Daar ging het gerucht, dat de legioensvestingen aan den Donau, in Moesia en Pannonia, door de Sarmaten en de Daciërs werden belegerd, dat ook het Romeinse gezag in Britannia wankelde. Maar vooral de brand van het Capitool, tijdens de gevechten die aan de bezetting van Rome door de troepen van Vespasianus waren voorafgegaan, had een geweldigen indruk gemaakt. Men herinnerde aan de verovering van de Stad door de Galliërs, vier en een halve eeuw geleden. Toen was het Capitool voor de Romeinen behouden gebleven. Thans betekende, volgens de Druïden, de brand van de Tempel van Juppiter, dat de heerschappij over de wereld aan de volkeren ten noorden van de Alpen zou komen. Bovendien wist men te vertellen, dat de voorname Galliërs, die door Otho tegen Vitellius waren uitgezonden, voordat zij te velde trokken, hadden afgesproken, dat zij tezamen voor de bevrijding van Gallië zouden vechten, indien de krachten van het Romeinse volk door de voortdurende burgeroorlogen waren gebroken.

Vóór de dood van Hordeonius Flaccus was er niets aan het licht gekomen, dat op een samenwerking tussen de Galliërs en de Germanen wees. Maar na die gebeurtenis gingen er voortdurend boden heen en weer tussen Civilis en enkele voorname Galliërs. De belangrijkste persoonlijkheid was Julius Classicus, de commandant van de Ala Treverorum. Hij stamde af van de koningen van zijn volk en was zeer vermogend. Zijn geslacht was vermaard door zijn verdiensten in oorlogs- en in vreedstijd. Zelf beroemde hij zich meer op zijn voorouders, die tegen de Romeinen hadden gestreden, dan op hen, die trouw aan het Rijk waren geweest. Verder moeten Julius Tutor en Julius Sabinus worden vermeld. Tutor was een lid van de stam der Treveri, die door Vitellius was belast met het toezicht van het verkeer langs de Rijn 1). Sabinus behoorde tot de Lingones en beroemde zich er op af te stammen van een bastaard van Caesar.

Deze drie hadden de leiding en zij stelden zich zoveel mogelijk op de hoogte van de stemming in Gallië, ten einde overal medewerkers voor de bevrijding van het land te krijgen. Er had een samenkomst plaats in een particuliere woning te Keulen, omdat de stedelijke regering daar niets met hun plannen wilde te maken hebben. Intussen waren toch enige Ubii en ook Tungri aanwezig. Maar het hoogste woord hadden de Treveri en de Lingones. Op die bij-

1) Zijn titel was "praefectus ripae Rheni". Wat met deze titel werd bedoeld, is niet zeker. Men kan ook denken aan een zuiver militaire functie voor de bewaking van de grens.

eenkomst kwam men tot de volgende conclusie. Het was niet nodig langer met een opstand te wachten, daar er bij de Romeinen een zo grote onenigheid heerste. Door de burgerkrijg waren enige legioenen vernietigd. Zelfs was Italië veroverd en Rome verbrand. Alle Romeinse legers waren door oorlogen in beslag genomen. Men behoefde er slechts voor te zorgen, dat de passen van de Alpen werden bezet om een onafhankelijk Gallisch rijk te stichten. Wat de overblijfselen van het vroegere leger van Vitellius betreft, zou het niet nodig zijn de manschappen te doden. Veeleer was het mogelijk deze soldaten, die voor een groot deel uit Galliërs (voornamelijk uit Noord-Italië) bestonden, als bondgenoten te werven, nadat hun commandanten uit de weg waren geruimd. Uit angst voor de gevolgen van hun misdaden en op hoop van straffeloosheid zouden zij zich zeker gaarne bij de Galliërs aansluiten.

Op grond van deze overwegingen kwam men tot een overeenkomst en er werden boden uitgezonden om de medewerking van de andere Gallische staten te verkrijgen. Voreerst veinsden zij intussen nog trouw aan Rome, met de bedoeling om Vocola, die het leger aan de Rijn commandeerde, onverhoeds te kunnen aanvallen. Wel werd Vocola gewaarschuwd. Maar hij kon niets ondernemen tegen de samenzweerders, daar hij zijn troepen niet vertrouwde. Intussen gaf hij blijk een man te zijn van moed en van karakter. Hij begreep, dat hij zeer snel moest handelen, wilde hij de toestand redden, en om die reden begaf hij zich nog in Januari van het jaar 70 met zijn leger naar Keulen.

Daar in Keulen vond hij een onverwachten bondgenoot. Claudius Labeo kwam zijn hulp aanbieden. zoals boven is verhaald, was deze laatste de aanvoerder geweest van een afdeling Bataven en op last van Civilis in het land van de Friezen geïnterneerd. Daar had hij zijn bewakers omgekocht, was naar Keulen gevlucht en stelde zich toen met Vocola in verbinding. Hij gaf voor kans te zien het grootste deel van de Bataven voor Rome te winnen, wanneer troepen tot zijn beschikking werden gesteld. Inderdaad gaf Vocola hem enige ruiters en wat voetvolk; maar hij durfde tegen de Bataven niets te ondernemen. Hij verwierf alleen hulp van een aantal Nervii en Baetasii. Met deze lieden ondernam hij strooptochten in het land aan de kust, bij de Canninefates en Marsaci, maar behaalde daarbij geen resultaten van enige betekenis.

Vocola had de overtuiging, dat hij althans voreerst van de Galliërs niets behoefde te vreezen. In zoverre hadden Classicus en de zijnen hun rol uitnemend gespeeld. Op grond van die indruk werd besloten nog eens een poging te doen Vetera te ontzetten. Vocola moet geweten hebben, dat daar grote nood heerste, en wilde zijn belofte van de vorigen herfst, dat hij zo spoedig mogelijk zou terugkeren, gestand doen. In het begin van Februari trok hij van Keulen op met zijn leger, dat behalve uit de legioenen van Mainz en Bonn ook uit een groot aantal Gallische hulptroepen bestond. Bij die gelegenheid moet hij zijn gezag weer hebben herkregen bij de bezetting van Neuss. Civilis was intussen van de toestand in het leger op de hoogte en rekende op de medewerking van de Galliërs, zodra Vocola zich ver genoeg naar het noorden had ge-

waagd. Om die reden zag hij van tegenstand af.

Het Romeinse leger kon op die wijze ongehinderd tot in de buurt van Vetera oprukken. Toen het daar was aangekomen, gingen Classicus en Tutor vooruit, onder voorwendsel van een verkenningstocht, en sloten een definitieve overeenkomst met de aanvoerders van de Germanen. Die dag voor hét eerst scheidden de Gallische afdelingen zich van de rest van het leger af en sloegen een afzonderlijk kamp op. Het werd toen duidelijk, dat zij niet langer onder de bevelen van Vocola wensten te staan. Tevergeefs trachtte de opperbevelhebber hen tot gehoorzaamheid te brengen door te herinneren aan de opstanden van Sacrovir onder Tiberius' en van Vindex onder Nero, die de Romeinen indertijd zo gemakkelijk hadden bedwongen. Hij bereikte evenwel niets met deze pogingen en, toen hij inzag, dat Classicus en Tutor op hun stuk bleven staan, keerde hij met de legioenen, die hem trouw waren gebleven, terug naar Neuss. De Galliërs volgden hem op de voet en betrokken een eigen kamp op een half uur van de Romeinse vesting.

Tussen Novaesium en het kamp der Galliërs was er een voortdurend heen en weer gaan van officieren en manschappen. De soldaten werden op allerlei manieren, met geld en beloften, bewerkt, dat zij zich van de gehaten keizer Vespasianus zouden losmaken en zich bij de Galliërs zouden aansluiten. Als onderpand voor hun trouw werd gevraagd, dat zij hun commandanten zouden doden of gevangen nemen. De stemming in het leger was dusdanig, dat men daar wel oren naar had. Algemeen werd Vocola geraden te vluchten; maar dat wilde hij niet. Hij besloot nog een laatste poging te doen om de toestand te redden en liet de troep aan- (reden. In de toespraak, die hij tot de manschappen hield, wees hij op liet ongehoorde feit, dat Classicus en Tutor, de aanvoerders van Gallische hulptroepen, het bevel over het leger zouden verkrijgen en dat wellicht onder hun commando Romeinse legioenssoldaten een aanval op Italië zouden doen. Verder herinnerde hij er aan, dat Neuss niet alleen goed was versterkt, maar ook op voldoende wijze van levensmiddelen was voorzien om de oorlog te kunnen rekken, totdat hulp uit de naburige provincies kwam opdagen. Het mocht niet baten. Vocola was niet bij machte de oproerigen geest in het leger baas te worden. Toen hij begreep, dat hij niets had bereikt, wilde hij een einde aan zijn leven maken; maar dat werd hem door zijn vrijgelatenen en slaven belet. Ten slotte werd hij door Aemilius Longinus, een deserteur van Legio I die door Classicus op hem was afgezonden, gedood. Herennius Gallus, de commandant van Bonn, en Numisius Rufus, de commandant van Neuss, werden gevangen gezet.

Nadat op deze wijze de opperofficieren van het leger uit de weg waren geruimd, verviel het commando aan Classicus. Inderdaad verscheen hij weldra, met de insigniën van het imperium, als opperbevelhebber in de vesting. Hij miste intussen het aplomp de troepen met een redevoering toe te spreken en las alleen het formulier van de eed voor. De soldaten, die aanwezig waren, zwoeren daarbij niet trouw aan een keizer of aan de Senaat en het Volk van Rome, maar aan het Rijk der Galliërs (p r o I m p e r i o Galli ar u m). Overigens geschiedde alles in de regelmatige vormen, zoals het bij het Romeinse leger gebruikelijk was.

Alle verzet was daarmee bij het leger aan de Rijn gebroken en de nieuwe machthebbers konden zonder moeite hun taak voltooien. Tutor en Classicus verdeelden het werk. Classicus nam op zich Vetera tot onderwerping te brengen. Met dat doel zond hij ,enige Romeinse soldaten, die hij meende te kunnen vertrouwen, naar de belegerden om hun voor te spiegelen, hoe goed zij het zouden hebben, als zij zich overgaven, en hen te wijzen op de honger en de zekeren ondergang, die hen wachtten, als zij

weigerden zich bij de Galliërs aan te sluiten.

In Vetera stond het slecht. De levensmiddelen waren uitgeput. De paarden en lastdieren waren al lang opgegeten. Gras, wortels en onkruid waren het enige voedsel voor de belegerden. Kans op ontzet bestond er voor hen in afzienbaren tijd niet. In die omstandigheden lieten zij zich ten slotte overhalen onderhandelaars naar Civilis te zenden ten einde om lijfsbehoud te verzoeken. Civilis weigerde evenwel met hen te spreken, voordat zij de eed van trouw van het Gallische Rijk hadden afgelegd. Nadat zij dat had gedaan, werd overeengekomen, dat alle haven en goed aan de Germanen zou vervallen. De bezetting zou dan zonder wapens of bagage ongehinderd mogen aftrekken.

Civilis zond enige vertrouwde personen om het geld en de andere bezittingen in ontvangst te nemen. Tevens zouden deze mannen de troepen begeleiden. Daarop verlieten de soldaten, zoals was afgesproken, zonder bagage het kamp en marcheerden af naar het zuiden. Toen zij evenwel bij de vijfde mijlpaal van Vetera af waren gekomen, werden zij overvallen door de Germanen, die zich daar hadden opgesteld. De dappersten zijn ter plaatse gedood, anderen op de vlucht. Velen wisten de vesting weder te bereiken; maar dat baatte hun niet. Want de palissade werd in brand gestoken; het gehele kamp ging in vlammen op en zij kwamen om in het vuur. Civilis beweerde, dat de Germanen tegen zijn wens de overeenkomst hadden verbroken. Het is evenwel niet zeker, of hij inderdaad een poging heeft gedaan hen tegen te houden.

Welhaast nog meer succes had Classicus. Hij ging eerst naar Keulen, dat door een grote troepenmacht was ingesloten, en wist de stad over te halen zich voor de Galliërs te verklaren. Vervolgens reisde hij door naar Over-Germanië. Ook de troepen van het leger te Mainz legden de eed van trouw aan het Rijk der Galliërs af. Alleen liet hij daar de staf officieren doden en de plaatselijke commandant verjagen, daar zij zich tegen hem hadden verzet. Blijkbaar hadden de Romeinse troepen door de langdurige burger-oorlogen hun geestkracht en het vertrouwen in de macht van het Rijk verloren. Alle legerkampen, zo goed van de legioenen als van de hulptroepen, werden door de bezetting ontruimd en daarna verwoest. Bij de opgravingen te Neuss heeft men de sporen van de brand der vesting duidelijk kunnen herkennen. Een uitzondering werd alleen gemaakt voor de vestingen te Mainz en te Windisch. Wellicht hebben de troepen, die daar lagen, geweigerd hun kwartieren te verlaten. In elk geval konden de Galliërs, zoals uit het vervolg van het verhaal zal blijken, op deze troepen niet rekenen. Wij zijn evenwel over deze fase der geschiedenis van de opstand slecht ingelicht. Want het verdrag, waarover wij beschikken, is vrijwel tot de gebeurtenissen in Neder-Germanië beperkt. Zoveel is althans duidelijk, dat het Romeinse gezag in het gehele gebied van de Rijn tot de Alpen in deze dagen is weggevaagd. Germanië was inderdaad volkomen bevrijd.

V. DE EERSTE TEGENSLAGEN

Terstond na de overwinning kwam de tegenstelling tussen de Galliërs en de Germanen aan het licht. Men zal zich herinneren, dat Classicus optrad als een Romeinse bevelhebber. Bij de Galliërs was de cultuur van Rome blijkbaar reeds zo ver doorgedrongen, dat zij zich het gezag alleen in Romeinse vormen konden denken. Civilis daarentegen bracht de nationale eigenaardigheden naar voren. Bij het begin van de opstand had hij zijn haar rood laten verven en de gelofte afgelegd, dat hij het zou laten groeien, totdat hij de overwinning had behaald. Hij wilde op die wijze tegenover

zijn manschappen de nadruk leggen op het Germaanse karakter van zijn partij. Na de val van Vetera en de ondergang van de troepen, die daar het garnizoen hadden gevormd, had hij zijn haar weer laten knippen. Bovendien verhaalt men, dat hij zijn kleinen jongen zich liet oefenen in het schieten met pijl en boog en in het slingeren van werpschichten op Romeinse krijgsgevangenen als doelwit. Ook op die manier wilde hij het verschil laten uitkomen tussen de Germaanse en Romeinse opvatting van wat in zulke gevallen geoorloofd was. Men wordt herinnerd aan de martelingen, die de krijgsgevangenen na de ondergang van Varus moesten verduren.

Verder zond hij Munius Lupercus, de commandant van de troepen te Vetera, met andere geschenken naar Velea, een priesteres, die, tot de volksstam der Bructeren behoorde. Zij had zeer veel gezag bij de inwoners van een omvangrijk gebied en werd door de Germanen welhaast als een godin vereerd, daar de vrouwen, die de toekomst voorspellen, bij deze mensen in zeer groot aanzien stonden. Haar gezag was nog toegenomen, omdat zij de overwinning van de Germanen en de ondergang van Vetera had voorspeld. Intussen bereikte Lupercus haar niet; want hij werd onderweg door zijn geleide gedood. Van de andere legioenofficieren en stafofficieren hield Civilis er enige, die uit Gallië stamden, bij zich als onderpand voor de trouw der Galliërs. Het was immers geenszins zijn bedoeling volledig met hen mede te gaan. Hij sloot zich ook niet aan bij het Gallische rijk, dat Classicus wilde stichten. Noch hij zelf, noch de Bataven legden de eed aan dat Rijk af. Hij rekende op de kracht van de Germanen en op zijn eigen veel groteren roem en kunde. Desnoods kon hij het op een strijd met de Galliërs laten aankomen. Zijn wens was het een eigen onafhankelijk Germaans rijk te stichten. Voordat het evenwel zo ver kon komen, moesten nog eerst allerlei moeilijkheden uit de weg worden geruimd.

Het was voor de nieuwe machthebbers een probleem, wat diende te geschieden met de Romeinse troepen, die de eed aan het Gallische rijk hadden afgelegd. In elk geval moesten zij van hun oude vestingen worden verwijderd. Legio XVI kreeg dus het bevel, met de hulptroepen die bij dit corps waren ingedeeld, de vesting 'Neuss op een bepaalden dag te ontruimen' en naar Trier te vertrekken. De manschappen waren niet gerust. Zeker hebben velen van hen gevreesd, het lot der bezetting van Vetera te zullen ondergaan. Als aanvoerder trad op Claudius Sanctus, waarschijnlijk de vestingcommandant van Neuss, een weinig gedistingeerde persoonlijkheid wien een oog ontbrak. Intussen bleek het eerst, hoe wonderlijk de toestand was, toen het legioen de vesting had verlaten. Er werd gemarcheerd met veldtekens, waarvan het portret van de keizer was afgerukt, hier en daar zelfs met Gallische vaandels. Te Bonn werd de colonne uitgebreid met de manschappen van Legio I. Van alle kanten kwam het landvolk aangelopen om het schouwspel te zien van de legioenen, waarvoor men vroeger had gesidderd en die nu naar de Galliërs waren overgelopen. De honende opmerkingen van die toeschouwers waren te veel voor een afdeling ruitery, de Ala Picentina, de enige die uit Italianen was samengesteld. Zonder acht te slaan op de bedreigingen en de beloften van Sanctus, liet deze afdeling de troep in de steek en vertrok in de richting van Mainz. Onder weg kwamen zij Aemilius Longinus, de moordenaar van Vercingetorix, tegen. Zij herkenden hem en doodden hem met hun werpsperen. Intussen trokken de legioenen naar Trier en sloegen daar voor de muren van de stad een kamp op.

Een ander vraagstuk was, wat moest geschieden met Keulen. Civilis en Classicus dachten er over de stad door hun manschappen te laten plunderen en verwoesten. Want de Germanen konden aan de inwoners verwijten, dat zij de nationale zaak hadden verraden, omdat zij Agrippinenses, dat wil zeggen Romeinen, waren geworden. Twee

meningen stonden tegenover elkaar. Aan de ene kant lieten de woeste natuur van de Germanen en de begeerte naar buit zich gelden. Maar aan de anderen kant stond de overweging, dat het om politieke redenen niet raadzaam was de stad te verwoesten, omdat zulk een daad aan het nieuwe rijk zeker een slechten naam zou bezorgen. Civilis liet zich bovendien leiden door het persoonlijke motief, dat zijne zoon weliswaar bij het begin van de opstand te Keulen was gevangen gezet, maar daar met onderscheiding was behandeld. De Germanen van over de Rijn waren daarentegen afgunstig op de bloei en de rijkdom van Keulen. Naar hun mening, moest de stad hetzij voor alle Germanen openstaan, hetzij worde verwoest, met het gevolg, dat de Ubii evenals alle andere Germanen niet achter stadsmuren zouden wonen.

Ook in dit opzicht waren de verschillende bondgenoten het niet eens. De tegenstelling kwam duidelijk aan het licht tijdens een bijeenkomst, die te Keulen plaats had. Daar uitte de extreme opvatting zich, toen de afgezant vande Tencteren, de volksstam die ongeveer tegenover Keulen aan de rechter oever van de Rijn woonde, de mening van zijn lastgevers vertolkte. Allereerst kwam hij voor de dag met de grieven van de Germanen, voornamelijk dat de Ubii te Keulen zich gedroegen als Romeinen en in een stad woonden, waar de muren om zo te zeggen de rivier, het land en de lucht buiten-sluiten. Verder beklagde hij zich er over, dat de Germanen alleen ongewapend, onder bewaking van een soldaat en tegen tolgeld in Keulen werden toegelaten. Hij stelde de eis, dat de Keulenaars de muren van de stad, die hij als de banden van hun slavernij beschouwde, zouden slechten. Zij moesten alle Romeinen in hun gebied doden en de bezittingen van de Romeinen ten algemeenen bate verbeurd verklaren. En het vervolg moest er vrij verkeer wezen tussen de beide oevers van de Rijn. Ten slotte verlangde hij, dat de Keulenaars tot de voorvaderlijke zeden en levenswijze van de Germanen zouden terugkeren.

De Keulenaars verzochten enig uitstel om te kunnen beraadslagen, voordat zij antwoord gaven. Want zij waren bevreesd om de eisen in te willigen met het oog op de toekomst, maar ook om te weigeren in verband met de toestand van dat ogenblik. Na overleg te hebben gepleegd betoogden zij, dat het niet verstandig zou zijn hun stadsmuren af te breken. Eerder moesten zij de muren nog versterken, vooral nu de Romeinen bezig waren legers bijeen te brengen voor de oorlog tegen de Germanen. Wat de eis de Romeinen te doden betreft, verklaarden zij, dat de vreemdelingen reeds lang uit hun stad waren vertrokken of als slachtoffer van de krijg waren gevallen. De Romeinen daarentegen, die van oudsher in Keulen verblijf hielden, waren door banden van bloedverwantschap met de inwoners verbonden en men kon toch niet van hen verlangen, dat zij hun ouders, broeders en kinderen zouden doden. Zij verklaarden zich bereid de handel vrij te geven en alle tolleren af te schaffen. Maar het verkeer moest worden beperkt tot de dag en tot ongewapenden, zoolang de toestand zich niet had geconsolideerd. Ten slotte stelden zij voor, dat Civilis en Velea als arbiters over de geschilpunten tussen de twee partijen zouden optreden. Met dit voorstel verklaarden de Tencteren zich accoord en er werden vertegenwoordigers van de Keulenaars en de Tencteren naar Civilis en Velea gezonden. Zij legden hun de geschilpunten voor en ontvingen een beslissing overeenkomstig de wensen van de Keulenaars. Intussen kregen zij Velea niet te aanschouwen. Want de zienares woonde in een toren en vertoonde zich niet aan bezoekers, ten einde op die wijze haar gezag te vergroten. Het verkeer met haar ging door tussenpersonen, die de vragen en de antwoorden overbrachten.

Op die wijze waren de Keulenaars tot de Germaanse groep toegetreden en de macht van

Civilis was door hun medewerking zeer toegenomen. Hij besloot dus een poging te doen om de naburige staten voor zich te winnen. Eerst maakte hij zich meester van het gebied der Sunuci, die ten westen van de Ubii aan de bovenloop van de Roer woonden, en deelde hun jongelingschap in militaire afdelingen in. Vervolgens wilde hij verder in westelijke richting oprukken; maar daarin werd hij verhinderd door Claudius Labeo, zijn ons welbekenden stamgenoot die nog steeds in de oppositie was. Hij had ongeregelde troepen van de Baetasii, Tungri en Nervii verzameld en was Civilis tegemoet getrokken. Bij een brug over de Maas, vermoedelijk bij Maastricht, nam hij een sterke positie in. Het kwam tot een gevecht, dat langen tijd onbeslist bleef, daar er geen ruimte was om de troepen te ontwikkelen, totdat een deel van de Germanen de Maas overzwoom en Labeo in de rug aanviel. Op dat ogenblik maakte Civilis een einde aan het gevecht en stelde een bondgenootschap voor. Zijn voorstel werd door Campanus en Juvenalis, de aanvoerders van de Tungri, aanvaard. Maar Labeo wist ook ditmaal door te vluchten zich aan de macht van zijn stamgenoot te onttrekken. Het gelukte Civilis daarop ook de medewerking te verkrijgen van de Baetasii en de Nervii. Hun manschappen voegde hij bij zijn troepen. Op dat tijdstip beheerste hij Noord-Gallië, met uitzondering van de staten aan de kust ten zuiden van de mond van de Schelde. Het gehele Germaanse gebied van Neder-Germanië en Belgica was in zijn macht.

De Gallische aanvoerders van de opstand behaalden minder succes. Julius Sabinus had overal de tekens van het Romeinse gezag laten verwijderen en matigde zich de titel van Caesar aan, alsof hij de keizer was van een Gallisch rijk. Intussen was zijn gezag zeer beperkt. Een aantal staten wilde niets van hem weten. zoals gewoonlijk, verhinderde de onderlinge naijver van de Galliërs het totstandkomen van de nodige samenwerking. De Lingones, die door Sabinus werden aangevoerd, hadden ook niet voldoende autoriteit om de leiding te nemen. Reeds dadelijk waren de Sequani, hun zuidelijke naburen, op de hand van de Romeinen. Sabinus deed een poging om hen met geweld tot aansluiting bij het Gallische rijk te dwingen. Met een grote macht van ongeregelde troepen viel hij in hun land, maar werd verslagen. Op die wijze was het lot van zijn partij beslist. Sabinus was bang voor de gevolgen van zijn optreden, liet een van zijn hoeven in brand steken en het gerucht verspreiden, dat hij in het vuur de dood had gezocht. In werkelijkheid had hij zich in een onderaardsche schuilplaats verborgen en leefde daar nog negen jaar, voordat hij werd ontdekt. Toen eerst boette hij zijn afval van de Romeinen door de dood.

De nederlaag van de Lingones tegen de Sequani vormt een keerpunt in de geschiedenis van de opstand. De partij van het Gallische rijk verloor haar invloed en de Romeins gezinde staten begonnen weer moed te scheppen. Op initiatief van de Remi kwam er bij hen een congres bijeen om te beraadslagen over de te volgen gedragslijn. De Remi hebben altijd tot de trouwste aanhangers van de Romeinen in Gallië behoord. Alleen reeds het feit, dat men hun leiding aanvaardde, betekende een toename van het ontzag voor het Rijk. Daar was ook alle reden toe; want er waren machtige Romeinse legers in aantocht om de opstand te bedwingen.

Te Rome had men in die tussentijd niet stilgezeten. De berichten over de opstand, die daar binnenkwamen, stelden de gebeurtenissen nog ongunstiger voor, dan zij reeds waren. Mucianus, die voor Vespasianus de regering leidde, meende alle krachten te moeten inspannen om een einde aan het verzet te maken. Vroeger had hij Appius Annius Gallus als commandant van het OverGermaanse leger en Quintus Petillius Cerialis als aanvoerder van de troepen in Neder-Germanië aangewezen voor de oorlog tegen de Galliërs en de Germanen. Hij meende evenwel, dat zij, ondanks hun

voortreffelijke eigenschappen, niet zouden opgewassén zijn tegen de moeilijkheden, en maakte zich gereed zelf naar het oorlogsterrein te vertrekken, ten einde, zo nodig, onmiddellijk te kunnen ingrijpen. Domitianus nam hij mede. Want in de eerste plaats was de jonge man zelf begerig om aan de strijd deel te nemen en aan de anderen kant kon hij niet zonder toezicht in Rome worden achtergelaten. Intussen maakte Mucianus geen haast om te vertrekken. Wellicht vreesde hij, dat Domitianus, door zijn onstuimigen aard en onder de invloed van slechte raadgevers, een verkeerden invloed op de gang van zaken zou hebben. Domitianus was immers noch voor de politiek noch voor de krijgskunde opgeleid en het gevaar bestond, dat hij, als hij eenmaal bij het leger was, de leiding op zich zou willen nemen. Wij zijn evenwel niet goed op de hoogte van hetgeen is'geschied. Want Tacitus was Domitianus zeer slecht gezind en trachtte de rol, die de jonge prins heeft gespeeld, te verkleinen. In onze andere bronnen, die aan de werkzaamheid van` Domitianus meer aandacht hebben besteed, vinden wij maar weinig bijzonderheden. Het is zeker, dat Mucianus zich ten slotte toch met Domitianus naar Gallië heeft begeven. Later zullen wij hun aanwezigheid- daar nog vermelden.

Inmiddels werden grote voorbereidselen gemaakt voor de oorlog tegen de Galliërs en de Germanen. Het leger, dat tegen hen werd uitgezonden, bestond uit de legioenen VIII Adiutrix, XI Claudia en XIII Gemina van de af delingen, die zo juist de overwinning voor Vespasianus, hadden behaald, verder uit Legio XXI Rapax, die te Vindonissa thuis hoorde en met Vitellius naar Italië was gekomen, en uit de pas opgerichte Legio II Adiutrix. Deze troepen werden gedeeltelijk over de Groten en de Kleinen Saint-Bernard, gedeeltelijk over de Mont Genève naar Germanië gezonden. Bovendien werden uit Britannia Legio XIV Gemina, die vroeger al herhaaldelijk is genoemd, benevens uit Spanje Legio VI Victrix en Legio X Gemina opgecommandeerd. Het was een geweldige legermacht, die op deze wijze werd samengetrokken, wel een bewijs, dat de regering te Rome de toestand in Germanië als zeer ernstig beschouwde. Volgens het krijgsplan zouden deze toepen deels door westelijk Zwitserland naar de Boven-Rijn marcheren, deels door oostelijk Gallië en over Lyon naar de Middel-Rijn. Legio XIV moest van Britannië uit tezamen met de vloot van het Kanaal de Bataven van het westen en over zee aanvallen. De Spaansche legioenen, die niet zo spoedig op het gevechtsterrein aanwezig konden zijn, zouden als reserve dienst doen.

In Gallië moet men kennis hebben gehad van deze voorbereidselen. Het grote leger, dat in aantocht was, heeft, gelijk reeds werd opgemerkt, zijn invloed laten gelden op de stemming van de Gallische afgevaardigden, die te Reims bijeen waren. Wèl trachtte de delegatie van de Treveri, die onder leiding stond van Julius Valentinus, de Galliërs tegen Rome op te stoken. Maar Julius Auspex, de woordvoerder van de Rerni, raadde ernstig 'aan, geen stappen te doen. Daarbij kon hij vooral de naderende legioenen als argument gebruiken. Bovendien wilden de Gallische staten niet weten van de Treveri en de Lingones, daar deze volksstammen een paar jaar geleden, tijdens de opstand van Vindex, de zijde van de Romeinen en van Verginius Rufus, de commandant van het OverGermaanse leger, hadden gekozen. Ook was men bang voor de naijver van de Gallische staten, waardoor alle samenwerking onder hen steeds de grootste moeilijkheden opleverde. Het was duidelijk, dat onder deze omstandigheden niet kon worden gedacht aan een gemeenschappelijken oorlog tegen Rome. Er werd dus namens de conventie een brief aan de Treveri gericht, met de raad het verzet op te geven. Maar op aanstoken van Valentinus besloten de Treveri in hun houding te volharden. Blijkbaar hebben de leiders van de opstand de toestand niet zo ernstig ingezien.

Dat blijkt ook uit de houding, die zij aannamen. De tegen Rome verbonden staten

troffen geen van de maatregelen, die in de gegeven omstandigheden toch voor de hand lagen, en er was niet de minste samenwerking tussen de aanvoerders. Civilis trok met zijn troepen rond in de ontoegankelijke streken van het land der Belgae om te trachten zijn stamgenoot Claudius Labeo gevangen te nemen of te verjagen, Classicus ondernam in het geheel niets en genoot van zijn waardigheid als Caesar, alsof er geen gevaar dreigde. Tutor, die het commando in het zuiden van Germanië had, verzuimde zelfs de weg langs de bovenloop van de Rijn en de Alpenpassen te bezetten. Op die wijze was het mogelijk, dat Legio XXI onder commando van Sextilius Felix ongehinderd naar Over-Germanië doordrong. Het legioen had een weg door Raetia naar Vindonissa genomen, waarschijnlijk over de Brenner, waaraan niemand had gedacht. Dit moet in April 70 zijn geschied. Bij de hulptroepen, die het legioen vergezelden, was de Ala Singularium, een afdeling ruitery die door Vitellius was geformeerd en later naar Vespasianus was overgegaan. Deze af deeling werd gecommandeerd door Julius Briganticus, de zoon van een zuster van Civilis, die het evenwel met zijn oom niet goed kon vinden.

Door de bezetting van Vindonissa lag de weg naar Germanië voor de Romeinen open en Tutor kon alleen nog maar een poging doen om de verdediging aan de Middel-Rijn te organiseren. Hij had zijn troepen versterkt met manschappen, die hij bij de Germaanse stammen uit die streek had gelicht, en met soldaten van de legioenen uit Mainz. Intussen kon hij op zijn mannen geen staat maken. Wèl hebben de vroegere legioensoldaten een door Felix vooruitgezonden cohorte in de pan gehakt. Maar toen zij tegenover het Romeinse leger kwamen te staan, dat naar het noorden was opgerukt, liepen zij naar hun vroegere kameraden over en de manschappen uit de OverGermaanse volksstammen volgden hun voorbeeld. Tutor, die nog slechts over de Treveri beschikte, moest terugtrekken. Mainz, waar de troepen de gehoorzaamheid aan het Gallische Rijk hadden opgezegd, vermeerde hij en stelde zich op in de buurt van Bingen. Daar meende hij een sterke stelling te hebben, omdat hij de brug over de Nava (Nahe) had laten afbreken.

In Mei is in de buurt van Bingen een gevecht geleverd. Tutor verloor die slag, daar hij in de rug werd aangevallen door afdelingen, die een doorwaadbare plaats in de rivier hadden ontdekt 1). Ten gevolge van die nederlaag was Trier niet meer beschermd en er maakte zich een grote verwarring van de bevolking meester. De bewoners vluchtten naar het platte land om zich daar te verbergen. Een aantal van de voornamen leden van de stam begaven zich naar de Gallische staten, die aan Rome trouw waren gebleven, om duidelijk te maken, dat zij van verzet niet wilden weten. De legioenen uit Bonn en Neuss, die bij Trier in een kamp lagen, legden de eed van trouw aan Vespasianus af. Dit alles geschiedde tijdens de afwezigheid van Valentinus. Toen hij evenwel was teruggekeerd, zag hij kans de orde te herstellen. De legioenen werden gezonden naar het gebied van de Mediomatrici, de naburen en bondgenoten van de Treveri, in de buurt van Metz. Om er de schrik in te houden werden toen Herennius Gallus en Numisius Rufus, de legioenscommandanten die tot dat ogenblik waren gespaard, ter dood gebracht. Samen organiseerden Valentinus en Tutor de verdediging van Trier.

VI. HET EINDE VAN de OPSTAND

Zoo was de stand van de oorlog, toen Cerialis, tegen het midden van Mei 70, te Mainz aankwam. Hij was belast met het bevel over het leger, dat in Neder-Germannië moest opereren, en het was dus voornamelijk zijn taak aan de opstand een einde te maken. Waarschijnlijk is hij over Lyon en oostelijk Gallië naar Germanië gekomen. Cerialis

was een energieke persoonlijkheid, niet voorzichtig van aard, maar eerder geneigd zijn tegenstanders te onderschatten. De soldaten wist hij vooral door zijn vurige redevoeringen mede te slepen. Een van zijn eerste maatregelen betrof een zuivering van het leger. Op de troepen, die hij te Mainz aantrof, voornamelijk Legio IV Macedonica, kon hij geen staat maken. Hij zond dus de manschappen, die kort geleden in Gallië waren gelicht, naar hun haardsteden terug. Daarbij bereikte hij twee dingen. In de eerste plaats ontdeed hij zich van onbetrouwbare elementen en tevens verwierf hij de dank van de Galliërs. Bovendien zou dat land eerder

1) Over dit gevecht verg. K. Schumacher, Mainzer Zeitschrift, VI (1911), blz. 15-17.

bereid zijn belastingen op te brengen, wanneer de jongelingschap was teruggekeerd. Civilis en Classicus hadden ondertussen de nederlaag van Tutor en de ondergang van het leger der Treveri vernomen. Zij begrepen, dat de zaak voor de Galliërs en Germanen slecht stond. In aller ijL verzamelden zij troepen en stuurden bode op bode aan Valentinus om hem aan te manen toch nog niet dadelijk een beslissenden slag te wagen, maar hun komst af te wachten. Des te meer haastte Cerialis zich. Hij zond officieren naar het land van de Mediomatrici om het commando op zich te nemen van de daar aanwezige legioenen en die afdelingen tegen de Treveri te mobiliseren. Zelf trok hij, met zijn leger waarvan de hoofdmacht uit Legio XXI bestond, langs de weg over Simmern en Kirchberg in de richting van Trier. Op de vierden marsdag is hij aangekomen in de buurt van Rigodulum (Riol) aan de Moezel. Daar had Valentinus in het heuvelland stelling genomen met een grote troepenmacht van de Treveri om de hoofdstad te dekken en zijn positie nog bevestigd met grachten en barricades van veidstenen 1). Cerialis liet deze versterking onmiddellijk door zijn voetvolk aangrijpen en zijn ruitery een omtrekkende beweging maken door het gebergte. Hoe de aanval heeft plaats gehad, weten wij niet. Zoveel is zeker, dat het plan gelukte. De Treveri lieten zich verrassen; zij werden in de rug aangevallen en volkomen verslagen. Valentinus en een aantal andere voorname personen uit Noord-Gallië werden gevangen genomen.

Den volgende dag, - het was ongeveer einde Mei, - deed Cerialis zijn intocht in Trier. Zijn soldaten wensten de stad te plunderen. Maar Cerialis verhinderde dat, omdat hij begreep, dat zulk een handelwijze een zeer slechten indruk in Gallië zou maken. Hij stond ook voor het probleem, wat moest geschieden met de legioenen van het NederGermaanse leger, die inmiddels uit het land van de Mediomatrici te Trier waren aangekomen. Het was zeker, dat deze afdelingen, die een tijd lang met de Galliërs gemeene zaak hadden gemaakt, niet in stand konden blijven. Voorloopig nam Cerialis de manschappen in genade aan, waarschijnlijk verheugd, dat hij zijn leger op zo gemakkelijke wijze kon versterken. Zij werden zelfs in één kamp met Legio XXI en de anderè afdelingen verenigd en Cerialis verbood bij legerorder deze troepen om hun nederlaag en hun ontrouw te henen.

1) Over het terrein verg. K. Schumacher, Mainzer Zeitschrift, VI (1911), blz. 17-19; Germania, 1920, blz. 22.

Zoo spoedig mogelijk riep Cerialis vertegenwoordigers van de Treveri en de Lingones in een vergadering bijeen en sprak hen toe. Bij die gelegenheid laat Tacitus hem de redevoering houden, waarin de verhouding van Rome tot de provincies en tot de onderdanen van de Stad wordt uiteengezet. Deze redevoering geeft de opvatting weer van de Romeinen uit de tijd van Traianus, die bij voorbeeld ook blijkt uit de

correspondentie van Plinius met deze Keizer. Intussen maakt het betoog ons duidelijk, hoe de denkbeelden van Tacitus over de gebeurtenissen waren. De Romeinen beschouwden zich in de eerste plaats als de bewaarders van de orde in Gallië, waar zonder hun aanwezigheid door de onenigheid bij de bevolking een voortdurende strijd zou heersen. In de tweede plaats traden zij op als de beschermers van het land tegen de Germanen. Volgens liet door Cerialis gehouden betoog, zijn de Romeinen, die de Cimbren en Teutonen hebben overwonnen evengoed als Ariovistus, de aangewezen verdedigers tegenover het op dat ogenblik dreigende gevaar van de zijde van Civilis en de Bataven. Steeds zijn de Germanen in Gallië gevallen uit begeerte naar buit. De belastingen, die de Romeinen opleggen, dienen uitsluitend, zo betoogde Cerialis, om de kosten van de verdediging te dekken.

Terwijl hij nog bezig was de zaken bij de Treveri te regelen, kreeg Cerialis een brief van Civilis en Classicus, waarin zij hem mededeelden, dat Vespasianus was gestorven, maar dat die gebeurtenis geheim werd gehouden. Rome en Italië zouden in een burgeroorlog zijn gewikkeld; Mucianus en Domitianus hadden daar niets meer te zeggen. In deze omstandigheden boden Civilis en Classicus aan, (lat zij Cerialis als keizer in Gallië zouden erkennen, indien hij hen in hun eigen land ongemoeid wilde laten. Weigerde hij dit aanbod, dan waren zij bereid voor hun vrijheid te vechten. Cerialis liet de brief onbeantwoord en zond de man, die het geschrift had overgebracht, naar Domitianus als de vertegenwoordiger van de keizer.

Deze poging van de Galliërs en Germanen was dus op niets uitgelopen en, toen zij dat inzagen, trokken zij hun troepen samen om de I egenweer te organiseren. Hun legerleiding was het intussen niet eens over de gedragslijn, die moest worden gevolgd. Volgens het oordeel van Civilis, was het zaak te wachten op de troepen, die uit (iermanië in aantocht waren. Maar Classicus achtte het beter, terstond over te gaan tot de aanval, daar hij voor een grote versterking van de Romeinse legermacht beducht was. Reeds was Legio X V uit 13rilannië in Gallië geland. Uit Spanje waren Legio VI Vic trix en X Gemina ontboden en andere afdelingen waren op mars uit Italië. Bovendien moest men er rekening mede houden, dat dit geen ongeoeffende soldaten waren, maar oud-gediende en in het oorlogvoeren doorknede troepen. Wat de Germanen van over de Rijn betreft, op, die manschappen kon men weinig staat maken. Intussen was het leger, waarover Cerialis op dit.ogenblik beschikte, niet veel waard. Vooral de legioenen, die al eens waren verslagen en de eed van trouw aan het Gallische rijk hadden afgelegd, waren zonder betekenis. Het beduidde niet veel, dat Cerialis met deze manschappen onlangs Valentinus had verslagen. Bovendien konden de Germanen, zodra zij zich maar vertoonden, rekenen op de hulp van de Treveri en de Lingones. Tutor ondersteunde de mening van Classicus en omstreeks half Juni werd besloten, dat het GallischGermaanse leger naar het zuiden zou oprukken om een aanval op de Romeinen, die nog bij Trier lagen, te doen.

Cerialis was in deze tijd niet zeer actief geweest. Waarschijnlijk wilde hij eerst de zaken in Gallië regelen om in zijn rug gedekt te zijn. Bovendien waren de versterkingen, die hij wachtte, nog niet aangekomen. Zeker heeft hij gemeend, dat hij voreerst niets van de Galliërs en Germanen had te duchten. Men verweet hem, dat hij niet terstond naar het noorden was opgetrokken, waar hij de verschillende troepen van zijn tegenstanders gemakkelijk had kunnen vernietigen, voordat zij zich hadden verenigd. Hij had alleen, toen hij besloten was niet terstond naar Neder-Germanië te vertrekken, het Romeinse kamp bij Trier laten versterken met een wal en een gracfit. Tot dat tijdstip had hij het zelfs niet nodig geacht zijn leger op deze wijze te beveiligen.

In elk geval werd Cerialis, toen het Gallisch-Germaanse leger in de buurt van Trier kwam opdagen, volkomen verrast. Die troepenmacht had de weg door de Eifel over alpich (Tolbiacum), Inkerath (Egorigium) en Bitburg (Beda) genomen en een kamp opgeslagen op enigen afstand van Trier; men moet het in de buurt van het dorp Sirzenich ten westen van de stad in het heuvelland zoeken 1). Het is niet wel mogelijk, dat Cerialis van hun aanwezigheid geen kennis heeft gekregen. Maar waarschijnlijk heeft hij niet aan onmiddellijk gevaar gedacht. Alleen werd enige ruitery uitgezonden om de Germanen te bewaken. Waarschijnlijk zijn ook een paar cohorten gestationeerd in het heuvelland ten westen van Trier. Intussen deden de Germanen reeds dadelijk op de dag na hun aankomst in de vroege morgen een aanval op de Romeinen.

1) Verg. E. Sadée, Die eirtlichkeit der Schlacht bei Trier: Bonner Jahrbücher, 132 (1927), blz. 163-184, met een uitvoerige kaart.

Die aanval kan alleen uit westelijke en zuidwestelijke richting hebben plaats gehad, over de heuvels ten westen van de stad en langs de linkeroever van de Moezel. Als eerste doel stond de Germanen voor ogen de bezetting van de brug, die Trier met de linkeroever van de rivier verbond, en de verovering van het kamp der legioenen. Die brug moet niet ver van de tegenwoordige oude brug hebben gelegen en het kamp een weinig hogerop, aan de linkeroever van de Moezel in de vlakte van Euren. De Germanen lieten hun troepen zóó oprukken, dat de Ubii en de Lingones in het midden marcheerden; de Bataafsche cohorten, die het beste deel van de troepen waren, vormden de rechter vleugel, de Bructeren en de Tencteren de linker. De laatsten, die aan moeilijk terrein waren gewend, namen hun weg over de heuvels; de Bataven kwamen opzetten door het terrein tussen de linkeroever van de Moezel en de weg naar het zuiden om een directen aanval op het legioenskamp te doen.

Het Romeinse leger werd volkomen overrompeld en het eerste succes was voor de aanvallers zeer groot. In het voorterrein werd de Romeinse ruitery, die de aanval trachtte tegen te houden, op de vlucht geslagen; de cohorten in het heuvelland werden onder de voet gelopen; de Germanen van over de Rijn maakten zich meester van de brug over de Moezel en de Bataven zagen kans in het legioenskamp binnen te dringen. Cerialis bracht de nacht niet door in het kamp zelf, maar in de stad, waar eveneens troepen gelegerd waren. Daar moest hij uit zijn bed worden gehaald en ontving het bericht van de aantocht der Germanen tegelijk met de tijding over de nederlaag van zijn troepen. Zonder zich de tijd te gunnen zijn wapenrusting aan te trekken, wist hij door zijn persoonlijk optreden de situatie te redden.

Allereerst heroverde Cerialis met een groep uitgelezen manschappen de brug en liet daar een noodversterking opwerpen. Vervolgens begaf hij zich naar het kamp. Daar hadden de legioenen uit Neuss en Bonn zich wél opgesteld in de onderdelen. Maar er ontbraken nogal wat soldaten en het praetorium, waar zich de legioensadelaars bevonden, was al bijna omsingeld door de Germanen. Met hulp van de staf officieren en de commandanten van de afdelingen gelukte het Cerialis ook daar de verdediging te organiseren. Het was intussen niet mogelijk een behoorlijke slaglinie op te stellen. Er moest worden gevochten in het kamp zelf, tussen de tenten, de wagens en de bagage, waar de troepen niet konden worden ontwikkeld. Tutor, Classicus en Civilis vuurden hun manschappen op alle mogelijke manieren aan en het stond er voor de Romeinen zeer slecht voor, toen de krijgskans keerde. Het gelukte aan Legio XXI, die over wat meer ruimte beschikte, zich te ontplooiën, de aanvallers tegen te houden en terug te drijven. Plotseling sloegen zij op de vlucht. De Romeinen dachten aan een wonder. Van

hun kant beweerden de Germanen, dat zij verschrikt waren door de verschijning van de afdelingen, die in het begin van de strijd waren verslagen, maar zich weer hadden verzameld, op de heuvels in het westen boven het legioenskamp. Zij dachten, naar zij voorgaven,' dat er nieuwe hulp voor de Romeinen kwam opdagen. Maar in werkelijkheid waren zij in verwarring geraakt, omdat zij elkaar de buit niet gunden. Nog die zelfden dag maakte Cerealis zich meester van het kamp der Germanen.

Ditmaal gunde Cerealis zijn troepen geen rust, maar rukte terstond op naar het noorden. Zijn aanwezigheid daar was dringend noodzakelijk, omdat de Keulenaars hun onderwerping aanboden en om hulp verzochten. Zij beloofden de echtgenote en de zuster van Civilis en de dochter van Classicus uit te leveren, die bij hen als gijzelaars waren achtergelaten. Inmiddels hadden zij reeds enige Germanen, die in Keulen vertoefden, gedood en zij waren bevreesd, dat de bondgenoten, als zij zich van hun nederlaag hadden hersteld, zouden komen om hun stamverwanten te wreken. Inderdaad maakte Civilis zich daarvoor gereed en de uitvoering van dit plan zou hem niet moeilijk zijn gevallen. Want de meest geduchte van zijn troepenafdelingen, die uit Cauchen en Friezen was samengesteld, had van de nederlaag bij Trier niet geleden en bevond zich op dat ogenblik te Tolbiacum (Ziilpich) in het gebied van de Agrippinenses. Intussen gelukte het de Keulenaars deze afdeling te vernietigen. Zij maakten gebruik van een tijdstip, toen de manschappen onder de indruk waren van een al te overdadigen maaltijd en van de wijn, sloten de deuren van het gebouw, waarin zij bezig waren met feestvieren, en staken er de brand in. Maar bovendien naderde Cerialis met snelle dagmarsen en kwam korten tijd later te Keulen aan.

Civilis moest verder nog rekening houden met Legio XIV, die uit Britannië in aantocht was. Fabius Primus, de commandant van dat legioen, trok met zijn troepen langs de weg, die van Gesoriacum over Bavai naar Tongeren voerde. Reeds had hij de Nervii en de Tungri weder onderworpen en bedreigde het land der Bataven met een directen aanval door het dal van de Maas. Het Gallisch-Germaanse leger moest dus terugtrekken. Intussen werd het meest dreigende gevaar afgewend, daar de Canninefates in een gevecht tegen de vloot het grootste deel van de schepen wisten te vernietigen of buit te maken. Maar bovendien versloegen zij een troep Nervii, die ten voordele van de Romeinen ten oorlog waren getrokken en een aanval op het kustgebied van Holland hadden gedaan. Omstreeks midden Juni werd Neuss door de Romeinen bezet. Maar Classicus wist een overwinning te behalen op de ruitery, die naar die plaats was vooruitgezonden. Het waren niet meer dan kleine tegenslagen, die de Romeinen te lijden hadden. Zij verduisterden evenwel de glans van het kort tevoren behaalde succes.

Inmiddels hadden Domitianus en Mucianus nog in Italië bericht gekregen van de slag bij Trier, terwijl zij op weg waren naar Gallië. Als teken van zijn overwinning had Cerialis de gevangen genomen Valentinus gezonden; hij werd ter dood gebracht. Domitianus verlangde zelf naar het oorlogsterrein te gaan, in de hoop door een overwinning op 'de Germanen krijgsroem te behalen. Maar Mucianus wist hem dat denkbeeld uit het hoofd te praten. Hij beduidde de jongen man, dat het niet aanging tussenbeide te komen, wanneer de oorlog al bijna was afgelopen, en aan de bevelvoerenden veldheer de roem voor het voltooien van zijn overwinning te ontnemen. Bovendien was het alleen een keizer waardig in het veld te komen, wanneer het ging om de redding van het Rijk of om de verdediging van Gallië zelf. Een oorlog tegen Canninefates en Bataven moest hij aan lagere commandanten overlaten. Domitianus liet zich bepraten; hij ging dus, niet verder dan Lyon om van daar uit het verloop van de strijd te volgen.

Onder de indruk van het gevaar dat door het naderen van Legio XIV dreigde, had Civilis zich ondertussen teruggetrokken tot bij Vetera. Zijn leger had hij hersteld en

aangevuld met troepen Germanen van over de Rijn. Bij Vetera had hij een sterke stelling bezet in het moerassige dal van de Rijn en de herinnering aan de daar vroeger behaalde overwinning vermeerderde het vertrouwen van zijn troepen. Ook Cerialis had versterkingen gekregen. Uit Italië was Legio II Adiutrix aangekomen en uit Spanje Legio VI Victrix. Bovendien had Legio XIV zich met zijn troepen verenigd. Op die wijze was zijn legermacht ongeveer verdubbeld, daar hij tot dat tijdstip behalve over Legio XXI alleen beschikte over de manschap- p(1 van de legioenen I, IV en XVI. Verder- waren de afdelingen voetvolk en ruitery van de hulptroepen, die hij uit Gallië had ontboden, na het bericht van de bij Trier behaalde overwinning, in grote haast komen aanrukken.

In de loop van de maand Juli is ook Cerialis in de buurt van Vetera aangekomen. Geen van de twee bevelhebbers had er belang de beslissing uit te stellen. Intussen maakte de aard van het ein, waar slag moest worden geleverd, het niet gemakkelijk tot gevecht te komen. De Romeinen hadden de hogen oever bezet; maar Civilis hield zijn leger in het dal van de rivier. In het lage gebied, met zijn moerassen en waterlopen, waren zijn Germanen de meerderen van de Romeinen. Bovendien had hij die streek nog in zijn voordeel veranderd door een krib in de Rijn aan te leggen, zodat een deel van het dal blank kwam te staan. In die omstandigheden ondervonden de zwaar gewapende Romeinse soldaten, die zich zeer ongaarne te water begaven, allerlei bezwaren. De Germanen daarentegen, die uitnemende zwemmers waren, hadden het voordeel van hun lichte bewapening en van hun grote lichaamslengte.

Hoe ongunstig het daarbij voor de Romeinse soldaten stond, bleek al dadelijk bij de eerste schermutseling tussen de Germanen en de dapperste afdelingen van het leger hunner tegentanders, die zich van de hogen oever in het lage gebied hadden ewaagd. Bij de Romeinen bleven de zwaar gewapende soldaten n de paarden in het moeras steken, terwijl de Germanen, die de /doorwaadbare plaatsen kenden, de afdelingen in de flanken en in en rug konden aanvallen. Het kwam, evenwel niet tot een geregeld gevecht en evenmin tot een resultaat, omdat de Germanen het niet waagden uit het dal van de rivier te komen. Alleen had deze verkenning ten gevolge, dat de beslissing werd verhaast.

Den volgende dag stelde Cerialis zijn leger op, in de hoop dat de Germanen de slag, die hij aanbood, zouden aannemen. De Romeinse bevelhebber plaatste de ruitery en de afdelingen van hulptroepen in het front. De legioenen hield hij in tweede linie. Een groep uitgelezen manschappen bleef in reserve voor onvoorziene omstandigheden. Van zijn kant schaarde Civilis zijn troepen niet in een lange linie, maar in colonnes met een diepe opstelling. De Bataven en de Cugerni namen de rechtervleugel in, die aansloot bij de hogen oever, de troepen van over de Rijn de linkervleugel, aan de zijde van de rivier. Voreerst kwamen de Germanen niet uit het lage land en vermeden het de hogen oever te betreden. Zij begonnen de strijd door stenen, kogels en andere werptuigen te slingeren, in de verwachting, dat de Romeinen op deze wijze zouden worden gedwongen het hoge terrein te verlaten en, evenals de vorigen dag, in het moerassige Rijndal zouden afdalen. Maar Cerialis wist zeer goed, dat zijn troepen in dat gebied niet tegen de Germanen opkonden, en hield zijn manschappen terug.

Toen de voorraad werptuigen was uitgeput, konden de Germanen zich niet langer inhouden en ondernamen een stormloop tegen de hogen oever. Daarbij hadden zij het voordeel van hun grotere lichaamslengte en van hun lange lansen, waardoor zij hun tegenstanders uit de verte konden treffen. Tegelijk kwam een afdeling Bructeren, die tot de linkervleugel van de Germaanse linie behoorde, van de krib, die Civilis had laten aanleggen, door het water aanzwemmen en bracht de rechtervleugel van de Romeinen in verwarring. Reeds begonnen de afdelingen der hulptroepen te wijken, toen de

legioenen te hulp kwamen en de slaglinie herstelden.

Inmiddels had Cerialis van een Bataafschen overloper vernomen, dat de mogelijkheid bestond de rechtervleugel van de Germanen in de rug aan te vallen, wanneer hij ruitërij zond naar een wat hoger gelegen terrein aan de rand van het Rijndal en de Cugerni, die daar waren opgesteld, deze beweging niet bemerkten. Deze list gelukte. Twee afdelingen ruitërij werden met de overloper gezonden langs de door hem aangewezen weg en zij konden inderdaad de Germanen onverhoeds in de rug aangrijpen. Toen door het rumoer bij de achterhoede van de Germanen bleek, dat het plan was geslaagd, vielen de legioenen met volle kracht in het front aan. De Bataven en de Cugerni, die door de aanval van de andere zijde reeds enigszins in verwarring waren geraakt, konden de schok niet weerstaan en weken in de richting van de Rijn. Intussen werd het geen beslissende overwinning voor de Romeinen. Het was mogelijk geweest het Germaanse leger geheel te vernietigen, wanneer de Rijnvloot haar plicht had gedaan en spoedig genoeg in de ,slag had ingegrepen. Bovendien zette de ruitërij de vervolging niet met voldoende kracht door, omdat er plotseling zware regenbuien losbraken en de nacht een einde aan het gevecht maakte. Op die wijze zag Civilis kans een groot gedeelte van zijn manschappen te redden.

Cerialis zond de volgende dag Legio XIV naar Over-Germanië ter aanvulling van het leger, dat Annius Gallus daar onder zijn commando had. Van zijn werkzaamheid in dat gebied is ons niets bekend. Inmiddels kreeg Cerialis weer versterking door de aankomst van Legio X Gemina uit Spanje. Ook Civilis ontving hulp van troepen uit het land van de Cauchen. Niettemin gevoelde hij zich niet legen de Romeinen opgewassen en besloot al het land ten zuiden van de Waal op te geven. Zelfs ontruimde hij Oppidum Batavorum, de vluchtburcht van de Bataven die waarschijnlijk op de hogen át ver van de Waal ten oosten van Nijmegen was gelegen. Want hij zag geen kans die plaats tegen de Romeinen te verdedigen. Alle tilbare have liet hij wegvoeren en stak daarna de vesting in brand 1). Vervolgens nam hij de wijk naar het eiland van de Bataven. Hij werd daarbij vergezeld door Tutor en Classicus, benevens 113 leden van de groten raad der Treveri, onder anderen de vroeger genoemde Alpinus Montanus en zijn broeder Alpinus Decimus.

Het was aan Civilis bekend, dat de Romeinen geen schepen bezaten om een brug over de rivier te slaan, en hij wist ook, dat zij het niet zouden wagen zonder brug de rivier over te trekken. Om hun dit nog moeilijker te maken liet Civilis de dam doorsteken, die in de tijd van Drusus was aangelegd in het dal van de Rijn ongeveer uitgaande van Kleef in noordelijke richting. Op die wijze bereikte hij, dat een grotere hoeveelheid water dan tevoren afvloeide door de Waal, terwijl tussen het eiland der Bataven en het vrije 'Germanië slechts een onbetekenende stroom overbleef.

Cerialis moest alle krachten inspannen om te trachten de oorlog nog voor het einde van de zomer, waarvan reeds een groot deel was verstreken, te beëindigen. Eerst bezette hij het gehele gebied ten zuiden van de Waal en liet daar een reeks van forten voor de hulptroepen en vestingen voor de legioenen aanleggen als basis voor een definitieven aanval op het eiland van de Bataven. Bovendien bracht hij schepen bijeen en begon met de bouw van een brug te Batavodurum in de buurt van Nijmegen.

Intussen was de kracht van de Bataven nog geenszins uitgeput. Zelfs zag Civilis kans op één dag aanvallen te organiseren tegen vier versterkte kampen van de Romeinen, te Arenacum, bij Rindern waar Legio X was gelegerd, te Batavodurum, bij Nijmegen waar Legio II haa kamp had, en op de forten van hulptroepen te Grinnes en te Vada. Deze laatste plaatsen lagen aan de Waal ten westen van de zo-even genoemde. Naar men uit het vervolg van het verhaal meent te kunnen opmaken, bevonden 'Zij zich bij elkaar,

vermoedelijk aan de eerste samenvloeiing van Maas en Waal, bij Herewaarden en Rossum. Als aanvoerders van de vier colonnes, die met de aanvallen waren belast, traden op, behalve Civilis zelf, Verax, de zoon van een zijner zusters, Tutor en Classicus. Civilis kon moeilijk verwachten, dat hij op al die plaatsen een succes van betekenis zou behalen. Maar hij rekende op het geluk, dat de stoutmoedigen pleegt bij te staan. Bovendien hoopte hij zich te kunnen meester

1) Vermoedelijk is dit de door Holwerda opgegraven sterkte, die in afdeling V van het Zesde hoofdstuk wordt beschreven.

maken van Cerialis, die, onvoorzichtig als hij was, nu eens hier en dan weer daar aanwezig placht te wezen.

De Bataven, die Arenacum aanvielen, begrepen heel goed, dat zij niet aan een beleg van de legioensvesting konden denken. Zij vergenoegden zich met een aanval op de manschappen, die buiten het kamp bezig waren hout te hakken. Daarbij doodden zij de vestingcommandant, vijf hoofdofficieren en enkele soldaten. De anderen verdedigden zich achter de wal van de sterkte. Tegelijkertijd deed een tweede troep Germanen een aanval op Batavodurum. Het doel was de vernietiging van de brug, waarmede juist een aanvang was gemaakt. Intussen had het gevecht geen resultaat en het eindigde met het invallen van de nacht.

Ernstiger was de strijd bij Vada, waar Civilis de leiding van de Bataven had, en bij Grinnes, dat door Classicus werd aangevallen. Bij deze plaatsen, die blijkbaar niet ver van elkaar lagen, dreigde een nederlaag voor de Romeinen, nadat enige van de voornaamste aanvoerders waren gesneuveld, onder anderen Julius Briganticus, de commandant van een afdeling ruiters, die reeds vroeger genoemde neef van Civilis die zijn oom haatte en aan de Romeinse zaak trouw was gebleven. Maar toen Cerialis zelf met een troep uitgelezen ruiters op het terrein van het gevecht verscheen, keerde de krijgskans en de Germanen werden teruggedreven naar de rivier. Civilis werd herkend, terwijl hij zijn vluchtende manschappen trachtte tegen te houden, en van alle kanten werden werptuigen op hem gericht. Intussen wist hij zich te redden door zijn paard in de steek te laten en zwemmende bereikte hij de overkant van de Waal. Op dezelfde wijze ontkwam Verax. Tutor en Classicus staken in bootjes de rivier over. Ook in dit geval schoot de vloot in haar plicht te kort. Zij was niet bij de strijd aanwezig, zoals toch was gelast. Maar de soldaten van de vloot waren bang en de roeiers waren niet op hun post, omdat zij voor ander werk werden gebruikt. Wat dit onderdeel van zijn legermacht betreft, wist Cerialis blijkbaar zijn berekeningen niet goed te maken en handhaafde hij de tucht niet krachtig genoeg.

Tijdens een andere episode, die ons uit de gevechten bij het land der Bataven wordt verhaald, ontkwam Cerialis ternauwernood aan het gevaar te worden gevangen genomen. Ongeveer begin September was hij naar Neuss en Bonn vertrokken. Daar was men bezig met de herbouw van de forten, die voor de bewaking van de grens en als winterkwartieren voor de legioenen moesten dienst doen. Cerialis maakte de tocht per schip, maar hij liet de discipline verslappen en lette er niet op, of de wachters hun plicht deden. De Germanen hadden daar kennis van gekregen en beraamden een heimelijken aanval op het kamp, waar Cerialis verblijf hield. Zij wachtten een donkeren nacht af en lieten zich met de stroom langs de rivier afdrijven om geen geluid te maken. Ongemerkt wisten zij de wal van het kamp te beklimmen, waarbij de schepen van Cerialis op dat ogenblik lagen.

Binnen het kamp gekomen, sneden de Germanen eerst de touwen door van de tenten en

sloegen zoveel mogelijk soldaten dood, die onder het zeildoek bedolven lagen. Anderen maakten kabels vast aan de achtersteven van de schepen, die op het strand aan de oever van de Rijn lagen, en trokken de vaartuigen te water ten einde ze te kunnen wegslepen. Eerst waren zij zo stil mogelijk geweest om niet te worden opgemerkt. Maar toen hieven zij om de schrik te vermeerderen een luid geschreeuw aan. In het kamp heerste een geweldige verwarring. De Romeinen, die door de aanval waren wakker geworden, zochten naar hun wapens en renden door de straten van het kamp, slechts enkelen geheel gewapend; de meesten hadden alleen het ontblote zwaard in de hand en de mantel om de linker arm gewikkeld als beschutting.

Cerialis ontkwam door een toeval. Want de Germanen zagen kans het vlaggeschip weg te slepen, dat door een standaard kenbaar was, in de mening dat de legercommandant daar aan boord was. Maar Cerialis had de nacht elders doorgebracht, naar werd verhaald, in het gezelschap van Claudia Sacrata, een Ubische. De wachters verontschuldigten hun onoplettendheid door te beweren, dat zij hadden nagelaten elkaar aan te roepen om hun commandant niet te storen en toen in slaap waren gevallen. Bij klaarlichten dag voeren de Germanen met de buitgemaakte schepen weg. Het vlaggeschip werd de Lippe opgetrokken en als een geschenk aan Velede vereerd.

Om de oorlog met succes te kunnen voortzetten had Cerialis schepen nodig. Alleen wanneer hij het verkeer op de Waal en de Rijn beheerste, kon hij een aanval op het eiland der Bataven wagen. Inderdaad gelukte het hem een voldoende aantal vaartuigen bijeen te brengen om de strijd met de Bataafsche zeemacht te wagen. Waarschijnlijk heeft hij hulp gekregen uit Britannië en van de vloot «op het Kanaal. Civilis had zijn schepen verzameld in het zeegat, waardoor zowel de Maas als de Rijn in de Noordzee uitmondde, de brede stroom ten zuiden van Terheide, waarvoor ons elders de naam Helinium wordt medegedeeld. Van daar uit kon hij het verkeer op de grote rivieren verhinderen en de toevoer van Gallië en Britannië over zee bemoeilijken. Zijn vloot bestond uit vaartuigen met één en met twee rijen roeiers, verder een groot aantal boten, uitgerust als de Liburnische zeilschepen, die een dertig of veertig man konden vervoeren, en de buitgemaakte schepen, die met veelkleurige mantels in de plaats van zeilen waren uitgerust, wat een zeer vroolijk effect maakte. Cerialis beschikte over een geringer aantal schepen; maar zij waren in het voordeel door de geoefendheid van de roeiers, de ervaring van de stuurlieden en hun grotere afmetingen. Hij besloot dus zijn geluk bij een watergevecht te beproeven en stelde zijn schepen tegenover de vloot van Civilis op. Voor de strijd hadden de Romeinen het voordeel van de stroom. De Germanen hadden daarentegen de wind mede. Tot een eigenlijke slag kwam het niet. De schepen voeren aan elkaar voorbij en wisselden alleen lichte werptuigen. Daarbij bleek het, dat de Romeinen de meerderen waren. Civilis durfde het niet op een gevecht te laten aankomen, omdat hij begreep, dat hij daarbij de nederlaag zou lijden. Dus was hij genoodzaakt het eiland der Bataven prijs te geven en week terug over de Rijn.

Cerialis kon toen ongehinderd de Waal oversteken en verwoestte het Bataafsche land. Alleen had hij, volgens de bekende tactiek van de veldheren, last gegeven de akkers en de hoeven, die het eigendom van Civilis waren, te sparen. Terwijl het Romeinse leger aldus in de Betuwe huishield, braken de herfststormen los, die met heftige regenvlagen gepaard gingen. De rivieren traden buiten haar oevers en veranderden het moerassige en laag gelegen eiland in een grote watervlakte. De Romeinse vloot was niet in de buurt, de toevoer van levensmiddelen bleef uit en het kamp van het leger, dat in het open veld lag, dreigde door het geweld van de stroom te worden medegesleept.

Het was toen wellicht mogelijk geweest de legioenen te vernietigen en de Germanen drongen er ook op aan, dat een poging daartoe zou worden gedaan. Maar Civilis

beweerde later dat te hebben verhinderd, in de overtuiging dat hij binnenkort op gunstige voorwaarden vrede zou kunnen sluiten. Waarschijnlijk is deze mededeling in overeenstemming met de waarheid en waren er reeds in het geheim onderhandelingen aangeknoopt. Want enkele dagen later hebben de Bataven zich inderdaad overgegeven. Cerialis had daarvoor op alle mogelijke manieren gewerkt. Naar de Germaanse stammen over de Rijn had hij boden gezonden. Velea en haar omgeving liet hij herinneren aan de wisselvalligheid van de oorlog, dat hij de Treveri had vernietigd, de Ubii gewonnen en het land der Batav(en) veroverd. Civilis, zo liet hij betogen, was niet meer dan een balling die buiten zijn land rondzwierf; voor de Germanen dreigde de wraak van de Romeinen, indien zij hem nog verder zouden bijstaan.

Aan de Bataven had Cerialis gunstige vredesvoorwaarden aangeboden. Civilis kreeg de verzekering, dat hij weer in genade zou worden aangenomen, indien hij thans een einde aan het verzet maakte. Het was ook duidelijk, dat de Bataven, nu zij hun land hadden verloren, de strijd moede waren en dat zij niet meer konden rekenen op de hulp van hun bondgenoten. De stemming bij hen was tegen voortzetting van de oorlog en de voorname leden van de volksstam begonnen tegen Civilis te ageren. Zij gaven hem de schuld van de nederlaag en dachten er over hem op te offeren als zondebok. Civilis, die zijn mensen kende, had van zijn kant al lang begrepen, dat er voor de Bataven geen kans meer was. Het was hem gelukt de oorlog te rekken, totdat het ongunstige jaargetijde was aangebroken. Thans, nu de winter in aantocht was, kon hij gemakkelijk betrekkelijk gunstige voorwaarden bedingen.

In deze omstandigheden was het voor Civilis en Cerialis niet moeilijk tot een vergelijk te komen. Er had, waarschijnlijk ongeveer midden October 70, een samenkomst plaats, waarbij elk van hen op het hoofd stond van een afgebroken brug over de Nabalia (of Navalia), een rivier waarvan de ligging ons niet bekend is. Tijdens het onderhoud beriep Civilis zich op zijn oude vriendschap met Vespasianus. Naar zijn zeggen, was hij met de oorlog begonnen op verzoek van Hordeonius Flaccus. Hij had niet anders gehandeld dan de gouverneurs der provincies, die ten behoeve van Vespasianus ten oorlog waren gegaan, Mucianus in Syrië, Marcus Aponius Saturninus in Moesia en Lucius Tampilus Flavianus in Pannonia

Midden in zijn redevoering wordt het verhaal, dat Tacitus in de *Historiae* over de opstand ten beste geeft, afgebroken. De rest van het handschrift, waarop onze overlevering berust, is verloren gegaan. Uit het voorafgaande blijkt evenwel, dat tijdens deze samenkomst de vrede tussen de Bataven en de Romeinen is tot stand gekomen. Het verdrag, dat toen werd gesloten, was voor de Bataven zeer voordelig. Zij traden wederom op de oude voorwaarden als vazalstaat toe tot het Rijk. Evenmin als vroeger zouden zij belasting behoeven te betalen. Alleen waren zij verplicht manschappen te leveren voor het leger. Zij behoorden sedert die tot de trouwste onderdanen van Rome.

VII. DE TIJD VAN DE FLAVISCHE KEIZERS TOT MARCUS AURELIUS

De periode, die zich uitstrekt van het optreden der Flavische keizers tot de dood van Marcus Aurelius (70 tot 180), kan men de bloeitijd van het Romeinse keizerrijk noemen. De mannen, die gedurende deze periode de leiding hebben gehad, waren zonder uitzondering personen van betekenis. Allen, ook Domitianus, die men anders zeker geen goeden keizer kan noemen, bezaten zij een krachtig gevoel voor de verantwoordelijkheid, die zij moesten dragen. Elk naar zijn aard, hebben zij het Rijk op voortreffelijke wijze bestuurd: Vespasianus als de tweede schepper van de staat na Augustus, Traianus als de grote veroveraar, Hadrianus als de zorgvuldige organisator,

Marcus Aurelius als de wijze regent.

Na de gebeurtenissen van het Vierkeizerjaar was het dringend nodig, dat een krachtige figuur aan het hoofd kwam te staan om de orde te herstellen. De opstand van de soldaten in 68 was gericht geweest tegen de persoonlijkheid van Nero, niet tegen de staatsregeling als zodanig. Het zou ook niet mogelijk zijn geweest het principaat door een anderen regeringsvorm te vervangen. Vooral in de provincies was het gezag van de keizer onmisbaar. Het is een onschatbaar voorrecht voor het Romeinse Rijk geweest, dat de man, die ten slotte meester van de staat is geworden, een zo bezonnen heerscher bleek te wezen.

Titus Flavius Vespasianus (Afb. 30) was geboren in het jaar 9 Onze Jaart. te Reate in de Sabijnsche bergen. Zijn vader was iemand van nederige afkomst. De nieuwe keizer miste dus ten ene male de autoriteit en het aanzien, dat de leden van de oude Romeinse geslachten bezaten. Hij had de gewone reeks van militaire en civiele ambten doorlopen en was eerst in 66 meer naar voren gekomen, toen Nero hem met de leiding van de oorlog tegen de Joden had belast. Blijkbaar had hij zich als officier onderscheiden en meende de keizer, dat van hem als iemand zonder familierelaties geen gevaar was te duchten. Hij is, zoals boven is verhaald, op 1 Juli 69 tot keizer uitgeroepen en op 20 December door de Senaat erkend. De omstandigheid, dat hij twee zoons bezat, Titus, die toen 30 jaar oud was, en Domitianus, een jongmens van 18 jaar, strekte tot aanbeveling. Vespasianus was geen man van fijne beschaving, maar begaafd met een natuurlijk gezond verstand. Naar men verzekert, beschikte hij over het vermogen, de problemen waarvoor hij kwam te slaan zich duidelijk voor te stellen en op nuchtere wijze tot een oplossing te brengen. Verder bezat hij begrip voor zuinig en omzichtig beheer. Deze gaven, die hij aan zijn boerenafkomst dankte, kwamen hem meer te pas dan een brillante persoonlijkheid en een geraffineerde smaak.

Voreerst heeft Vespasianus de regering te Rome laten waarnemen door Mucianus, terwijl Domitianus daar optrad als vertegenwoordiger van de dynastie. De keizer kwam zelf eerst in het najaar van 70 in de Stad, nadat hij het bevel in het Oosten aan Titus had overgedragen. Op 26 September was Jeruzalem gevallen en korten tijd later maakte Cerialis een einde aan de opstand der Bataven. De poort van Janus werd daarna gesloten, omdat de oorlog op alle fronten was geëindigd. Vespasianus kon toen met zijn taak, de nieuwe ordening van het Rijk, een aanvang maken.

De moeilijkheden, waarvoor de keizer stond, waren zeer groot. Er was overal opstand geweest en de provincies moesten weer worden gewend aan het gezag. Het was nodig de discipline in het leger te herstellen. De schatkist was leeg, het vertrouwen in het keizerschap geschokt. De materiele, maar vooral ook de morele schade van de oorlogsjaren moest worden goed gemaakt. Intussen had Vespasianus toch een minder zware taak dan indertijd Augustus. Het Rijk zelf was intact en ook de organisatie van het bestuur, die Augustus had geschapen. Vespasianus, die met zijn verantwoordelijkheidsgevoel en zijn ernstige zekerheid, de eerste waardige opvolger van Augustus is geweest, behoefde de eersten princeps slechts na te volgen. Als keizer kon hij zich alleen handhaven, als hij de mensen te Rome op zijn hand kreeg. Om dat te bereiken diende er een goede verhouding te bestaan tussen de keizer en het voornaamste orgaan van de publieke opinie, de Senaat. Vespasianus heeft het respect van dat lichaam weten te verkrijgen door hard te werken voor het welzijn van de staat. Op die wijze heeft hij zich snel een goede positie verworven. Hij, behoefde zijn persoonlijkheid niet op de voorgrond te laten komen. Energiek en scherpzinnig als hij was, had hij geen andere eerezucht dan de eerste ambtenaar te wezen van het Rijk. Zijn opvolgers hebben hun taak opgevat als hij.

Vespasianus heeft een reeks van doortastende maatregelen genomen. De financiën

werden door grote zuinigheid en door nieuwe belastingen hersteld. Aan de oppositie, bestaande uit enkele senatoren, idealisten en filosofen, werd een einde gemaakt. Nieuwe personen, ook uit de provincies, werden naar voren gebracht. Met zorg werden de legercommandanten en de gouverneurs voor de verschillende gewesten uitgezocht. De keizer heeft in weinige jaren de orde in het leger en in het bestuur hersteld. Toen hij op 24 Juni 79 stierf, was het Rijk opnieuw georganiseerd. T i t u s, die hem opvolgde, heeft het werk van zijn vader voortgezet. Gedurende zijn korte regering, - hij stierf op 13 September 81, - heeft hij zich de algemene achting verworven.

Titus had geen zoons. De aangewezen opvolger, D o m i t i a - n u s (Afb. 31), was de jongere zoon van Vespasianus ¹⁾. Nog op de sterfdag van Titus werd hij door de praetorianen tot keizer uitgeroepen en de volgende dag door de Senaat in die waardigheid bevestigd. Hij was voor die tijd steeds enigszins op de achtergrond gehouden, waarschijnlijk omdat Vespasianus niet had voorzien, dat Titus reeds zo spoedig zou sterven; hij had ook geen opleiding genoten om het Rijk te leiden. Niet begaafd met het goede humeur en de opgewektheid van zijn vader en evenmin met de beminnelijkheid van zijn broeder, miste Domitianus het vermogen om met de Senaat op een goeden voet te blijven. Hij ging met veel minder omzichtigheid te werk en prikkelde de gevoeligheid van dat altijd nog machtige lichaam door personen van lageren rang op voorname posten te benoemen. Bovendien wenste hij aan zijn keizerlijke waardigheid het uiterlijk te geven van goddelijkheid en het aanschijn van een monarchie. Als god en heerscher plaatste hij zich boven de mensen en liet zich aanspreken als D o minus et D e u s. Toch is Domitianus zeker als administrator geen slechte keizer geweest. Door zijn zorg voor de financiën, door de strenge controle van het beheer, door de schepping van een corps voortreffelijke ambtenaren, door zijn zorg voor de provinciën, heeft hij ,in de geest van zijn vader en broeder het Rijk bestuurd.

Vespasianus was de eerste keizer sedert Tiberius, die een militaire opleiding had genoten. Door hem is het voortreffelijke oorlogsinstrument geschapen, waarop de veiligheid van het Rijk tot Marcus Aurelius heeft gerust. Eerst heeft hij het leger gezuiverd en de discipline hersteld. Aan uitbreiding viel niet te denken wegens de moeilijkheden met de recruterij. Italië en de enigszins geromaniseerde streken leverden weldra geen soldaten meer. Langzamerhand werden de afdelingen uitsluitend aangevuld met manschappen uit het gebied, waar zij lagen. Ook de taak van het leger veranderde. Van mobiele corpsen werden de legioenen tot een troepenmacht, die uitsluitend voor de verdediging van de grenzen was bestemd. Zij kregen vaste garnizoenen op plaatsen, die minder voor

1) S. Gsell, Essai sur le règne de l'empereur Domitien (1894).

een aanvallende strategie van belang waren dan voor een verdedigende. Ook de hulpstroepen, samengesteld uit manschappen die het Romeinse burgerrecht niet bezaten, veranderden van aard. Reeds lang waren het geen ongeregelde afdelingen, maar goed gedrilde corpsen. Thans kregen ook zij vaste garnizoensplaatsen in stevig gebouwde forten. Op de duur kwamen er wel nieuwe mobiele troepen, de n u m e r i, maar zij zijn, naar het schijnt, eerst onder Hadrianus geschapen. Men kan zeggen, dat de Flavische keizers meer zorg hebben besteed aan de dode verdedigingswerken, wegen, forten, linies en stellingen dan aan de levende. Ook in ons land kennen wij een aantal sterkten, die in deze periode zijn gebouwd. Op die wijze hebben de Flavii de politiek van Hadrianus voorbereid.

Aan de Rijn waren nog steeds acht legioenen. De legioenen I Germanica, IV Macedonica en XVI zijn in de winter van 70 opgeheven. Bij Nijmegen was Legio II

Adiutrix gelegerd en, nadat deze afdeling in het voorjaar van 71 met Cerialis naar Britannië was vertrokken, Legio X Gemina, die eerst haar kamp te Rindern had gehad (Afb. 21 en 37). Verder lag Legio XXII Primigenia bij Xanten (Afb. 38), Legio VI Victrix bij Neuss, Legio XXI Rapax bij Bonn, Legio I Adiutrix en Legio XIV Gemina Martia Victrix te Mainz, Legio VIII Augusta te Straatsburg en Legio XI Claudia te Windisch. Legio XIII Gemina was terstond na het einde van de opstand naar Pannonia teruggekeerd.

Bij deze legioenen behoorden talrijke afdelingen van hulptroepen (Afb. 41 en 42). Zij dienden als bezetting voor de forten langs de grens. Later zullen wij nagaan, wat ons over de inrichting van deze verdedigingslinie bekend is. In Over-Germanië zijn de Romeinen in deze tijd begonnen met de opmars in het land tussen Rijn en Donau, ten einde het gevaar, dat zou kunnen dreigen voor de Elsas en voor de toegang tot Gallië bij Belfort, zo goed mogelijk af te wenden 1). Vespasianus heeft de grondslag voor deze organisatie gemaakt; Domitianus is hem daarbij gevolgd.

De houding van de Romeinen tegenover de vrije Germanen was volkomen veranderd. Tijdens de opstand van de Bataven was gebleken, dat de provincies van die zijde niets te vreezen hadden. Geen Cimbren of Usipetes, geen Ariovistus of Arminius bedreigden de grens van het Rijk. Germanië scheen in een apathische rust te zijn verzonken. Dientengevolge wijzigden de Romeinen ook hun politiek. Die politiek was evenwel niet dezelfde in Over- als in Neder-Ger-

1) E. Fabricius, *Die Besitznahme Badens durch die Römer* (1905).

manië. In Over-Germanië begon, gelijk gezegd, gedurende deze tijd het langzame oprukken in het land aan de rechter oever van de Rijn; maar in Neder-Germanië werden geen veroveringen gemaakt. Daar kwam in plaats van de militaire expansie de economische. Romeinse kooplieden begonnen in Germanië op te treden, terwijl de soldaten achter de linies bleven. Het is de handel geweest, die het land aan de Noordzee ten noorden van de Rijnmond voor de Romeinen heeft ontsloten. Sedert het einde van de eerste eeuw drongen de kooplieden door in de streek aan de Waddenzee tot aan de Eems. Wij vinden hun sporen in de Friesche en de Groningsche terpen 1). In de loop van de tweede eeuw kwamen zij nog verder, naar het oosten langs de kust, de dalen van de rivieren op, langs de Eems, de Wezer, de Elbe, naar Jutland en Noorwegen, ja zelfs aan de Oostzee tot Memel, naar Zweden en Gotland 2).

Deze handelsbeweging, die wij later nog zullen vervolgen 3), was niet mogelijk geweest, wanneer aan het mondingsgebied van de Rijn, het uitgangspunt voor deze handel, geen volkomen rust en zekerheid hadden geheerst. Dat is gedurende de laatste decennien van de eerste en gedurende bijna de gehele tweede eeuw het geval geweest. Eerst tegen het einde van die eeuw, zijn er aanwijzingen, dat de Romeinen daar niet meer geheel veilig waren.

In de tijd van de Flavische keizers is slechts oorlog gevoerd tegen de Bructeren in Westfalen. Zij waren de noordelijke naburen van de Tencteren en woonden aan de Boven-Lippe tot de Eems. Aan de opstand der Bataven hadden zij deelgenomen. Hun priesteres Veleda heeft daarbij een rol gespeeld. Blijkbaar is in die tijd ook met hen een verdrag gesloten en stonden zij in een slechts weinig drukkende verhouding van afhankelijkheid tot Rome. Toch is een expeditie tegen hen ondernomen tijdens Vespasianus, waarvan wij overigens slechts weinig weten, in den laten zomer van het jaar 77 4). Deze expeditie werd geleid door Gaius Rutilius Gallicus, de commandant van het NederGermaanse leger. Bij die gelegenheid is, zoals wij het uit een gedicht van

Statius weten, Veleda zelf buit gemaakt. In 92 heeft de priesteres Ganna, de opvolgster van Veleda,

- 1) Over de vondsten in deze streek verg. afdeling VI van het Zevende Hoofdstuk.
- 2) H. Aubin, *Der Rheinhandel in Römischer Zeit*: Bonner Jahrbücher, 130 (1925), blz. 1-37; *Historische Zeitschrift*, 141 (1930), blz. 1-22. :1) Verg. afdeling VI van het Achtste hoofdstuk.
- 4) E. Ritterling, *Korrespondenzblatt Westdeutsche Zeitschrift*, 23 (1900), c. 20-28.

haar opwachting bij Domitianus gemaakt. Door een tweede expeditie, onder Vestricius Spurinna, zijn de Bructeren gedwongen een koning, die zij hadden verjaagd, weder te aanvaarden. Blijkbaar was deze koning op de hand van de Romeinen en men moet aannemen, dat zij toen opnieuw het oppergezag van het Rijk hebben erkend. Niet lang daarna, kort vóór 97, zijn de Bructeren door een coalitie van volksstaten, die hun naburen waren, volkomen vernietigd. Dit was voor de Romeinen een zeer groot succes, daar op die wijze hun voornaamste vijand in die streek uit de weg was geruimd.

In Over-Germanië is onder Domitianus oorlog gevoerd tegen de Chatten. Zij hadden tijdens de opstand der Bataven, tezamen met de Mattiaci en de Usipi, een aanval op Mainz gedaan, een episode waarvan ons niet veel bekend is. Wij vernemen eerst weder iets meer over de Chatten door de expeditie, die tegen hen in het voorjaar van 83 is ondernomen. Daarvoor is Domitianus zelf aan de Rijn geweest. Er waren talrijke troepen voor samengetrokken. Legio I Minervia, die later zo lang in Neder-Germanië zou liggen, is in die tijd geformeerd. Ook Legio XXI Rapax heeft aan de krijgstoet deelgenomen. Bij deze oorlog is de bekende Sextus Julius Frontinus aanwezig geweest, de enige van wien wij enige betrouwbare berichten over de kriegsbedrijven bezitten. Tegen het einde van 83 heeft Domitianus een triomf over de Chatten gevierd. Maar de strijd is nog enige jaren voortgezet. Het resultaat was de onderwerping van de Chatten, waardoor zij tot het land ten noorden van de Taunus werden beperkt.

In het jaar 84 hebben de Chatten een aanval gedaan op de Cherusken, hun oude vijanden, en de koning van dat volk, Chariomerus, verdreven. Deze laatste, die wellicht de zoon van de opvolger was van de ons welbekenden Italicus, riep de hulp in van de Romeinen. Op die hulp kon hij zich beroepen, daar hij het oppergezag van Rome had erkend en gijzelaars had geleverd als onderpand voor zijn trouw. Maar Domitianus zond hem alleen enig geld. Wat het lot van Chariomerus is geweest, weten wij niet. De Cherusken hadden hun betekenis reeds lang verloren. Kort daarna verdwijnen zij uit de historie. Wat latere geschiedschrijvers van hen vertellen, berust op hun vroegere vermaardheid als tegenstanders van de Romeinen.

Uit de tijd van Domitianus dateert waarschijnlijk ook de eigenaardige verhouding van de Mattiaci tot het Rijk. Gelijk Tacitus het in zijn *Historiae* mededeelt, betaalden zij evenmin als de Bataven belasting, maar leverden alleen manschappen voor het Romeinse leger 1). Hun land was wellicht bestemd om te dienen als operatiebasis om van daar uit veroveringstochten in Germanië te ondernemen. Maar het gebied van de Mattiaci heeft later altijd zijn belang behouden voor de uitbreiding van de Romeinse macht over de Rijn, terwijl de staat der Bataven in deze tijd reeds alle militaire betekenis had verloren.

De Chatten hebben nog een rol gespeeld tijdens de opstand van Lucius Antonius Saturninus, de commandant van het OverGermaanse leger, tegen Domitianus in de winter van 88 op 89. Waarschijnlijk is Saturninus op 1 Januari 89 door zijn soldaten tot

keizer uitgeroepen; op 12 Januari verliet Domitianus Rome om tegen hem te velde te trekken; maar reeds op 25 Januari had een feest plaats om de nederlaag van Saturninus te vieren. Want de commandant van het NederGermaanse leger, Lucius Appius (of Lappius) Maximus Norbanus, had zijn troepen tegen zijn collega gemobiliseerd. Saturninus had gemeend op de Chatten te kunnen rekenen, die hem over de toegevroren Rijn te hulp zouden komen. Maar de dooi viel in; de Chatten bleven uit en Saturninus werd verslagen.

Toch ging Domitianus wederom naar het noorden om de deelnemers aan de opstand te bestraffen. Maximus had evenwel de papieren van Saturninus, die voor vele personen compromitterend materiaal bevatten, laten verbradden. Te Mainz trad Domitianus zeer streng tegen de aanhangers van de usurpator op. De afdelingen van het NederGermaanse leger ontvingen ter belooning de erenamen *pia fidelis Domitiana*. Het waren in de eerste plaats de legioenen I Minervia (die in 83 de plaats van Legio XXI Rapax had ingenomen), VI Victrix, X Gemina (Afb. 37) en XXII Primigenia (Afb. 38), verder een groot aantal afdelingen der, hulptroepen en de Germaanse vloot. De naam Domitiana hebben deze afdelingen na de dood van deze keizer weer afgelegd.

Ten gevolge van de opstand van Saturninus heeft Domitianus allerlei maatregelen genomen om de invloed van de legercommandanten te verzwakken. Waarschijnlijk zijn ook in deze tijd de twee provincies; Germania Inferior en Superior, geschapen om de plaats in te nemen van de districten der twee Germaanse legers 2). De bedoeling moet zijn geweest, een burgerlijke organisatie voor te

1) Verg. A. Riese, Germania, 1020, blz. 60-62.

2) Deze maatregel wordt nader besproken in afdeling 1 van het Achtste hoofdstuk.

bereiden; op die wijze zouden de militaire gouverneurs een deel van hun macht verliezen. Ten slotte verzekerde Domitianus nog de positie van het Rijk tegenover de Chatten. Er kwam een nieuw verdrag met hen tot stand, waarbij zij het oppergezag van het Rijk erkenden. Later is de grens daar nog verder naar voren geschoven, zodat ook het bekken van Neuwied en de mond van de Lahn onder direct Romeins bestuur kwamen. Dit gebied werd door een gordel van versterkingswerken beveiligd. Op een dergelijke wijze is het Romeinse bezit ten zuiden van de Main uitgebreid. In 96 was de occupatie voltooid in de streek tussen Rijn en Donau, van Rheinbrohl tot Regensburg. Daar was toen reeds een *limites* aangelegd, een opengekapte baan door het woud, met versterkingen voorzien, waarlangs de Romeinse troepen konden patrouilleren, hetzij om een inval te doen in het vijandelijke gebied, hetzij ter bewaking van de grens. Over de verdere ontwikkeling van deze aanleg zullen wij zo aanstonds spreken.

Overigens is gedurende meer dan een eeuw, tot de tijd van Caracalla, de vrede aan de Rijn niet meer verstoord. De toestand heeft zich daar dus verder rustig kunnen ontwikkelen. In NederGermanië gaf de Rijn de grens aan van het Rijk. Buiten die grens aan de rechteroever was daar altijd nog de strook land, die vrijgehouden was van bewoning, en daarachter een reeks van volksstammen, die door verdragen als vazalstaten met Rome waren verbonden. In ons land behoorden de Friezen tot die vazalstaten. Het aantal troepen aan de Rijn kon weldra worden verminderd. Reeds in 92 is de vesting te Neuss ontruimd. Legio VI Victrix, die daar in garnizoen lag, werd overgeplaatst naar Vetera, terwijl de bezetting van die plaats, Legio XXII Primigenia, Neder-Germanië verliet. Ook in Over-Germanië is een legioen vertrokken. Kort na 100 zijn bovendien de vestingen te Nijmegen en Vindonissa door de bezetting verlaten. Men kan niet zeggen, dat Domitianus voor de provincies een slecht regent is geweest.

Alleen werd hij in zijn laatste regeringsjaren gekweld door een onoverkomelijk wantrouwen tegenover iedereen. Processen, confiscaties van bezittingen, executies volgden elkaar in een onafgebroken reeks op. Weldra was niemánd meer zeker van zijn leven. Te Rome was de toestand op de duur onhoudbaar. Een samenzwering van personen uit de naaste omgeving van de keizer heeft aan dit schrikbewind een einde gemaakt. Op 16 September 96 is Domitianus door een vrijgelatene overhoop gestoken.

Na de dood van Domitianus werd Martius Cocceius N e r v a als keizer aangewezen. Hij was een invloedrijk senator, op dat ogenblik 66 jaar oud, maar niet iemand, die tot die tijd bijzonder op de voorgrond was getreden. Zeker was hij de man om de tegenstellingen in de staat, die door het bruske optreden van Domitianus waren ontstaan, enigszins te verzachten. Een zoon, die hem zou kunnen opvolgen, bezat hij niet. Het was evenwel dringend noodzakelijk terstond iemand te benoemen, die bij het overlijden van de keizer de regering zou kunnen overnemen. De keus viel op Marcus Ulpius Traianus, een senator van Spaansche herkomst die toen gouverneur van Over-Germanië was. Hij werd door Nerva als zoon aangenomen en benoemd tot c o n s o r s i m p e r i i. Samen zouden Nerva en Traianus het consulaat voor het jaar 98 bekleden. Maar reeds op 27 Januari van dat jaar stierf de keizer en Traianus kon onmiddellijk de opvolging aanvaarden.

Traianus (Afb. 32), die op 18 September 53 was geboren, bezat zowel gezag in het leger als sympathie bij de Senaat 1). Hij beschikte over de gaven als politiek leider, die aan Domitianus ten ene male hadden ontbroken. Zijn voornaamste verdiensten liggen op het gebied van het bestuur. Met hoeveel zorg hij voor de belangen van de provincies waakte, blijkt uit de ambtelijke correspondentie, die in de brievenverzameling van de jongeren Plinius is bewaard. Zijn roem dankt hij evenwel aan zijn grote oorlogen en aan de bouwwerken, die hij te Rome heeft laten oprichten.

Het bericht van zijn troonsbestijging ontving Traianus te Keulen door zijn neef Hadrianus, die zijn opvolger zou worden. Ondanks de aandrang van de Senaat, die zijn aanwezigheid te Rome wenste, ging de nieuwe keizer nog niet aanstonds naar Italië. Hij wilde eerst de zaken aan de Rijn regelen. Daarbij is het zijn doel geweest, een goede verstandhouding te krijgen met de Germanen, ten einde zijn legers vrij te hebben voor de krijgsbedrijven op de Balkan tegen de Daciërs en in het Oosten tegen de Parthen. Hij streefde niet naar een formele onderwerping van Germanië, maar naar de erkenning van het Romeinse oppergezag door de Germanen. Met deze opvatting strookt ook de Germania van Tacitus, een werkje dat in 98 is verschenen, toen Traianus aan de Rijn was. Het kan zeer zeker niet de bedoeling van de schrijver zijn geweest, de keizer op te wekken om Germanië te gaan veroveren. Integendeel wilde Tacitus de vreedzame politiek van Traianus rechtvaardigen en ondersteunen. Opmerkelijk is het, dat toen

1) R. Paribeni, *Optimus Princeps* (1926-1927).

definitief het denkbild is opgegeven Noord-Germanië te veroveren. Alleen tussen Rijn en Donau werd nog een offensieve politiek gevoerd, ten einde de belangrijke verbinding tussen de legers in het noorden van het Rijk te verzekeren.

In verband met de oorlogen tegen de Daciërs staan enige veranderingen bij het bezettingsleger aan de Rijn. Legio X Gemina vertrok uit Nijmegen en is daar niet meer door een afdeling van gelijke betekenis vervangen. Bovendien hebben nog de volgende legioenen Germanië verlaten: I Adiutrix uit Mainz, VI Victrix uit Xanten, en XI Claudia uit Vindonissa. Sedert Traianus bestond de bezetting van Germanië uit de legioenen

XXX Ulpia Victrix, een nieuw geformeerde afdeling die te Vetera in garnizoen kwam (Afb. 39 en 40), I Minervia te Bonn, XXII Primigenia te Mainz en VIII Augusta te Straatsburg. Wèl was er in die twee provincies bovendien een groot aantal hulptroepen (Afb. 41 en 42); maar door het vertrek van zo veel legioenen was de aard van het leger geheel veranderd. Voor ons is het belangrijk, dat in Nederland sedert die tijd geen legioen meer was gelegerd. Er zijn alleen nog detachementen geweest van de legioenen, waarvan de staf zich te Vetera en te Bonn bevond.

Met de vermindering van het bezettingsleger door Traianus hing ook een verandering bij de organisatie van het bestuur samen. In deze tijd zijn aan de Neder-Rijn twee steden gesticht: Colonia (of Civitas) Ulpia Traiana bij Xanten en Civitas

Ulpia (of Noviomagus bij Nijmegen 1). De aanleg van deze steden staat in verband met een grootsch plan voor een nieuwe organisatie van de Romeinsen staat, waarbij een belangrijke rol aan de steden was toegedacht. In het algemeen liet het bestuur van de steden veel te wensen over en verkeerden zij in een zeer slechten financieel toestand. Het Rijk bezat niet de mogelijkheid hulp te verlenen. Want door de grote uitgaven van Domitianus was de schatkist uitgeput. Eerst na de tweede Dacische oorlog, toen Traianus de beschikking had gekregen over de goudschat van het Dacische rijk, kon de keizer zich belangrijke uitgaven veroorloven 2). Grote bouwwerken werden in die tijd ondernomen. Maar ook de steden, werden daarna beter ondersteund. Met dit werk stond de keizer niet alleen. De voorname personen in het Rijk volgden 'zijn voorbeeld. Het was een periode van weldoen, van schenkingen,

1) Over de organisatie van het bestuur en de betekenis van deze steden wordt gesproken in afdeling I en II van het Achtste hoofdstuk.

2) J. Carcopino, *Points de vue sur l'impérialisme romain* (1934), blz. 73-86.

subsidies en voorschotten door particulieren aan de gemeenten, voor het stichten van gebouwen en openbare werken of alleen voor het delgen van schulden.

Traianus was een krachtige persoonlijkheid, een uitstekend generaal en een voortreffelijk administrator. Maar tijdens zijn regering heeft hij te veel van het Rijk geleverd. Dat bleek, toen in 113 de oorlog tegen de Parthen uitbrak. Ook zich zelf heeft de keizer niet gespaard. Nadat hij de oorlog vrijwel had beëindigd, is hij in Juli 117 als een gebroken man uit Syrië naar Italië teruggekeerd. Onderweg is hij op 9 Augustus gestorven. Zijn neef Hadrianus, die hij als commandant van het leger in Syrië had achtergelaten, heeft hij op zijn doodsbéd geadopteerd, maar niet direct als zijn opvolger aangewezen.

Publius Aelius Hadrianus (Afb. 33), die op 24 Januari 76 was geboren, stond onmiddellijk voor grote moeilijkheden. Hij was een gunsteling van zijn tante Plotina, de echtgenote van Traianus, en had deelgenomen aan de oorlogen tegen de Daciërs en de Parthen. Terstond nadat het overlijden van Traianus was bekend geworden, werd hij door de troepen in Syrië, die hij commandeerde, tot keizer uitgeroepen en in het gehele Rijk als zodanig erkend. De nieuwe keizer moest eerst de orde herstellen in Libyë, Egypte en Palestina, waar oproer was. Ook elders, in Mauretanië, Britannië en aan de Donau, heerste grote onrust. Om de veiligheid aan de grenzen te verzekeren heeft Hadrianus stukken land aan vazalvorsten afgestaan. Hij beriep zich daarbij op geheime instructies van Traianus. Toen dit werk was voltooid, kon hij zich gaan wijden aan de organisatie van de staat.

Geheel anders dan zijn voorganger, zag Hadrianus zijn taak niet in het voeren van oorlogen. Hij zocht de vrede en wilde die vrede gebruiken om de eenheid van het Rijk te bevorderen en om het te doordringen met de Grieksch-Romeinse beschaving. Voor

ons doel is het voldoende, aandacht te geven aan zijn maatregelen op het gebied van de administratie. Hadrianus is voor de geschiedenis in de eerste plaats belangrijk, omdat hij het is geweest, die het bestuursapparaat van het Rijk heeft voltooid. Sedert zijn tijd vormden de ambtenaren der verschillende departementen van bestuur te Rome, met al hun vertakkingen in de provincies, een hiërarchie, die geheel van de keizer afhankelijk was 1). Deze ambtenaren behoor-

1) Over dit bestuursapparaat wordt gesproken in afdeling III en IV van het Achtste hoofdstuk.

den tot de ridderstand en zij hebben op de duur de senatoren in de bestuursfuncties geheel vervangen, totdat in de derde eeuw, onder Gallienus, ook de militaire loopbaan voor de senatoren is gesloten. Als het hoofd van de beambtenhiërarchie had de keizer een oppermachtigen invloed in de staat.

Ook het leger werd op een dergelijke wijze georganiseerd. Waarschijnlijk is het Hadrianus geweest, die een lijfwacht voor de keizers heeft ingesteld, bestaande uit ruiters, de *equites singulares*, een afdeling die onze bijzondere belangstelling vraagt, omdat er veel leden van de Nederlandse volksstammen in hebben gediend. De cohortes praetoriae, de troepen in Italië, moesten een keurcorps vormen, als het opleidingsinstituut voor de officieren, die in de provincies zouden dienen. De legers in de provincies werden bij voorkeur aangevuld met recruten uit het land, waar zij lagen. Op die wijze deden de manschappen dienst ter verdediging van hun eigen vaderland. Aan de grens lagen nationale afdelingen, die op hun eigen manier waren bewapend, als een soort van landstorm. Gelijk de bureaucratie moest het leger een volkomen betrouwbaar instrument in de handen van de keizer worden.

De voornaamste taak voor het leger werd sedert Hadrianus in nog sterker mate niet meer de aanvallende oorlog, maar de verdediging van het Rijk. In de dislocatie van de afdelingen kwam deze taak tot uiting. De hulptroepen werden langs de grenzen gelegd. Waar geen natuurlijke afscheiding aanwezig was, werd de grens nauwkeurig afgebakend, soms alleen door een palissade, die zorgvuldig werd bewaakt. Zulk een linie had niet veel waarde voor de verdediging, maar bezat wèl degelijk een grote morele betekenis, zowel voor de afweer van degenen die het Rijk zouden willen binnenvallen als om vertrouwen te wekken bij de inwoners. Bovendien kon, dank zij deze linie, de burgerlijke organisatie met steden (*municipia*), die zich zelf bestuurden, worden uitgebreid tot vlak achter de grens en in het gehele gebied van het Rijk de cultuur op gelijke wijze tot ontwikkeling worden gebracift.

Deze gehele organisatie draagt het stempel der eigenaardige persoonlijkheid van Hadrianus. Hij was een onvermoeibare werker, maar tevens een idealistische romanticus, een fijn beschaafde geest met een persoonlijk smaak en een overtuigd Hellenist. Het was zijn eerezucht het gehele Rijk persoonlijk te leren kennen. Met dit doel heeft hij in de jaren van 121 tot 125 en van 128 tot 133 grote reizen ondernomen. Daarbij werd hij vergezeld door ingenieurs en architecten om te herstellen wat beschadigd was en te vernieuwen wat in verval lag. Gedurende de eerste reis heeft Hadrianus Raetia, Germanië en Gallië bezocht. Toen moet hij ook in ons land zijn geweest. De plaats Forum Hadriani, in het kustgebied van Zuid-Holland, bewaarde daar nog later de herinnering aan zijn bezoek 1). Behalve de naam van deze plaats kunnen wij geen onmiddellijke sporen van zijn werkzaamheid in Nederland noemen. De militaire verdedigingswerken langs de Rijn, die de grens markeerden, dateren bij ons zeker reeds uit de tijd van de Flavische keizers.

Steeds heeft Hadrianus een bijzondere belangstelling voor de {steden gehad. Hij dacht zich de stad als een Helleensche polis, een kleinen staat en een zelfstandig lid van het grote geheel, onder de opperheerschappij van Rome, in het machtige Rijk, waar de Helleensche beschaving zou heersen. Met dit doel was het nodig het zelfbewustzijn van de verschillende volkeren te verhogen. Zij moesten zich voelen als individuele vrije onderdelen en de leiding van Rome aanvaarden, genietend van de bescherming door het leger en van het ordenende toezicht door de keizerlijke ambtenaren.

De belangstelling van Hadrianus richtte zich op alle onderdelen van het Rijk. Aan zijn taak als bestuurder heeft hij zich geheel gegeven. Het was een taak, die voor één man veel te zwaar was, ten minste voor iemand die zijn plichten zóó nauwgezet waarnam als deze keizer. Toen zijn gezondheid reeds zeer slecht was, heeft hij op 25 Februari 138 Titus Aurelius Antoninus als zoon aangenomen, nadat Antoninus op zijn beurt Marcus Annius Verus, de lateren keizer Marcus Aurelius, had geadopteerd. Op die wijze was voor twee generaties in de troonopvolging voorzien. Spoedig daarna, op 10 Juli 138, stierf Hadrianus, nog geen 52 jaar oud.

Antoninus, die men als keizer gewoonlijk Antoninus P i u s (Afb. 43) noemt, was een geheel andere persoonlijkheid dan zijn voorganger. Hij was een passieve natuur. Voor oorlog voelde hij al even weinig als voor administratief werk. Hij was evenwel een voortreffelijk mens en een uitstekend bestuurder. Maar wat ging ontbreken, was de kracht die het Rijk domineert, de actie die leven schenkt en bezieling. Hoe langer hoe neer kreeg de politiek aan de grenzen het karakter van een passieve verdediging. Het ontzag voor het Rijk verminderde en voor het eerst sedert jaren gaven de Germanen weder moeilijkheden. Intussen zou eerst zijn opvolger de bezwaren ondervinden van dit zwakke bestuur. Marcus Aurelius, die

1) Over deze plaats wordt gesproken in afdeling III van het Zevende hoofdstuk.

al sedert 146 mederegent was geweest, aanvaardde na de dood van Antoninus Pius, op 7 Maart 161, onmiddellijk het keizerschap. Meer en meer nam het Rijk de vormen aan van een monarchie.

Keizer M a r c u s, die op 26 April 121 was geboren en al gedurende 16 jaar had deelgenomen aan de regering, was volkomen voorbereid om de leiding op zich te nemen. Het was hem duidelijk, dat die taak niet door één man kon worden vervuld, en reeds dadelijk na de dood van zijn voorganger nam hij Lucius Aelius Verus, die eveneens door Antoninus Pius was geadopteerd, als mederegent aan en verhief hem tot Augustus. Reeds sedert het begin van de keizertijd hadden soms twee heerschers aan het hoofd gestaan; maar toen voor het eerst droegen zij dezelfde titel en hadden zij gelijke rechten. Terwijl Lucius zijn taak niet zwaar opvatte, nam Marcus zijn plichten zeer nauwgezet waar. De gehele periode van de tweede helft der tweede eeuw staat onder de invloed van zijn persoonlijkheid. Ook zijn generaals, die na de dood van zijn zoon Commodus om de heerschappij in de staat hebben gestreden, handelden veelal in zijn geest.

Bij Marcus, iemand van een door en door rechtschapen karakter, overheerste steeds de drang naar wetenschap en cultuur. Zijn wijsgerige opvatting leidde hem door het leven, dat hij als een hem opgelegde zware, maar schone taak vervulde. Met opoffering van al zijn krachten heeft hij zich aan die taak gegeven. De verantwoordelijkheid voor zijn daden heeft hij diep gevoeld en tegenover zich zelf heeft hij met grote ernst rekenschap afgelegd van al zijn handelingen. Op die wijze heeft hij meer geregeerd als een filosoof

dan als een staatsman, die zijn weg scherp afgebakend voor zich ziet. Marcus is een der grote figuren onder de Romeinse keizers geweest, wellicht degene die op de waardigste wijze die hoge post heeft bekleed.

Reeds spoedig na het begin van zijn regering begonnen de moeilijkheden, die door buitenlandsa oorlogen werden veroorzaakt. Bovendien is tijdens de oorlog tegen de Parthen, van 162 tot 166, in het Romeinse leger een pestziekte uitgebroken, die zich over een groot deel van het Rijk heeft verbreid. Het gevaarlijkst waren de oorlogen tegen de Germanen. In het jaar 166 is er, zonder dat men enige aanleiding kon bespeuren, een beweging onder die stam ontstaan. Een grote troep, voornamelijk Marcomannen en Quaden, viel over de Donau in de Romeinse provincies en drong door tot vóór Aquileia. Van de Oostzee tot de Zwarte Zee trokken de volkeren op. Marcus Aurelius heeft met inspanning van alle krachten het gevaar voor het Rijk afgewend. Maar welhaast gedurende zijn gehele regering, met uitzondering van de jaren 175 tot 178 heeft hij tegen de Germanen aan de Donau moeten vechten. Er was slechts één afdoend middel tegen dit gevaar, te weten de verovering van Boheme en Moravië door de uitbreiding van het Rijk tot de Elbe. Marcus heeft dit plan willen uitvoeren; maar eerst de opstand van Avidius Cassius, in 175, en later zijn dood, in 180, hebben hem dit onmogelijk gemaakt.

In het westen van Germanië was het gevaar veel minder groot. Maar ook daar hebben de gouverneurs der provincies enkele aan vallen moeten afslaan. In de jaren 162 tot 165 heeft Aufidius Victorinus, de gouverneur van Over-Germanië, gestreden tegen de Chat-ten. Enigen tijd later is dezelfde volksstam doorgedrongen tot Belgica en is daar verslagen door de tateren keizer Didius Julianus, die van 172 tot 174 gouverneur van deze provincie is geweest. In die zelfden tijd moest hij ook vechten tegen de Cauchen, die waarschijnlijk van de mond van de Schelde over zee in Belgica waren doorgedrongen. Voor deze laatste strijd heeft Didius Julianus gebruik gemaakt van ongeregelde troepen, die uit de inwoners van de provincie waren gerecruteerd. De schade, die bij die gelegenheid is aangericht, moet belangrijk zijn geweest. Men vermoedt ten minste, dat vrij veel van de in Belgica ontdekte muntvondsten uit die tijd dateren 1). Er kunnen evenwel nog meer rampen van die aard in dit gebied zijn voorgevallen. De inval der Cauchen is ons immers uitsluitend bekend, omdat Didius Julianus later als keizer is opgetreden en een bericht over die inval is opgenomen in zijn levensbeschrijving. Door de opgravingen weten wij, dat korten tijd later, omstreeks het begin van de derde eeuw, tal van landhuizen in Zuid-Limburg door de bewoners zijn verlaten 2). Blijkbaar was het toen op het platte land in Noord-Gallië niet meer veilig.

De regering van keizer Marcus betekent een keerpunt in de geschiedenis van het Romeinse Rijk. Economisch en moreel ging de staat achteruit. De oorlogen en de pest decimeerden de bevolking. Er kwam gebrek aan manschappen voor het leger. De mensen gingen troost zoeken bij Oostersche godsdiensten. Ook het Christendom won meer en meer aanhang. Het noodlot, dat de keizer dwong voortdurend oorlog te voeren aan de grenzen, heeft hem weggenomen, voordat hij zijn taak had volbracht. Bovendien kreeg hij een

1) H. Schuermans, Invasion des Chauques: Bulletin des commissions d'art et d'archéologie, 29 (1890), blz. 189-206.

2) Over deze landhuizen wordt gesproken in afdeling II van het VOLGENDE hoofdstuk.

volmaakt onwaardigen erfgenaam. Lucius Verus was reeds in 169 gestorven en de keizer bestemde zijn zoon Commodus, die op 31 Augustus 161 was geboren, tot zijn opvolger. Reeds in 176 was Commodus tot mederegent verheven. De vader heeft blijkbaar niet ingezien, dat zijn zoon geen van de eigenschappen bezat, die hem zelf sierden. Op 17 Maart 180 stierf Marcus Aurelius, nog niet ten volle 59 jaar oud. Met zijn dood wordt de bloeiperiode van de Romeinse keizertijd afgesloten.

VIII. VAN COMMODUS TOT GALLIENUS

Commodus, die in 180 als keizer optrad, verwaarloosde zijn plichten. Hij dacht alleen aan zijn eigen genot en aan de middelen om zich de gunst van het volk in Rome te verzekeren. Al zijn aandacht schonk hij aan de openbare spelen, waarbij hij zelf als gladiator optrad en zijn geweldige kracht ten toon spreidde. Verder gedroeg hij zich als een Oostersch despoot en liet zich vereren als de god Hercules. Onder zijn regering verslapte het centrale gezag. Er ontstond verwarring in de administratie. Soldaten deserterden uit hun corpsen en zwierven als rovers door het land. Gallië werd in die tijd door benden van plundersaars gebrandschat. Maar de volkeren buiten het Rijk hielden zich rustig. De gouverneurs der provincies, die in de school van Marcus Aurelius waren gevormd, verdedigden de grenzen. Onder Commodus is Didius Julianus, die wij boven noemden, gouverneur van Neder-Germanië geweest, van omstreeks 181 tot 183, waarschijnlijk als de onmiddellijke voorganger van Clodius Albinus, die later eveneens korten tijd keizer zou wezen. De geest van Marcus Aurelius zorgde nog gedurende de regering van zijn zoon voor het Rijk. Eindelijk is Commodus, deze onwaardige keizer, op 31 December 192, door enige personen uit zijn naaste omgeving uit de weg geruimd ¹⁾.

Na zijn dood heerste te Rome eerst Publius Helvius Pertinax, een algemeen geacht senator die omstreeks 160 commandant van de vloot op de Rijn was geweest en zich later in de oorlogen van Marcus Aurelius had onderscheiden. Hij werd evenwel reeds op 28 Maart door de praetorianen gedood en vervangen door de ons welbekenden Didius Julianus. Maar ook deze laatste is na korten tijd verdrongen door Lucius Septimius Severus, die als gouverneur van Over-Pannonië door zijn troepen te Carnuntum (bij Wenen) tot

1) Over de tijd van Commodus tot Diocletianus verg. F. Altheim, *Die Soldatenkaiser* (1939).

keizer is uitgeroepen. Zijn tegenstanders, die eveneens als keizer waren opgetreden, versloeg hij, ten slotte ook Clodius Albinus, de keizer van het Westen, in een groten slag voor de poorten van Lyon, op 19 Februari 197. De oorlog tussen de twee keizers was een ramp voor Gallië, daar de strijd lang heeft geduurd en Severus na zijn overwinning een streng strafgericht hield. Wellicht hebben ook de Germanen van deze omstandigheid gebruik gemaakt om een inval in Gallië te doen ¹⁾. In elk geval was het met de veiligheid in dat land voreerst gedaan.

Septimius Severus (Afb. 44) was in 146 geboren te Lepcis Magna in Libyë en had een eervolle loopbaan in het leger achter zich ²⁾. Evenals Vespasianus vóór hem, moest hij er in de eerste plaats voor zorgen, dat het vertrouwen in het keizerschap werd hersteld. Om zijn positie te legitimeren liet hij zich door een fictieve adoptie opnemen in het geslacht der Antonini. Hij noemde zich een zoon van Marcus Aurelius en een broeder

van Commodus. Als regent was hij een streng en werkzaam heerscher. Vooral heeft hij goed gezorgd voor de reorganisatie van het leger. Een van zijn eerste regeringsdaden was de ontbinding van de oude cohortes praetoriae, die bij de verheffing van verschillende personen tot keizer een rol hadden gespeeld. Deze afdelingen werden vervangen door een corps, dat voornamelijk was samengesteld uit manschappen van het leger aan de Donau.

De keizer ondernam grote inspectiereizen langs de grenzen om de toestand van de verdedigingswerken na te gaan. Tijdens zijn regeering is in ons land een aantal forten in steen herbouwd. Sporen van zulk een hernieuwing kennen wij thans door de opgravingen te Vechten, Utrecht, De Meern, Roomburg en Valkenburg aan de Rijn 2). Waar de volkeren aan de grens niet te vertrouwen waren, werd een inval in hun land gedaan. De schrik zat er bij die volkeren zó in, dat geen hunner het voreerst heeft gewaagd het Rijk binnen te trekken.

Voor het leger heeft Septimius Severus getracht de nationale

- 1) De inscriptie van het jaar 197 (CIL. XIII 6800) kan evenwel geen bevestiging hebben op een belegering van Trier door de Chatten, als wel eens is ondersteld; verga 0. Hirschfeld, Historische Zeitschrift, 43 (1897), blz. 472: Kleine Schriften, blz. 427 noot 6.
- 2) Verg. K. Platnauer, The life and reign of the emperor Lucius Septimius Severus (1918); J. Hasebroek, Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus (1921).
- 3) Over deze plaatsen verg. afdeling II en III van het Zevende hoofdstuk.

krachten in het Rijk dienstbaar te maken. Wellicht is hij het geweest, die het nieuwe type van hulptroepen, de *numeri* van het voetvolk en de *cunei* van de ruitery, systematisch heeft ontwikkeld en er meer gebruik van heeft gemaakt. Althans komen deze afdelingen eerst sedert zijn tijd in groot aantal voor 1). Zij werden toen voornamelijk gerecruteerd uit volksstammen, die nog niet geromaniseerd waren, en deden in de regel dienst ver van hun vaderland. De manschappen behielden hun eigen taal en zeden. Zij werden ook aangevuld uit het oorspronkelijke land van herkomst. Op deze wijze waren zij een volkomen betrouwbaar instrument in de hand van hun commandanten. Wij kennen de namen van enkele dezer afdelingen, die uit leden van Nederlandse stammen waren samengesteld, een *Cuneus Frisiorum*, waarin Tuihanti (uit Twente) dienden (Afb. 28 en 29), en een *Numerus Condrusorum* (uit het weinig geromaniseerde bergland in de buurt van Luik en Namen), beide behorend tot het bezettingsleger van Britannië. Een *Numerus exploratorum Batavorum*, die in de tijd van Septimius Severus in het Romeinse fort te Roomburg lag, kan evenwel niet tot die soort van afdelingen worden gerekend, evenmin als de *Numerus exploratorum Germanianorum*, waarin alle exploratores van Germaanse herkomst behalve de Bataven waren opgenomen, te Deutz.

Ook op andere wijze heeft Septimius Severus voor de ontwikkeling van het nationale leven gezorgd. Hij liet, bijvoorbeeld, in Gallië de Romeinse wegen afbakenen volgens Gallische mijlen *deugae*, van anderhalve normale mijl). Uit zijn tijd dateert de voorbereiding van de nieuwe grote kaart van het Rijk, waarvan een afschrift in marmer te Rome werd aangebracht, in de trant van het grote stadsplan, dat in fragmenten is bewaard gebleven. Deze kaart is waarschijnlijk onder zijn zoon en opvolger Caracalla gereed gekomen. Voornamelijk zijn van deze kaart de gegevens afkomstig, die wij over de Romeinse wegen bezitten.

Septimius Severus heeft met grote zorg zijn opvolging geregeld. Van zijn echtgenote, Julia Domna, een Syrische die groten invloed op hem uitoefende, had hij twee zoons. De oudste, die toen waarschijnlijk tien jaar oud was, kreeg in 196 de naam Marcus Aurelius Antoninus en de titel van Caesar. In 198 werd de jongen tot Augustus verheven en als mederegent aangewezen. Men spreekt gewoonlijk van Caracalla, naar zijn bijnaam, het woord voor de Gallische mantel die hij te Rome invoerde. De tweede zoon,

1) Voor de n umeri verg. E. Stein, Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper (1932), blz. 233 en volg.

Publius Septimius Geta, die de familienaam behield, werd in 198 Caesar en in 209 Augustus. Voor het eerst in de geschiedenis van het keizerrijk waren er toen drie Augusti. Septimius Severus overleed op 4 Februari 211 te Eburacum (York) in Britannië en zijn twee zoons volgden hem op. Maar Geta is reeds het jaar daarna op last van zijn broeder vermoord.

C a r a c a l l a (Afb. 45) was geenszins onbekwaam. Hij bezat het krachtige en strenge karakter van zijn vader. Maar opvliegend en brutaal van aard als hij was, miste hij het vermogen zich aan te passen en verstond de kunst van regeren niet. Voor de gewone staatszaken had hij geen belangstelling. Het bestuur liet hij gaarne over aan zijn moeder en aan een soort van rijksraad, waarin enige grote juristen, onder anderen Papinianus en Ulpianus zitting hadden. Zijn naam is verbonden aan de c o n s t i t u t i o A n t o - n i n i a n a, een edict van het jaar 212, waarbij aan alle ingezetenen van het Rijk het Romeinse burgerrecht werd verleend, voor zover zij tot de municipale organisatie behoorden, met uitsluiting van bepaalde categorieën. Deze maatregel is de voltooiing van de politiek, die de vroegere keizers hadden gevolgd. Door Hadrianus, Antoninus Pius en Marcus Aurelius was gewerkt om de eenheid van het Rijk tot stand te brengen; Septimius Severus had vooral de militaire organisatie bevorderd. Door het edict van Caracalla werd het Romeinse burgerrecht niet langer een voorrecht van enkelen, maar een bezit van alle gezeten inwoners.

Wellicht is er een samenhang tussen deze hervorming en de nieuwe namen, die de stedelijke departementen van Gallië kregen. Men kan namelijk opmerken, dat in deze tijd de namen van het volk, waarnaar een territorium werd genoemd en van de hoofdstad van zulk een gebied in elkaar opgingen. Reeds vroeger waren de namen van de Ubii en van de Cugerni vervangen door de Agrippinenses en de Traianenses, naar de hoofdsteden van de territoria. Iets dergelijks is later in Gallië geschied, met die verstande, dat daar de hoofdstad haar ouden naam verloor en in het vervolg werd genoemd naar de beter bekenden naam van het territorium. De hoofdstad der Parisii, Lutetia, werd Parijs, de hoofdstad der Remi, Durocortum, Reims; de hoofdstad der Tungri, Aduatuca, kreeg de naam Tongeren. Het is duidelijk, dat de volksstam de stad ging overheersen. De oudste vermelding van zulk een nieuwen stadsnaam staat op een mijlpaal van het jaar 237. Mogelijk zijn deze namen officieel pas door Constantius Chlorus of Constantinus I ingevoerd; maar het begin van de ontwikkeling moet veel ouder zijn.

Caracalla heeft weer eens tegen de Germanen moeten vechten. Met hun talrijke ruitery hadden de Alamannen, die bij deze gelegenheid voor het eerst worden vermeld, een inval gedaan in het Romeinse gebied. In het voorjaar van 213 trok de keizer tegen hen te velde en overschreed op 11 Augustus de limes om de Germanen te bestrijden. Hij

behaalde een overwinning in het land ten noorden van de Main en trok daarop in de richting van de Rijn. Daarbij werd hij in een gevecht gewikkeld met de Chatten. Wat het resultaat is geweest, weten wij niet. Volgens Cassius Dio, een tijdgenoot die Caracalla zeer slecht gezind was, heeft de keizer de doortocht moeten kopen en hebben zelfs stammen aan de mond van de Elbe, zeker de Cauchen en de Saksen, met oorlog bedreigd, als hun vriendschap niet door geld werd verworven. Vermoedelijk heeft Caracalla in deze tijd met een groot aantal stammen verdragen gesloten en is hij bij die gelegenheid nogal vrijgevig geweest met subsidies en geschenken. In elk geval was het resultaat van de expeditie, dat het in de eersten tijd rustig bleef aan de limes.

Een der gevolgen van de veldtocht was, dat zeer veel Germanen werden opgenomen in het Romeinse leger en in de lijfwacht van de keizer. Verder is er in deze tijd met grote energie gewerkt voor de versterking van de verdedigingsmiddelen aan de grens 1). Ook het wegennet werd daar uitgebreid en de innerlijke organisatie bevorderd. Deze periode was in het land aan de Rijn voor langen tijd de laatste van veiligheid en rust.

Caracalla is op 8 April 217 vermoord tijdens een veldtocht tegen de Parthen, op aanstichting van de praefectus der garde Marcus Opellius Macrinus, die zelf voor zijn leven vreesde. Enkele dagen later is Macrinus tot keizer uitgeroepen en als zodanig ook door de Senaat erkend. Het gelukte hem evenwel niet de gunst van de soldaten te verwerven. Vooral het leger in Syrië was ontevreden. Daar leefden nog enige leden van het huis der Severi te Emesa, Julia Maesa, de zuster van Julia Dornna die haar zoon slechts kort had overleefd, met haar dochters Julia Soaemias en Julia Mamaea. Op 16 Mei 218 werd de veertienjarige zoon van Soaemias, Varius Avitus Bassianus, die priester van de zonnegod Elagabalus was, tot keizer uitgeroepen als Marcus Aurelius Antoninus, de derde van die naam, en spoedig als zodanig in het Oosten erkend. Tevergeefs trachtte Macrinus zich te handhaven. Hij werd op 8 Juni 218 verslagen en tijdens zijn vlucht gedood.

1) W. Barthel, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 1910-11, blz. 169.

De nieuwe keizer is een der wonderlijkste figuren, die de leiding van de Romeinsen staat hebben gehad 1). Ter wille van de legitimiteit werd hij tot een zoon van Caracalla verklaard en op zijn beurt adopteerde hij zijn neef, de zoon van Julia Mamaea, die van die tijd af Marcus- Aurelius Alexander werd genoemd. Elagabalus, zoals hij in de geschiedenis bekend staat, is priester van zijn god gebleven en leefde als zodanig. Op een voor de Romeinen onbegrijpelijke wijze gaf hij* zich in die cultus aan allerlei seksuele uitpattingen over. De regering werd gevoerd door zijn groot-- moeder en moeder. Er heerste ook geen anarchie in het Rijk en aan de grenzen was het rustig. Maar na enige jaren duldden de soldaten het liederlijk gedrag van de keizer niet langer. Tegelijk met zijn moeder, is hij in Maart 222, eerst achttien jaar oud, gedood.

Zijn neef, die hem opvolgde, noemde zich Marcus Aurelius Severus Alexander. Hij was nog geen veertien jaar en een volkomen andere persoonlijkheid. De fouten van zijn voorganger trachtte hij te herstellen en met zorg het Rijk te besturen; maar hij was niet opgewassen tegen die zware taak. Ook voor hem hebben eerst zijn grootmoeder en, na haar dood in 226, zijn moeder geregeerd. Moeilijkheden waren er vooral met het leger, waarin de discipline zeer had geleden. Onder Severus Alexander is er een belangrijke hervorming bij de grenstroepen tot stand gekomen. Het werd toen gebruik aan de soldaten land af te staan in het gebied, waar zij gelegerd waren, en dat land ging, tezamen met een plicht om in het leger te dienen, over op hun zoons. Men verwachtte, dat de soldaten de verdediging met meer energie zouden voeren, wanneer zij hun eigen

grond moesten beschermen.

Inderdaad was een krachtiger houding aan de grenzen dringend noodzakelijk. De toestand in Germanië begon voor het Romeinse bezit gevaarlijk te worden. Reeds in de eerste regeringsjaren van Severus Alexander dreigden aanvallen op de limes, die tot versterking van enkele forten noopten. Waarschijnlijk is de oorlog met de Perzen, die in 231 uitbrak, het sein geworden voor een algemenen stormloop. Ook aan de Neder-Rijn is toen gevochten, gelijk blijkt uit de inscriptie van het jaar 231, waarin sprake is van een overwinning, behaald door Legio I Minervia. De aanvallen van de Alamannen in Over-Germanië hebben, naar de inscripties en de muntvondsten te oordelen, in 233 en 234 plaats gehad. Het leger aan de grens, dat veel troepen voor de oorlog in het Oosten had moeten afstaan, was te zwak om voldoende weerstand te bieden.

1) Aan hem is de roman gewijd van Louis Couperus, *De berg van licht*.

In deze omstandigheden is de keizer zelf naar Germanië gegaan, terstond nadat hij van het front tegen Perzië was teruggekeerd. In het begin van 235 was hij aan de Rijn en overschreed de rivier in de buurt van Mainz. Enigen tijd heeft hij met de Germanen gevochten zonder veel succes te behalen. Bij een opstootje van de soldaten is hij, in Februari of Maart, tezamen met zijn moeder vermoord.

Met de dood van Severus Alexander begint een der meest bewogen perioden van de Romeinse geschiedenis, een tijdperk dat wordt gekenmerkt door zware binnenlandse oorlogen en door aanvallen op de grensprovincies van volkeren buiten het Rijk. Het was een tijd, waarin de gehele antieke beschaving dreigde te worden vernietigd. Hier beperken wij ons tot het verhaal van de gebeurtenissen, die samenhangen met de ineenstorting van het verdedigingsstelsel aan de Rijn om later terug te komen op het herstel van het Rijk en zijn legermacht.

De nieuwe keizer Gaius Julius Verus Maximus (Afb. 20), een Thraciër die de troepen na den dood van Severus Alexander hadden uitgeroepen, was een kundig bevelhebber¹⁾. Allereerst wilde hij de Germanen afstraffen. Met dit doel trok hij een grote troepenmacht samen, ging over de Rijn, verjoeg de vijanden uit het land binnen de limes en drong diep in Germanië door. Maar de Germanen, die goed wisten, dat zij tegen de Romeinse legers niet waren opgewassen, weken terug in hun bossen en vermeden de strijd. De gevangenen, die hij maakte, nam Maximinus in zijn leger op. Met veel buit keerde hij naar de Rijn terug, liet de forten aan de linies herstellen en de wegen verbeteren. Zijn ambitie ging evenwel verder. Hij heeft er over gedacht Germanië te gaan veroveren tot de Oceaan, zoals dat onder Augustus was geschied en zoals Marcus Aurelius er het plan voor had opgevat. Maar zijn aanwezigheid werd aan andere fronten vereikt. Bovendien maakte hij zich gehaat bij de Senaat en moest vechten tegen binnenlandse vijanden. Met de uitvoering van zijn plannen om Germanië te veroveren had hij, toen hij in 238 werd vermoord, zelfs nog geen begin gemaakt.

De volgende jaren worden gekenmerkt door pogingen om de invloed van de Senaat te herstellen. Dat lichaam had onder Severus Alexander weder veel te zeggen gehad en het verdroeg een militaire dictatuur als onder Maximinus slecht. Het was nodig een samen-

1) Verg. E. Hohl, *Klio*, XXXIV (1941), blz. 264-289; W. Ensslin, *Rheinisches Museum*, 90 (1941), blz. 1-17.

werking tot stand te brengen tussen de Senaat en het leger. Enigen tijd rust bracht het opreden van Gordianus III (Afb. 46), in Juli 238. Hij was een zwakke knaap. Maar

sedert 241 regeerde voor hem Gaius Furius Timesitheus, zijn schoonvader, de praefectus van de garde. Timesitheus had een lange ambtenaarsloopbaan achter de rug, die hij grotendeels in Gallië had doorgebracht. In het begin der regering van Severus Alexander was hij procurator rationis privatae voor Belgica en de twee provincies Germania geweest, omstreeks 234 of 235 plaatsvervangend procurator patrimonii voor het zelfde gebied en tegelijkertijd plaatsvervangend praeses van Germania Inferior, omstreeks 238 procurator van Lugdunensis en Aquitania 1). Zonder twijfel was hij een der kundigste ambtenaren van zijn tijd en zijn bestuur heeft er toe bijgedragen om het verval nog enigen tijd tegen te houden. Maar ook Gordianus III is niet lang keizer gebleven. Timesitheus stierf in 243 en zijn opvolger als praefectus van de garde, Marcus Julius Philippus, die uit het oosten van Syrië afkomstig was, -- men noemt hem de Arabier, - liet de keizer in 244 vermoorden en nam zelf de hoogste waardigheid in het Rijk op zich.

Philippus Arabicus heeft enige jaren voor de verdediging van het Rijk gewerkt en werd in 249 vervangen door Traianus Decius, een aanzienlijk senator, die in 251 in een gevecht tegen de Gothen sneuvelde. Toen riep het leger Trebonianus Gallus tot keizer uit. Deze laatste bracht een vergelijk tot stand met de Gothen, die tot diep in de Balkan waren doorgedrongen, tegen een hoge jaarlijksche afkoopsom. Reeds in 253 sneuvelde hij tegen Aemilianus, die in Moesia tot keizer was uitgeroepen. Maar Aemilianus werd nog in de zomer van dat zelfde jaar vermoord door zijn soldaten en het keizerschap ging over op Publius Licinius Valerianus, de gouverneur van Raetia. Deze laatste verhief zijn zoon Publius Licinius Egnatius Gallienus (Afb. 47) tot mederegent. In het najaar van 253 waren de nieuwe keizers meester van Italië.

Gedurende vijftien jaren, van 253 tot 268, zijn Valerianus en Gallienus de enige keizers geweest, die te Rome werden erkend. Zij hebben samen geregeerd, totdat Valerianus, in 260, door de Perzen is gevangen genomen. Daarna bestuurde Gallienus het Rijk alleen. Zijn tijd is de periode van de zwaarste crisis geweest 2). Door roof-

1) Over deze ambten verg. afdeling IV van het Achtste hoofdstuk.

2) L. Homo, L'empereur Gaius et la crise de l'empire romain au IIIe siècle: Revue historique, 113 (1913), blz. 1-22 en 225-267. - A. Alföldi, Die Vorherrschaft der Pannonier im Römischen Reich und die Reaktion des Hellenismus unter Gallienus: Fünf und zwanzig Jahre Römisch-Germanische Kommission (1930), blz. 11-51. - Voor de chronologie verg. A. Zeitschrift für Numismatik, XXXVIII (1928), blz. 156-203; Berytus, IV (1937), blz. 41-68; V (1938), blz. 47-91; A. Stein, Laureae Aquincenses, I (1938), blz. 256-266.

tochten van buitenlandse volkeren, afval van, generaals in de provincies die tot keizer werden uitgeroepen, en grote economische moeilijkheden dreigde de staat geheel te gronde te zullen gaan.

De keizers hebben terstond de verdediging met grote energie ter hand genomen. Valerianus zelf kreeg het Oosten voor zijn rekening en belastte Gallienus met de bescherming van het Westen. In 256 of 257 is Gallienus van het land aan de Donau naar de Rijn gegaan 1). Daar is hij enigen tijd met succes werkzaam geweest. Maar reeds in 258 moest hij weder naar Pannonië terug om Ingenuus, die daar tot keizer was uitgeroepen, te bestrijden. Na zijn vertrek had een algemene aanval op de grenzen van het Rijnland plaats. De streek achter de limes in Over-Germanië is toen door de Romeinse troepen ontruimd. In ons land is niet alleen het gebied ten noorden van de Waal, maar ook een strook ten zuiden van die rivier opgegeven. Wellicht zijn de

bewoners daar evenwel reeds vóór de aanwezigheid van Gallienus teruggetrokken. Intussen berust alles, wat wij van deze gebeurtenissen weten, uitsluitend op de resultaten van het onderzoek in de Romeinse forten en nederzettingen. Het is dus noodzakelijk, dat wij eerst nagaan, wat ons over de bewoning van ons land en over de lotgevallen van de- verschillende plaatsen bekend is. Dat zal geschieden in het Zesde en het Zevende hoofdstuk. Daarna, in het Negende hoofdstuk, zullen wij het geschiedverhaal weder opnemen.

1) G. Elmer, Die Münzprägung in Viminacium: Bericht über de VI. Kongress für Archäologie (1940), blz. 574-582.

LIJST VAN DE AFBEELDINGEN

FIGUREN IN de TEKST

Fig.

1. Het noordwesten van ons land in de Romeinse tijd: Tijdschr. Aardr. Gen. 45 (1928), kaart nr. IV (Blz. 13).
2. De kustlijn in de Romeinse tijd: Tijdschr. Aarde. Gen. 54 (1937), blz. 182, fig. 23 (Blz. 15).
3. De bevolking van Nederland tijdens het Neolithicum: Voorgeschiedenis van Nederland (3de druk, 1944), blz. 82, kaart II (131z. 17).
4. De volksstammen in het noorden van Gallië ten tijde van Caesar (Blz. 43).
5. De volksstammen in Noordwest-Germanië (Blz. 91).
6. De ondergang van Varus: kaart van het Teutoburger Woud en zijn omgeving (Blz. 111).
7. De volksstammen in Nederland (Blz. 199).
8. Noord-Gallië en Noordwest-Germanië naar Ptolemaios: Geschiedkundige atlas van Nederland, kaart 2, blad 4; tekst (1929), blz. 20 en volg. (Blz. 211).

AFBEELDINGEN BUITEN de TEKST

Afb.

1. Caesar, naar een buste in het Museum te Berlijn (Blz. 36).
2. Augustus, naar het beeld uit Prima Porta in het Museum van het Vaticaan (Blz. 77).
3. Tiberius, naar een beeld in het Museum te Madrid (Blz. 101).
4. Claudius, naar een beeld in het Museum van het Vaticaan (Blz. 146).
5. Agrippa, naar een munt uit de tijd van Tiberius (Blz. 78).
6. Germanicus, naar een munt uit de tijd van Claudius (Blz. 118).
7. Gaius (Caligula), naar een munt uit het jaar 37 (Blz. 144).
8. Claudius, naar een munt uit de eerste jaren van zijn regering (Blz. 146).
9. Gemma Augustea, cameo te Wenen met de afbeelding van een triomf van Tiberius, waarschijnlijk in het jaar 7 v. Chr. (Blz. 98 en 119).
10. Monument voor Marcus Caelius, een centurio van Legio XVIII, en twee van zijn vrijgelatenen, die zijn gevallen bij de slag in het Teutoburgerwoud, omstreeks 10 O.J., gevonden bij Xanten, thans in het Museum te Bonn. - Tekst van de inscriptie "M(arco) Caelio T(it1) f(ilio) Lem(onia tribu), Bon(onia domo), (centurion1) Leg(ionis) XIIIX, ann(or)um L III S; [ce] cidit bello Variano; ossa [i]nferre licebit. P(ublius) Caelius T(it1) f(ilius) Lem(onia tribu) frater fecit. M(arcus) Caelius M(arc1) 1(ibertus) Privatus. M(arcus) Caelius M(arc1) 1(ibertus) Thiaminus". - CIL. XIII 8648; Exc. Rom. II, blz. 232 nr. 412 (Blz. 114).
11. Grafsteen van Lucius Metilius, een oudgediende van Legio XX Valeria Victrix, omstreeks het midden van de eerste eeuw, gevonden te Keulen, thans in het Museum te Bonn. - Text van de inscriptie: "L(ucio) Metilio P(ubli1) f(ilio) Fab(ia tribu), Veter(ano) Leg(ionis) XX, Sex(tus) Marcian(i)us T(it1) f(ilius) Lem(onia tribu), heres, faciendum curavit". - CIL: XIII 8288; Exc. Rom. II, blz. 333 nr. 698 (Blz. 117, 196 en 223).
12. Grafsteen van Publius Clodius, een soldaat van Legio I Germanica, streeks het midden van de eerste eeuw, gevonden te Bonn, thans in het Museum aldaar. - Tekst van de inscriptie: "P(ublio) Clodio P(ubli1) f(ilio) Vol(tinia tribu), Alb(a -Helvorum provinciae Galliae Narbonensis domo), Leg(ionis) I, an(norum) XLIIX, stip(endiorum) XXV, h(ic) s(itus) e(st)". -- CIL. XIII 8056; Exc. Rom. II, blz. 331 nr. 690 (Blz. 119, 196 en 223).
13. Grafsteen van een legioensoldaat, omstreeks 85, gevonden te Wiesbaden, thans in

het Museum aldaar. - Tekst van de inscriptie: "G(aius) Val(erius) G(a1) f(ilius) Berta (domo), Menenia (tribu) Crispus, mil(es) Leg(ionis) VIII Aug(ustae), an(norum) XL, stip(endiorum) XXI; f(rater) f(aciendum) c(uravit). - CIL. XIII 7574 (Blz. 132).

14. Waterton, gevonden te Vechten. - Oudh. Meded. XX (1939), blz. 61, afb. 50 (Blz. 133).

15. Waterput, ontdekt te Vechten. - Oudh. Meded. XX (1939), blz. 60, afb. 49 (Blz. 133).

16. Grote cameo in het Penningkabinet van de Nationale bibliotheek te Parijs: herinnering aan de overwinningen van Germanicus in Germanië en in het Oosten (Blz. 136).

17. Nero, naar een munt uit de tijd omstreeks 60-65 (Blz. 152).

18. Galba, naar een munt uit het jaar 68 (Blz. 156 en 220).

19. Vitellius, naar een munt uit het jaar 69 (Blz. 221).

20. Maximinus, naar een munt uit de jaren 235-238 (Blz. 301).

21. Grafsteen van Marcus Valerius Celerinus, een oud-gediende van Legio X, burger van Keulen, omstreeks het begin van de tweede eeuw, gevonden te Keulen, thans in het Museum aldaar. - Tekst van de inscriptie: "M(arcus) Val(erius) Celerinus Papiria (tribu), Astigi (domo), cives Agrippine(nsis), veter(anus) Leg(ionis) X G(eminae) p(iae) f(idelis), vivos fecit sibi et Marciae Procul[ae] uxori." - CIL. XIII 8283; Exc. Rom. II, blz. 350 nr. 760 (Blz. 152, 193 en 283).

22. Grafsteen van Vellaunus, een ruiter van Ala Longiniana, omstreeks 60, gevonden te Bonn, thans in het Museum aldaar. - Tekst van de inscriptie: "Vellaunus Nonni f(ilius) Biturix, eques Ala Longiniana, turma L(uc1) luli Reguli, an(norum) XXXVIII, stipendiorum XVIII, h(ic) s(itus) e(st). Ex [te]stamento factu curarunt L(ucius) Iulius Regulus decurio et Magier Aspadi f(ilius) eiusde(m) turma(e)." - Cii. XIII 8094; Exc. Rom. II, blz. 390 nr. 908 (Blz. 196).

23. Grafsteen van Vonatorix, een ruiter van Ala Longiniana, omstreeks 65, ge. vonden te Bonn, thans in het Museum aldaar. - Tekst van de inscriptie! "Vonatorix Duconis f(ilius), eques Ala Longiniana, annorum XLV, `ti» pendiorum XVII, h(ic) s(itus) e(st)." - CIL. XIII 8095; Exc. Rom. II, blz. 391 nr. 912 (Blz. 196).

24. Grafsteen van Oclatius, een Tunger, signifer van Ala Afrorum, ()Instrooi* 75, gevonden te Neuss, thans in het Museum te Bonn. - Tekst van da inscriptie: Oclatio Carvi fi(ilio), signif(ero) Alae Afror(um), Tungroij frater h(eres) f(aciendum) c(uravit)." - Exc. Rom. II, blz. 413 nr. 1000 (Blz. 198).

25. Grafsteen van Hemilius Lascius, een Canninefaat, soldaat van Cobra 1 Latabiensium, waarschijnlijk uit het begin van de tweede helft der eerste eeuw, gevonden te Keulen, thans in het Museum te Bonn. - Tekst van di inscriptie: "Hemilius Lascius, ci(vis) Cannan(efas), mil(es) C(0)110(rtie) 1 Latabi(ensium), an(norum) VL, stip(endiorum) XXII; h(eres) f(aciendum) c(uravit)." - CIL. XIII 8316; Exc. Rom. II, blz. 398 nr. 938 (Blz. 205).

26. Grafsteen van Flavus, een Bataaf, ruiter van Ala Frontoniana, omstreeks 100, gevonden te Aquincum, thans in het Museum aldaar. - Tekst van de inscriptie: "Fla(v)us Blandi f(ilius), domo Bata[us], eques Al(ae) Front[on]ianae [h(ic) s(itus) e(st)]." - Mnemosyne, 3a s. VI (1938), blz. 222-224 (Blz. 202).

27. Grafsteen van Sextus Valerius Genialis, een Fries, ruiter van Ala Thraecum, waarschijnlijk eerste eeuw, gevonden te Watermore bij Cirencester (Gloucestershire). - Tekst van de inscriptie: "Sextus Valerius Gen [ijalis, eq(u)es Alae Thraec(um), civis Frisiaus, tur(mae) Genialis, an(norum) XXXX, [stip(endiorum)] XX, h(ic) s(itus) e(st).

(H)e(res) f(aciendum) c(uravit)." - CIL. VII 68; Exc. Rom. II, blz. 393 nr. 921 (Blz. 206).

28. Altaar, gewijd door Tuihanti, omstreeks 230, gevonden te Housesteads (Borcovicium) in Engeland. - Tekst van de inscriptie: "Marti et duabus Alaisiagis et n(uminibus) Aug(ustorum) Ger(man1) cives Tuihanti Cunei Frisiorum ve(te)r(anorum) Se(ve)r(ian1) Alexandriani votum solveru [nt] libent[es merito]". - Exc. Rom. II, blz. 495 nr. 1286 (Blz. 216 en 297).

29. Altaar, gewijd door Tuihanti, omstreeks 230, gevonden te Housesteads (Borcovicium) in Engeland. - Tekst van de inscriptie: "Deo Marti Thingso et duabus Alaisiagis, Bed(a)e et Fimmilen(a)e et n(uminibus) Aug(ustorum) Germ(an1) cives Tuihanti v(otum) s(olverunt) 1(ibentes) m(erito)". - Exc. Rom. II, blz. 495 nr. 1287 (Blz. 216 en 297).

30. Vespasianus, naar een buste in het Museum te Napels (Blz. 280).

31. Domitianus, naar een buste in het Museo Mussolini te Rome (Blz. 282).

32. Traianus, naar een buste in het Museum van het Vaticaan (Blz. 288).

33. Hadrianus, naar een buste in het Museum van het Vaticaan (Blz. 290).

34. Gouden munten, gevonden bij de opgravingen te Utrecht (Blz. 156).

35. Grafsteen van Gaius Marius, ruiter van Legio I Germanica, omstreeks 40, gevonden te Bonn, thans in het Museum aldaar. - Tekst van de inscriptie: "G(aius) Marius L(uc1) f(ilius) Vol(tinia tribu), Luco Augusto (domo), eques Leg(ionis) I, annor(um) XXX, stip(endiorum) XV, h(ic) s(itus) e(st). Sex(tus) Sempronius frater facien(dum) curavit". - CIL. XIII 8059 (Blz. 196).

36. Grafsteen van Marcus Aemilius Durises, ruiter van Ala Sulpicia, omstreeks 100, gevonden te Keulen, thans in het Museum te Bonn. - Tekst van de inscriptie: "M(arcus) Aem[i]lius Durises, eq(ues) Al(ae) Sulp(iciae), tur(mae) Nepotis, an(norum) XXXVI, stip(endiorum) XVI. Heredes ex t(estamento) f(aciendum) c(uraverunt)". -- CIL. XIII 8311; Exc. Rom. II, blz. 416 nr. 1010 (Blz. 196).

37. Grafsteen van Lucius Cassius Clemens, soldaat van Legio X Gemina, omstreeks 80, gevonden te Nijmegen, thans in het Museum aldaar. - Tekst van de inscriptie: "L(ucius) Cassius L(uc1) f(ilius) Stell(atina tribu) Clemens, Taurus, mil(es) Leg(ionis) X Gem(inae), an(norum) XL, stip(endiorum) XXI, h(ic) s(itus) e(st)". - CIL. XIII 8734; Exc. Rom. II, blz. 117 en 349, nr. 135 en 752 (Blz. 283 en 286).

38. Grafsteen van Julius Paternus, soldaat van Legio XXII Primigenia, omstreeks 100, gevonden te Bonn, thans in het Museum aldaar. - Tekst van de inscriptie: "D(is) M(anibus). lul(io) Paterno mil(it1) Leg(ionis) XXII. Pr(IrnIgenIne) p(lne) f(idelis), stip(endiorum) XXIII. Opponius Iustus arehlt(eetus) mica a se fecit". - CIL. XIII 8082 (131z. 283 en 286).

39. Altnar voor Juppiter, in 185 opgericht door Gaius Candidinius Sanctus, veldtekendrager van Legio XXX Ulpia Victrix, gevonden te Nijmegen thans in het Museum aldaar. - Tekst van de inscriptie: "I(ov1) o(ptimo) m(axirno) et Genio loei G(aius) Candidinius Sanctus, sign(ifer) Leg(ionis) XXX U(lpiae) V(icticis), pro se et suis 1(ibens) m(erito), Materna et Attico co(nsulibus)". -- CIL. XIII 8719; Exc. Rom. II, blz. 98 en 386, nr. 102 en 888 (Blz. 289),

40. Sarcofaag van Gaius Severinius Vitealis, oudgediende van Legio XXX Ulpia Victrix, omstreeks het begin van de derde eeuw, gevonden te Keulen, thans in het Museum aldaar. - Tekst van de inscriptie: „D(is) M(anibus). G(aio) Severinio Viteali, veterano honest(a)e missionis, ex b(ene)f(iciario) co(n)s(ular1) Leg(ionis) XXX U(lpiae) V(icticis). Severinia Severina filia patri karissimo adserente Vitalinio Hilarione liberto faciundum curavit". - CIL. XIII 8293 (Blz. 289).

41. Grafsteen van Gaius Julius Primus uit Trier, een ruiter van Ala Noricorum, omstreeks 80, gevonden te Kalkar, thans in het Museum te Trier. - Tekst van de inscriptie: 'G(aio) ludio Adari f(ilio) Primo, T(revero), eq(uit1) Alae Noric(orum), statori, an(norum) XXVII, stip(endiorum) VII. H(eres) a s(e) f(aciendum) c(uravit)". - CIL. XIII 8670; Exc. Rom. 11, blz. 410 nr. 986 (Blz. 283 en 289).
42. Grafsteen van Marcus Traianius Gumattius, oudgediende van Ala Afrorum, daterend uit de tijd omstreeks het begin der tweede eeuw, gevonden te Dodewaard, thans in het Museum te Leiden. - Tekst van de inscriptie: "M(arcus) Traianius Gumattius Gaisionis f(ilius), vet(eranus) Al(ae) Afror(um),, t(estamento) p(on1) i(ussit)." -- CIL. XIII 8806; Ex. Rom. II, blz. 170 en 414, nr. 281 en 1006 (Blz. 283 en 289).
43. Altaar van trachiet uit het Zevengebergte, opgericht in het jaar 160 ter eer van keizer Antoninus Pius op bevel van Claudius Julianus, de gouverneur van Gernania Inferior, gevonden te Bonn, thans in het Museum aldaar. - Tekst van de inscriptie: "[Pro] sal(ute) Imp(eratoris) Anton(inl) Aug(ust1) Pii F(elicis) vex(illatio) Cla(ssis) Germ(anicae) p(iae) f(idelle), quae est ad Iapidem citandum forum C(oloniae) U(lpiae) T(raianae), iussu Claudi luliani, leg(at1) Aug(ust1) pro prae(tore), curam agente G(aio) Sunicio Fausto, tri fejrarc(hoj, Bradua et Varo co(n)a(illibuit), votum) s(olvit) 1(ibens) m(erito)". - CIL. XIII 8036; Exc. Rom. 11, blz. 261 nr. 498 (Blz. 292).
44. Septimius Severus, naar een bronzen buste in het Museum van het Vaticaan (Blz. 296).
45. Caracalla, naar een buste in het Museum te Napels (Blz. 298).
46. Gordianus III, naar een bronzen buste, gevonden te Niederbiéber, thans In het Museum te Bonn (Blz. 302).
47. Gallienus, naar een buste in het Thermenmuseum te Rome (Blz, 302).

BOEKBEOORDELING

"Intussen heeft Gaius Caesar (39 n.Chr.) deze gelegenheid aangegrepen om een expeditie over de Rijn te ondernemen. Hij trok het gebied van de Chatten binnen en behaalde daar ook wel enig succes. De gebeurtenis, waarover ons geen nadere bijzonderheden bekend zijn, **kan dus ook aan het Kanaal hebben plaats gehad**. Van de tocht naar Britannië is niets gekomen. De keizer (Caligula) heeft de soldaten schelpen laten verzamelen aan het strand als buit op de oceaan. Als enig resultaat toonde men later een groot monument, dat Gaius (in opdracht van de keizer) had laten oprichten bij de voorbereiding van de expeditie als teken van een overwinning op de zee en dat later als **vuurtoren** dienst deed. Men zoekt het **in de buurt van Boulogne-sur-Mer** of bij Katwijk (p.145)".

(Wat was Byvanck hier dicht bij de ware kijk op de geschiedenis vanaf de Romeinen!)

Deze vuurtoren is in Boulogne-sur-Mer nog steeds bekend als de **"Phare de Caligula" of "Tour d'Ordre"** en heeft er 14 eeuwen gestaan. Klik op Phare de Caligula voor de verwijzingen.

Het staat dus vast dat de bedoelde tekst over Boulogne-sur-Mer handelt en allerminst over Katwijk. Trek je de enig juiste conclusie uit deze vaststelling, dan handelen ook parallelle teksten niet over Nederland en valt de Romeinse traditie van Nederland als een kaartenhuis in elkaar!

In de discussies rondom de historisch geografische visie van Albert Delahaye, is steeds de tegenstelling tussen de traditie en "De Ware Kijk Op" van Delahaye aan de orde. Binnen de zogenaamde "sterke traditie sinds de Romeinen", zoals dr. F.W.N.Hugenholtz dat eens formuleerde, bestaan veel verschillende zienswijzen en zelfs grote tegenstellingen en tegenstrijdigheden onder historici.

Op zoek naar het ontstaan van de traditie van Romeins Nederland, kom je al snel terecht bij prof.dr.A.W. Byvanck en zijn publicaties, met name "Excerpta Romana", (1930/1935) en "Nederland in de Romeinse tijd", (1943/1944).

Tussen de jaren 1914-1944 kreeg Byvanck **"de taak zulk een geschiedenis te schrijven"** (woord vooraf deel 1), zoals hij zelf schrijft, en heeft hij **"alle bronnen geraadpleegd"**. Ondanks dat sommige historici tegenwoordig de bevindingen van Byvanck wat gedateerd vinden, blijft de kern van het verhaal van Byvanck overeind: de klassieke Renu was de Nederlands/Duitse Rijn, de Patavia was de Betuwe en dat deel van de "Tabula Peutingeriana" had dus betrekking op Nederland.

Nederland in de Romeinse tijd.

Byvanck **"heeft een poging gedaan om een voorstelling te geven van Nederland gedurende de Romeinse tijd en van de bewoning in dat gebied"**. Hij schrijft dat men **dat men daarbij evenwel allerlei eigenaardige bezwaren ontmoet"** (309). "Maar bovenal moet men om te begrijpen hoe Nederland werd bewoond, gebruik maken van **een zó groot aantal ongelijksoortige gegevens**, dat alleen reeds het bijeenbrengen en het schiften van het materiaal een zekere inspanning vereist". Die inspanning heeft Albert Delahaye zich ook getroost, echter met een heel andere uitkomst.

Je vraagt je bij lezing van **die eigenaardige bezwaren** wel eens af, waarom men steeds zoveel moeite had met de visie van Albert Delahaye. Deze bladzijde bevat een kleine bloemlezing die verre van volledig is en beperkt is

gebleven tot de klassieke schrijvers, de Peutingerkaart en Nederland en enkele opmerkingen over de archeologie en de transgressies.

We laten een aantal van **die eigenaardige bezwaren** de revue passeren. Cijfers tussen haakjes geven de betreffende bladzijde van "Nederland in de Romeinse tijd" aan, waar genoemd citaat gevonden kan worden. Commentaren in alinea's met letterlijke aanhalingen staan eveneens tussen haakjes.

Byvanck kan de traditie alleen maar verklaren door de klassieke schrijvers als onbetrouwbaar te bestempelen. Zo schrijft men in Nederland de eigen geschiedenis!

We geven op deze bladzijde dus letterlijke citaten uit het boek "Nederland in de Romeinse tijd" van A.W. Byvanck, de expert op het gebied van Romeins Nederland.

Voor een goed verstaander zijn de voorbeelden duidelijk genoeg.

Een getal tussen haken (309) geeft de betreffende bladzijde aan in "Nederland in de Romeinse tijd", 2 delen.

De klassieke schrijvers (volgens Byvanck).

De klassieke schrijvers geven veel geografische details, waarvan Byvanck feitelijk erkent dat deze nooit in de aangenomen traditionele geschiedenis gepast hebben. Veel mededelingen van de klassieke schrijvers zijn volgens Byvanck "slecht overgeleverd", "laten zich niet verklaren", "zijn vrij verwarrend" en "er moeten allerlei fouten in schuilen". Slechts door teksten "verwronen", "onjuist", "bedorven" en "niet altijd duidelijk" te verklaren, komt Byvanck er nog een beetje uit met de traditie. Anders gezegd: de mededelingen van de klassieke schrijvers **laten zich niet verklaren in het gebied dat onze aandacht heeft** zoals Byvanck dat zelf schrijft. Ofwel, wat deze schrijvers medelen past niet in Nederland.

Julius Caesar.

Over de tekst van **Julius Caesar**, waar hij de Maas, de Renus en het Eiland van de Bataven beschrijft, zijn al eindeloze commentaren geschreven. Byvanck spreekt over **een vrij verwarde passage over de rivieren Maas en Rijn** (49) en beschouwt deze passage **als een latere toevoeging** (25). (Dit omdat die beschrijving op geen enkele manier klopt in Nederland). Byvanck oordeelt bij de passage waar de Maas in de Rijn valt, dat Caesar zich wel zo uitdrukt, maar blijkbaar **niet goed op de hoogte is van de geografische gesteldheid van de landstreek**.(58)

Deze interpolatie verdedigt Byvanck met **naar mijn mening, kunnen deze en dergelijke slecht gestelde uiteenzettingen niet van Caesar afkomstig zijn** (35).

Bij de beschrijving van de woonplaatsen van Morini, Nervii en Eburones lagen deze volgens Caesar zo dicht bij elkaar dat geen volk meer dan 150 km van een ander verwijderd was. **Deze laatste mededeling is niet overeenkomstig de waarheid**,(62) meent Byvanck. (Welke waarheid hij bedoeld blijft onduidelijk. Waarschijnlijk die van de traditie, in elk geval niet de waarheid van Caesar.)

Strabo.

Over **Strabo** vermeldt Byvanck dat de voorstelling die Strabo van Germanië geeft **vaag en tamelijk verward** is (49). De rivieren in noordelijke richting die Strabo noemt zijn de Rijn, de Eems, de Wezer en **merkwaardigerwijze ook de Lippe**, schrijft Byvanck (159). Wat wij bij Strabo lezen, **brenkt ons niet veel verder. Zijn beschrijving van de volksstammen in Germanië is tamelijk verward** (210). Een groot aantal namen van volkeren die Strabo noemt, zijn volgens Byvanck blijkbaar **slecht overgeleverd** (210).

Gaius Velleius Paterculus.

Bij Gaius Velleius Paterculus lezen wij een vrij uitvoerig, maar **niet altijd duidelijk verslag** over de veldtochten in Germanië van die jaren (101). Ook lezen we over dezelfde Velleius Paterculus, dat **de namen waaruit men zou kunnen opmaken** dat de Canninefates al in de tijd van Drusus deel uitmaakten van het Romeinse Rijk zo **slecht overgeleverd** zijn, dat men over deze vraag **geen zeker oordeel kan hebben** (205).

Tacitus.

Over de verslagen van krijgstochten van Tacitus, schrijft Byvanck dat zijn geschiedverhaal **een enigszins gewrongen indruk** geeft. (121). Men kan zijn verhaal **nooit zonder meer** navertellen. Steeds dient men **een poging te doen om het aan te vullen** (122).

Het verslag van de Varusslag is **ongelukkigerwijze niet uitvoerig genoeg** om de tocht van Germanicus van de Eems naar het slagveld te reconstrueren. (127). Van de Eems is Germanicus naar de Wezer getrokken. **Het verhaal bij Tacitus is in dit geval niet geheel duidelijk** (133).

De woonplaats van enkele volkeren wordt verklaard met: **Zo ongeveer kan men ten minste de mededelingen van Tacitus, over het gebied dat onze aandacht heeft, verklaren.** (211)

Ptolemeus.

Over de gegevens van **Ptolemeus** vermeldt Byvanck dat er **allerlei fouten in moeten schuilen**. (Met de plaatsing van Friezen, Chauchen en Saksen in het hoge noorden kan de traditie nog enigszins overweg.) **De beschrijving van de rest van Germanië is minder begrijpelijk** (212), meent Byvanck.

En dat terwijl Byvanck schrijft dat **de geschiedenis van de Friezen voor ons volkomen stom is**. (531) Voor een deel zijn de namen die men bij Ptolemeus vindt **geheel bedorven** (212).

Achter de Bructuren en Sugramben worden de Sueben geplaatst, maar deze volksstam **kan men daar toch niet goed onderbrengen** (212). Het is duidelijk, dat **de opsomming van Ptolemeusenige onjuistheden bevat** (473). (Als Ptolemeus de grenzen van Gallia beschrijft plaats hij de Pyreneeën in het westen de Oceaan in het noorden, de Renus in het oosten en de Alpen en Jura in het zuiden.) **Deze fouten**, schrijft Byvanck, **moeten veroorzaakt zijn door een verkeerde voorstelling!** (De vraag blijft wie hier nu een verkeerde voorstelling heeft, Ptolemeus of Byvanck, die de west-oriëntatie blijkbaar gemist heeft!)

Het is niet mogelijk Castellum Flevum te identificeren met het bij Vechten ontdekte Romeinse fort.

Castellum Flevum is ons bekend uit Tacitus. Waar het lag wordt niet gezegd en ***ook de gegevens die men bij Ptolemeus vindt helpen ons niet verder***. Van de andere forten in het land van de Friezen, die alleen terloops worden genoemd, ***weten wij in het geheel niets***. (207)

Deze scheepvaartweg (tussen Rijn en Noordzee) met zijn versterkingen komt overeen met een weg te land, zoals door Tiberius is aangelegd, een limes. ***Maar het is volkomen buitengesloten, dat de limes van Tiberius door het land van de Friezen zou hebben gelopen, gelijk men het heeft verondersteld***. (207).

Mela.

Van **Pomponius Mela** noemt Byvanck ook als belangrijkste de beschrijving van de loop van de Rijn. Maar ook dit werk bevat ***niet veel nauwkeurige mededelingen*** (160). Er is altijd ***enige verwarring bij de berichten*** (161).

Plinius.

Veel meer kunnen wij aan **Plinius** ontleen, schrijft Byvanck. Alleen geeft het werk van Plinius soms ***moeilijkheden***, omdat Plinius gegevens uit verschillende tijdperken naast elkaar plaatst (161). Er is evenwel ***enige verwarring in de beschrijving, omdat het niet altijd duidelijk is, wat Plinius met Germania bedoelt***. Nu eens moet men uitsluitend aan het vrije Germanië denken, dan weer aan een strook land rechts van de Rijn, ***soms ook aan het gehele land ten oosten van de mond van de Schelde*** (163). (En hier was Byvanck dichter bij de waarheid dan hij zich blijkbaar realiseerde.)

In Noordwest-Duitsland plaats Plinius de rivieren de Elbe, Wezer, Eems, Rijn, Maas en Schelde. (En ook dat klopt dus totaal niet met de traditie!) Als westelijke grens van Germanië wordt ***nu eens de Rijn, dan weer de Schelde*** genoemd (163). ***Het is opmerkelijk dat Plinius slechts zo weinig volkeren in Germania vermeldt*** (164).

Zeer merkwaardig.

De meest opvallende en belangrijkste opmerking bij Byvanck staat op pagina 193 en wordt als volgt geformuleerd:

Het is intussen wel zeer merkwaardig dat de Romeinse heerschappij en de langdurige oorlogen zo uiterst weinig sporen in het eigenlijke Germanië hebben achtergelaten. Voor de beschaving van het land schijnen de jaren van Drusus tot Germanicus welhaast zonder betekenis te zijn geweest (193).

Dat is toch zeer duidelijke taal, die blijkbaar niemand aan het denken heeft gezet, verblind als men was door de identificatie van Renus met Rijn. Het is inderdaad zéér merkwaardig als men de Cauchen en Friezen in Noord-Duitsland en Noord-Nederland plaatst. Dat zou dan betekend hebben dat de Romeinen die gebieden bezet zouden hebben. En van een bezetting van Noord-Duitsland is zelfs in de traditie nooit sprake geweest. Bovendien ontbreekt er van de Romeinen elk archeologisch spoor.

Deze opmerking weerlegt de hele traditionele geschiedenis in één klap. Immers als er geen sporen van Romeinse legers zijn gevonden, is de vraag zeer gerechtvaardigd of ze er ooit geweest zijn.

De Peutingerkaart.

Nijmegen is verreweg de belangrijkste Romeinse vindplaats in ons land. Reeds sedert de zestiende eeuw hebben deze oudheden de aandacht getrokken en de belangstelling is sedertdien nooit geheel verdwenen. (Zo oud kan de **"sterke traditie sinds de Romeinen"** dus niet zijn!)

De eerste, die een Romeins monument uit Nijmegen vermeldt is Willem van Berchem, een Geldersman uit de tweede helft van de 15^e eeuw. In zijn Chronicon Gelriae, dat is opgesteld tussen 1465 en 1470, maakt hij melding van een Latijnse inscriptie en betoogt op grond van die inscriptie dat Nijmegen is gesticht door Gaius Julius Caesar, die daar een tempel heeft opgericht. **Intussen is zijn afschrift en verklaring geheel foutief** (360), schrijft ook Byvanck.

Het monument, dat nog in het museum te Nijmegen wordt bewaard is een grafsteen voor Gaius Julius Pudens, -die had gediend in Legio X Gemina toen dit legioen in Nijmegen lag (van 70 tot omstreeks 105). Blijkbaar **heeft de naam Julius de kroniekschrijver op een dwaalspoor gebracht. Maar toch is deze poging om de geschiedenis door middel van zulk een gedenkteken te verrijken uiterst opmerkelijk.** (361).

(En bij deze poging is het in Nijmegen niet gebleven. Het Bronnenboek is nog zo'n opmerkelijke poging, maar dan een van deze tijd).

Over de onderste Romeinse weg in de Patavia.

Meet men in zuidoostelijke richting van Duble uit langs de Grave de afstand van wederom 12 leugae (26,6 km), die wordt opgegeven tussen "Tablis" en "Caspingio", dan bereikt men **ongeveer** Heesbeen. **Daar kan Caspingium hebben gelegen.** Van die plaats **moet**, gelijk men weet, de weg langs de rechter oever van de Maas naar Nijmegen **hebben gelopen. Maar een reconstructie van de weg kan men niet geven**; want de **afstand van Heesbeen naar Rossum bedraagt ongeveer 27 km** (12 mijlen) en van Rossum naar Nijmegen bijna precies 40 km (18 mijlen), **terwijl men** op de Tabula Peutingeriana de volgende gegevens vindt: Caspingio-XVIII (40km) - Grinnibus –onbekende afstand, van V tot VII leugae (11-17,6 km) -Adduodecimum-XVIII (40km) -Noviomago (Nijmegen). Wanneer men aanneemt dat te Rossum de plaats Grinnes lag, zoals men gewoonlijk denkt, dan zou men **deze gegevens als volgt moeten verbeteren**: Caspingio-XII-Grinnibus-XVIII-Noviomago. (389).

Over de **Peutingerkaart** vermeldt Byvanck dat er **in de getallen** op het deel van de kaart van de weg van Nijmegen langs de Waal naar de kust **blijkbaar fouten schuilen**. De afstand van Nijmegen tot Rossum bedraagt ongeveer 40 km, terwijl volgens de kaart Noviomagus minstens 50 km verwijderd was van Grinnes. De reconstructie van de Romeinse weg ten westen van Rossum **plaatst ons voor eigenaardige moeilijkheden**. Wanneer men aanneemt dat te Rossum de plaats Grinnes lag, zoals men gewoonlijk denkt, dan zou **men de gegevens op de kaart moeten verbeteren**. Ook schrijft Byvanck dat we **niet kunnen verwachten veel Romeinse vondsten te zullen aantreffen in het gebied van de Zuidhollandse eilanden**, waar hij Tablis te Duble meent te moeten plaatsen, Flenio te Vlaardingen en Caspingio te Heesbeen. **In dit gebied is niet veel Romeins voor de dag gekomen.**

Alle vondsten in dit gebied hebben evenwel het karakter van **voorwerpen die toevallig verloren zijn gegaan**. Over de bewoning lichten zij ons niet in. (389)

Forum Hadriani, de naam **die men gewoonlijk met de Romeinse nederzetting op Arentsburg** in verbinding brengt, **kan moeilijk een Romeins fort betekenen; naar alle waarschijnlijkheid** was het een burgerlijke nederzetting. (424) Forum Hadriani **kan dus de naam zijn geweest** van de burgerlijke nederzetting, die bij de Romeinse vesting van Arentsburg heeft gelegen. **Intussen kennen wij de plaats van die nederzetting nog niet**. (425)

Holwerda heeft getracht aan te tonen, dat er steeds verband bestaat tussen de verschillende bouwperiodes, die hij in de vesting vaststelde, en de geschiedenis van de veldtochten in Britannië. **Maar deze onderstelling kan niet juist zijn**. (425)

Het staat vast, dat het fort omstreeks 85 is gebouwd. **Er kan intussen geen verband bestaan met de veldtochten, die door Domitianus in Britannië** zijn ondernomen. Want de expedities van Agricola waren in 83 reeds geëindigd en in 86 is zelfs één van de vier legioenen, die in Britannië dienst deden, naar de Donau overgeplaatst. (425)

Ook voor de gebouwen, die in de vesting te Arentsburg omstreeks het midden van de tweede eeuw zijn opgericht, **kan men moeilijk denken aan verband met expedities naar Britannië**. (425) Luxueuse bouwwerken pleegt men niet op te richten in een fort. (426)

Met zekerheid blijkt uit de vondsten, dat er te Arentsburg **geen Romeinse nederzetting** van enige betekenis is geweest in de tijd vóór het jaar 70. **Het is dus zeker niet mogelijk deze vindplaats met Praetorium Agrippinae te identificeren**. Mogelijk was daar een inheems dorpje, zoals op Ockenburg bij Loosduinen en in de buurt van Naaldwijk is ontdekt. (424)

Over de bovenste Romeinse weg in de Patavia.

(Pagina 422, letterlijk citaat, inclusief oude spelling) "Ten slotte moeten wij nog, bij wijze van samenvatting, een overzicht geven van de weg langs de Rijn en daarbij **trachten** de verschillende aan die weg genoemde stations **te identificeren**. Wij hebben deze weg reeds vroeger vervolgd van Colonia Traiana (bij Xanten) tot Arenacum, dat zich **waarschijnlijk** bij Rindern bevond, en als laatste station hebben wij **gemeend** Carvium te localiseren in de buurt van Kesteren. **Waar Castra Herculis**, dat tussen Arenacum en Carvium lag, **moet worden gezocht, weten wij niet**. Ook het gedeelte van Carvium tot Vechten **is onzeker**. Er worden in dat stuk twee stations genoemd: Mannaricium en Levefanum; maar in de getallen, die voor de afstanden tussen de verschillende plaatsen worden opgegeven, **moeten fouten schuilen**. Men kan Mannaricium in de buurt van Maurik en Levefanum te Wijk bij Duurstede zoeken; **daaromtrent heeft men evenwel niet de minste zekerheid**. Van Vechten af levert de reconstructie van de weg **minder moeilijkheden** op. De naam van laatstgenoemde plaats was Fectio en van de nederzetting te Utrecht Traiectum. **Als zeker mogen wij aannemen**, dat het station, dat op de reiskaart en in het reisboek Albaniana wordt genoemd, te Alfen aan de Rijn **moet worden gezocht**. **Op deze wijze kan men vermoeden**, dat Laurum bij Woerden en Nigropullus bij Zwammerdam lagen. De sterkte bij Roomburg **kan Matilo hebben geheeten**. Te Valkenburg aan de Rijn **moeten wij** Praetorium Agrippinae **zoeken** en bij Katwijk Lugdunum, de plaats die bij Ptolemaios Lugdunum der Bataven wordt genoemd, het eindpunt van de weg langs de Rijn in Germanië.:

Op grond van deze bronnen geeft Byvanck dus aan, dat:

- Arenacum zich **waarschijnlijk** te Rindern bevond;
- hij **meent** Carvium in de buurt van Kesteren te kunnen localiseren (terwijl er meer voor te zeggen is dat Carvium te Herwen lag);
- **onbekend is** waar Castra Herculis moet worden gezocht;
- het gedeelte tussen Carvium en Vechten **onzeker** is;
- er in de afstanden naar Mannaricum en Levefanum **fouten schuilen**;
- er **niet de minste zekerheid** is omtrent deze plaatsen;
- de reconstructie vanaf Vechten minder **moeilijkheden** oplevert (waarmee tevens aangegeven wordt dat het stuk tot Vechten vanaf Rindern vol met moeilijkheden zit);
- Vechten de naam Fectio droeg (alleen **staat er geen Fectio op de Peutingerkaart**, maar Fletione!)
- Utrecht dus Trajectum was (terwijl vastgesteld is dat Romeins Utrecht de naam Albiobola droeg);
- de naam Albaniana dat bij Alphen aan de Rijn **moet worden gezocht**, als **zeker aangenomen mag worden**. (**Hoeveel zekerheid zit er in een aanname die men nog niet gevonden heeft?** Er wordt immers nog naar gezocht!)
- de locaties Laurum voor Woerden en Nigropullum voor Zwammerdam op **een vermoeden** berusten; dat Lauri (Lauriacum) de plaats in Zuid-Holland is die op de Tabula Peutingeriana staat aangetekend, is allerminst zeker (p.638)
- Roomburg **kan** Matilo **hebben** geheten;
- Praetorium Agrippinae bij Valkenburg **gezocht moet worden** (het is dus nog niet gevonden en misschien is het niet eens Valkenburg);
- bij Katwijk, het eindpunt van de weg, Lugdunum **gezocht moet worden** (en dus Leiden of de Brittenburg bij Byvanck niet Lugdunum is).

En op deze litanie van onzekerheden bouwde men in Nederland de Romeinse traditie. Er worden **slechts 2 schijnbare zekerheden** genoemd, Fectio en Trajectum, **die beiden niet op de Peutingerkaart staan**. Immers op de Peutingerkaart staat **Fletione** en van Utrecht is met zekerheid aangetoond door C.W.Vollgraff dat de Romeinse plaats **Albiobola** heette en wel Colonia Albiobola Batavorum.

Over de onderste Romeinse weg van Nijmegen naar Keulen.

Zonder twijfel de belangrijkste vindplaats van Romeinse oudheden in die streek is Cuyk. **Daar moet** een Romeinse nederzetting zijn geweest, **waarschijnlijk de plaats** die op de Tabula Peutingeriana als **Ceuclum** staat aangetekend. (351).

Het vervolg van de Romeinse weg (van Cuyk naar Blerick) **is wederom onzeker** (350)

De vondsten van Holtblerick en andere, die in de buurt van Blerick zijn gedaan, **maken het waarschijnlijk**, dat **daar ergens** het poststation Blariacum, dat op de Tabula Peutingeriana staat aangetekend, **moet worden gezocht** (350).

Heel, **men vermoedt dat daar Catualium heeft gelegen** (348).

Smeermaas, **daar vermoedde Habets "Feresne"**.(348)

Heerlen heette in de Romeinse tijd Coriovallum, een naam die op grond van de getallen, die voor de afstanden langs de wegen worden genoemd, **als volkomen zeker** kan worden beschouwd. (330)

De mededelingen over het gevonden aardewerk **zijn niet zó nauwkeurig , dat men daaruit veel gevolgtrekkingen mag maken**. (332).

Merkwaardigerwijze wordt ook Aken nergens in de antieke literatuur vermeld, hoewel daar ter plaatse toch in de Romeinse tijd een nederzetting **moet zijn geweest**. (335)

Continuïteit in bewoning.

Over de continuïteit in bewoning laat Byvanck geen misverstand bestaan. **Voor zover we het kunnen nagaan, is Maastricht de enige plaats in ons land, waar een zekere continuïteit bestaat van de Romeinse tijd naar de Middeleeuwen** (313) (Dus in Nijmegen is geen sprake van continuïteit! Overigens is ook W.A. van Es die mening toegedaan.)

De archeologie.

Over de archeologie doet Byvanck enkele opmerkelijke uitspraken, die gaan van **toevallig verloren** (muntvondsten) tot **zeker niet antiek** (mijlpaal van Monster). Daarmee zet hij een aantal bevindingen en conclusies van anderen ernstig onder druk, zoals dat Wijk bij Duurstede tot het belangrijke handelscentrum Dorestad werd verklaard. Op grond van de vondst van één munt. Bij de beschrijving van de vele kleine vondsten in het land en ten westen van de IJssel, te Velp, Oosterbeek, Heelsum en Renkum, schrijft Byvanck: **"Zulke vondsten behoeven niet afkomstig te zijn van vaste woonplaatsen; zij kunnen tijdens een kort verblijf, bij voorbeeld voor de jacht, verloren zijn gegaan"**. (403)

Het is in elk geval duidelijk dat de archeologie de traditie nergens bevestigt, niet in Nijmegen, niet in Utrecht en niet in de vindplaatsen van Romeins langs de Rijn.

Byvanck noemt zeer veel vindplaatsen van Romeins, die niet in het Peutingerkaartverhaal pasten en tegenwoordig dus maar worden verzwegen. Er zijn vindplaatsen waar meer Romeins is gevonden dan bijv. in Zwammerdam. En Zwammerdam zou zo belangrijk zijn geweest dat het op de Peutingerkaart vermeld zou staan, en Wychen, Doorwerth of Wageningen om er enkele te noemen, of [Aken](#) en Maastricht, niet?

Conclusie.

De Nederlandse vindplaatsen van Romeins komen verre van overeen met de plaatsen op de Peutingerkaart. De afstanden kloppen niet, het aantal vindplaatsen klopt niet, de overige gegevens uit andere bronnen kloppen niet. Dat wist Byvanck al, dat wist Van Es, dat wist J.E.Bogaers, dat weten T.Bechert en W.Willems, dat weet ook Leupen, dat wist ook Albert Delahaye. Nu moet de rest van Nederland het nog te weten komen.

Rijn of Schelde, Katwijk of Kanaalkust?

Het Renusprobleem wordt door Byvanck op een opmerkelijke wijze benaderd als hij vermeldt dat **de grens tussen de Morini en de Bataven waarschijnlijk werd gevormd door de hoofdarmp van de Schelde** (477). (Dit was niet alleen

waarschijnlijk, maar ook zeker. Echter de Romeinse Schelde kwam niet overeen met die van tegenwoordig wat Byvanck ook erkent.) Hij schrijft dat door **de overstroming van het Vlaamse land in de vierde en vijfde eeuw** (dus toch transgressies?) er **zeer grote veranderingen hebben plaats gehad**. (476)

Byvanck (erkent dus de transgressies als hij) spreekt over **het land in het westen van de Rijndelta was omstreeks 260 verlaten wegens de stijging van het grondwater** (256).

Over de vluchtheuvels in Zeeland merkt Byvanck op dat **de oudste ontdekte scherven Karolingisch zijn, uit de tijd omstreeks 900 en voor zover bekend zijn er nooit Romeinse oudheden in ontdekt**." (434). **Van het land van de Morini placht men over te steken naar Britannië** (48). Sedert die tijd (28 v.Chr.) kende men te Rome de naam van de Morini, die als hoofdsteden Therouanne en Gesoriacum hadden. Vergilius spreekt over hen als **het volk aan het uiteinde van de wereld tezamen met de Rijn** "*extremique hominum Morini Renusque bicornis*" (80). (Byvanck moet dus geweten hebben dat de Renus daar dan ook gezocht moest worden, aan het Kanaal! Dan is toch wel duidelijk dat de grens tussen Morini en Bataven dus niet in Zeeland gelegen kan hebben. Immers in Zeeland is geen bewoning aantoonbaar vóór 900. Mensen woonden er op vluchtheuvels (vanwege transgressies!!) en er is nooit Romeins gevonden, terwijl de Romeinen vanaf Caesar in het gebied van de Bataven en de Morini zijn geweest.)

(In dit verhaal zit geen woord van Albert Delahaye, maar het past precies in zijn visie).

Over de beschrijving van het wegensstelsel in Gallië lezen we bij Byvanck: Een weg liep door de Jura **in de richting van het kanaal en de Neder-Rijn**. Deze weg liep langs het plateau van Langres; daar verdeelde de weg zich in twee takken, een westelijke **naar Gesoriacum (Boulogne) aan het nauw van Calais, door de landen van de Bellovacii (Beauvais) en de Ambiani (bij Amiens)**, en de oostelijke naar Trier" (174). (Integrerende vraag blijft dus waar de Neder-Rijn zich dus bevond! Byvanck vermeldt dit verder niet. Maar leest men letterlijk wat Byvanck hier zelf schrijft, **dan lag de Neder-Rijn dus aan het Kanaal**).

Op de lijsten van de volksstammen in de Rijndelta en in Gallia Belgica, merken wij op, **dat twee volkeren, de Marsaci en de Frisiavones, in beide lijsten voorkomen**. Daarbij behoeven wij niet te denken aan **een vergissing van Plinius**. Zulk een vergissing is niet waarschijnlijk, omdat deze auteur van de toestand zeer goed op de hoogte was. **Mogelijk hebben zowel de Marsaci als de Frisiavones land bezeten aan beide oevers van de Waal en komen zij om die reden evengoed voor in de lijst van de volkeren in de Rijndelta als in de opsomming aangaande Gallia Belgica**. (197).

Intussen heeft Gaius Caesar (39 n.Chr.) deze gelegenheid aangegrepen om een expeditie over de Rijn te ondernemen. Hij trok het gebied van de Chatten binnen en behaalde daar ook wel enig succes. De gebeurtenis, waarover ons geen nadere bijzonderheden bekend zijn, **kan dus ook aan het Kanaal hebben plaats gehad**. Van de tocht naar Britannië is niets gekomen. De keizer (Caligula) heeft de soldaten schelpen laten verzamelen aan het strand als buit op de oceaan. Als enig resultaat toonde men later een groot monument, dat Gaius (in opdracht van de keizer) had laten oprichten bij de voorbereiding van de expeditie als teken van een overwinning op de zee en dat later als **vuurtoren** dienst deed. Men zoekt het **in de buurt van Boulogne-sur-Mer** of bij Katwijk (145). (Wat was Byvanck hier dicht bij de ware kijk op de geschiedenis vanaf de Romeinen!)

Deze vuurtoren is in Boulogne-sur-Mer nog steeds bekend als de "[Phare de Caligula](#)" of "[Tour d'Ordre](#)" en heeft er 14 eeuwen gestaan. Klik op Phare de Caligula voor de verwijzingen.

Het komt dus blijkbaar niet in de gedachte van Byvanck op dat de Rijndelta en Gallia Belgica wel eens in hetzelfde gebied zouden hebben kunnen liggen. Ook al geeft hij zelf aan twijfel te hebben in de keuze van de Kanaalkust of Katwijk bij de eerder genoemde vuurtoren (145) en de weg naar de Rijndelta die via Amiens en Beauvais liep (174).

Het uitgangspunt van Byvanck en vele historische auteurs vóór en ná hem, is steeds geweest dat de Renus de Nederlandse/Duitse Rijn was. Dat hier al het eerste probleem ligt en die "vertaling" niet zomaar opgaat, bewijzen de vele teksten vanaf de klassieke Romeinse schrijvers tot in de 11^e eeuw, waarbij de Renus een rivier in Gallië ([Servius](#)) wordt genoemd, waarvan de monden tegenover Kent lagen (Mela).

Maar ook M.Gysseling wijst hierop als hij schrijft dat Renus en Schelde een naamkundig verband met elkaar hebben. Hij schrijft letterlijk: **Het Keltische Reno (=vloeien) zal dus oorspronkelijk een lokale Keltische naam geweest zijn van de Schelde**". (Gysseling, Prof.Dr.M., "De oudste toponomie van de Kempen", in Brabants Heem 1958 blz.103).

En als Byvanck schrijft dat **"de situatie van de kuststreek en de loop van de rivieren, in de Romeinse tijd beduidend anders was en de Schelde in de Romeinse tijd een geheel ander deltagebied dan tegenwoordig had"** (p.4), dan is dat toch duidelijke taal, Dan houdt toch elke verdere zekerheid omtrent Renus = Rijn op en had een open discussie moeten volgen en geen hoongelach!

Maar neen, niet in historisch Nederland, waar men een onwrikbaar standpunt over de Romeinse Rijn heeft ingenomen, ook al houdt de naamgeving van de Rijn hetzelfde bewijs in als waarover Byvanck ten opzichte van de Schelde sprak. De verandering van de namen van de Nederlandse rivieren (De Ware Kijk Op deel 2, p.541) bevestigen behalve het verhaal van Byvanck, ook dat van de transgressies, dus ook dat van Delahaye.

In feite is het grootste en enige probleem van de historische geografie van westelijk Europa de locatie van de klassieke Gallische Renus. Plaatst men deze rivier in Gallië, waar Nederland nooit toe behoort heeft ook al vinden Byvanck en anderen van wel, dan volgt de rest vanzelf. Sprak men lange tijd over de Rijn als de grootste milieuvervuiler van west-Europa, de klassieke Renus overtreft dit op historisch geografisch gebied vele malen.

Bij letterlijke lezing geeft het boek "Nederland in de Romeinse tijd" van Byvanck een heel andere kijk op de traditie en het ontstaan van die traditie. Byvanck spreekt vaak zijn twijfel uit. Hij heeft het over "vermoedens", spreekt over "weten wij het niet zeker", heeft het over "waarschijnlijk" en "waarover we niet zijn ingelicht" en "dat is ons niet bekend" of "deze mededeling is weinig vertrouwen wekkend". Je kunt geen bladzijde in dit boek openslaan of er springen vraagtekens uit. Vragen die Byvanck zich stelde, vragen die ook de traditionele historicus zich heeft moeten stellen, die vragen werden door Albert Delahaye beantwoord, maar wel met heel andere kijk op de geschiedenis van ons land vanaf de Romeinen. Het verhaal van Byvanck sluit daar onmiskenbaar verrassend op aan. Maar dan moet men wel de bril van de "bevooroordeelings" van de neus halen.

Bij kritische lezing van de boeken van Byvanck is het onbegrijpelijk dat Albert Delahaye zoveel onbegrip kreeg ten aanzien van zijn visie op de geschiedenis van ons land in het eerste millennium, te beginnen in de Romeinse tijd. Blijkbaar hebben zij die zoveel kritiek uitten, nooit de boeken van A.W. Byvanck "Nederland in de Romeinse tijd" (1943) of van W.A. van Es "De Romeinen in Nederland" (1980) kritisch gelezen, net zo min als ze ooit de boeken van Delahaye gelezen blijken te hebben.